

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 171

**Харків
2025**

УДК 340(06)

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

*Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа
R30-02144*

Збірник наукових праць включено до категорії «Б»

*Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 293) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 6 від 18.12.2025 р.*

Редакційна колегія: *Анатолій Гетьман* – д-р юрид. наук, проф. (відп. ред.); *Дмитро Луценко* – д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Євгеній Суєтнов* – канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); *Ганна Анісімова* – д-р юрид. наук, проф.; *Юрій Барабаш* – д-р юрид. наук, проф.; *Ірина Бойко* – канд. юрид. наук, доц.; *Олег Гиляка* – канд. юрид. наук, доц.; *Микола Іншин* – д-р юрид. наук, проф.; *Арсен Ісаєв* – канд. юрид. наук, доц.; *Людмила Лейба* – канд. юрид. наук, доц.; *Дмитро Лук'янов* – д-р юрид. наук, проф.; *Василь Настюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Ортинський* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Середа* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Тітко* – д-р юрид. наук, проф.; *Сергій Харитонов* – д-р юрид. наук, проф.; *Тетяна Цувіна* – д-р юрид. наук, проф.; *Олександр Частник* – канд. мист., доц.; *Віктор Шевчук* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Яковюк* – д-р юрид. наук, проф.

Іноземні члени редакційної колегії: *Вільям Е. Батлер* – д-р права, проф. (США); *Доменік Віті* – доц. (Італія); *Лукаш Груциньський* – д-р філософії, проф. (Польща); *Томас Давуліс* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Клаус Боссельман* – д-р права, проф.; *Герберт Кюпнер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Роберто Дж. Лерена* – проф. (Аргентина); *Роман Мельник* – д-р юрид. наук, проф. (Казахстан); *Казухіро Накатані* – д-р права, проф. (Японія); *Дієго Р. Пінзон* – д-р права, проф. (США); *Агне Тваронавічене* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Росіо дель Пілар Пенья Хуртас* – д-р права, проф. (Колумбія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. – Вип. 171. – 348 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального, міжнародного права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Bielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжвузівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Нині редколегія проводить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії: 61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2025

UDC 340(06)

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

*Media ID in the Register of Media Entities
R30-02144*

*The collection of scientific papers is included to the category "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 293) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.*

*Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 6, 18.12.2025.*

Editorial Team: *Anatolii Getman* – Dr. of Law, Prof. (Editor-in-chief); *Dmytro Luchenko* – Dr. of Law, Prof. (Deputy Editor-in-chief); *Yevhenii Suietnov* – Ph.D. in Law, Associate Prof. (Executive Editor); *Hanna Anisimova* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Iryna Boiko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Oleh Hyliaka* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Liudmyla Leiba* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Dmytro Lukianov* – Dr. of Law, Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Sereda* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Tetiana Tsvina* – Dr. of Law, Prof.; *Oleksandr Chastnyk* – Ph.D. in Art Criticism, Associate Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial Team: *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Domenico Viti* – Associate Prof. (Italy); *Lukasz Gruszczyński* – Ph.D., Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Klaus Bosselmann* – Dr. of Law, Prof. (New Zealand); *Herbert Küpper* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto G. Lerena* – Prof. (Argentina); *Roman Melnyk* – Dr. of Law, Prof. (Kazakhstan); *Kazuhiro Nakatani* – Dr. of Law, Prof. (Japan); *Diego R. Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Agne Tvaronavičienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Rocio del Pilar Peca Huertas* – Dr. of Law, Prof. (Colombia)

Problems of Legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2025. – Issue 171. – 348 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal, international law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases "EBSCO Publisher" (USA), "WorldCat" (USA), "Directory of Open Access Scholarly Resources" (USA), "Directory of Open Access Journals" (DOAJ) (Sweden), "Information Matrix for the Analysis of Journals" (Spain), "Index Copernicus International" (Poland), "Bielefeld Academic Search Engine" (Germany); has a full text net copys in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, "Scientific Periodicals of Ukraine", "Central and Eastern European Online Library" (Germany), "Worldwide Scientific and Educational Library" (USA), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial Team: 61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

ЗМІСТ

<i>Божко В. М., Юрко І. В.</i> Правовий механізм впливу органів місцевого самоврядування на реалізацію внутрішньо переміщеними особами права на житло	6
<i>Мазаракі Н. А., Нескороджена Л. Л.</i> Правила медіації як інструмент організації присудової медіації	39
<i>Філатова-Білоус Н. Ю.</i> Укладення договорів з використанням алгоритмів: старі проблеми та нові виклики в контексті застосування ШП	63
<i>Васильєв С. В.</i> Забезпечення балансу між принципом добросовісності та зловживанням правом у судовій практиці України.....	78
<i>Мельниченко В. С.</i> Теоретико-методологічне обґрунтування співвідношення суверенітету та міжнародно-правової відповідальності держави	97
<i>Коренцов О. І.</i> Конституція як фундаментальна основа адміністративно-правового статусу громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану.....	112
<i>Шептуховський С. Є.</i> Кримінально-правова ймовірність.....	137
<i>Гетьман Г. М.</i> Постанова про визнання речовими доказами як кримінальне процесуальне рішення.....	163
<i>Байда А. О., Усова С. О.</i> Кримінальна відповідальність нотаріусів та державних реєстраторів за неправомірні дії у сфері державної реєстрації	178
<i>Колодяжний М. Г.</i> Кримінологічна система України: ознаки, поняття, структура.....	195
<i>Кисельов М. Є., Луцик І. В., Говорова К. В.</i> Проблематика судової економічної експертизи криптовалют і нових фінансових інструментів	222
<i>Габро О. В.</i> Правові та криміналістичні аспекти роботи з електронними документами, згенерованими штучним інтелектом	242
<i>Лизогуб В. А.</i> Політико-правові принципи стратегії Сунь-Цзи та вплив сучасного Китаю (<i>англійською мовою</i>)	262
<i>Гачкевич А. О.</i> Біометричні системи і технології: поняття, види, функції та основи регулювання у праві ЄС.....	279
<i>Котенко А. О.</i> Ефективність моніторингу дотримання верховенства права Європейською Комісією.....	305
<i>Піголенко О. І.</i> Філософсько-правовий аналіз чинників розвитку правової культури України	326

CONTENTS

<i>Bozhko, V.M., & Yurko, I.V.</i> Legal Mechanism for Local Authorities to Influence the Implementation of Internally Displaced Persons' Right to Housing	6
<i>Mazaraki, N.A., & Neskorodgena, L.L.</i> Mediation Rules as an Instrument for Organizing Court-Connected Mediation.....	39
<i>Filatova-Bilous, N.Ju.</i> Contract Formation Using Algorithms: Old Problems and New Challenges in the Context of AI Application.....	63
<i>Vasyliiev, S.V.</i> Ensuring a Balance Between the Principle of Good Faith and Abuse of Rights in Ukrainian Court Practice	78
<i>Melnychenko, V.S.</i> Theoretical and Methodological Framework for the Relationship Between State Sovereignty and International Legal Responsibility.....	97
<i>Korentsov, O.I.</i> The Constitution as the Fundamental Basis of the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law	112
<i>Sheptukhovskiy, S.Ye.</i> Probabilistic Criminal Law.....	137
<i>Hetman, H.M.</i> Resolution on the Recognition of Material Evidence as a Criminal Procedural Decision.....	163
<i>Bayda, A.O., & Usova, S.O.</i> Criminal Liability of Notaries and State Registrars for Unlawful Actions in the Field of State Registration	178
<i>Kolodyazhny, M.G.</i> Criminological System of Ukraine: Features, Concept, Structure.....	195
<i>Kyselov, M.Ye., Lushchuk, I.V., & Hovorova, K.I.</i> Issues of Judicial Economic Expertise of Cryptocurrencies and New Financial Instruments.....	222
<i>Gabro, O.V.</i> Legal and Forensic Aspects of Working with Electronic Documents Generated by Artificial Intelligence.....	242
<i>Lizogub, V.A.</i> Political and Legal Principles of Sun Tzu's Strategy and the Influence of Modern China.....	262
<i>Hachkevych, A.O.</i> Biometric Systems and Technologies: Concepts, Types, Functions and Legal Fundamentals in EU Law	279
<i>Kotenko, A.O.</i> Efficiency of the Rule of law Compliance Monitoring by the European Commission	305
<i>Piholenko, O.I.</i> Philosophical and Legal Analysis of Factors in the Development of Ukraine's Legal Culture	326

Правовий механізм впливу органів місцевого самоврядування на реалізацію внутрішньо переміщеними особами права на житло

Володимир Миколайович Божко*

Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Полтава, Україна

*e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua

Іван Володимирович Юрко

Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Полтава, Україна

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлена загостренням проблем щодо реалізації конституційного права на забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб в умовах збройної агресії російської федерації та потребою вдосконалення наявного правового механізму реалізації частини другої статті 47 Конституції України на рівні як вітчизняного законодавства, так і місцевих програм, що впроваджуються органами місцевого самоврядування. Мета статті полягає в комплексному аналізі механізму реалізації права на забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб в Україні, сформованого як на основі загальнодержавних нормативно-правових актів, так і місцевих програм, прийнятих органами місцевого самоврядування, оцінці їх ефективності, а також формуванні пропозицій щодо їх подальшого удосконалення. Досягнення поставленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання. Зокрема, формально-юридичний метод було використано для всебічного вивчення правової природи та наявних проблем у сфері реалізації права на забезпечення житлом, для аналізу чинного законодавства та практики його застосування; порівняльно-правовий – для дослідження становлення правового механізму реалізації права внутрішньо переміщених осіб на забезпечення житлом упродовж 2014–2025 років, а також вивчення особливостей місцевих програм окремих громад, спрямованих на забезпечення соціальним житлом; структурно-функціональний метод дав змогу проаналізувати роль органів місцевого самоврядування в системі забезпечення соціальним житлом, виявити недоліки у правовому регулю-

ванні та сформулювати рекомендації щодо його подальшого удосконалення. Проаналізовано чинне вітчизняне законодавство, спрямоване на регулювання відносин щодо права на забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, а також матеріали правозастосовної практики його реалізації. Виявлено, що сформований правовий механізм створює формальні можливості для забезпечення житлом зазначеної категорії осіб, проте ефективність його реалізації істотно обмежена через недосконалість наявних процедур та дефіцит бюджетних коштів. У висновках сформульовано пропозиції, спрямовані на подальше удосконалення вітчизняного законодавства у сфері реалізації права внутрішньо переміщених осіб на забезпечення їх соціальним житлом, підвищення ефективності реалізації місцевих програм органів місцевого самоврядування та забезпечення обізнаності внутрішньо переміщених осіб про зміст й обсяг їх конституційного права на забезпечення житлом.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи; право на забезпечення соціальним житлом; право соціального забезпечення; органи місцевого самоврядування; муніципальне право.

Legal Mechanism for Local Authorities to Influence the Implementation of Internally Displaced Persons' Right to Housing

Volodymyr M. Bozhko*

*Poltava Law Institute
of Yaroslav Mudryi National Law University,
Poltava, Ukraine*

**e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua*

Ivan V. Yurko

*Poltava Law Institute
of Yaroslav Mudryi National Law University,
Poltava, Ukraine*

Abstract

The relevance of this research topic is determined by the worsening of issues concerning the implementation of the constitutional right to housing for internally displaced persons, in the context of the Russian Federation's armed aggression, and the necessity to enhance the existing legal framework for implementing of Article 47(2) of the Constitution of Ukraine, at both the domestic legislative level and within local programmes implemented by local self-government bodies. This article aims to provide a comprehensive analysis of the mechanism for implementing the right to housing for internally displaced persons in Ukraine, based on national regulatory and legal acts, state programmes, and local programmes adopted by individual local self-government bodies. It also seeks to assess their effectiveness and formulate proposals for improvement. This goal was achieved by employing various scientific research methods. Specifically, the formal legal method was used to study the legal nature

and existing problems of realizing the right to housing and analyse current legislation and its application; the comparative legal method was used to study the development of the legal mechanism for realizing the right to housing for internally displaced persons from 2014 to 2025 and to study local community programs aimed at providing social housing; the structural-functional method was used to analyse the role of local self-government bodies in providing social housing, identify shortcomings in the existing legal regulations, and formulate recommendations for improvement. The current domestic legislation aimed at regulating the right to housing for internally displaced persons, as well as the law enforcement practices involved in its implementation, have been analysed. It was found that, while the established legal mechanism creates formal opportunities to provide housing for this group, its effectiveness is significantly limited due to imperfect procedures and insufficient budgetary funding. The conclusions contain proposals aimed at improving domestic legislation regarding the right of internally displaced persons to social housing. These proposals seek to increase the effectiveness of local government programs and ensure that internally displaced persons are aware of the content and scope of their constitutional right to housing.

Keywords: internally displaced persons; right to social housing; right to social security; local government bodies; municipal law.

Вступ

Здійснена російською федерацією анексія Автономної Республіки Крим, збройна агресія на територію України в межах окремих районів Донецької та Луганської областей з 2014 р., а з 24 лютого 2022 р. – повномасштабне вторгнення спричинили, зокрема, й безпрецедентні за масштабами соціально-демографічні зміни й переміщення наших співгромадян поза межами й у межах України¹. Станом на 5 червня 2025 р. в Україні офіційно зареєстровано майже 4,6 млн внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) [2], котрі змушені були залишити чи покинути своє місце проживання або задля уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, або тимчасової окупації. Водночас, за даними Міністерства розвитку громад та територій України, створено лише 75 тис. ліжко-місць для тимчасового проживання ВПО, з яких станом на липень 2025 р. вільні 8092 місця (10,7 %) [3]. Окрім того, кількість ВПО, що перебувають на соціальному квартирному обліку, має стійку тенденцію до зростання².

¹ Як стверджується в пункті g) преамбули Резолюції Європейського парламенту від 09.07.2025 р. «Про людські втрати внаслідок війни Росії проти України та нагальну потребу припинити російську агресію, ситуація щодо незаконно утримуваних цивільних осіб і військовополонених, а також продовження обстрілів цивільного населення» (2025/2710(RSP), агресія Росії проти України спричинила найбільше примусове переміщення цивільного населення в Європі з часів Другої світової війни, в результаті чого 10 мільйонів українців (переважно жінок і дітей) були вимушені покинути свої домівки, з яких 7 мільйонів знайшли притулок за кордоном [1].

² Якщо у 2022 р. на соціальному квартирному обліку перебувало 606 ВПО, то у першому півріччі 2025 р. – 1150 осіб, ще 23886 осіб знаходиться на черзі для отримання тимчасового житла, тоді як у 2022 р. їх було 6177 осіб [3].

Це свідчить про існування масштабної гуманітарної кризи та необхідність коригування державної політики у сфері соціального захисту ВПО загалом та правового механізму реалізації їх конституційного права на забезпечення житлом. Адже, як наголошує Конституційний Суд України у абзаці четвертому підп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини свого Рішення від 10.06.2010 р. № 15-рп/2010, право людини на житло є загально визнаним: «Згідно з Конституцією України це право, як й інші конституційні права, є невідчужуваним, непорушним і рівним для всіх без будь-яких обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Воно не може бути скасоване і обмежене, крім випадків, передбачених Конституцією України»; «гарантіями здійснення цього права є обов'язок держави створити умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, або надання житла державою та органами місцевого самоврядування відповідно до закону безоплатно або за доступну плату (ч. 2 ст. 47 Конституції України)» (абзац другий підп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини вказаного Рішення) [4].

Цей конституційний припис є основою для формування соціального стандарту, що має бути втілений у фактичні суспільні відносини як через систему актів законодавства, так і рішень органів місцевого самоврядування. Адже реалізація соціальної функції держави (особливо в умовах війни) безпосередньо залежить від її спроможності гарантувати громадянам хоча б мінімальний рівень соціального забезпечення. «В Україні як соціальній, правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності... Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов'язком держави», – наголошує Конституційний Суд України в абзаці другому п. 4 мотивувальної частини свого Рішення від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005 [5]. І в абзаці першому п. 3 мотивувальної частини свого Рішення від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016 додає: «виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини, держава повинна не лише утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й уживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. Задля цього законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини» [6].

З огляду на такі правові позиції Конституційного Суду України реалізація конституційного права ВПО на житло набуває особливої ваги. Недосконалість наявного правового механізму соціального забезпечення, обмеженість фінансових ресурсів, бюрократичні перепони та нерівномірність регіонального розподілу наявних місць можливого проживання ВПО посилюють порушення принципу соціальної справедливості та дискримінаційні прояви у доступі окремих категорій громадян до державних і місцевих житлових програм. Адже забезпечення житлом ВПО є визначальним чинником їхньої інтеграції до тих громад, до яких вони перемістилися, запорукою формування довіри не лише до державної, а й місцевої влади та передумовою реалізації інших їхніх конституційних прав і свобод, а також виконання ними своїх конституційних обов'язків.

Саме тому в п. 18 Резолюції Європейського парламенту від 15.06.2023 р. щодо сталої реконструкції та інтеграції України до євроатлантичної спільноти наголошується: «Необхідно брати до уваги проблеми, потреби та досвід внутрішньо переміщених осіб і біженців, оскільки їхня реінтеграція в місцеві громади матиме вирішальне значення для зміцнення соціальної та інституційної стійкості України та посилення її єдності» [7].

Доказом актуальності обраної теми дослідження також є те, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини не лише у своїх щорічних доповідях значну увагу спрямовує на стан додержання та захисту права на житло ВПО [8], а й підготував спеціальну доповідь щодо реалізації права ВПО на житло, в якій наголошує: «Відсутність ефективного механізму розв'язання житлового питання для ВПО призводить до підвищення рівня соціальної напруги, зниження довіри до держави та недоотримання одного з ключових принципів постконфліктного врегулювання – врахування інтересів і дотримання прав осіб, які стали жертвами збройного конфлікту» [9].

Підтверджує надзвичайну важливість обраної теми дослідження також той факт, що постановою парламенту від 21.12.2023 р. № 3535-IX утворено Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України з питань захисту майнових та немайнових прав внутрішньо переміщених та інших осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії російської федерації проти України [10]. У Звіті про виконану роботу цієї Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України від 11.12.2024 р. наголошується, що одним із основних напрямків її діяльності стало «вирішення житлових питань ВПО та інших осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії російської федерації проти України» й констатується, що «діяльність цієї Комісії слід продовжити на наступний строк» [11].

Верховна Рада України 04.12.2025 р. прийняла постанову № 4707-IX, якою утворила ще одну Тимчасову слідчу комісію, одним із основних завдань якої має стати «аналіз та встановлення причин виникнення довгобудів, систематизація інформації про такі об'єкти, внесення пропозицій щодо вирішення проблемних питань завершення їх будівництва з метою вирішення актуальних проблем забезпечення житлом громадян України, зокрема ВПО» [12].

Оскільки війна, на превеликий жаль, досі триває, вона може призвести до значного зростання кількості ВПО й ще більше загострити наявні проблеми в реалізації ч. 2 ст. 47 Конституції України, тому важливо удосконалити наявний правовий механізм реалізації права ВПО на забезпечення житлом як органам державної влади, так й органам місцевого самоврядування.

Все вищевикладене свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Огляд літератури

Наукові дослідження проблем, зумовлених реалізацією права на забезпечення житлом ВПО в умовах воєнного стану, активно здійснюються як вітчизняними, так й на іноземними вченими. Ці дослідження охоплюють широкий спектр проблем – від правових до соціально-психологічних аспектів інтеграції переселенців у приймаючі громади. Українські вчені зосереджують свою увагу на нормативно-правовому регулюванні відносин щодо реалізації житлових гарантій ВПО, на взаємозв'язку соціальної функції держави з їх правом на гідне життя, а також на правовому механізмі реалізації конституційних прав у кризових умовах. Зокрема, О. Ярошенко та О. Конопельцева досліджують ключові проблеми в реалізації соціальних прав ВПО, серед яких першочерговими науковці називають житлові проблеми [13]. Вчені наголошують, що відсутність достатнього житлового фонду в громадах і слабка координація їх взаємодії із державою ускладнюють реалізацію ст. 47 Конституції України.

В. Величко та Л. Котова зосередили свою увагу на аналізі правового забезпечення реалізації прав ВПО, у тому числі й права на забезпечення житлом [14]. Науковці справедливо відзначають фрагментарність чинного законодавства та необхідність його подальшої систематизації й удосконалення. Значну увагу приділено проблемам доступності соціального житла та правовому механізму, що застосовувався як до 2022 року, так і після повномасштабного вторгнення.

І. Рощик та Ю. Білан порівнюють реальні житлові потреби ВПО з обсягом фінансування, який виділяють громадам із державного бюджету на забезпечення права ВПО на житло, й доходять висновку, що наявні фінансові

ресурси не відповідають фактичному обсягу потреб [15]. Це істотно обмежує реалізацію місцевих житлових програм.

Г. Юрчик та Н. Самолюк аналізують ефективність використання субвенцій із державного бюджету та міжнародної допомоги, спрямованої на реалізацію житлових програм для ВПО [16]. Автори вказують на необхідності підвищення прозорості та удосконаленні наявних механізмів міжбюджетних трансфертів в окресленій сфері суспільних відносин.

О. Олійник та Г. Міщук спрямовують свою увагу на соціальні проблеми, що виникають через нерівний доступ ВПО до житла [17]. Дослідники наголошують, що житлова політика безпосередньо впливає на соціальну інтеграцію ВПО та запобігає внутрішнім конфліктам.

Е. Кальдерон та Х. Патіно зосередили свою увагу на урбанізаційних наслідках внутрішнього переміщення осіб [18]. Автори зазначають, що реалізація житлових програм для ВПО суттєво впливає на інфраструктуру громад, а тому вони мають адаптувати її до зростаючої чисельності населення.

С. Матвеев та О. Романова [19] спрямували свою увагу на наявні практичні проблеми, зумовлені реалізацією права ВПО на забезпечення житлом. Натомість Я. Менів аналізує судову практику щодо вирішення спорів, зумовлених порушенням зазначених прав ВПО [20]. А. Чиркін узагальнив іноземний досвід (зокрема, Азербайджану, Грузії та Молдови) щодо забезпечення прав ВПО [21].

Загалом вітчизняні науковці одностайні в тому, що визначальну роль у забезпеченні житлом ВПО мають відігравати не лише органи державної влади, а й органи місцевого самоврядування. Тож, від рівня їхньої спроможності здійснювати такі повноваження залежить ефективність реалізації конституційних гарантій, зазначених, зокрема, й у ч. 2 ст. 47 Конституції України.

Матеріали та методи

Мета цієї статті – здійснити комплексний аналіз правового механізму реалізації права ВПО на забезпечення житлом в Україні в умовах воєнного стану, дослідити чинне законодавство, місцеві програми, проблеми правозастосовної діяльності, аби на їх основі сформулювати конкретні пропозиції щодо подальшого вдосконалення такого механізму.

Методологічну основу дослідження становить сукупність наукових методів, які дозволили всебічно проаналізувати правовий механізм реалізації права ВПО на забезпечення їх житлом в Україні, його еволюцію та оцінити рівень його ефективності. Дослідження проводилося у кількох взаємопов'язаних напрямках, що забезпечило глибину і системність здійсненого аналізу.

Матеріальною основою дослідження стало національне законодавство України, рішення органів місцевого самоврядування, спрямовані на регулювання відносини щодо забезпечення житлом ВПО, а також матеріали, зібрані упродовж 2024–2025 років Тимчасовою спеціальною комісією Верховної Ради України з питань захисту майнових та немайнових прав внутрішньо переміщених та інших осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні кількох методів аналізу. Ключовим був формально-юридичний метод, який сприяв аналізу хронологічної й змістовної еволюції вітчизняного законодавства. Це дозволило простежити, як змінювався правовий механізм забезпечення житлом ВПО починаючи з 2014 року, коли відповідне законодавство лише формувалося, до 2025 року, коли відбулися суттєві трансформації житлової політики, включно з модернізацією інструментів компенсацій, субвенцій та підтримки державної житлової політики на місцевому рівні.

Застосування порівняльно-правового методу дозволило зіставити правові норми, що діяли у 2014, 2023 та 2025 рр. Це дало можливість виявити прогалини та суперечності у правовому регулюванні відносин, оцінити ключові напрями зміни такого регулювання та визначити, які саме елементи механізму виявилися неефективними. Порівняння застосовувалося також під час аналізу локальних рішень органів місцевого самоврядування, що демонструють багатоманітність підходів та відсутність стандартизованих методик у сфері забезпечення права на житло ВПО.

Структурно-функціональний метод дав змогу проаналізувати роль органів місцевого самоврядування в системі забезпечення житлом ВПО. Саме громади фактично виконують функцію первинної ланки у наданні житла, формуванні фонду тимчасового проживання, створенні соціального житла, реалізації програм відбудови, реконструкції та залучення коштів донорів. Аналіз місцевих програм Дубечненської сільської громади Волинської області [22], Кременської міської громади Луганської області [23], Лубенської міської громади Полтавської області [24], Миропільської селищної громади Житомирської області [25], Новоолександрівської сільської громади Запорізької області [26], Райгородської сільської громади Житомирської області [27] та Слобожанської селищної громади Дніпропетровської області [28] дозволив оцінити, яким чином громади імплементують державну політику, які інструменти використовують і з якими проблеми вони стикаються у процесі її здійснення на практиці.

Отже, дослідження має комплексний характер, що дозволило сформулювати науково обґрунтовані висновки й рекомендації щодо подальшого удосконалення наявного правового механізму реалізації права ВПО на забезпечення їх житлом в Україні.

Результати та обговорення

Започаткування формування правового механізму реалізації внутрішньо переміщених осіб на житло

Величезні масштаби внутрішнього переміщення наших співгромадян, спричинені спочатку анексією російською федерацією Автономної Республіки Крим, збройною агресією на територію України в межах окремих районів Донецької та Луганської областей, а згодом – повномасштабним вторгненням, зумовили необхідність спочатку сформувати, а згодом – істотно модифікувати правовий механізм реалізації конституційного права ВПО на забезпечення їх житлом, перейти від хаотичного реагування на наявні виклики до формування системної, багатовекторної політики у житловій сфері.

Поява феномену ВПО в Україні у 2014 р. стала несподіванкою для держави. Лише 01.10.2014 р. постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) № 505 було затверджено «Порядок надання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції, для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг». Цією постановою було започатковано здійснення щомісячних грошових виплат «особам, які переміщуються», для покриття їх витрат на проживання у розмірі 884 грн на кожну непрацездатну особу та 442 грн на працездатну особу.

Однак Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. у первинній редакції був переважно спрямований на регулювання відносини щодо реєстрації ВПО та надання їм соціальних виплат, проте він не містив конкретного механізму забезпечення їх житлом [29]. У частинах 8, 9 ст. 11 цього Закону лише зазначалося, що місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень надають у тимчасове користування ВПО житлове приміщення або соціальне житло, придатне для проживання, за умови оплати зазначеними особами вартості житлово-комунальних послуг. Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» до 2018 р. продовжував функціонувати без урахування житлових потреб ВПО [30]. Тож, у 2014–2018 роках Україні не вдалося оперативного сформувати ефективну систему реалізації житлових прав ВПО, а тому основний тягар щодо забезпечення цієї категорії громадян житлом ліг на громади та волонтерів.

Поступове формування правового механізму реалізації права на забезпечення житлом ВПО розпочалося лише у 2019–2021 рр. Першим важливим кроком стало прийняття постанови КМУ від 26.06.2019 р. № 582 [31], яка врегулювала порядок формування фондів житла для тимчасового проживання ВПО. Фонди житла мали формуватися громадами за рахунок місцевих бюджетів. Органам місцевого самоврядування було рекомендовано починаючи з 2019 р. передбачати у місцевих бюджетах кошти на формування фондів житла для тимчасового проживання ВПО з урахуванням потреби в наданні такого житла (п. 2 постанови КМУ № 582). Водночас упроваджений нею механізм забезпечення житлом виявився недосконалим через диспозитивний характер регулювання й відсутність необхідних коштів у громад.

У перші місяці повномасштабного вторгнення основна увага була спрямована на оперативне вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням базових потреб мільйонів осіб, які втратили власне житло, або були змушені його залишити на окупованій території. Тож, у цей час КМУ сфокусувався на наданні швидкої фінансової підтримки переселенцям, а також використанні комунального й приватного житлового фонду. У той час громади виступили ключовими суб'єктами, які забезпечували екстрене розміщення ВПО, створювали центри тимчасового перебування, місця компактного проживання, організовували ремонт житлових об'єктів та впроваджували місцеві програми підтримки ВПО. На цьому наголошується й у «Плані для Ukraine Facility 2024-2027»: «Територіальні громади довели свою спроможність першими реагувати на мобілізацію підтримки “знизу-вгору”, вони забезпечили перезавантаження базових соціальних і житлово-комунальних послуг, постачання продовольства, допомогу в організації добровольчої територіальної оборони та прийом великої кількості ВПО» [32].

У 2022 р. Україна почала здійснювати низку важливих кроків у сфері забезпечення житлом ВПО. Зокрема, 20.03.2022 р. постановою КМУ № 332 було затверджено «Порядок надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» та «Порядок використання коштів державного бюджету для надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам», який сформував механізм використання коштів державного бюджету для надання допомоги на проживання ВПО [33]. Це дало можливість започаткувати щомісячну виплату допомоги на проживання ВПО з числа осіб з інвалідністю та дітей у розмірі 3000 грн, для інших осіб – 2000 грн.

Одночасно, для стимулювання громадян надавати притулок ВПО, 19.03.2022 р. було прийнято постанову КМУ № 333, якою було затвер-

джено «Порядок компенсації витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб» (запроваджена державна Програма «Прихисток»). Метою цього акта було використання наявного приватного житлового фонду для сприяння в реалізації права ВПО на забезпечення їх житлом. Щоправда, відповідно до цієї програми, компенсацію могли отримувати лише ті власники житла, котрі розмістили ВПО, які не отримували щомісячну адресну допомогу на проживання, запроваджену постановою КМУ № 332. Це обмеження було запроваджене для запобігання подвійному фінансуванню витрат на проживання ВПО за рахунок коштів державного бюджету. Компенсація обчислювалася пропорційно до часу фактичного розміщення, але розпочиналося її нарахування лише з дати отримання ВПО відповідної довідки, а це вимагало точного обліку. Тому невдовзі було започатковано функціонування Єдиної інформаційної бази даних про ВПО, включення інформації про особу (у тому числі й її потребу в житлі) до цієї інформаційної бази. Наявність цих відомостей у системі була обов'язковою умовою для отримання як грошової допомоги на проживання ВПО, так і для участі у місцевих програмах забезпечення житлом.

Наступним важливим кроком стало прийняття постанови КМУ від 29.04.2022 р. № 495 «Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» [34]³. Основна ідея полягала у формуванні централізованого фонду житла, в інституціоналізації механізму його надання. Відповідно до цієї постанови КМУ, сільські, селищні, міські ради або уповноважені ними органи мали сформувати вільний житловий фонд, призначений для тимчасового проживання ВПО, шляхом: викупу або будівництва нового житла; реконструкції наявних будинків і гуртожитків, а також переобладнання нежитлових приміщень на житлові; передачі житла в комунальну або державну власність; капітального ремонту об'єктів житлового фонду, зокрема об'єктів соціального призначення. Житлові приміщення у межах сформованого фонду не підлягали приватизації, обміну та поділу, передачі їх у піднайм, використанню для

³ Системність цього кроку була зумовлена тим, що в первинній редакції постанови КМУ від 29.04.2022 р. № 495 було затверджено такі порядки: «Порядок формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб»; «Порядок викупу, будівництва житла з метою передачі для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб»; «Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на викуп, будівництво житла з метою передачі для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб». Згодом до цієї постанови були внесені зміни, унаслідок яких затверджено було й «Порядок надання житла, придбаного Держмолодьжитлом за рахунок коштів гуманітарної та іншої допомоги, для тимчасового проживання постраждалих осіб».

вселення до них інших осіб. Внутрішньо переміщеній особі та членам її сім'ї житлове приміщення безоплатно надавалося у тимчасове користування на строк до одного року з можливістю продовження на наступний строк у разі відсутності змін у їх статусі та якщо такі особи не змінили місце свого проживання.

Формування фонду житла могло фінансуватися за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів, міжнародних донорів, добровільних внесків фізичних і юридичних осіб, інших джерел, не заборонених законодавством.

Відповідно до постанови КМУ від 29.04.2022 р. № 495 [34] держава швидко делегувала здійснення відповідного повноваження громадам, що дозволило миттєво розпочати роботу з організації фонду житла для ВПО, не очікуючи на державне фінансування чи проходження складних процедур публічних закупівель. Однак реформа децентралізації призвела до значної нерівномірності в обсягах місцевих бюджетів. Тож, у тих громадах, які мали значні фінансові ресурси чи великий житловий фонд комунального майна, право ВПО на забезпечення тимчасовим житлом вдалося реалізувати значно ефективніше. У фінансово слабших громадах, або громадах із дефіцитом комунального житла обсяги надання житла ВПО значно відставали від потреб. З часом ВПО змінювали своє місце перебування, надаючи перевагу тим громадам, котрі спроможні були значно краще сприяти в реалізації їх права на забезпечення житлом.

За умов, коли упродовж короткого проміжку часу потрібно було швидко створити умови для проживання мільйонів ВПО, котрі перемістилися у безпечніші регіони країни, у межах наявних інфраструктури та фінансової спроможності громад і держави, підходи, що втілені в попередніх постановах КМУ, були прийнятними. Вони свідчили про державний пріоритет: використати фінансову підтримку та приватні ресурси для розміщення ВПО, надаючи перевагу швидким рішенням, уникаючи інвестування у повільне будівництво постійного житла.

Становлення правового механізму реалізації внутрішньо переміщених осіб на житло

Після завершення фази найгострішої кризи, спричиненої повномасштабною агресією, правовий механізм забезпечення ВПО житлом почав поповнюватися інструментами, зорієнтованими на довгострокове забезпечення ВПО власним житлом або компенсацію за втрачене майно. Важливим кроком у цьому напрямку стало запровадження державної програми доступного іпотечного кредитування «ЄОселя», згідно з постановою КМУ від 02.08.2022 р. № 856 [35].

ВПО були включені до категорії, що підпадали під умови так званої «масової іпотеки» з пільговими ставками у розмірі 7 % на перші 10 років кредитування, яка зростала до 10 % з 2011 р.

Для участі у Програмі ВПО мали відповідати таким умовам: мати вік від 18 до 70 років (на момент погашення кредиту), бути платоспроможними. Допомогу могли отримати особи, які або не мали власного житла, або мали житло, площа якого не відповідала встановленій нормі (менше ніж 52,5 м² + + 21 м² на кожного члена сім'ї). Крім того, не враховувалася нерухомість, розташована в районі активних бойових дій або на тимчасово окупованій території, а також знищене чи пошкоджене житло.

Вимоги до житла, що купувалося, також були жорсткими: для всіх регіонів, де реалізовувалася Програма, житло мало бути не старше 10 років. Також Програма була орієнтована на первинний ринок нерухомості.

Рішення про впровадження Програми «Оселя» мало економічне підґрунтя: держава почала розглядати вирішення житлового питання ВПО як інструмент економічної відбудови країни, спрямовуючи попит на первинний ринок, аби стимулювати будівельну галузь та досягнути максимального мультиплікативного ефекту від зростаючої економіки воюючої країни.

07.09.2022 р. постановою КМУ № 1000 були внесені зміни до постанови № 495, якою було затверджено «Порядок надання житла, придбаного Держмолодьжитлом за рахунок коштів гуманітарної та іншої допомоги, для тимчасового проживання постраждалих осіб».

Тож, одночасно з державними іпотечними програмами започатковувалася реалізація пільгових кредитних та грантових програм, спрямованих на кредитування ВПО. Наприклад, завдяки гранту Уряду ФРН (програма реалізовувалася упродовж травня 2021 р. – грудня 2024 р.) власне житло отримали 989 сімей ВПО. Станом на 01.01.2025 р. Держмолодьжитло забезпечило житлом 2233 сім'ї ВПО [36]. Це засвідчує важливу роль міжнародного фінансування у довгостроковому забезпеченні житлових потреб ВПО.

Також з 2023 р. започатковано реалізацію державної Програми «Відновлення», в межах якої функціонує механізм відшкодування вартості знищеного житла, його реконструкції та можливості придбати нове житло у разі знищення старого.

У середині 2023 р. Україна зіткнулася з дефіцитом бюджету, зумовленим постійним зростанням соціальних виплат, зокрема й виплатою ВПО допомоги на проживання. Це зумовило необхідність зміни соціальної політики, перейти від надання усім ВПО соціальної допомоги на проживання до

запровадження диференційованого ставлення до окремих категорій ВПО. 31.07.2023 р. КМУ прийняв постанову № 789, якою були внесені такі зміни до «Порядку надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам»:

- 1) з 01.08.2023 р. допомога на проживання ВПО почала призначатися на шість місяців для особи, що вперше звернулася; з 01.11.2023 р. допомога призначається на сім'ю, а не на кожну особу, як було раніше;
- 2) запроваджено майнові обмеження, через порушення яких відмовляють у призначенні або припиняють виплачувати допомогу. Зокрема, допомога не призначається, якщо ВПО має на депозитному рахунку кошти у загальній сумі, що перевищує 100 тис. грн, або має у власності додатне до проживання житло (частину житлового приміщення) площею понад 13,65 м²;
- 3) запроваджено обов'язок отримувача допомоги прибути до органу соціального захисту населення для проходження перевірки протягом 30 календарних днів після виклику. Невиконання цієї вимоги зумовлює тимчасове припинення надання допомоги з наступного місяця.

Запроваджена верифікація ВПО дозволила КМУ зменшити кількість отримувачів допомоги за рахунок тих, хто досяг певної фінансової стабільності, або мав інше додатне житло, і перенаправити вивільнені кошти на інші державні Програми (зокрема, на «Оселя» або «Відновлення»).

На початку 2024 р. було змінено порядок надання ВПО тимчасового житла. 05.01.2024 р. КМУ прийняв постанову № 7, якою було визначено пріоритетність надання житла окремим категоріям ВПО, зокрема: сім'ям військовослужбовців; особам, які зазнали повторного внутрішнього переміщення через збройну агресію; особам з числа мешканців тієї громади, яка забезпечувала житловими приміщеннями [37]. Крім того, було вирішено важливу адміністративну проблему, зумовлену обліком потреб ВПО: відтепер ці категорії осіб можна брати на облік як такі, що потребують житла для тимчасового проживання, навіть за відсутності сформованого фонду житла на момент їхнього звернення. Це значно підвищило ефективність обліку реальних потреб ВПО та забезпечило прозорість сформованої черги.

Також постановою КМУ № 7 було істотно розширено повноваження органів місцевого самоврядування фінансувати формування фонду тимчасового й постійного житла поза межами їхньої територіальної юрисдикції [37]. Громади, звідки перемістилися ВПО, отримали повноваження брати участь у фінансуванні та розподілі житлового фонду серед ВПО у тих громадах, куди вони перемістилися. Це дозволило використовувати місцеві бюджети

тих громад, які перебувають в окупації, або знаходяться в зоні бойових дій та мають профіцит бюджету (оскільки не здійснюють видатки на своїй території) для підтримки своїх ВПО у приймаючих громадах. Практика реалізації цієї норми свідчить, що вона позитивно вплинула як на формування фондів тимчасового житла, так і на можливість ВПО отримати житлове приміщення у приймаючій громаді.

05.12.2025 р. у Білій Церкві розпочалася реалізація проєкту з будівництва першого житлового кварталу для маріупольців, які втратили домівки через війну. Проєкт реалізується Мінрозвитку України, спільно з Білоцерківською та Маріупольською міськими громадами. Передбачається будівництво сучасного житла, яке громада зможе надавати ВПО в користування на пільгових умовах. Квартири з якісним ремонтом, меблями та побутовою технікою здаватимуться в соціальну оренду, при цьому розмір орендної плати буде нижчим від ринкової вартості. У межах першої черги будівництва (котру заплановано завершити до кінця 2026 р.) буде зведено 1000 квартир, які розраховані на проживання 3000 ВПО з Маріуполя [38].

Модернізація правового механізму реалізації внутрішньо переміщених осіб на житло

Після етапу швидкого реагування на виклики, зумовлені початком повномасштабного вторгнення, держава сфокусувала свою увагу на підвищенні прозорості та ефективності управління житловими фондами. Постановою КМУ від 26.11.2024 р. № 1350 були внесені такі зміни до постанови КМУ від 31.03.2004 р. № 422:

- визначено категорії осіб, котрі отримали першочергове право на забезпечення житлом для тимчасового проживання; – визначено рівень пріоритетності щодо надання окремим категоріям ВПО житла, відповідно до набраної ними (сім'єю) кількості балів;
- уточнено площу житлового приміщення, право на безоплатне отримання в користування якого мають ВПО;
- зобов'язано ВПО вказувати відомості про вартість майна, що перебуває у їх власності та членів їх сім'ї на момент взяття на облік, а також відомості про житло, знищене або пошкоджене внаслідок бойових дій.

Окрім того, до 01.01.2025 р. громади мали зібрати інформацію про житловий фонд (що перебуває у комунальній власності), а також інші об'єкти нерухомого майна, які після реконструкції, капітального ремонту можуть використовуватися як житло для тимчасового проживання ВПО, та подати її обласним (військовим) державним адміністраціям. Також запроваджено жорсткі вимоги щодо звітності та публічного оприлюднення інформації про

надання громадою житла для тимчасового проживання ВПО. Така інформація мала бути оприлюднена на офіційному вебсайті громади та у місцевих друкованих медіа. Підставою для цих змін стало прагнення посилити контроль за цільовим використанням комунального майна та мінімізувати корупційні ризики, що виникали унаслідок непрозорого розподілу соціального житла.

Збільшення прозорості сприяло зростанню довіри до системи розподілу житла й гарантувало, що такі рішення будуть прийматися на основі чітко визначених пріоритетів (зазначених, зокрема, в п. 20 «Порядку формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб та інших категорій соціально незахищених верств населення», затвердженому постановою КМУ від 29.04.2022 р. № 495).

Внесені зміни продемонстрували трансформацію пріоритетів державної політики у сфері реалізації права ВПО на житло: від якнайскорішого забезпечення житлом, до справедливого й прозорого розподілу соціального житла.

Упродовж 2025 р. було прийнято низку актів, спрямованих на централізацію та стандартизацію управління житловими фондами для ВПО. Постановою КМУ від 29.04.2025 р. № 493 було затверджено «Примірне положення про координаційну комісію з обліку об'єктів нерухомого майна для проживання ВПО при обласних державних (військових) адміністраціях» та «Примірне положення про комісію з обстеження об'єктів нерухомого майна для проживання ВПО при районних державних (військових) адміністраціях» [39]. Відповідна координаційна комісія набула статусу тимчасового консультативно-дорадчого органу, утвореного для забезпечення обліку та проведення обстеження об'єктів нерухомого майна, які використовуються, можуть бути використані, реконструйовані чи переобладнані для проживання ВПО. Порядок проведення таких обстежень було унормовано постановою КМУ від 29.04.2025 р. № 489 [40].

Координаційна комісії наділена повноваженням обстежувати житлові будинки, будівлі, споруди (їх окремі частини), квартири, житлові та нежитлові приміщення, інші об'єкти нерухомого майна державної, комунальної та приватної (за згодою власників) форми власності, які використовуються (або можуть бути використані) чи реконструйовані, переобладнані для проживання ВПО.

Земельні ділянки також можуть стати об'єктом обстеження координаційної комісії з метою обліку тих ділянок, які вже використовуються, або можуть бути використані для будівництва об'єктів нерухомого майна для прожи-

вання ВПО та/або розміщення тимчасових споруд, їх комплексів, призначених для життєзабезпечення (тимчасового проживання та обслуговування) ВПО, а також встановлення їх розташування, меж, розмірів, правового режиму, опису фактичного стану використання.

Щоправда, виконання цих новацій впроваджується надто повільно у більшості регіонів України. Як констатується у рішенні Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України від 26.09.2025 р., координаційні комісії у всіх областях України отримали від Фонду державного майна України та громад 9316 об'єктів нерухомого майна для проживання ВПО, що мають бути обстежені, натомість обстежено лише 403 об'єкти (4,3 %) й складено лише 217 актів [41].

Основна проблема – відсутність технічної документації на переважну більшість об'єктів нерухомого майна, що ускладнює процес їх обстеження, а також відсутність згоди власників або балансоутримувачів такого майна на обстеження.

Задля уніфікації даних про об'єкти нерухомого майна, формування централізованого реєстру таких об'єктів постановою КМУ від 16.07.2025 р. № 894 було запроваджено функціонування інформаційно-аналітичної системи забезпечення ВПО житлом [42]. Ця система має почати функціонувати не пізніше 01.10.2026 р. Очікується, що через електронний кабінет власники об'єктів нерухомого майна (у тому числі уповноважені представники громад, суб'єктів управління об'єктами державної власності), орендарі будівель, споруд, приміщень (їх окремих частин) закладів і установ освіти державної та комунальної власності здійснюватимуть розгляд заяв ВПО про надання їм житла.

Створення інформаційно-аналітичної системи забезпечення ВПО житлом стане передумовою для підвищення ефективності державного стратегічного планування у відповідній сфері житлової політики, дозволить нівелювати регіональні диспропорції, зумовлені децентралізованим забезпеченням ВПО житлом упродовж 2014–2025 років. Такий крок став необхідним для уніфікації процедури включення об'єктів нерухомого майна до інформаційно-аналітичної системи та забезпечення їхньої відповідності встановленим вимогам до проживання ВПО.

Обмежена доступність компенсаційних програм для ВПО, житло яких залишилося на тимчасово окупованій території, зумовила необхідність впровадження нової цільової державної Програми надання фінансової допомоги – «житлових ваучерів». Постановою КМУ від 22.09.2025 р. № 1176 затверджено «Порядок надання допомоги для вирішення житлового питання

окремим категоріям ВПО, що проживали на тимчасово окупованій території» [43]. Програма охоплює ВПО, які перемістилися з тимчасово окупованих територій або територій, де ведуться бойові дії, та мають статус учасника бойових дій, або особи з інвалідністю внаслідок війни. Адже саме ці категорії осіб потребують негайної довгострокової допомоги через те, що не можуть скористатися програмою «єВідновлення» через відсутність доступу до майна. Для реалізації цієї Програми вже залучено 120 млн євро від Банку розвитку Ради Європи, що дозволить забезпечити житлом 3000 родин [44].

Розмір допомоги у межах цієї Програми не може перевищувати 2 млн грн на одного отримувача. Ці кошти можуть бути використані на купівлю нового житла, перший внесок за іпотеку або погашення наявної іпотеки. Щоправда, запроваджені й суворі обмеження для забезпечення цільового використання отриманих коштів: заборонено придбання житла у близьких родичів та встановлено 5-річну заборону на відчуження придбаного житла. Ці обмеження спрямовані на гарантування того, що надана допомога дійсно буде спрямована на реалізацію права ВПО на забезпечення їх постійним житлом. До того ж отримання житлового ваучера не перешкоджатиме тому, аби власник зруйнованого майна на тимчасово окупованій території міг у подальшому реалізувати своє право на отримання повної компенсації за знищене майно в межах Програми «єВідновлення» після деокупації.

У 2025 р. здійснюється фінансування попередніх іпотечних та кредитних державних програм, які адмініструє Держмолодьжитло. Також використовуються кошти іноземних донорів для сприяння в реалізації права ВПО на забезпечення житлом. Зокрема, реалізується масштабний благодійний проєкт американського мецената Делла Лоя Хансена «Містечко Хансена», у межах якого безкоштовно надається у тимчасове користування повністю облаштоване житло для ВПО з прифронтових територій, які втратили житло через війну. За два роки Фонд Charity Hansen Ukrainian Mission збудував понад 900 осель, де мешкають 4000 ВПО [38].

Насамкінець, слід додати, що на момент написання цієї статті на розгляді у Верховній Раді України знаходиться законопроект «Про основні засади житлової політики»⁴. Відповідно до ч. 5 ст. 6 цього законопроекту житло

⁴ Законопроект «Про основні засади житлової політики» (реєстраційний № 12377) внесений на розгляд парламенту Кабінетом Міністрів України 06.01.2025 р. і прийнятий за основу 16.07.2025 р. Цим законопроектом пропонується скасувати дію Житлового кодексу України, натомість визначити нові засади реалізації житлової політики України, спрямованої на створення умов, за яких кожен матиме можливість набути житло у власність, або в користування. Мета законопроекту – сформулювати засади реалізації ст. 47 Конституції України, створити сприятливе середовище для залучення допомоги міжнародних донорів для формування житлових фондів [45].

для тимчасового проживання ВПО надаватиметься з державного житлового фонду або житлового фонду територіальної громади за рахунок коштів державного або місцевого бюджетів. Порядок надання житла для тимчасового проживання затверджуватиме КМУ. Також статтями 12, 13 законопроекту унормовано відносини щодо формування житлових фондів територіальної громади й державного житлового фонду, за рахунок яких і планується сприяти в реалізації права не лише ВПО на забезпечення їх житлом, а й військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та членів їхніх сімей, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, а також інших категорій осіб, що визначаються цим Законом та іншими законами України.

Таким чином, у тексті цього законопроекту відсутні конкретні норми, які б регламентували умови, критерії та порядок забезпечення ВПО житлом. Саме тому головне юридичне управління Верховної Ради України, проаналізувавши законопроект № 12377 від 06.01.2025 р. (друге читання), наголошує, що він «повною мірою не забезпечить реалізацію ч. 2 ст. 47 Основного Закону України, згідно з якою громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Законопроект містить розділ «Реалізація права на житло». Але у цьому розділі відсутні механізми безоплатного отримання житла особами, які потребують соціального захисту» [46].

Відповідно до індикатору 7.8 Плану для Ukraine Facility, законопроект № 12377 має бути прийнято у четвертому кварталі 2025 р. Очікується, що він забезпечить доступність житла для найбільш вразливих категорій громадян, зокрема, й для ВПО; створить різноманітні механізми підтримки та визначить критерії доступу до житла; сформує правове підґрунтя для запровадження оренди комунального житла, зокрема й із правом його викупу; створить прозору систему реєстрації житлових потреб громадян для забезпечення оперативного реагування на них на місцевому рівні [32].

Адаптація правового механізму реалізації внутрішньо переміщених осіб на житло органами місцевого самоврядування

Здійснений порівняльний аналіз місцевих програм семи громад із різних регіонів України [22–28], спрямованих на забезпечення ВПО житлом, засвідчив, що вони загалом відповідають вимогам законодавства, однак потребують суттєвої деталізації процедур, критеріїв відбору, джерел фінансування та забезпечення прозорості.

У значній частині досліджених програм критерії участі у них сформульовано надто загально, відсутній алгоритм надання пріоритетності тій чи іншій категорії ВПО; відсутні додаткові бальні моделі ранжування, що враховували б соціальну вразливість ВПО, рівень їх доходів, факт повної чи часткової руйнації житла, інвалідність або інші важливі характеристики ВПО. Такі недоліки створюють ризик вибіркового застосування програм та можуть суперечити принципам рівності перед законом, гарантованим конституційними нормами та практикою ЄСПЛ щодо забезпечення недискримінаційного доступу до соціальних послуг.

Суттєвим недоліком досліджених місцевих програм є відсутність норм, спрямованих на регулювання процедури подання документів, строків розгляду заяв, порядку перевірки поданої інформації, формування попередніх та остаточних списків отримувачів, а також механізму подання апеляції й оскарження рішень комісій. У більшості випадків програми лише визначають відповідального виконавця, але не містять гарантій прозорості та підзвітності, що фактично обмежує права ВПО на використання ефективних адміністративних процедур під час реалізації ними свого права на забезпечення житлом.

Фінансові розділи програм, як правило, не містять належної деталізації необхідних бюджетних витрат. Хоча джерела фінансування визначені достатньо широко (місцевий бюджет, субвенції, міжнародна технічна допомога, благодійні надходження), розподіл коштів між конкретними заходами (будівництво, реконструкція житла, придбання модульних систем, оплата комунальних послуг, адміністративні витрати) здійснено узагальнено. Це перешкоджає якісному моніторингу ефективності виконання таких програм та ускладнює проведення зовнішнього аудиту витрат, тож, суперечить принципу бюджетної прозорості.

Недостатньо чітко визначено, в які терміни та яким чином мають оприлюднюватися проміжні та підсумкові результати виконання програми, що позбавляє громаду та заявників можливості здійснювати контроль за її реалізацією. Неврегульованими залишаються питання доступності житла для маломобільних категорій ВПО, а також подальші кроки після завершення строків тимчасового забезпечення житлом ВПО, що є важливим у контексті формування довгострокової житлової політики на рівні окремої громади.

З огляду на виявлені недоліки місцевих програм доцільно внести до них такі зміни. По-перше, необхідно запровадити прозору систему критеріїв доступу, котра яка б передбачала додаткову бальну оцінку заявників, залежно від

рівня їх соціальної вразливості. По-друге, програми повинні містити стандартизовану процедуру подачі заяв на отримання житла, їх розгляду й апеляції. По-третє, доцільно запровадити систему індикаторів ефективності та обов'язок періодично оприлюднювати інформацію про стан їх виконання. Окремо слід передбачити технічні вимоги до житла з урахуванням потреб осіб з інвалідністю та інших маломобільних категорій ВПО.

Упевнені, що внесення відповідних змін сприятиме підвищенню ефективності місцевих програм, забезпеченню рівного доступу ВПО до житла та реалізації довгострокової, соціально орієнтованої державної житлової політики щодо забезпечення ВПО житлом, а, отже, й ефективній реалізації ч. 2 ст. 47 Конституції України.

Висновки

Узагальнюючи вищевикладене, можемо констатувати, що здійснений аналіз становлення й формування чинного правового механізму реалізації права ВПО на забезпечення їх житлом упродовж 2014–2025 років засвідчив його багаторівневність, динамічність та поступову еволюцію від використання децентралізованих інструментів, спрямованих на впровадження обліку ВПО й якнайшвидшого формування фонду тимчасового житла, до запровадження централізованого обліку фондів житла й ВПО, обстеження майна щодо його відповідності умовам для проживання ВПО, надання постійного житла, створення фонду муніципального орендного житла, надання субвенції громадам, запровадження виплати цільової фінансової допомоги для відшкодування витрат на житло ВПО.

Сучасний правовий механізм реалізації права ВПО на забезпечення їх житлом містить низку інструментів. На державному рівні ключовими серед них є:

- формування фонду соціального житла, який передбачає можливість взяття ВПО на квартирний облік як таких, що потребують соціального захисту;
- формування фонду тимчасового житла, що формується на рівні громад і передбачає тимчасове користування житлом на безоплатній основі;
- використання різноманітних компенсаційних механізмів у вигляді виплати допомоги ВПО на проживання; компенсації витрат на житлово-комунальні послуги за житло, в якому розміщені ВПО; компенсації власникам житла за розміщення ВПО тощо;
- реалізація державних програм (зокрема, «ЄВідновлення», «ЄОселя», «житлові ваучери»), які впроваджують дієві інструменти компенсації завданих збитків майну ВПО й можливість придбання нового житла;

– надання бюджетних субвенцій громадам, спрямованих на формування житлового фонду для ВПО.

Органи місцевого самоврядування використовують власні місцеві інструменти, серед яких найпоширенішими є: розроблення комплексних місцевих програм забезпечення житлом ВПО; створення та забезпечення функціонування місць тимчасового проживання ВПО; реконструкція та ремонт приміщень під тимчасове або соціальне житло для ВПО; викуп житла за кошти місцевого бюджету; формування фонду муніципального орендного житла; співпраця з міжнародними донорами для залучення грантових коштів на реалізацію інвестиційних програм, спрямованих на забезпечення ВПО постійним житлом;

За підсумками здійсненого аналізу сформовано такі пропозиції щодо підвищення ефективності реалізації права ВПО на забезпечення їх житлом:

1. На рівні держави:

– внести зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», аби забезпечити правову визначеність щодо можливості використання довгострокових житлових програм для ВПО, окреслити юридичні гарантії щодо використання ними орендованого житла;

– прийняти консолідований акт про житлові гарантії ВПО, який би систематизував та уніфікував формування й функціонування фондів тимчасового, постійного, соціального та муніципального житла; порядок включення ВПО до відповідних реєстрів; стандарти різноманітних державних житлових програм; визначив коло осіб, котрі мають право на першочерговість при розподілі такого житла;

– збільшити обсяг цільового державного фінансування громад, зокрема через цільові субвенції на створення фонду постійного житла для ВПО;

– поширити реалізацію програми «житлових ваучерів» й на інші категорії ВПО (наприклад, на багатодітні сім'ї, осіб з інвалідністю загального захворювання тощо), які не мають доступу до компенсації через програму «ЄВідновлення»;

– запровадити правовий механізм визначення пільгових умов розрахунку орендної плати за державне та комунальне майно, яке на пільгових умовах передається в користування ВПО, а також механізм компенсації упущеної вигоди його власникам.

2. На рівні територіальних громад:

– приймати комплексні програми, котрі поєднували б житлову, соціальну, трудову, економічну та інфраструктурну підтримку ВПО;

- унормувувати процедурні відносини, у тому числі й щодо розгляду заяв, використовуючи позитивний досвід Райгородської сільської громади;
- активізувати залучення іноземних партнерів (UNHCR, NRC, ПРООН, Charity Hansen Ukrainian Mission тощо) для фінансування місцевих житлових програм для ВПО;
- упроваджувати викуп житла в комунальну власність, як у Лубенській міській громаді.

Упевнені, що реалізація вказаних пропозицій сприятиме не лише виконанню Україною своїх міжнародних зобов'язань, а й підвищить ефективність чинного правового механізму реалізації конституційного права ВПО на забезпечення їх житлом (відповідно до ч. 2 ст. 47 Конституції України), сприятиме впровадженню соціальної справедливості щодо них та забезпечить інтеграцію ВПО у громади, до яких вони перемістилися.

Список використаних джерел

- [1] European Parliament Resolution of 9 July 2025 on the human cost of Russia's war against Ukraine and the urgent need to end Russian aggression: the situation of illegally detained civilians and prisoners of war, and the continued bombing of civilians (2025/2710(RSP). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2025-0160_EN.pdf (last accessed: 10.10.2025).
- [2] Якобчук А. В Україні зафіксовано 4,59 мільйона внутрішньо переміщених осіб: актуальні дані по регіонах. URL: <https://slovoproslovo.info/vnutrishno-peremishcheni-osoby-ukrayina-2025-statistika/> (дата звернення: 10.10.2025).
- [3] Михайлова К. Житло для ВПО у 2025: як допомагає держава та скільки є вільних місць. URL: <https://thepage.ua/ua/news/socialne-zhitlo-dlya-pereselenciv-u-2025-skilki-ye-vilnih-misc> (дата звернення: 10.10.2025).
- [4] Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2010 р. № 15-рп/2010 у справі за конституційним зверненням громадянки Власової Ганни Іванівни щодо офіційного тлумачення положення пункту 5 статті 5 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (справа про безоплатну приватизацію житла). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-10#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [5] Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [6] Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав

людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 10.10.2025).

- [7] European Parliament Resolution of 15 June 2023 on the sustainable reconstruction and integration of Ukraine into the Euro-Atlantic community (2023/2739(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0247_EN.html (last accessed: 10.10.2025).
- [8] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 р. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/18.06.2025%20Щорічна_доповідь_Уповноваженого_у_2024_р.-%20виправлена.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
- [9] Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Реалізація права внутрішньо переміщених осіб на житло. Київ, 2020. 52 с. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsialna-dopovid-zhytlo-2020.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
- [10] Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань захисту майнових та немайнових прав внутрішньо переміщених та інших осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова Верховної Ради України від 21.12.2023 р. № 3535-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3535-20#Text> (дата звернення: 10.12.2025).
- [11] Звіт про виконану роботу Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань захисту майнових та немайнових прав внутрішньо переміщених та інших осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України від 11.12.2024 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/75615.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
- [12] Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування можливих фактів незаконної забудови, самовільного зайняття земельних ділянок, самовільного будівництва, зловживань щодо використання коштів і майна, що перебуває в управлінні суб'єктів управління об'єктами державної та комунальної власності, які зумовили появу об'єктів незавершеного житлового будівництва, що призводить до порушення права на житло військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, членів їхніх сімей та внутрішньо переміщених осіб : Постанова Верховної Ради України від 04.12.2025 р. № 4707-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4707-20#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [13] Yaroshenko O. M., Konopeltseva O. O., Vetukhova I. A., Koliesnik T. V., Klemparskyi M. M. Social Protection of Internally Displaced Persons: Problematic Issues of Practical Implementation and Solutions. *Revista de Derecho de la Seguridad Social, Laborum*. 2023. Vol. 2023, № 37. P. 157–167. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=9268250> (last accessed: 10.10.2025).
- [14] Yaroshenko O. M., Velychko V. O., Kotova L. V., Shapovalova K. H., Danylov M. O. Social security for internally displaced persons: Laws and practice. *Local Development*

- and Society*. 2024. No. 6 (1). P. 132-146. <https://doi.org/10.1080/26883597.2024.2318579>.
- [15] Roshchuk I., Bilan Y., Krol V., and Mishchuk H. Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Problems and challenges for governing local communities. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. № 22 (1). P. 728-740. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22\(1\).2024.57](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.57).
- [16] Bilan Y., Yurchuk H., Samoliuk N., and Mishchuk H. Evaluating the effectiveness of public finance used for social protection of internally displaced persons. *Public and Municipal Finance*. 2025. No. 14 (1). P. 23-40. [https://doi.org/10.21511/pmf.14\(1\).2025.03](https://doi.org/10.21511/pmf.14(1).2025.03).
- [17] Oliinyk O., Mishchuk H., Samoliuk N., and Bilan Y. Bridging the divide: Addressing social tensions between internally displaced persons and host communities during wartime in Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*. 2025. No. 23 (3). P. 645-657. [https://doi.org/10.21511/ppm.23\(3\).2025.46](https://doi.org/10.21511/ppm.23(3).2025.46).
- [18] Calderon E.A., Patino J.E., Duque J.C., and Keith M. The urban footprint of rural forced displacement. *Comput.Urban Sci*. 2024. No. 4 (34). P. 1-17. <https://doi.org/10.1007/s43762-024-00148-8>.
- [19] Матвеев С. В., Романова О. М. Практичні аспекти реалізації права на житло в Україні під час повномасштабного вторгнення рф. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 161–167. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.23>.
- [20] Менів Я. О. Забезпечення житлових прав ВПО: проблеми реалізації і судова практика. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 137–143. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-15>.
- [21] Чиркін А. С., Храпська А. О. Забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: міжнародно-правове регулювання та досвід зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 102–105. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/21>.
- [22] Про затвердження Програми підтримки внутрішньо переміщених осіб на 2025-2027 роки : рішення Дубечненської сільської ради Ковельського району Волинської області від 04.06.25 р. № 57/96. URL: <https://dubechnenska-gromada.gov.ua/docs/2062928/> (дата звернення: 10.10.2025).
- [23] Про внесення змін до розпорядження начальника військової адміністрації від 31.03.2023 р. № 01-08/79 «Про затвердження Програми забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб Кременської міської територіальної громади на 2023-2027 роки» : розпорядження начальника Кременської міської військової адміністрації Сіверськодонецького району Луганської області від 18.06.2025 р. № 01-08/182. URL: <https://kremrada.gov.ua/index.php/dokumenti/rozporiadzhennya-miskogo-golovi/item/13107-2025-182-pro-vnesennia-zmin-do-rozporiadzhennia-nachalnyka-va-shchodo-prohramy-zabezpechennia-zhytlov-vnutrishno-peremishchenykh-osib-kreminskoj-miskoi-th-na-20232027-roky> (дата звернення: 10.10.2025).
- [24] Про затвердження Програми забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб у Лубенській територіальній громаді на 2024–2027 роки у новій редакції : рішення Лубенської міської ради Лубенського району Полтавської області від 26.06.2025 р. URL: https://lubnyrada.gov.ua/images/documents/8_sklykannya/proekty/55/005.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

- [25] Про затвердження Програми соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб в Миропільській територіальній громаді на 2026 рік : рішення Миропільської селищної ради Житомирського району Житомирської області від 17.11.2025 р. № 15. URL: <https://myropilska-gromada.gov.ua/docs/2177102/> (дата звернення: 10.10.2025).
- [26] Про затвердження Комплексної програми підтримки внутрішньо переміщених осіб Новоолександрівської сільської ради Запорізького району Запорізької області на період 2025–2027 років : рішення Новоолександрівської сільської ради Запорізького району Запорізької області від 26 грудня 2024 р. № 03. URL: <https://novooleksotg.gov.ua/news/1742300164/> (дата звернення: 10.10.2025).
- [27] Про затвердження Програми «Забезпечення тимчасовим житлом внутрішньо переміщених осіб, членів їх сімей та інших категорій соціально незахищених верств населення, які проживають на території Райгородоцької сільської ради, з фонду житла, призначеного для тимчасового проживання, на 2025–2030 роки» : рішення Райгородоцької сільської ради Бердичівського району Житомирської області від 23.04.2025 р. № 1347. URL: <https://raygorodocka-gromada.gov.ua/news/1745844795/> (дата звернення: 10.10.2025).
- [28] Програма підтримки внутрішньо переміщених осіб на території Слобожанської громади на 2025–2028 роки у новій редакції : рішення Слобожанської селищної ради Дніпровського району Дніпропетровської області від 13.03.2025 р. № 4293-44/VIII. URL: <https://www.slobozhanska-gromada.gov.ua/upload/content/811/4293%20-%20додаток%20Програма%20підтримки%20ВПО.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
- [29] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [30] Про житловий фонд соціального призначення : Закон України від 12.01.2006 р. № 3334-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [31] Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб і Порядку надання в тимчасове користування житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2019 р. № 582. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/582-2019-п#Text> (дата звернення: 10.12.2025).
- [32] План для Ukraine Facility 2024–2027. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
- [33] Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-п#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [34] Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 р. № 495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-п#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [35] Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.08.2022 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2022-п#Text> (дата звернення: 10.10.2025).

- [36] Проект «Житло для ВПО»: ще три сотні сімей будуть із житлом. *Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву*. 29.04.2025. URL: <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentr/novyny/proiekt-zhytlo-dlia-vpo-shche-try-sotni-simej-budut-iz-zhytлом> (дата звернення: 10.10.2025).
- [37] Про внесення змін до Порядку формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.01.2024 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7-2024-p#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [38] У Білій Церкві стартував проект з будівництва муніципального орендного житла для мариупольців. *Міністерство розвитку громад та територій України*. 05.12.2025 р. URL: <https://mindev.gov.ua/news/u-bilii-tserkvi-startuvav-proiekt-z-budivnytstva-munitsypalnoho-orendnoho-zhytla-dlia-mariupoltsiv> (дата звернення: 10.10.2025).
- [39] Деякі питання організації роботи з обстеження об'єктів нерухомого майна для проживання внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2025 р. № 493. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493-2025-p#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [40] Про затвердження Порядку обстеження об'єктів нерухомого майна для проживання внутрішньо переміщених осіб та типової форми акта обстеження нерухомого майна : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2025 р. № 489. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2025-p#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [41] Про стан реалізації Закону України № 4080-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом» та перші результати всеукраїнської інвентаризації об'єктів для проживання внутрішньо переміщених осіб : рішення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань захисту майнових та немайнових прав внутрішньо переміщених та інших осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України від 26.09.2025 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76307.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
- [42] Деякі питання створення, функціонування Інформаційно-аналітичної системи об'єктів нерухомого майна для забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом та її взаємодії з іншими інформаційно-комунікаційними системами : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.07.2025 р. № 894. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/894-2025-p#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [43] Про затвердження Порядку надання допомоги для вирішення житлового питання окремим категоріям внутрішньо переміщених осіб, що проживали на тимчасово окупованій території, та внесення змін до Порядку ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.09.2025 р. № 1176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176-2025-p#Text> (дата звернення: 10.10.2025).
- [44] З 1 грудня можна подати на компенсацію втраченого на окупованих територіях житла – як оформити заявку. *Укрінформ*. (25.11. 2025 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/4063849-z-1-grudna-mozna-podati-na-kompensaciu-vtracеного-na-okupovanih-teritoriah-zitla-ak-oformiti-zaavku.html> (дата звернення: 10.10.2025).

- [45] Проект Закону про основні засади житлової політики. Реєстраційний № 12377 від 06.01.2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55543> (дата звернення: 10.10.2025).
- [46] Зауваження головного юридичного управління Верховної Ради України щодо законопроекту № 12377 від 06.01.2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3219248> (дата звернення: 10.10.2025).

References

- [1] European Parliament. (2025). *European Parliament resolution of 9 July 2025 on the human cost of Russia's war against Ukraine and the urgent need to end Russian aggression: The situation of illegally detained civilians and prisoners of war, and the continued bombing of civilians (2025/2710(RSP))*. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2025-0160_EN.pdf
- [2] Yakobchuk, A. (2025). *In Ukraine, 4.59 million internally displaced persons have been recorded: Current regional data*. Retrieved from <https://slovoproslovo.info/vnutrishno-peremishcheni-osoby-ukrayina-2025-statistika/>.
- [3] Mykhailova, K. (2025). *Housing for IDPs in 2025: How the state helps and how many places are available*. Retrieved from <https://thepage.ua/ua/news/socialne-zhitlo-dlya-pereselenciv-u-2025-skilki-ye-vilnih-misc>.
- [4] Constitutional Court of Ukraine. (2010). *Decision No. 15-rp/2010 of June 10, 2010 on the official interpretation of paragraph 5 of Article 5 of the Law of Ukraine "On privatization of the state housing fund" (Case on free privatization of housing)*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-10>.
- [5] Constitutional Court of Ukraine. (2005). *Decision No. 8-rp/2005 of October 11, 2005 on the constitutionality of provisions of pension legislation (Case on pension level and lifelong monetary maintenance)*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05>.
- [6] Constitutional Court of Ukraine. (2016). *Decision No. 2-rp/2016 of June 1, 2016 on judicial control over hospitalization of incapacitated persons to psychiatric institutions*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>.
- [7] European Parliament. (2023). *European Parliament resolution of 15 June 2023 on the sustainable reconstruction and integration of Ukraine into the Euro-Atlantic community (2023/2739(RSP))*. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0247_EN.html.
- [8] Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. (2025). *Annual report on the state of observance and protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine in 2024*. Retrieved from <https://www.ombudsman.gov.ua>.
- [9] Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. (2020). *Special report: Realization of the right to housing of internally displaced persons*. Kyiv.
- [10] Verkhovna Rada of Ukraine. (2023). *Resolution No. 3535-IX of December 21, 2023 on the establishment of a temporary special commission on protection of property and non-property rights of internally displaced persons and other victims of Russian armed aggression*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>.
- [11] Verkhovna Rada of Ukraine. (2024). *Report on the activities of the temporary special commission on protection of property and non-property rights of internally displaced persons*. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua>.

- [12] Verkhovna Rada of Ukraine. (2025). *Resolution No. 4707-IX of December 4, 2025 on the establishment of a temporary investigative commission on violations of the right to housing*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>.
- [13] Yaroshenko, O.M., Konopeltseva, O.O., Vetukhova, I.A., Koliesnik, T.V., & Klemparskyi, M.M. (2023). Social protection of internally displaced persons: Problematic issues of practical implementation and solutions. *Revista de Derecho de la Seguridad Social, Laborum*, 37, 157-167. Retrieved from <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=9268250>.
- [14] Yaroshenko, O.M., Velychko, V.O., Kotova, L.V., Shapovalova, K.H., & Danylov, M.O. (2024). Social security for internally displaced persons: Laws and practice. *Local Development and Society*, 6(1), 132-146. <https://doi.org/10.1080/26883597.2024.2318579>.
- [15] Roshchik, I., Bilan, Y., Krol, V., & Mishchuk, H. (2024). Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Problems and challenges for governing local communities. *Problems and Perspectives in Management*, 22(1), 728-740. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(1\).2024.57](https://doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.57).
- [16] Bilan, Y., Yurchyk, H., Samoliuk, N., & Mishchuk, H. (2025). Evaluating the effectiveness of public finance used for social protection of internally displaced persons. *Public and Municipal Finance*, 14(1), 23-40. [https://doi.org/10.21511/pmf.14\(1\).2025.03](https://doi.org/10.21511/pmf.14(1).2025.03).
- [17] Oliinyk, O., Mishchuk, H., Samoliuk, N., & Bilan, Y. (2025). Bridging the divide: Addressing social tensions between internally displaced persons and host communities during wartime in Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*, 23(3), 645-657. [https://doi.org/10.21511/ppm.23\(3\).2025.46](https://doi.org/10.21511/ppm.23(3).2025.46).
- [18] Calderon, E.A., Patino, J.E., Duque, J.C., & Keith, M. (2024). The urban footprint of rural forced displacement. *Computational Urban Science*, 4(34), 1-17. <https://doi.org/10.1007/s43762-024-00148-8>.
- [19] Matvieiev, S.V., & Romanova, O.M. (2023). Practical aspects of realization of the right to housing in Ukraine during the full-scale invasion. *Law and Society*, 4, 161-167. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.23>.
- [20] Meniv, Ya.O. (2024). Ensuring housing rights of internally displaced persons: Problems of implementation and court practice. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Law Series*, 38, 137-143. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-15>.
- [21] Chyrkin, A.S., & Khrapska, A.O. (2022). Ensuring the rights of internally displaced persons: International legal regulation and foreign experience. *Legal Scientific Electronic Journal*, 4, 102-105. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/21>.
- [22] Dubetchne Village Council, Kovel District, Volyn Region. (June 4, 2025). *On approval of the Programme for the Support of Internally Displaced Persons for 2025-2027 (Decision No. 57/96)*. Retrieved from <https://dubechnenska-gromada.gov.ua/docs/2062928/>.
- [23] Kreminna City Military Administration of the Severodonetsk District, Luhansk Region. (June 18, 2025). *On amendments to the order of the head of the military administration dated 31 March 2023, No. 01-08/79 "On approval of the Programme for providing housing to internally displaced persons of the Kreminna city territorial community for 2023-2027" (Order No. 01-08/182)*. Retrieved from <https://kremrada.gov.ua/index.php/dokumenty/rozporiadzhennya-miskogo-golovi/item/13107-2025-182-pro-vnesennia-zmin-do-rozporiadzhennia-nachalnyka-va-shchodo-prohramy-zabezpechennia-zhytlom-vnutrishno-peremishchenykh-osib-kreminskoi-miskoi-th-na-20232027-roky>.

- [24] Lubenska City Council of Lubenskyi District, Poltava Region. (June 26, 2025). *On approval of the revised Programme for providing housing to internally displaced persons in the Lubenska territorial community for 2024-2027*. Retrieved from https://lubnyrada.gov.ua/images/documents/8_skykannya/proekty/55/005.pdf.
- [25] Myropil Town Council, Zhytomyr District, Zhytomyr Region. (November 17, 2025). *On the approval of the Programme of social support for internally displaced persons in the Myropil territorial community for 2026 (Decision No. 15)*. Retrieved from <https://myropilska-gromada.gov.ua/docs/2177102/>.
- [26] Novooleksandriivska Village Council of Zaporizhzhia District, Zaporizhzhia Region. (December 26, 2024,). *On the approval of the Comprehensive Programme for the Support of Internally Displaced Persons of the Novooleksandriivska Village Council of Zaporizhzhia District, Zaporizhzhia Region, for the period 2025-2027 (Decision No. 03)*. Retrieved from <https://novooleksotg.gov.ua/news/1742300164/>.
- [27] Raigorodskaya Village Council, Berdychiv District, Zhytomyr Region. (April 23, 2025). *On approval of the Programme "Provision of temporary housing for internally displaced persons, their family members and other socially vulnerable groups residing in the territory of the Raigorodskaya Village Council from the housing fund intended for temporary accommodation for 2025-2030" (Decision No. 1347)*. Retrieved from <https://raygorodocka-gromada.gov.ua/news/1745844795/>.
- [28] Slobozhanskyi Village Council of the Dniprovskyi District, Dnipropetrovsk Region. (13 March, 2025). *Revised programme to support internally displaced persons in the Slobozhanskyi community for 2025–2028 (Decision No. 4293-44/VIII)*. Retrieved from <https://www.slobozhanska-gromada.gov.ua/upload/content/811/4293%20-%20додаток%20Програма%20підтримки%20ВПО.pdf>.
- [29] Law of Ukraine No. 1706-VII "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons". (October, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
- [30] Law of Ukraine No. 3334-IV "On Social Housing". (January, 2006). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text>.
- [31] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 582 "On Approval of the Procedure for the Formation of Housing Funds for the Temporary Accommodation of Internally Displaced Persons and the Procedure for the Provision of Temporary Use of Residential Premises from Housing Funds for the Temporary Accommodation of Internally Displaced Persons". (June, 2019). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/582-2019-п#Text>.
- [32] Plan for Ukraine Facility 2024-2027. (2024). Retrieved from <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf>.
- [33] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 332 "Some issues regarding the payment of living allowances to internally displaced persons". (March, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-п#Text>.
- [34] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 495 "Some measures for the formation of housing funds intended for temporary accommodation of internally displaced persons". (April, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-п#Text>.
- [35] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 856 "Some issues concerning the provision of affordable mortgage lending to Ukrainian citizens by the private joint-

- stock company Ukrainian Financial Housing Company". (August, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2022-п#Text>.
- [36] State Fund for Youth Housing Construction. (April 29, 2025). *Project "Housing for IDPs": three hundred more families will have housing*. Retrieved from <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentr/novyny/proiekt-zhytlo-dlia-vpo-shche-try-sotni-simei-budut-iz-zhytlo>.
- [37] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 7 "On amendments to the Procedure for the formation of housing funds intended for temporary accommodation, registration and provision of such housing for temporary accommodation of internally displaced persons". (January, 2024). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7-2024-п#Text>.
- [38] Ministry of Community and Territorial Development of Ukraine. (December 5, 2025). *A project to build municipal rental housing for Mariupol residents has been launched in Bila Tserkva*. Retrieved from <https://mindev.gov.ua/news/u-bilii-tserkvi-startuvav-proiekt-z-budivnytstva-munitsypalnoho-orendnoho-zhytla-dlia-mariupoltsiv>.
- [39] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 493 "Some issues concerning the organisation of work on the inspection of real estate properties for the accommodation of internally displaced persons". (April, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493-2025-п#Text>.
- [40] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 489 "On approval of the Procedure for inspecting real estate properties for the accommodation of internally displaced persons and the standard form of the real estate inspection report". (April, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2025-п#Text>.
- [41] Temporary Special Commission of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Protection of Property and Non-Property Rights of Internally Displaced Persons and Other Persons Affected by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine. (2025, 26 September). *On the status of implementation of Law of Ukraine No. 4080-IX "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Additional Measures Related to Providing Housing for Internally Displaced Persons" and the initial results of the nationwide inventory of housing facilities for internally displaced persons*. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76307.pdf>.
- [42] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 894 "Some issues concerning the creation and functioning of the Information and Analytical System of Real Estate Objects for Providing Internally Displaced Persons with Housing and its Interaction with Other Information and Communication Systems". (July, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/894-2025-п#Text>.
- [43] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1176 "On approval of the Procedure for assisting in resolving housing issues for certain categories of internally displaced persons who lived in the temporarily occupied territory, and on amendments to the Procedure for maintaining the State Register of property damaged and destroyed as a result of hostilities, terrorist acts, and sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine". (September, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176-2025-п#Text>.
- [44] Ukrinform. (November 25, 2025). *From December 1, you can apply for compensation for housing lost in the occupied territories – how to apply*. Retrieved from <https://www>.

ukrinform.ua/rubric-vidbudova/4063849-z-1-grudna-mozna-podati-na-kompensaciuvtracenogo-na-okupovanih-teritoriah-zitla-ak-oformiti-zaavku.html.

[45] Verkhovna Rada of Ukraine. (January 6, 2025). *Draft Law on the Basic Principles of Housing Policy (registration No. 12377)*. Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55543>.

[46] Main Legal Department of the Verkhovna Rada of Ukraine. (2025). *Comments of the Main Legal Department of the Verkhovna Rada of Ukraine on draft law No. 12377* dated 06.01.2025. Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3219248>.

Володимир Миколайович Божко

доктор юридичних наук, професор

завідувач кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

36000, просп. Віталія Грицаєнка, 5, Полтава, Україна

e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3963-8461

Іван Володимирович Юрко

студент

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

36000, просп. Віталія Грицаєнка, 5, Полтава, Україна

e-mail: ivanyurko1206@gmail.com

ORCID 0009-0000-4900-2363

Volodymyr M. Bozhko

Doctor of Law, Full Professor

Head of the Department of Constitutional, Administrative, Environmental, and Labor Law

Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University

36000, 5 Vitaliia Hrytsaienka ave., Poltava, Ukraine

e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3963-8461

Ivan V. Yurko

Higher Education Student

Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University

36000, 5 Vitaliia Hrytsaienka ave., Poltava, Ukraine

e-mail: ivanyurko1206@gmail.com

ORCID 0009-0000-4900-2363

Рекомендоване цитування: Божко В. М., Юрко І. В. Правовий механізм впливу органів місцевого самоврядування на реалізацію внутрішньо переміщеними особами права на житло. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 6–38. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.346529>.

Suggested Citation: Bozhko, V.M., & Yurko, I.V. (2025). Legal Mechanism for Local Authorities to Influence the Implementation of Internally Displaced Persons' Right to Housing. *Problems of Legality*, 171, 6-38. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.346529>.

Статтю подано / Submitted: 21.10.2025

Доопрацьовано / Revised: 22.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

Правила медіації як інструмент організації присудової медіації

Наталія Анатоліївна Мазаракі*

Державний торговельно-економічний університет,

Київ, Україна

**e-mail: n.mazaraki@knute.edu.ua*

Лариса Леонідівна Нескороджена

Державний торговельно-економічний університет,

Київ, Україна

Анотація

У статті досліджено зміст і функції правил медіації як ключового інструменту організації присудової медіації. Обґрунтовано, що хоча законодавче регулювання медіації здебільшого має рамковий характер і зосереджене на загальних принципах, вимогах до медіаторів та гарантіях конфіденційності, саме правила медіації виконують визначальну роль у забезпеченні процедурної справедливості, передбачуваності та легітимності процесу. Методологічну основу дослідження становить концепція процедурної справедливості у поєднанні з підходами загальної теорії права, які розглядають правила як інституційний механізм забезпечення належної процедури у межах гнучких процедур. Емпіричною базою дослідження стали Модельні правила медіації ЮНСІТРАЛ та окремих центрів медіації (ICC, WIPO, CEDR) та правила присудової медіації в Італії і США. Порівняльний аналіз дав змогу визначити спільні структурні елементи правил медіації (ініціювання, призначення медіатора, конфіденційність, завершення, оплата послуг) та специфічні ознаки присудової моделі – підвищену деталізацію процедур, визначення порядку комунікації між судом і медіатором, вимоги до участі сторін і представників, наявність реєстрів медіаторів і акредитованих центрів медіації, а також розвинену систему звітності. Доведено, що деталізація правил присудової медіації не обмежує її гнучкість, а є інструментом реалізації гарантійної, легітимацийної, координаційної та інформаційної функцій. Вона забезпечує баланс між автономією сторін і вимогами до процедури медіації, підтримує довіру суддів і сторін до процедури, а також сприяє підвищенню якості медіаційних послуг. Результати дослідження підтвердили гіпотезу, що правила медіації у присудовій медіації мають специфічні ознаки.

Ключові слова: медіація; присудова медіація; альтернативні способи вирішення спорів; доступ до правосуддя.

Mediation Rules as an Instrument for Organizing Court-Connected Mediation

Nataliia A. Mazaraki*

State University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine

*e-mail: n.mazaraki@knu.edu.ua

Larysa L. Neskorodgena

State University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine

Abstract

The article examines the content and functions of mediation rules as a key instrument for structuring court-connected mediation. It argues that, while legislative regulation of mediation is generally framework-based – focused on fundamental principles, mediator qualifications, and guarantees of confidentiality – the mediation rules themselves play a decisive role in ensuring procedural justice, predictability, and legitimacy of the process. The study’s methodological foundation combines the concept of procedural justice with approaches from general legal theory, viewing rules as institutional mechanisms for securing due process within flexible procedures. The empirical basis of the research includes the UNCITRAL Mediation Rules and the mediation rules of leading institutions (ICC, WIPO, CEDR), as well as court-connected mediation rules in Italy and the United States. Comparative analysis identified common structural elements of mediation rules (initiation, appointment of mediator, confidentiality, termination, and fees) and specific features of the court-connected model – namely, a higher level of procedural detail, regulation of communication between the court and the mediator, requirements for party and representative participation, the existence of official registers of mediators and mediation centers, and an established system of reporting and quality control. The study demonstrates that the detailed nature of court-connected mediation rules does not constrain procedural flexibility; rather, it serves as a means of realizing their guarantee, legitimizing, coordinating, and informational functions. Such rules ensure a balance between party autonomy and procedural rigor, strengthen judicial and party confidence in mediation, and contribute to the quality and reliability of mediation services. The findings confirm the hypothesis that mediation rules within court-connected mediation possess distinctive features shaped by their alignment with procedural norms of judicial proceedings.

Keywords: mediation; court-connected mediation; alternative dispute resolution (ADR); access to justice.

Вступ

Місце медіації в системі вирішення спорів, її визнання та підтримка державою, а також запровадження окремих форм стимулювання чи навіть обов’язковості звернення до медіації в теоретико-правовому плані обґрунто-

вуються через здатність медіації забезпечити справедливість – як у процесі, так і в результаті. Концепція процедурної справедливості надає важливу перспективу для розуміння того, як альтернативні способи врегулювання спорів можуть підтримувати базові суспільні цінності, узгоджені з верховенством права: справедливу процедуру, рівність сторін, повагу до гідності учасників і довіру до результату. Саме тому в багатьох правових системах інституціоналізація медіації розглядається не лише як інструмент розвантаження роботи судів, а як механізм удосконалення підходів до вирішення спорів у суспільстві.

Водночас законодавче регулювання медіації здебільшого має рамковий характер. Законодавець, як правило, зосереджується на встановленні загальних принципів медіації, мінімальних вимог до кваліфікації медіаторів, гарантій конфіденційності, а також механізмів стимулювання сторін до використання процедури – зупинення судового провадження або часткове повернення судового збору. Такий обмежений ступінь державного втручання є виправданим з огляду на природу медіації, що для досягнення найкращого результату має бути гнучкою і пристосованою до конкретних обставин спору, особистостей сторін і стилю медіатора.

Цей підхід, натомість, відкриває простір для саморегулювання медіації. Професійні об'єднання медіаторів ухвалюють кодекси етики, якими встановлюються стандарти поведінки та гарантії неупередженості, тоді як організації, що забезпечують проведення медіації, розробляють правила медіації (регламенти), а також модельні документи – договори про проведення медіації, медіаційні застереження тощо. Саме через правила медіації втілюються етичні принципи, формуються очікування сторін і забезпечується взаємозв'язок між автономією сторін та процесуальними рамками судової системи.

Особливої ваги цей аспект набуває в контексті присудової медіації, де суд виступає певною мірою суб'єктом, що забезпечує проведення медіації. На відміну від позасудової, така медіація вимагає чіткішого визначення порядку проведення: потрібно узгодити строки з процесуальними кодексами, визначити порядок повідомлення сторін, забезпечити баланс між конфіденційністю та прозорістю перед судом.

Досліджуючи присудову медіацію у рамках нашого дослідження, ми звернули увагу, що правила медіації, залишаються малодослідженими і лише побічно згадуються як інструмент забезпечення процедурної справедливості [1] чи як один із елементів функціонування програм присудової медіації [2]. Аналіз цих та інших праць дозволив нам сформулювати гіпотезу дослідження – правила медіації у присудовій медіації мають специфічні ознаки,

які відрізняють їх від правил позасудової медіації та зумовлені необхідністю їх узгодження з процесуальними вимогами судочинства. Відповідно метою цього дослідження було з'ясування, наскільки специфічними є правила медіації у присудовій моделі та які аспекти їхнього змісту слід урахувати українському законодавцю у разі запровадження такої форми організації медіації. Для досягнення цієї мети ми сформулювали логічну послідовність вирішення дослідницьких завдань:

- 1) розкрити функції, які виконують правила медіації в системі альтернативного врегулювання спорів;
- 2) визначити загальні підходи до формулювання правил медіації у міжнародній практиці;
- 3) здійснити порівняльний аналіз правил присудової медіації у вибраних юрисдикціях (Італія, США);
- 4) окреслити концептуальні особливості змісту правил присудової медіації.

Огляд літератури

Функції правил медіації у цій статті розкриваються крізь призму концепції процедурної справедливості, яку такі правила покликані забезпечувати. Теоретичним підґрунтям для дослідження стали класичні праці – Дж. Тібо і Л. Вокера [3], Тома Р. Тайлера [4–6], Е. Лінда та Т. Тайлера [7], які доводять, що сприйняття нейтральності, можливості бути почутим, поваги та добросовісних мотивів посередника істотно впливає на легітимність процедури й прийнятність її результатів. Ці положення становлять теоретичну основу для пояснення гарантійної, легітимаційної та інформаційної функцій правил медіації.

Крім того, дослідження спирається на підходи загальної теорії права (Г. Л. А. Гарт [8], Л. Фуллер [9], Е. Остром [10]), що дають змогу розглядати правила як інституційні механізми координації поведінки учасників та забезпечення належної процедури в медіації.

Матеріали та методи

У ширшому контексті дослідження спирається на сучасне тлумачення цілей цивільного судочинства та еволюцію міжнародного стандарту доступності правосуддя у цивільних справах, що розкриті у працях процесуалістів. Зокрема, важливими орієнтирами стали висновки, що розвиток альтернативних процедур вирішення спорів має узгоджуватися із завданням судочинства забезпечувати ефективний, справедливий і пропорційний розгляд спорів [11], а також сучасні критерії доступності, ефективності й передбачуваності процедур цивільного судочинства [12].

У цьому методологічному контексті медіація розглядається як інструмент забезпечення доступу до справедливості, що може бути реалізований лише за наявності чітких, передбачуваних і справедливих процедур. Саме тому дослідження також спирається на теоретичні положення, сформульовані Н. Мазаракі, щодо взаємозв'язку медіації та доступу до справедливості, а також ролі медіації у формуванні довіри до правосуддя [13].

Також ми виходили із останніх тенденцій розвитку присудової медіації та результатів досліджень у цій сфері [14–17].

Емпіричною базою дослідження стали нормативні та модельні правила медіації, які репрезентують різні підходи до регулювання процедури. За орієнтир загальноновизнаного й концептуально цілісного підходу були взяті Правила медіації ЮНСІТРАЛ [18]. Вибір саме цього джерела зумовлений тим, що Комісія ООН з права міжнародної торгівлі є найбільш репрезентативним міжурядовим майданчиком у сфері розроблення міжнародних стандартів альтернативного вирішення спорів. Її документи відображають консенсус широкого кола держав із різними правовими системами, рівнем розвитку інститутів альтернативного вирішення спорів та практиками комерційного й цивільного врегулювання спорів. Щоб виявити, як функціонують правила медіації в інституційно розвинених моделях, було здійснено порівняльний аналіз регламентів арбітражних і медіаційних організацій – зокрема, ICC Mediation Rules [19], WIPO Mediation Rules World Intellectual Property Organization [20], та CEDR Model Mediation Procedure [21]. Вони відображають логіку деталізованого процедурного регулювання, характерну для комерційного середовища, й водночас впливають на формування загальних підходів до побудови правил медіації в інших контекстах.

Для вивчення правил присудової медіації було обрано два репрезентативні приклади: італійську модель, де правила медіації регламентуються на рівні декрету Міністерства юстиції, та американський підхід, у межах якого правила медіації розробляються судами або судовими округами, що впроваджують програми присудової медіації.

Такий методологічний підхід дозволив поєднати нормативно-доктринальний аналіз і порівняльно-правовий метод, виявити загальні елементи структури правил медіації (ініціювання, призначення медіатора, строки, конфіденційність, результат) та визначити специфічні аспекти, притаманні саме присудовій медіації. Останні були інтерпретовані через складові процедурної справедливості – як такі, що спрямовані на забезпечення неупередженості, передбачуваності, права бути почутим і довіри до процедури.

Результати аналізу стали підставою для формулювання висновків і пропозицій щодо змісту майбутніх правил присудової медіації в Україні, які могли б поєднати гнучкість саморегулювання з вимогами процесуальної справедливості.

Результати та обговорення

1. Теоретико-правові та методологічні засади дослідження правил медіації в контексті процедурної справедливості

У науковій літературі неодноразово висловлювалися застереження щодо того, чи відповідають альтернативні способи вирішення спорів стандартам справедливого процесу та верховенства права. Підґрунтям цих сумнівів є побоювання, що неформальні процедури – зокрема медіація чи переговори – можуть не забезпечити належного захисту прав сторін і не гарантують результату, який був би «справедливим у сенсі закону».

Класичні критики альтернативних способів вирішення спорів, серед яких Оуен Фісс [22] та Дебора Генслер [23], наголошували, що заміна судового рішення угодою, досягнутою між сторонами, може призвести до приватизації справедливості та послаблення ролі публічних норм. На їхню думку, у спорах, що стосуються фундаментальних прав або суспільно значущих питань, така «деформалізація» процесу може поставити під сумнів саму ідею справедливого розгляду. Також висувалися занепокоєння, що медіація є альтернативою для бідних та вона не завжди може забезпечити справедливу частку «юридичного пирога» [24; 25].

На противагу цим доводам у другій половині ХХ ст. сформувалася концепція процедурної справедливості, яка запропонувала нове бачення джерел легітимності процесу. Починаючи з досліджень Джона Тібо та Лоренса Уолкера [3], а пізніше – Тома Тайлера [4; 6], доведено, що сприйняття справедливості учасниками процедури часто має більший вплив на їхню задоволеність і добровільне виконання результату, ніж сам зміст рішення.

Традиційно виокремлюють чотири ключові елементи процедурної справедливості [6]: Voice – сторони спору повинні мати можливість викласти своє бачення суті спору до прийняття рішення, адже це дає сприйняття того, що аргументи сторони були почуті; Neutrality – упевненість у неупередженості третьої сторони; Respect – відчуття гідного ставлення й поваги, що також може знаходити вияв у наданні вичерпної інформації щодо процедур, послідовності дій; Trust – сторони спору мають відчувати, що посередник / інституція діє чесно, прозоро та в інтересах справедливого процесу (а не для власної вигоди).

Ці критерії визначають, наскільки сторони сприймають процес як справедливий, навіть якщо його результат не є для них цілком сприятливим.

Важливою ознакою підходу Тайлера є розуміння процедурної справедливості як суб'єктивного досвіду сторін, а не суто нормативного стандарту. Тобто справедливість не є лише властивістю самої процедури – вона формується через сприйняття учасників, їхню взаємодію з судом і очікування від процесу. Саме цей психологічний аспект пояснює, чому іноді неформальні або «м'якші» процедури можуть сприйматися як більш справедливі, ніж формалізовані судові процеси, за умови, що вони забезпечують участь, повагу та нейтральність.

Розвиток медіації у другій половині ХХ ст. значною мірою відбувався під впливом саме ідей процедурної справедливості. Її прихильники розглядали медіацію як механізм посилення участі сторін та їхнього контролю над процесом і результатом. На відміну від судового розгляду, де рішення ухвалює суддя, медіація дозволяє сторонам самостійно сформулювати вирішення спору, забезпечуючи при цьому високий рівень контролю як над самою процедурою медіації, так і щодо рішення. Концептуальне розуміння медіації як процедури, що надає сторонам реальну автономію, створює умови для досягнення високого рівня процедурної справедливості.

Водночас дослідження у сфері психології прийняття рішень показують, що сприйняття справедливості залежить від очікувань сторін. Люди оцінюють процедуру не з «нульової точки», а порівняно із відомими моделями – насамперед судовою процедурою. Це означає, що для досягнення відчуття справедливості у медіації надзвичайно важливо чітко визначити очікування сторін на початковому етапі – пояснити тип медіації, її межі, рівень формальності, можливість судового затвердження угоди тощо. Саме така прозорість і передбачуваність правил дозволяє медіації «узгоджуватися з цінностями верховенства права».

Також доцільним буде згадати концепцію *mediation in the shadow of the law* [25], яка має особливе значення для розуміння природи присудової медіації. Її сутність полягає в тому, що навіть за умов добровільності та неформальності процедури сторони ведуть переговори, усвідомлюючи юридичні рамки, у яких перебуває їхній спір, і прогнозуючи наслідки можливого судового рішення. У контексті присудової медіації ця «тінь закону» виявляється ще виразніше: сам факт ініціювання процедури судом, вимоги щодо строків, процесуального статусу угоди та її можливого затвердження судом визначають поведінку учасників і межі свободи домовленостей. Тож, навіть залишаючись альтернативним механізмом, присудова медіація неминуче

функціонує в межах судово-правової логіки, що посилює потребу в чітких правилах, які б одночасно гарантували гнучкість процедури і відповідність принципам справедливого процесу.

Отже, підсумовуючи наведене, можна визначити основні функції, які виконують правила медіації у забезпеченні справедливого, ефективного та передбачуваного процесу. По-перше, вони мають гарантійну функцію, забезпечуючи дотримання принципів медіації. Через встановлення мінімальних стандартів поведінки медіатора і процесуальних орієнтирів для сторін правила створюють умови для реалізації принципу *due process* у межах неформальної процедури.

По-друге, правила виконують управлінську функцію, адже формалізують взаємодію між сторонами, медіатором і організацією, що адмініструє процес. Вони визначають етапи медіації – від ініціювання до завершення, порядок призначення медіатора, строки, оплату послуг тощо. Тим самим правила координують поведінку учасників, мінімізуючи ризики процесуальної невизначеності.

По-третє, правила мають інформаційну функцію, забезпечуючи сторони чітким уявленням про структуру процедури, її послідовність і наслідки. Завдяки цьому вони формують легітимні очікування сторін щодо перебігу медіації та її результату, що, у свою чергу, зміцнює довіру до процедури.

По-четверте, правила виконують легітимаційну функцію, оскільки через належне процедурне оформлення медіації створюють у сторін відчуття справедливості, поваги та неупередженості – саме ті елементи, які, за дослідженнями Т. Тайлера, Л. Фуллера та Е. Лінда, визначають сприйняття процедури як чесною й законною.

Нарешті, у контексті присудової медіації правила набувають координаційної функції – вони узгоджують медіаційну процедуру з вимогами процесуальних кодексів, встановлюють взаємозв'язок між автономією сторін і процесуальними межами судового провадження. Саме через правила медіації відбувається балансування між гнучкістю альтернативного врегулювання спору та принципами верховенства права.

2. Модельні правила медіації ЮНСІТРАЛ та провідних медіаційних центрів

Метою цього підрозділу є з'ясування загальних закономірностей і концептуальних підходів до структурування правил медіації, які сформувалися в міжнародній практиці та інституційній діяльності провідних медіаційних організацій. Для цього до аналізу було відібрано модельні пра-

вила медіації ЮНСІТРАЛ та регламенти провідних медіаційних центрів – *International Mediation Institute (IMI)*, *International Chamber of Commerce (ICC)*, *World Intellectual Property Organization (WIPO)* і *Centre for Effective Dispute Resolution (CEDR)*. Такий добір джерел зумовлений тим, що ЮНСІТРАЛ є найбільш репрезентативним міжнародним майданчиком, на якому формується консенсус держав щодо універсальних процедурних стандартів у сфері ADR, тоді як зазначені інституційні правила відображають практичні підходи. Порівняння цих документів дає змогу виокремити базові елементи правил медіації, що забезпечують їхню гнучкість, передбачуваність і відповідність принципам процедурної справедливості, а також визначити, які з них можуть бути адаптовані для присудової моделі медіації.

2.1. Модельні правила медіації ЮНСІТРАЛ

Прийняття Модельних правил медіації ЮНСІТРАЛ стало логічним продовженням розвитку міжнародної нормативної бази у сфері альтернативного вирішення спорів після ухвалення оновленого Модельного закону ЮНСІТРАЛ про міжнародну комерційну медіацію та міжнародні угоди, досягнуті в результаті медіації (2018) та Сінгапурської конвенції про міжнародні угоди, досягнуті в результаті медіації (2019). У Звіті Комісії ООН з права міжнародної торгівлі за результатами 54-ї сесії (2021) підкреслювалося, що підготовка цих правил мала на меті створення процедур, прийнятних для держав із різними правовими, соціальними та економічними системами, які б «доповнювали чинну нормативну базу міжнародної медіації та істотно сприяли ефективному врегулюванню спорів і розвитку гармонійних міжнародних економічних відносин». Комісія також зазначила, що нові правила розроблялися з урахуванням еволюції практики медіації після прийняття Правил примирення ЮНСІТРАЛ (1980) та що процес їх підготовки «був значною мірою збагачений консультаціями з урядами і заінтересованими міжурядовими й неурядовими організаціями» [26].

Правила медіації ЮНСІТРАЛ складаються з тринадцяти статей та додатків, які мають практичний характер і спрямовані на полегшення їхнього застосування. У додатках містяться, зокрема, модельне медіаційне застереження, а також типові форми для медіатора – декларація про розкриття потенційного конфлікту інтересів та заява про наявність можливостей для участі у процедурі. Ці додатки демонструють прагнення ЮНСІТРАЛ забезпечити не лише уніфікований нормативний, а й практичний інструментарій, який полегшує сторонам і провайдерам організацію медіації.

Статті 1–2 визначають застосування правил та визначення моменту початку медіації (досягнення згоди між сторонами щодо участі в медіації),

а також встановлюють строк очікування згоди другої сторони на участь в медіації в 30 днів. Статті 3 окреслює підходи до призначення медіатора, а також врахування таких ознак медіатора, як досвід та кваліфікація, акредитація медіатора, національність та гендер медіатора. Правила вимагають від медіатора повідомляти про наявність конфлікту інтересів як загрози для незалежності та неупередженості медіатора, а також сумлінно оцінювати власні можливості із проведення медіації. Стаття 4 стосується процедури проведення медіації, а саме: визначення порядку її проведення, використання технічних засобів, залучення адміністративної підтримки проведення медіації чи експертів, умови представництва сторони медіації. Щодо порядку комунікації між сторонами та медіатором, звісно, головна увага приділяється забезпеченню принципу конфіденційності, а також винятковим умовам розкриття інформації щодо медіації (угода за результатами медіації як доказ проведення медіації). На нашу думку, ключовими є положення ст. 7 Правил:

«1. Якщо сторони не домовилися інакше, жодна зі сторін медіації, медіатор чи будь-яка третя особа, у тому числі ті, що беруть участь в адмініструванні медіації, не можуть у арбітражному, судовому чи іншому процесі врегулювання спору посилалися на будь-яке з наведеного нижче, подавати це як доказ або свідчити щодо цього:

- a) запрошення однієї зі сторін узяти участь у медіації або факт готовності сторони брати участь у медіації;*
- b) думки, висловлені або пропозиції, зроблені стороною під час медіації щодо можливого врегулювання спору;*
- c) заяви чи визнання, зроблені стороною в ході медіації;*
- d) пропозиції, висунуті медіатором або сторонами;*
- e) факт, що сторона висловила готовність прийняти пропозицію (або її частину) щодо врегулювання, зроблену медіатором чи сторонами;*
- f) документ, підготовлений переважно з метою проведення медіації...*

З урахуванням обмежень, передбачених пунктом 1, доказ, який є допустимим в арбітражному, судовому чи іншому процесі вирішення спору, не стає недопустимим лише через те, що він був використаний або розкритий під час медіації».

Ця стаття скерована на те, щоб не допускати зловживання принципом конфіденційності медіації з метою виключення певних доказів для використання в можливих подальших судових чи арбітражних провадженнях.

Щодо угоди за результатами медіації правила передбачають можливість її підписання також медіатором (імовірно, з метою сприяння приведенню її

до виконання відповідно до Сингапурської конвенції), також вимоги до її підписання сторонами за допомогою електронних технологій.

Стаття 9 визначає умови завершення медіації сторонами медіації, медіатором. Стаття 10 передбачає можливість проведення медіації без огляду на триваюче судове, арбітражне провадження чи проведення іншої процедури вирішення спору. Правила також регулюють порядок оплати послуг медіатора та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням медіації, встановлюють принцип рівного розподілу таких витрат між сторонами, а також допускають внесення сторонами депозитів на покриття витрат наперед. Після завершення медіації, якщо такі депозити були внесені, медіатор подає сторонам звіт про використання отриманих коштів і повертає невикористані суми.

Стаття 12 виключає можливість участі медіатора в інших ролях (як арбітра, представника сторони) щодо спору, який був предметом медіації, а також забороняють сторонам медіації викликати медіатора як свідка у судових провадженнях.

Стаття 13 Модельних правил медіації ЮНСІТРАЛ встановлює загальний виняток із відповідальності медіатора, який є стандартним елементом у міжнародних правилах альтернативного вирішення спорів. Її зміст спрямований на захист незалежності та неупередженості медіатора, забезпечуючи при цьому баланс між автономією сторін і гарантіями належного процесу. Відповідно до цієї норми, сторони – за винятком випадків умисного неправомірного діяння – відмовляються від будь-яких претензій до медіатора, які можуть виникнути у зв'язку з його діями чи бездіяльністю під час проведення медіації. Така відмова діє в межах, максимально дозволених застосовним правом.

У цілому структура Правил забезпечує послідовність і логічну завершеність регулювання – від ініціювання медіації до її завершення та фінансового врегулювання. Їхній зміст демонструє прагнення ЮНСІТРАЛ поєднати гнучкість неформальної процедури з передбачуваністю та стандартами належного процесу, що робить ці правила універсальною моделлю для подальшого використання як у комерційній, так і присудовій медіації.

2.2. Правила медіації Міжнародної торговельно-промислової палати

Структура цих правил подібна до моделі ЮНСІТРАЛ, однак містить більше адміністративно-процедурних положень, що відображають інституційну природу Центру.

Однією з ключових особливостей є гнучкість правил: відповідно до ст. 4 *усі сторони можуть за взаємною згодою змінити будь-які положення Правил.*

Проте Центр залишає за собою право відмовитися адмініструвати процедуру, якщо вважає, що зміни суперечать «духу Правил». Якщо модифікація правил відбувається вже після призначення або підтвердження медіатора, вона також потребує згоди медіатора.

Правила детально регламентують порядок подання заявки на проведення медіації. Призначення медіатора може здійснюватися двома способами: за спільною домовленістю сторін або за рішенням Центру, якщо сторони не дійшли згоди. Вимоги до медіатора аналогічні до тих, що містяться в Модельних правилах ЮНСІТРАЛ.

Щодо оплати, то після початку медіації Центр запитує від сторін внесення депозитів для покриття адміністративних витрат і гонорару медіатора. По завершенні процедури Центр визначає остаточні витрати й, залежно від результату, повертає надлишкові кошти або виставляє рахунок на доплату. За замовчуванням усі витрати несуться у рівних частках між сторонами, якщо вони не домовилися інакше, проте будь-яка сторона може добровільно сплатити частку іншої сторони у разі її несплати.

Завершення медіації можливе у випадку підписання угоди про врегулювання, заяви сторін або медіатора про неможливість подальшого досягнення згоди, чи за рішенням Центру, якщо сторони не виконують процесуальні вимоги.

Відповідно до правил конфіденційним є зміст медіаційної процедури (позиції сторін, заяви, пропозиції, документи тощо), але сам факт проведення медіації не вважається конфіденційним. Угода, досягнута за результатами медіації, також є конфіденційною, за винятком випадків, коли її необхідно розкрити для забезпечення або примусового виконання. Правила прямо забороняють сторонам чи їхнім представникам використовувати в подальшому судовому чи арбітражному процесі будь-які заяви, пропозиції, документи або дії, що мали місце під час медіації, включно з фактом готовності сторони підписати угоду про врегулювання.

2.3. Модельна медіаційна процедура Центру ефективного вирішення спорів

Відповідно до своєї назви, Модельна медіаційна процедура Центру ефективного вирішення спорів є одним із найбільш деталізованих документів, що описують практичну організацію процедури медіації. Він містить не лише процесуальні положення, а й етичні, організаційні та комунікаційні аспекти проведення медіації.

Ці правила застосовуються і до присудової медіації, зокрема, одним із варіантів початку медіації є *responding to a Pre-Action Protocol, Court Rules, a Court*

Order or a recommendation by a judge before trial or appeal – тобто реагування сторони на попередній протокол, правила суду, ухвалу суду чи рекомендацію судді до початку розгляду справи або під час апеляції.

Серед традиційних підходів та вимог до медіатора слід відзначити вимогу із дотримання медіатором кодексу поведінки Центру [27].

Одним із найбільш розроблених аспектів є права та повноваження медіатора і сторін. У питанні конфіденційності Центр дотримується принципу функціональної конфіденційності, захищаючи довірчий характер медіації, але не надаючи штучного імунітету доказам, що мають юридичне значення. Зокрема, передбачено, що документи, які створені спеціально для потреб медіації (наприклад, резюме справи), мають привілей і не можуть бути розкриті в подальшому судовому процесі. Водночас документи, які були озвучені у процесі, не набувають привілейованого статусу лише через те, що були представлені вперше під час медіації. Варто також відзначити, що CEDR встановлює механізм розгляду скарг на дії медіатора.

2.4. Правила медіації Всесвітньої організації інтелектуальної власності

За своїм змістом правила медіації Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ) дещо подібні до правил медіації Міжнародної торговельно-економічної палати, що можна пояснити роллю цих організації як суб'єктів, що забезпечують проведення медіації.

Специфічним є порядок призначення медіатора: сторони можуть самостійно домовитися про кандидатуру медіатора. Якщо такої домовленості не досягнуто, призначення здійснює Центр WIPO. Для цього він надсилає сторонам списки потенційних медіаторів, сформовані з урахуванням характеру спору, галузевої спеціалізації та бажаної юрисдикції. Кожна сторона має можливість: викреслити прізвища, які вона вважає неприйнятними; позначити пріоритети серед решти кандидатів; або запропонувати власного кандидата поза списком.

Після отримання обох відповідей Центр, ураховуючи преференції сторін, призначає медіатора, який, на його думку, має належні навички, досвід і неупередженість для ефективного проведення медіації.

Однією з найцікавіших умов правил є допущення елементів оціночної медіації. Відповідно до ст. 14, медіатор має сприяти досягненню сторонами врегулювання будь-яким способом, який він вважає за доцільне, але не має повноважень нав'язувати рішення сторонам. Водночас, якщо медіатор вважає, що певні питання спору не підлягають ефективному вирішенню шляхом медіації, він може запропонувати сторонам альтернативні проце-

дури – наприклад, експертне визначення, арбітраж або процедуру final offer arbitration, коли арбітражний склад обирає між останніми пропозиціями сторін. Такий підхід спрямований на запобігання марним витратам часу та ресурсів у випадках, коли спір виявляється немедіабельним, і демонструє орієнтацію ВОІВ на ефективне управління процесом врегулювання.

Ще однією важливою особливістю є підвищений рівень конфіденційності. На відміну від інших інституційних правил, WIPO прямо вимагає, щоб усі учасники медіації – сторони, їхні представники, експерти, медіатор і персонал Центру – підписали окреме зобов'язання про нерозголошення інформації (non-disclosure undertaking). Крім того, після завершення медіації сторони мають знищити всі копії документів, робочі матеріали та особисті записи, створені або використані під час процесу, з метою забезпечення абсолютної конфіденційності. Такий рівень захисту особливо важливий у спорах, що стосуються комерційних та технологічних секретів.

3. Правила медіації, яка застосовуються у програмах присудової медіації

3.1. Нормативне регулювання змісту правил присудової медіації в Італії

Італія є одним із найпоказовіших прикладів інституціоналізованої присудової медіації в Європі. Крім профільного закону [28], її нормативна база ґрунтується на декреті Міністерства юстиції [29], який визначає вимоги до центрів медіації (*organismi di mediazione*), медіаторів і зміст їхніх внутрішніх правил (*Regolamenti di mediazione*).

Декрет Міністерства юстиції № 150/2023 докладно встановлює обов'язкові елементи змісту *Regolamento di procedura* для кожного акредитованого центру медіації. Відповідно до ст. 22, правила медіації мають містити не лише опис послідовності дій у процедурі, а й гарантії неупередженості, прозорості, конфіденційності та процесуальної визначеності [30].

Зокрема, регламент повинен включати такі обов'язкові положення:

- місце та формат медіації – визначення місця проведення; можливість проведення процедури в електронній формі чи дистанційно;
- порядок призначення медіатора – порядок узгодження кандидатури медіатора сторонами або, за відсутності згоди, критерії призначення з дотриманням спеціалізації та принципу ротації;
- неупередженість і незалежність медіатора – заборона розпочинати медіацію без підписання декларації про незалежність та відсутність конфлікту інтересів;
- конфіденційність – заборона комунікацій між стороною та медіатором поза рамками окремих сесій;

- організаційні аспекти – мінімальна тривалість першого засідання (не менше двох годин), умови його продовження, а також процедура заміни медіатора;
- особливі правила для присудової медіації – медіатор зобов'язаний провести перше засідання навіть за відсутності відповідача;
- визначення умов призначення експерта та правил компенсації його винагороди;
- порядок визначення вартості процедури медіації;
- можливість запровадження механізмів самооцінки ефективності та якості медіації;
- обробка персональних даних відповідно до законодавчих вимог.

Аналіз правил медіації акредитованих центрів [31] показав, що їхній зміст дійсно відповідає вимогам, установленим Декретом Міністерства юстиції № 150/2023, зокрема щодо процедурної структури, гарантій неупередженості, конфіденційності та організаційної прозорості. Зміст правил дозволяє стверджувати, що вони здатні виконувати ключові функції правил медіації, окреслені в теоретичній частині нашого дослідження. Вони не лише встановлюють процедурні вимоги для сторін і медіатора, а й формують очікування справедливої, передбачуваної та ефективної процедури, що особливо важливо у присудовій моделі.

3.2. Правила медіації в програмах присудової медіації судів США

Серед різних процедур вирішення спорів саме медіація є найбільш інституціоналізованою в американських судах [32], і саме останні стали рушіями цього процесу [33]. Федеральні окружні суди США почали інституціоналізувати медіацію та інші процедури альтернативного вирішення спорів наприкінці 1970-х – у 1990-х роках. У 1983 р. до Правила 16 Федеральних правил цивільного судочинства було внесено зміни, які прямо надали федеральним суддям повноваження обговорювати зі сторонами «мирне врегулювання» або «застосування позасудових процедур» під час підготовчих засідань. А вже у 1998 р. Конгрес ухвалив Закон про альтернативне вирішення спорів, який зобов'язав усі федеральні суди запровадити програми альтернативного вирішення спорів, удосконалити вже наявні та призначити судових посадових осіб, відповідальних за нагляд і координацію процедур ADR у судах [34].

Кожен федеральний окружний суд у США має власні локальні правила, які регулюють застосування процедур альтернативного вирішення спорів і далі ми проаналізуємо окремі із них. Слід зауважити, що щодо програм присудової медіації в США діють відповідні національні стандарти [35], які забезпечують якість присудової медіації та мають рекомендаційний характер.

Стандарти окреслюють, як суди мають забезпечувати доступ до медіації, межі відповідальності суду за якість медіаційних послуг, підходи до інформування про медіацію, оцінку медіабельності, встановлення вимог до сторін щодо відвідування першої інформаційної та оціночної зустрічі з медіатором, вимоги до кваліфікації медіаторів та призначення медіаторів, необхідність ухвалення кодексу етики медіаторів, забезпечення конфіденційності, недопущення примусу до угоди за результатами медіації, порядок інформування суду про результати медіації, підходи до фінансування та оцінки програм присудової медіації.

Ці стандарти дійсно стали дороговказом для судів, тому їх ключові вимоги послідовно відображаються в локальних правилах медіації, що діють у програмах присудової медіації судів США.

3.2.1. Правила альтернативного вирішення спорів Окружного суду Північного округу Каліфорнії

Ці правила [36] охоплюють кілька процедур альтернативного вирішення спорів – медіацію, нейтральну оцінку, арбітраж та судове врегулювання, втілюючи концепцію так званого «суду з багатьма дверима», в якому сторони мають змогу обрати оптимальний спосіб врегулювання спору.

Правила мають детальний і практико-орієнтований характер, виконуючи насамперед інформаційну функцію. Зокрема, докладно описано імперативи запровадження альтернативних способів вирішення спорів у практику суду, окреслено порядок направлення справ на медіацію. Встановлено високі вимоги до кваліфікації медіаторів. Після зарахування до офіційного реєстру медіаторів суду кожен із них має скласти присягу, зобов'язуючись проводити медіацію неупереджено та добросовісно.

Особливо ретельно врегульовано питання винагороди та калькуляції витрат на медіацію. У розділі про проведення медіаційних сесій визначено, що всі сторони та їхні представники зобов'язані бути присутніми на першій сесії, якщо інше не дозволено судом або медіатором. При цьому сам медіатор визначає процедуру медіації, включно з кількістю зустрічей, форматом сесій (спільних або окремих), порядком подання письмових заяв (written mediation statements) і часовими межами процедури.

Закріплено гарантії конфіденційності, порядок звітування медіатором перед Координаційним офісом суду.

3.2.2. Правила медіації Південного округу Нью-Йорка

Наступні правила [37] є ще одним прикладом високого рівня інституціоналізації присудової медіації у федеральних судах США. У межах суду діє

спеціальний Офіс медіаційної програми (Mediation Office), який адмініструє всі етапи процесу – від направлення справ до підбору медіатора, отримання звітів і збору відгуків. У правилах приділено надзвичайно детальну увагу питанням конфіденційності, вимогам до медіаторів та порядку їх призначення. Окрема частина правил передбачає обов'язок медіатора негайно повідомити про будь-який конфлікт інтересів і відмовитися від участі, якщо його нейтральність може бути поставлена під сумнів. Після призначення медіатора сторони повинні провести першу зустріч не пізніше ніж через 30 днів, як і наступні зустрічі.

Слід зауважити, що правила виконують не лише нормативну, а й інформаційну та мотиваційну функцію, підкреслюючи активну роль сторін у досягненні результату. Зокрема, там є таке речення: «Переваги медіації найповніше реалізуються за умови належної підготовки, присутності та активної участі всіх сторін і їхніх представників на всіх етапах процесу».

Сторони мають подати Mediation Statements – письмові документи, у яких викладаються позиції щодо спору, основні питання та пропозиції щодо врегулювання. Після завершення процедури медіатор зобов'язаний повідомити Медійний офіс про результати медіації, зазначаючи лише факт проведення, участь сторін і наявність / відсутність угоди.

Медіатори зобов'язані дотримуватися Кодексу етики медіатора, проходити періодичне навчання й підвищення кваліфікації. Крім того, правила передбачають порядок подання та розгляду скарг на дії медіатора – це забезпечує підзвітність системи та підтримує довіру учасників до присудової медіації.

3.2.3. Правила медіації судів штату Каліфорнія

У судах штату Каліфорнія правила, що регулюють медіацію [38], не виокремлені в нормативний акт, а включені до загальних California Rules of Court – зокрема, до розділу 3 (Civil Rules), глави 3.850–3.860, які присвячені присудовій медіації у цивільних справах. Тобто медіація в Каліфорнії розглядається як частина цивільного судочинства, а не як окрема процедура поза межами судової системи. Таке інтегрування забезпечує єдність процесуальних стандартів і підкреслює, що медіація є невід'ємним елементом судового управління справами (case management), спрямованим на ефективне врегулювання спорів до ухвалення рішення судом.

Правила судів штату Каліфорнія містять окрему главу 3 «General Rules Relating to Mediation of Civil Cases», що складається з трьох розділів і детально регулює всі аспекти судової медіації у цивільних справах. Адмініструє програму медіації рада суду, яка веде реєстр медіаторів та медіаційних

центрів (усі медіатори із реєстру центру автоматично вважаються такими, які включені в реєстр суду). Правила щодо медіації розкривають засади дотримання принципу добровільності та самовизначення сторін медіації, конфіденційності, неупередженості медіатора.

Прикметним у правилах є норми щодо якості медіаційної процедури (*Rule 3.857. Quality of mediation process*) [39], які включають вимоги до сумлінності медіатора, процедурної справедливості, обов'язку медіатора висвітлити особливості медіації, дотримання ним/нею принципу неупередженості та ін. Правила дозволяють оціночну модель медіації, що полягає у праві медіатора рекомендувати сторонам інші способи вирішення спорів, а також варіанти умов угоди за результатами медіації. Існує окреме правило щодо вимог до рекламування медіатором своїх послуг, а також калькуляції вартості медіаційних послуг. Стаття 3 правил регулює механізм розгляду скарг на медіаторів, визначаючи процедуру їх подання, розгляду, роль координатора зі скарг, конфіденційність дисциплінарного процесу та можливі рішення суду.

Висновки

Проведене дослідження підтвердило, що правила медіації є ключовим інструментом інституціоналізації та забезпечення процедурної справедливості в альтернативному врегулюванні спорів, зокрема у присудовій медіації. Вони поєднують гнучкість медіаційного процесу з передбачуваністю і легітимністю, необхідними в судовому контексті.

Функції правил медіації виходять далеко за межі організаційно-технічних. Вони виконують гарантійну, легітимаційну, інформаційну, управлінську та координаційну функції. Через них закріплюються стандарти поведінки медіатора, забезпечується баланс між автономією сторін і вимогами процесуальної визначеності, а також підтримується довіра до процедури як справедливої.

У правилах медіації, незалежно від того, чи йдеться про комерційну, чи про присудову модель, наявні спільні елементи структури. До них належать: визначення моменту початку медіації, з якого виникають права й обов'язки сторін і починають діяти гарантії конфіденційності; вимоги до медіатора та порядок його призначення, що забезпечують дотримання принципів неупередженості, незалежності та компетентності; закріплення основних принципів медіації – добровільності, самовизначення сторін, нейтральності, конфіденційності; порядок оплати послуг медіатора та розподілу витрат між сторонами; визначення варіантів і підстав припинення медіації.

Водночас для присудової медіації характерна значно вища деталізація. Це пояснюється її зв'язком із судовим процесом і тим, що в багатьох юрис-

дикціях вона передбачає певний елемент обов'язковості або судового сти-мулювання участі сторін. Відповідно, більше уваги приділяється: порядку комунікації між медіатором і судом, зазвичай через адміністративний офіс програми; механізму призначення медіатора та графіку проведення медіаційних сесій; обов'язковості участі сторін у першій сесії і фіксації їхньої присутності; звітності медіатора перед судом або координаційним офісом щодо проведення медіації та її результатів; регламентації участі представників сторін; детальному врегулюванню питань конфіденційності – визначенню меж, винятків і процедурного балансу між захистом інформації та недопущенням зловживань посиленнями на конфіденційність, балансу між конфіденційністю і можливістю обмеженого розкриття інформації (наприклад, факту проведення медіації, участі сторін, укладення або неукладення угоди).

Спільним для більшості правил присудової медіації, у тому числі досліджених у межах цієї статті, та тих, які через обсяг не були включені до основного тексту, є наявність офіційних реєстрів акредитованих медіаторів або центрів медіації. Такі реєстри є важливим механізмом забезпечення якості медіаційних послуг у присудовій моделі, адже акредитація передбачає відповідність кваліфікаційним вимогам, дотримання етичних стандартів, регулярне навчання та можливість дисциплінарного реагування.

При цьому саме той факт, що суди чи міністерство юстиції створюють і ведуть такі реєстри, є цілком виправданим: по суті, судова система виступає замовником і гарантом попиту на послуги медіаторів, адже саме через направлення справ до медіації суд забезпечує медіаторам роботу.

Крім того, у межах судових програм, особливо в американській практиці, діє принцип, що суд несе постійну відповідальність за якість медіаторів, яким він передає справи. Такий підхід логічно пов'язаний із тим, що судові медіатори користуються судовим імунітетом – тобто звільненням від цивільної відповідальності за дії, вчинені під час виконання своїх функцій. Саме тому вимоги до їх добору, кваліфікації та етичності є підвищеними, адже надання медіаторам імунітету передбачає особливу обачність суду у відборі осіб, які фактично виконують делеговану функцію судової довіри. Таким чином, жорсткі стандарти акредитації й деталізовані правила виконують роль фільтра – гарантують суду, що особа, до якої він направляє сторони, діятиме добросовісно, професійно та в межах принципів належного процесу.

Більш того, детальні правила медіації та високі вимоги до медіаторів мають ще одне практичне значення: вони підвищують рівень довіри суддів до самої системи медіації. Коли суддя направляє справу на медіацію, він має бути

впевненим, кому саме він доручає роботу з учасниками процесу – що медіатор діятиме професійно, неупереджено, у межах зрозумілої процедури та без ризику порушення процесуальних прав сторін. Таким чином, стандарти акредитації й деталізовані правила функціонують як інституційна гарантія передбачуваності та якості присудової медіації.

Особливо показовим є американський підхід, відповідно до якого кожен федеральний або штатний суд самостійно відповідає за розроблення й реалізацію власної програми присудової медіації. Це означає, що саме суд є гарантом її ефективності, а формулювання детальних і чітких правил стає передумовою забезпечення якості медіаційних процедур і досягнення тих цілей, які держава покладає на присудову медіацію – зокрема, розвантаження роботи судів, підвищення ефективності правосуддя та зміцнення довіри громадян до судової системи.

Водночас деталізація правил присудової медіації не ставить під сумнів і не обмежує гнучкість самої процедури. Усі досліджені нормативні та інституційні акти передбачають, що медіатор має повну свободу у визначенні структури, тривалості, послідовності етапів і методів проведення медіації, виходячи з особливостей спору та потреб сторін.

Прикметно, що окремі правила присудової медіації (зокрема, у практиці міжнародних арбітражних центрів та судових програм США) допускають елементи оцінювальної медіації. Це можна пояснити прагненням підвищити ефективність і швидкість вирішення спору, особливо в ситуаціях, коли сторони очікують від медіатора певної експертної оцінки або реалістичного прогнозу. Водночас така модель містить ризики звуження принципу самовизначення сторін, адже оцінювальні висновки медіатора можуть непрямо впливати на позиції сторін і зменшувати добровільність досягнення домовленості.

Таким чином, деталізація правил присудової медіації – це не прояв формалізму, а інструмент реалізації гарантійної, легітимаційної, координаційної та інформаційної функцій, який водночас забезпечує якість, узгодженість і довіру до медіації як складової судового правосуддя, не позбавляючи її сутнісної гнучкості, адаптивності та різноманіття моделей.

References

- [1] Welsh, N.A. (2001). Making Deals in Court-Connected Mediation: What's Justice Got to Do With It? *Journal of Dispute Resolution*, 2001(1), 117-194. <https://doi.org/10.2139/ssrn.912361>.
- [2] Schmitz, S.J. (2005). A Critique of the Illinois Circuit Rules Concerning Court-Ordered Mediation. *Loyola University Chicago Law Journal*, 36(3), 783-818. Retrieved from <https://lawcommons.luc.edu/luclj/vol36/iss3/3>.

- [3] Thibaut, J., & Walker, L. (1975). *Procedural Justice: A Psychological Analysis*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- [4] Tyler, T.R. (1990). *Why People Obey the Law*. New Haven, CT: Yale University Press. Retrieved from <https://www.des.ucdavis.edu/Faculty/Sabatier/Tyler1990.pdf>.
- [5] Tyler, T.R. (2003). Procedural Justice, Legitimacy, and the Effective Rule of Law. In M. Tonry (Ed.). *Crime and justice: A review of research* (Vol. 30, pp. 283-357). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- [6] Tyler, T.R. (2007). *Psychology and the design of legal institutions*. New York, NY: Wolters Kluwer Law & Business.
- [7] Lind, E.A., & Tyler, T.R. (1988). *The social psychology of procedural justice*. New York, NY: Springer.
- [8] Hart, H.L.A. (1961). *The concept of law*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- [9] Fuller, L.L. (1964). *The morality of law*. New Haven, CT: Yale University Press.
- [10] Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- [11] Tsvina, T., Ferz, S., Tvaronaviciene, A., & Riener, P. (2023). The implementation of the consensual tenet in modern civil procedure: A European approach to court-related amicable dispute resolution procedures. *Access to Justice in Eastern Europe*, 1(18), 198-224. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.1-a000124>.
- [12] Komarov, V.V., & Tsvina, T.A. (2021). International standard of access to justice and subject of civil procedural law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(3), 197-208. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(3\).2021.197-208](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(3).2021.197-208).
- [13] Mazaraki, N.A. (2018). Mediation as access to justice. *Actual Problems of Native Jurisprudence*, 6(1), 23-27. Retrieved from http://apnl.dnu.in.ua/6_2018/tom_1/7.pdf.
- [14] Linnanmäki, K. (2021). Mediation: A Change in Finnish Court Culture? In L. Ervo, P. Letto-Vanamo, & A. Nylund (Eds.). *Rethinking Nordic courts* (Vol. 90, pp. 235-254). Cham, Switzerland: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-74851-7_13.
- [15] Lyngstad, E.C., & Skjesol, I. (2025). Professional perspectives on characteristics of legitimacy in court-based mediation. *Family Court Review*, 63(1), 138-154. <https://doi.org/10.1111/fcre.12838>.
- [16] Tvaronavičienė, A., Kaminskienė, N., Rone, D., & Uudeküll, R. (2022). Mediation in the Baltic States: Developments and challenges of implementation. *Access to Justice in Eastern Europe*, 4(16), 68-86. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000427>.
- [17] Romanadze, L., Mazaraki, N., Sergeeva, S., & Krestovska, N. (2023). Roadmap: Implementation of Court-Connected Mediation in Ukraine. Council of Europe: <https://hdl.handle.net/21.11116/0000-000E-6A5C-5>
- [18] United Nations Commission on International Trade Law. (2021). *UNCITRAL Mediation Rules (2021)*. Retrieved from <https://uncitral.un.org/en/texts/mediation>.
- [19] International Chamber of Commerce. (2014). *ICC Mediation Rules*. Retrieved from <https://iccwbo.org/dispute-resolution-services/mediation/rules>.
- [20] World Intellectual Property Organization. (2021). *WIPO Mediation Rules*. Retrieved from <https://www.wipo.int/amc/en/mediation/rules>.
- [21] Centre for Effective Dispute Resolution. (2023). *CEDR model mediation procedure*. Retrieved from <https://www.cedr.com/model-mediation-procedure>.
- [22] Fiss, O.M. (1984). Against Settlement. *Yale Law Journal*, 93(6), 1073-1090. <https://doi.org/10.2307/796205>.

- [23] Deborah R. Hensler. (2002). Suppose It's Not True: Challenging Mediation Ideology. *Journal of Dispute Resolution*, 2002(1), 81-99. Retrieved from <https://scholarship.law.missouri.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1404&context=jdr>.
- [24] Nolan-Haley, J. (2015). Mediation and Access to Justice in Africa: Perspectives from Ghana. *Harvard Negotiation Law Review*, 21, 59-106. Retrieved from https://journals.law.harvard.edu/hnlr/wp-content/uploads/sites/91/HNR102_crop-1.pdf.
- [25] Mnookin, R.H., & Kornhauser, L. (1979). Bargaining in the Shadow of the Law: The Case of Divorce. *Yale Law Journal*, 88(5), 950-997. Retrieved from <https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/7cd978d5-06f8-4b08-87cb-7dd1f24af111/content>.
- [26] United Nations Commission on International Trade Law. (June 28–July 16, 2021). Report of the United Nations Commission on International Trade Law on the work of its fifty-fourth session (UN Doc. A/76/17, ch. II, annex III: UNCITRAL Mediation Rules). Vienna, Austria: United Nations. Retrieved from <https://docs.un.org/en/A/76/17>.
- [27] Centre for Effective Dispute Resolution. (2019). *CEDR code of conduct for third party neutrals*. London, UK: Centre for Effective Dispute Resolution. Retrieved from <https://www.cedr.com/code>.
- [28] Decreto legislativo 4 marzo 2010, n. 28, *Attuazione dell'articolo 60 della legge 18 giugno 2009, n. 69, in materia di mediazione finalizzata alla conciliazione delle controversie civili e commerciali*. *Gazzetta Ufficiale*, n. 53, 5 March 2010.
- [29] Decreto ministeriale 24 ottobre 2023, n. 150, *Regolamento recante la determinazione dei criteri e delle modalità di iscrizione e tenuta del registro degli organismi di mediazione e dell'elenco degli enti di formazione*. *Gazzetta Ufficiale, Serie Generale*, n. 255, 31 October 2023.
- [30] Matteucci, A. (February 29, 2024). *Civil and commercial mediation 4.0 in Italy after the Riforma Cartabia: A summary*. Retrieved from <https://mediate.com/wp-content/uploads/2024/07/ADR-Matteucci-2024.02.29-Civil-and-commercial-mediation-in-Italy-after-the-Riforma-Cartabia-A-summary.docx.pdf>.
- [31] Ministero della Giustizia. (n.d.). *Registro degli organismi di mediazione (albo ufficiale)*. Retrieved from <https://mediazione.giustizia.it/ROM/ALBOORGANISMI/MEDIAZIONE.aspx>.
- [32] Welsh, N.A. (2020). Bringing Transparency and Accountability (with a Dash of Competition) to Court-Connected Dispute Resolution. *Fordham Law Review*, 88(6), 2449-2500. Retrieved from <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5685&context=flr>.
- [33] Bush, R.A.B., & Folger, J.P. (1994). *The Promise of Mediation: Responding to Conflict Through Empowerment and Recognition*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- [34] Stienstra, D. (2011). *ADR in the Federal District Courts: An Initial Report*. Washington, DC: Federal Judicial Center. Retrieved from <https://www.fjc.gov/sites/default/files/2012/ADR2011.pdf>.
- [35] Center for Dispute Settlement & State Justice Institute. (1992). *National standards for court-connected mediation programs*. Washington, DC: State Justice Institute.
- [36] U.S. District Court, Northern District of California. (n.d.). *Alternative dispute resolution (ADR) Local Rules*. San Francisco, CA: U.S. Courts. Retrieved from <https://cand.uscourts.gov/rules-forms-fees/local-rules/adr-local-rules>.

- [37] U.S. District Court, Southern District of New York. (2022). *Mediation program procedures (6/15/2022)*. New York, NY: U.S. Courts. Retrieved from https://www.nysd.uscourts.gov/sites/default/files/pdf/Mediation/Mediation%20Rules%20and%20Procedures/Mediation%20Program%20Procedures%202022_0.pdf.
- [38] Judicial Council of California. (n.d.). *California rules of court: Title 3—Civil rules*. Sacramento, CA: California Courts. Retrieved from <https://courts.ca.gov/cms/rules/index/three>
- [39] Judicial Council of California. (n.d.). *Rule 3.857. Quality of mediation process*. In *California Rules of Court: Title 3—Civil Rules*. Sacramento, CA: California Courts. Retrieved from https://courts.ca.gov/cms/rules/index/three/rule3_857

Наталія Анатоліївна Мазаракі

докторка юридичних наук, професорка
завідувачка кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет
02156, вул. Кіото, 19, Київ, Україна
e-mail: n.mazaraki@knu.edu.ua
ORCID 0000-0002-1729-7846

Лариса Леонідівна Нескороджена

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет
02156, вул. Кіото, 19, Київ, Україна
e-mail: l.neskorodzhena@knu.edu.ua
ORCID 0000-0002-1484-3557

Nataliia A. Mazaraki

Doctor of Law, Professor
Head of the of the Department of International, Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics
02156, 19 Kyoto Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: n.mazaraki@knu.edu.ua
ORCID 0000-0002-1729-7846

Larysa L. Neskorođgena

Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of International, Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics
02156, 19, Kyoto Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: l.neskorodzhena@knu.edu.ua
ORCID 0000-0002-1484-3557

Рекомендоване цитування: Мазаракі Н. А., Нескороджена Л. Л. Правила медіації як інструмент організації присудової медіації. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 39–62. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341945>.

Suggested Citation: Mazaraki, N.A., & Neskorojdgena, L.L. (2025). Mediation Rules as an Instrument for Organizing Court-Connected Mediation. *Problems of Legality*, 171, 39-62. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341945>.

Статтю подано / Submitted: 21.10.2025

Доопрацьовано / Revised: 25.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

Укладення договорів із використанням алгоритмів: старі проблеми та нові виклики в контексті застосування ШІ

Наталія Юліївна Філатова-Білоус*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: filatovaukraine@gmail.com

Анотація

Актуальність теми цієї статті зумовлена значним поширенням практики укладення договорів із використанням різноманітних алгоритмів (ботів, цифрових або віртуальних помічників тощо) у сучасному світі. Ця проблема досліджується в юридичній доктрині ще з кінця 90-х років, ХХ ст., однак сьогодні у зв'язку з розвитком технологій штучного інтелекту (ШІ) перед договірним правом постають нові виклики, адже в практиці можуть виникати ситуації, коли договір укладається не на тих умовах, які сторона, що скористалася алгоритмом, передбачала або бажала включити в договір, або й узагалі договір укладається, хоча сторона цього не хотіла. Метою дослідження є з'ясування основних проблем, що виникають у сучасній договірній практиці у зв'язку з використанням алгоритмів при укладенні договорів, а також окреслення шляхів їх вирішення. Для досягнення цієї мети було застосовано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, з-поміж яких діалектичний, емпіричний, формально-логічний, порівняльно-правовий та формально-юридичний методи. Проаналізовані законодавчі акти США, в яких уперше в світі було впроваджено регулювання питань використання алгоритмів у договірній практиці. Особливу увагу приділено аналізу останніх розробок Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) та Європейського інституту права (ELI), які протягом останніх років ретельно займалися вивченням проблеми використання алгоритмів у договірній практиці. На основі цього аналізу зроблено висновок про те, що існує потреба у впровадженні до українського законодавства положень щодо: а) дійсності договорів, укладених унаслідок використання алгоритмів однією або декількома сторонами договору; б) приписування дій, учинених алгоритмом, стороні договору, яка застосувала відповідний алгоритм; в) наслідків учинення алгоритмом такої дії, яку сторона, яка його застосувала, не передбачала та/або не могла передбачити.

Ключові слова: договір; договірне право; алгоритмічний договір; електронний агент; цифровий помічник; алгоритм.

Contract Formation Using Algorithms: Old Problems and New Challenges in the Context of AI Application

Nataliia Ju. Filatova-Bilous

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: filatovaukraine@gmail.com

Abstract

The relevance of the topic of this article is determined by the widespread practice of contract formation with the use of various algorithms (bots, digital or virtual assistants, etc.) in the modern world. This issue has been studied in legal doctrine since the late 90s, but today, due to the development of artificial intelligence (AI) technologies, contract law faces new challenges, since scenarios may occur where a contract is concluded on different terms than those which the party using the algorithm intended or wished to include in the contract, or even when a contract is formed even though the party did not want it to happen. The purpose of the article is to identify the main challenges arising in modern contractual practice caused by the use of algorithms in the course of contract formation, and to outline the ways to address them. To achieve this purpose, the author has used general scientific and special legal methods of cognition: dialectical, empirical, formal logical, comparative and formal legal methods. The article analyzes the US legislative acts which, for the first time in the world, introduced regulation of the use of algorithms in contractual practice. Particular attention is paid to the analysis of the latest developments of the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL) and the European Law Institute (ELI), which have been thoroughly studying the issue of use of algorithms in contractual practice in recent years. Based on the comparative legal analysis, the author formulates recommendations for the regulation of these issues in Ukrainian legislation. Based on this analysis, the author concludes that there is a need to introduce into Ukrainian legislation provisions on: (a) the validity of contracts concluded as a result of the use of algorithms by one or more parties to the contract; (b) attribution of actions performed by an algorithm to the party that applied the relevant algorithm; (c) the consequences of an algorithm performing an action that the party that applied it did not and/or could not foresee.

Keywords: contract; contract law; algorithmic contract; electronic agent; digital assistant; algorithm.

Вступ

Використання алгоритмів для укладання договорів є дуже поширеним у сучасному світі. Ця практика існує з кінця 90-х років ХХ ст., коли електронна комерція почала використовувати автоматизовані системи замість ручного оформлення угод із кожним клієнтом, де алгоритми самостійно обробляють замовлення, що надходять від користувачів. Зараз для укла-

дання й виконання договорів часто використовуються не лише алгоритми з чітко визначеними результатами, але й системи штучного інтелекту (ШІ), чії результати не завжди можна передбачити. Така практика викликає багато питань у договірному праві. З одного боку, використання алгоритмів є настільки звичним явищем, що, як вважається, жоден електронний договір не обходиться без їх участі. З іншого боку, з точки зору класичної доктрини договірного права, залучення алгоритмів є «революцією», яка підриває її основні принципи. Зокрема, виникають питання про те, чи можна говорити про спільну та добровільну згоду сторін, якщо в процес укладення договору залучений алгоритм? Також незрозуміло, яку роль виконує алгоритм – чи є він представником сторони, яка його залучає, чи він є лише інструментом, який використовує така сторона? Крім того, виникає питання стосовно того, якими є правові наслідки укладення договору в тих випадках, коли алгоритм діяв непередбачувано для однієї або обох його сторін?

У зарубіжній правовій доктрині проблема залучення алгоритмів при укладенні договорів досліджується доволі давно. Найбільш ґрунтовними у цьому контексті є праці таких учених, як Бйорн Германс (Bjorn Hermans) [1], Ентоні Дж. Белія (Anthony J. Bellia) [2], Лаурен Генрі Шольц (Lauren Henry Scholz) [3], Елізабет Мік (Elizabeth Mik) [4] та ін. Водночас у вітчизняній правовій доктрині цій проблемі не була присвячена окрема і належна увага. Можна навести лише праці вчених, що дотичні до неї, однак у них проблематика укладення договорів із використанням алгоритмів не була предметом безпосереднього дослідження. Зокрема, це праці Р. А. Майданіка [5; 6], К. Г. Некіт [7; 8], К. Г. Анісімова [9] та інших дослідників. Таким чином, ця проблематика залишається малодослідженою у вітчизняній правовій науці, що спонукає відкрити цю наукову дискусію з метою пошуку відповідей на нагальні питання практики.

Метою цієї статті є з'ясування основних проблем, що виникають у сучасній договірній практиці у зв'язку з використанням алгоритмів при укладенні договорів, а також окреслення шляхів їх вирішення. Водночас її завданнями є: 1) аналіз підходів до регулювання практики укладення договорів із використанням алгоритмів, що втілені в законодавстві зарубіжних країн; 2) дослідження підходів до регулювання цих питань, утілених у міжнародних правових актах, принципах та модельних законах; 3) з'ясування стану нормативно-правового регулювання цього питання в Україні; 4) формулювання науково-теоретичних підходів до розв'язання проблем, що виникають у практиці укладення договорів із використанням алгоритмів.

Матеріали та методи

У ході дослідження використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи.

Основним загальнонауковим методом цього дослідження є діалектичний, за допомогою якого було проаналізовано розвиток підходів до розуміння й регулювання укладення договорів з використанням алгоритмів у зарубіжній правовій доктрині та виокремлено найбільш послідовні й переконливі з них. Не менш важливу роль відіграв емпіричний метод, за допомогою якого було з'ясовано, які саме проблеми найчастіше постають у практиці укладення договорів із використанням алгоритмів, і як ці проблеми зараз вирішуються. Важливе місце посів також формально-логічний метод, за допомогою якого було з'ясовано, які підходи до регулювання укладення договорів із використанням алгоритмів є найбільш продуктивними й послідовними, та сформульовано рекомендації щодо вдосконалення вітчизняного законодавства в цьому напрямку.

Серед спеціально-юридичних методів авторкою перш за все використано порівняльно-правовий метод. По-перше, в ході дослідження проаналізовано підходи до регулювання укладення договорів із використанням алгоритмів, які застосовані в США та ЄС, і здійснено порівняння цих підходів. Зроблено висновок, що в Україні в основу регулювання цих питань покладено саме той підхід, який було обрано в ЄС. По-друге, здійснено аналіз найновіших документів, розроблених провідними міжнародними організаціями та дослідницькими центрами, а саме, Комісією ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) та Європейським інститутом права (EUI). На базі цього зроблено висновок, що сформульовані в цих документах підходи на сьогодні є найбільш прогресивними у цій галузі і являють собою результат кропіткої праці провідних учених з усього світу.

Іншим спеціально-юридичним методом дослідження послуговував формально-юридичний. Він дозволив здійснити поглиблений аналіз нормативно-правових актів США, ЄС, Модельного закону ЮНСІТРАЛ про автоматизовані договори [10] та Звіту Європейського інституту права про європейське право щодо захисту прав споживачів та автоматизоване прийняття рішень [11]. На підставі цього аналізу були запропоновані шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства з метою ефективного регулювання укладення договорів із використанням алгоритмів.

Дослідження проводилося на базі наукових статей зарубіжних учених, що стосуються укладення договорів з використанням алгоритмів, законодавства США та ЄС з цього питання. Окрема увага приділена аналізу останніх роз-

робок ЮНСІТРАЛ та Європейського інституту права – Модельному закону ЮНСІТРАЛ про автоматизовані договори [10] та Звіту Європейського інституту права про європейське право щодо захисту прав споживачів та автоматизоване прийняття рішень [11].

Результати та обговорення

Застосування алгоритмів у договірній практиці кінця 90-х – початку 2000-х і перші спроби її регулювання

Проблематика укладення договорів із використанням різноманітних алгоритмів вивчалася в правовій доктрині ще з кінця 90-х років ХХ ст. Поняття «алгоритм» у цьому контексті слід розуміти широко – як будь-яку комп'ютерну програму чи сукупність таких програм, які здатні автоматизувати певною мірою процес укладення договору. В сучасному світі такими алгоритмами можуть виступати боти та різноманітні цифрові (віртуальні) помічники. При цьому робота цих алгоритмів може базуватися як на простій комп'ютерній програмі з логікою «якщо зроблена така-то дія, то настає такий-то результат» (*if-then logic*), так і на технології штучного інтелекту (ШІ), де результат роботи алгоритму не завжди є чітко передбачуваним. У різних правових системах і юридичних документах уживаються різні терміни для позначення алгоритмів, що використовуються при укладенні договорів. Так, у законодавстві США використовується термін «електронний агент», у Конвенції ООН про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах 2005 р. – «автоматизована система повідомлень» [12], а Європейський інститут права вживає поняття «цифровий асистент» [11]. Утім у тексті цієї статті ми вживатимемо більш нейтральний термін «алгоритм» для позначення відповідних інструментів.

Проблематика використання алгоритмів при укладенні договорів найбільш детально була досліджена в американській правовій доктрині, в якій, як уже зазначалося, використовується поняття «електронний агент» (*electronic agent*). У найпростішому розумінні, електронний агент – це програма, яка виконує дії, які людина могла б зробити сама, якби мала достатньо часу [1].

В американській доктрині було сформульовано декілька підходів до розуміння ролі таких агентів при укладенні договорів.

Згідно з першим підходом, електронних агентів розглядали як представників сторін, а відносини, що виникають при їх використанні, – як представницькі. Це пояснювалося тим, що якщо користувач згоден на використання алгоритму для укладення договору, алгоритм отримує реальні повноваження діяти від його імені [13, с. 214]. Хоча цей підхід є логічним, він має суттєвий

недолік: правовідносини представництва вимагають згоди між представником та принципалом, але електронний агент не може надати такої згоди [2]. Тому їх не можна кваліфікувати як представницькі.

Другий підхід передбачав наділення електронних агентів статусом юридичної (штучної) особи. В основу цього підходу була покладена теорія фікції: оскільки вона дозволила надати правосуб'єктність певним об'єднанням людей або капіталів, то можна наділити цим статусом і електронних агентів, які так само є штучними утвореннями [14, с. 43–44]. Однак цей підхід теж має серйозну практичну проблему: електронний агент не може мати власного майна, а отже, не може нести відповідальність за завдану шкоду [2, с. 1067]. Через це другий підхід виявляється таким, який просто не має практичного сенсу.

Тому було сформульовано третій підхід, який розглядає електронних агентів як інструмент, а не як окрему особу. За цим підходом між електронним агентом і стороною договору, яка його використовує, не виникає жодних правовідносин. Тому договір завжди вважається укладеним безпосередньо тією особою, яка залучила агента, а сам агент не має правосуб'єктності. Цей підхід був закріплений у Загальному законі США про електронні транзакції (UETA), який було імплементовано в 48 штатах. UETA визначає електронного агента як комп'ютерну програму або інший автоматизований засіб, що використовується для ініціювання дій або надання відповідей на електронні повідомлення, без необхідності перегляду цих дій особою, яка його залучила [15]. Згідно зі ст. 14 UETA, договір може бути укладений шляхом взаємодії електронних агентів обох сторін, навіть якщо ці сторони не знали про дії агента або не контролювали їх у момент або безпосередньо після їх учинення. Договір також може бути укладений у результаті взаємодії електронного агента та однієї зі сторін [15]. Ці положення доповнюються Федеральним Законом про електронні підписи (E-SIGN), який установлює, що договір не може бути визнаний недійсним лише тому, що в його створенні брали участь електронні агенти. Єдина умова – дії електронного агента мають бути такими, що можуть бути юридично приписані стороні договору [16].

У європейському законодавстві, на відміну від американського, не виокремлюють поняття для позначення алгоритмів, що використовуються при укладенні договорів. Участь алгоритмів у процесі укладення договорів зазвичай кваліфікується як «комп'ютерне волевиявлення» (*computer manifestation*). Ці алгоритми завжди розглядалися як інструменти, що допомагають особі виразити свою волю, а не як окремі суб'єкти права [17, с. 293]. Наприклад,

у Директиві 2000/31/ЄС про електронну комерцію немає положень, що регулюють залучення алгоритмів або ботів до укладення електронних договорів. Хоча в проєкті цієї Директиви була згадка про те, що держави-члени не повинні перешкоджати використанню таких електронних систем, як «розумні електронні агенти» для укладення договорів, ця норма не увійшла до фінального тексту [18, с. 13]. Вважається, що така можливість і так впливає з положень Директиви.

Договори, що укладаються із залученням алгоритмів, є предметом особливої уваги в актах, розроблених ЮНСІТРАЛ. Комісія свідомо уникала вживання терміна «електронний агент» у цих актах, щоб не створювати асоціацій із правовідносинами представництва, і замість нього, як уже було зазначено, використала нейтральний термін «автоматизована система повідомлень». Відповідно до ст. 12 Конвенції ООН 2005 р. про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах, договір, укладений за допомогою взаємодії автоматизованої системи та фізичної особи або двох автоматизованих систем, не може бути визнаний недійсним лише тому, що жодна особа не перевіряла окремі дії цих систем [12]. Офіційні роз'яснення ЮНСІТРАЛ до цієї статті вказують, що алгоритм або бот, залучений до укладення договору, не має правосуб'єктності. Всі дії та рішення, спрямовані на укладення договору, є діями самих сторін договору, які й несуть за них відповідальність [19, с. 70].

Застосування у договірній практиці алгоритмів на базі ШІ: нові виклики

Однак порівняно з 2000-ми роками, коли були сформульовані проаналізовані підходи, у 2020-х рр. виникли нові технології, які використовуються в практиці укладення договорів. Насамперед ідеться про технологію штучного інтелекту (ШІ). Штучний інтелект суттєво відрізняється від звичайних комп'ютерних програм, які використовувалися раніше. В його основі лежить машинне навчання [20, с. 365], що дозволяє ШІ не лише виконувати чітко задані алгоритми, а й самостійно навчатися на основі даних та видавати результати [21, с. 2]. Це надає системам штучного інтелекту певну автономність у прийнятті рішень. При цьому незалежно від рівня автономності, системи ШІ завжди є до певної міри непередбачуваними. Це явище, відоме як «проблема чорного ящика» (*black box problem*), стосується як результатів роботи ШІ, так і процесу обробки ним інформації [22, с. 42]. Іноді така непередбачуваність може призвести до очевидно абсурдних та помилкових рішень, що називають «галюцинаціями штучного інтелекту» [23]. Так, доволі цікавим й ілюстративним є кейс, коли журналіст видання The Washington Post провів експеримент, попросивши цифрового асистента Чату GPT

знайти десяток дешевих яєць у розквіт інфляції цін на цей продукт у США. Однак асистент знайшов зовсім не дешевий варіант – десяток яєць за 31 долар США, і крім цього не обмежився лише пошуком, а ще й замовив товар, оплатив його і замовив його доставку до дому журналіста [24].

Зміни в технологіях, зокрема поява штучного інтелекту, спричинили потребу в новому осмисленні практики укладання договорів з використанням алгоритмів. У сучасній практиці договори, особливо договори між бізнесом і споживачами (так звані «договори типу В2С»), часто укладаються за допомогою різних цифрових помічників, що базуються на технології ШІ. До таких помічників належать, наприклад, Siri та Amazon Echo. Ці помічники можуть бути реалізовані в різних формах: а) вбудовані системи у «розумні» пристрої (наприклад, холодильник, який самостійно замовляє їжу); б) окремі мобільні додатки; в) цифрові помічники, розроблені операторами онлайн-платформ для допомоги споживачам; г) помічники, створені самими споживачами на основі відкритого програмного коду та ін. [11, с. 19].

Американські науковці відзначають, що алгоритми, створені на основі машинного навчання, відрізняються від традиційних електронних агентів за двома основними характеристиками. По-перше, вони не є прямим результатом програмування людиною, оскільки машина навчається і програмує себе сама, по-друге, їх не можна назвати простим «інструментом», оскільки вони мають певну можливість самостійно приймати рішення [3, с. 8].

Тому в сучасній доктрині договірної права знову активно обговорюються нові виклики, спричинені використанням алгоритмів нового покоління, що базуються на технологіях ШІ. Ці дискусії зосереджені на трьох основних питаннях. По-перше, це проблема дійсності договору, укладеного з використанням таких алгоритмів. Учені ставлять під сумнів те, чи можна вважати дійсною домовленість, досягнуту в результаті залучення ШІ-алгоритму. Причина в тому, що сторона, яка використовує такий алгоритм, може давати обіцянки, щодо яких вона сама не впевнена, чи будуть вони виконані [21, с. 6]. По-друге, це можливість розглядати алгоритми, засновані на технології ШІ, як представників або квазіпредставників сторін договору [3, с. 15]. По-третє, це проблема кваліфікації і класифікації договорів. Оскільки ШІ може аналізувати такі обсяги даних, аналіз яких є недоступним для людини або потребує від неї значних витрат часу, виникає питання про доцільність виокремлення в самостійний вид договорів між підприємцями і споживачами (так звані «договори типу В2С») та й загалом надання споживачам спеціальних гарантій. Раніше споживачі вважалися слабшою стороною, оскільки вони є менш обізнаними та компетентними, ніж суб'єкти підпри-

ємницької діяльності. Однак за допомогою цифрових помічників споживачі можуть стати сильнішими, більш поінформованими та підготовленими до укладення договорів, тому продовжувати надавати їм додаткові гарантії може бути недоцільним [11, с. 26].

Найсучасніші підходи до регулювання практики застосування алгоритмів у договірній практиці

На сьогодні у законодавстві жодної країни світу не сформульовано підходів до регулювання питань, пов'язаних із залученням технологій ШІ до укладення договорів. Проте міжнародні організації, що займаються гармонізацією та уніфікацією приватного права, активно працюють над цим.

Так, ЮНСІТРАЛ у 2024 р. ухвалила Модельний закон про автоматизовані договори, який містить найсучасніші підходи до регулювання залучення алгоритмів у договірну практику [10]. Розробники цього Модельного закону визнали, що в сучасній практиці використовуються саме автономні системи, які відрізняються від просто автоматизованих, згаданих у попередніх документах ЮНСІТРАЛ [25, с. 6]. Однак у самому законі було вирішено використовувати ширший термін, а саме – «автоматизована система», щоб охопити всі інструменти автоматизації – від простих програм до складних систем на основі ШІ.

Незважаючи на певну автономність сучасних алгоритмів, ЮНСІТРАЛ дійшла висновку, що їх не можна вважати окремими юридичними особами, а їхні дії – відокремленими від дій сторін договору. Стаття 7 Модельного закону це підтверджує: вона передбачає, що дія, вчинена автоматизованою системою, приписується особі, визначеній сторонами договору. Якщо сторони не домовилися щодо цього або якщо така домовленість не могла бути досягнута, то дія приписується особі, яка використовує цю систему [10, с. 3]. «Приписування», як зазначається в офіційних роз'ясненнях до цієї статті, означає, що результат роботи системи належить особі, а не самій системі [10, с. 28].

Для забезпечення стабільності цивільного обігу Модельний закон також містить важливе правило щодо непередбачуваних дій алгоритмів. Згідно зі ст. 8 цього закону, якщо певна дія вчиняється автоматизованою системою і приписується стороні договору, інша сторона може не покладатися на цю дію, якщо, з урахуванням усіх обставин: а) сторона, якій приписується дія, не могла розумно передбачити цю дію, і б) інша сторона знала або не могла не знати, що сторона, якій приписується дія, не передбачала, що така дія буде вчинена. У коментарі до цієї статті роз'яснюється, що за загальним правилом дія, вчинена автоматизованою системою, є дійсною, навіть якщо ця

дія є продуктом непередбачуваної роботи ШІ. Винятки ж із цього правила наведені в цій статті і є вичерпними [10, с. 31]. Вони мають бути одночасно пов'язані і з тим, що сторона, яка використала алгоритм при укладенні договору, не передбачала вчинення алгоритмом тієї чи іншої дії, і з тим, що інша сторона знала або не могла не знати про непередбачуваність роботи алгоритму для першої сторони.

Використання алгоритмів на основі ШІ у практиці укладення договорів також активно вивчається в рамках Європейського інституту права (ЕІ). Для позначення таких алгоритмів ЕІ вживає термін «цифровий помічник» (*digital assistant*). Нині дослідження ЕІ концентруються на договорах між споживачами і бізнесом (В2С), де на сьогодні цифрові асистенти використовуються найчастіше. Однак згодом інститут планує перейти і до аналізу решти договорів [11, с. 14]. Основний підхід ЕІ базується на відмежуванні двох категорій договорів, які укладаються при залученні цифрових помічників: перший договір укладається між споживачем та постачальником послуг помічника (особою, яка, власне, розробила алгоритм та/або запустила його на ринок), а другий – безпосередньо між споживачем і третьою особою, яка пропонує товари чи послуги [11, с. 9]. Саме цим розробки ЕІ відрізняються від розробок ЮНСІТРАЛ: якщо ЮНСІТРАЛ фокусується лише на договорах, в яких використовується алгоритм (тобто договорах другої категорії в розумінні ЕІ), і пропонує вирішувати всі спірні ситуації в контексті саме цих правовідносин, то ЕІ пропонує в окремих випадках вирішувати спори в контексті відносин між особою, яка використала алгоритм при укладенні договору, та особою, яка розробила цей алгоритм та/або запустила його на ринок (договори першої категорії).

У Проміжному звіті ЕІ за 2023 рік щодо права ЄС про захист прав споживачів та автоматизоване прийняття рішень Інститутом було сформульовано низку принципів регулювання договірних відносин, що виникають у зв'язку з використанням алгоритмів у договірній практиці. Основним принципом регулювання згідно з цим Звітом є принцип *приписування дій цифрового помічника споживачеві*, який його використовує: дія, зокрема, та, що спрямована на укладення договору, не може приписуватися самому по собі алгоритму – її автором вважається споживач, що скористався відповідним цифровим помічником. Це правило діє навіть тоді, коли помічник поводить непередбачувано – у таких випадках споживач має право або наполягати на недійсності договору, укладеного за допомогою помічника (однак для цього мають бути передбачені законом підстави), або вимагати відшкодування збитків від постачальника послуги помічника [11, с. 10].

Наступним принципом регулювання згідно зі Звітом ЕЛІ є принцип *застосування законодавства про захист прав споживачів*. Навіть якщо цифрові помічники допомагають споживачам бути більш поінформованими, останні все одно залишаються слабшою стороною договору, адже помічник може непередбачувано заплутувати споживача, а не лише допомогти йому. Тому законодавство про захист прав споживачів має застосовуватися до договорів, укладених із застосуванням цифрового помічника, без жодних винятків [11, с. 30].

Ще одним принципом є *недискримінація*. Він означає, що суб'єкти підприємницької діяльності не повинні чинити перешкод споживачам, які використовують цифрових помічників, і зобов'язані ставитися до них так само, як і до тих, хто не користується такими помічниками [11, с. 30]. У Звіті ЕЛІ також виокремлює принцип *розкриття інформації*, який означає, що споживачі повинні знати, як працює цифровий помічник, та мати можливість контролювати його рішення. Наприклад, вони повинні мати змогу перевіряти, чи правильно помічник зрозумів основні умови майбутнього договору [11, с. 31].

З аналізу документів, розроблених ЮНСІТРАЛ та ЕЛІ, можна дійти таких висновків щодо договорів, укладених із використанням алгоритмів. По-перше, такі договори, не можуть бути позбавлені юридичної сили та позовного захисту з тієї лише підстави, що при їх укладенні був залучений алгоритм, навіть якщо його робота була до певної міри непередбачуваною. По-друге, алгоритми, попри їх певну автономність, не можуть вважатися окремими юридичними утвореннями, наділеними окремою правосуб'єктністю. Усі їхні дії та рішення приписуються особі, яка їх використовує для укладення договору, а згідно з висновками ЮНСІТРАЛ – можуть приписуватися особі, визначеній сторонами в самому договорі. По-третє, використання алгоритмів на основі ШІ не змінює класифікацію договорів за суб'єктом складом. Договори, укладені споживачем із суб'єктом підприємницької діяльності з використанням такого алгоритму, все одно вважаються договорами типу В2С, хоча алгоритм і може допомогти споживачу набути необхідної і достатньої обізнаності й компетентності щодо того, який саме договір він укладає та щодо умов такого договору.

В українському законодавстві немає спеціальних норм, що регулюють використання алгоритмів при укладенні договорів. Проте, оскільки це не заборонено, можна зробити висновок, що їх застосування не впливає на дійсність договору.

Висновки

З огляду на зростання популярності використання алгоритмів при укладенні договорів в Україні було б доцільно впровадити законодавчі норми,

спрямовані на регулювання цього питання, щоб забезпечити стабільність цивільного обігу та можливість справедливого вирішення приватноправових спорів.

На нашу думку, зараз є потреба у впровадженні правила-презумпції, згідно з яким договір (правочин) не може бути визнаний недійсним чи вважатися нікчемним з тієї лише підстави, що при його укладенні сторона (сторони) не вчиняли безпосередніх дій, спрямованих на його укладення, делегувавши це алгоритму.

Крім цього, на законодавчому рівні доцільно закріпити правило, яке чітко визначає, що договір (правочин), укладений (вчинений) не внаслідок безпосередніх дій його сторін, а внаслідок роботи алгоритму, вважається укладеним (вчиненим) його стороною (сторонами), яка (які) використали алгоритм для такого укладення (вчинення). Це правило може бути сформульовано ширше, як це зроблено в ст. 7 Модельного закону ЮНСІТРАЛ, де йдеться про приписування стороні (сторонам) договорів будь-яких юридично значущих дій (а не лише самих договорів), учинених внаслідок використання алгоритму. У такий спосіб буде забезпечено чітке розуміння того, що алгоритм (навіть той, що базується на технології ІІІ) не може вважатися стороною договору чи загалом правосуб'єктним утворенням, а також того, кому саме приписуються результати роботи алгоритму.

Нарешті, на законодавчому рівні доцільно впровадити загальне правило стосовно того, якими є наслідки непередбачуваної роботи алгоритму при укладенні договору (вчиненні правочину). На наш погляд, слухним є підхід, утілений у Модельному законі ЮНСІТРАЛ про автоматизовані договори, згідно з яким навіть договір (правочин), укладений (вчинений) унаслідок непередбачуваної роботи алгоритму, є дійсним, адже сторона, яка залучає алгоритм, повинна усвідомлювати ризики, пов'язані із таким залученням, а цивільний оборот від того не повинен дестабілізуватися. Водночас, якщо такою непередбачуваністю недоброросовісно скористалася інша сторона договору, знаючи, що для сторони, яка залучила алгоритм, результати його роботи можуть бути несподіваними, договір може бути визнано недійсним.

References

- [1] Hermans, B. (1996). Intelligent Software Agents on the Internet: An Inventory of Currently Offered Functionality in the Information Society and a Prediction of (Near) Future Developments. *First Monday*, 2(3). Retrieved from <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/download/514/435>.
- [2] Bellia, A.J. (2001). Contracting with Electronic Agents. *Emory Law Journal*, 50, 1047-1092. https://scholarship.law.nd.edu/law_faculty_scholarship/101.

- [3] Scholz, L.H. (2017). Algorithmic Contracts. *Stanford Technology Law Review*, 20, 128-169. Retrieved from https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2018/03/3_SCHOLZ-FINAL_Formatted_Mar18.pdf.
- [4] Mik, E. (2020). From automation to autonomy: Some non-existent problems in contract law. *Journal of Contract Law*, 36(3), 205-229. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3635346.
- [5] Savchenko, V., & Maydanyk, R. (2024). Contracts Implied-in-Fact Like a Form of Will Expression. *Access to Justice in Eastern Europe*, 7(2), 283-300. <https://doi.org/10.33327/AJEE18-7.2-a000212>.
- [6] Maydanyk, R. (2024). Smart Contract on a Crypto Assets in the Civil Law and Common Law Jurisdictions: Implementation of Best Practices. *Open Journal for Legal Studies*, 7(2), 15-36. Retrieved from <https://centerprode.com/ojls/ojls0702/coas.ojls.0702.01015m.pdf>.
- [7] Nekit, K.H. (2021). *The right to private property in the information society: civil theory and practice of its implementation*. Doctoral Thesis. Odesa: National University "Odesa Law Academy".
- [8] Nekit, K.H. (2023). Legal Nature of A Smart-Contract and Issues of its Application in the Field of Digital Assets. *Economics and Law*, 68(1), 53-61. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.01.053>.
- [9] Anisimov, K.H. (2023). *Wrap license agreements in civil law and judicial practice of Ukraine, the US and the EU countries*. Ph.D. Thesis. Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University.
- [10] *UNCITRAL Model Law on Automated Contracting with Guide to Enactment*. (2025). Vienna: United Nations. Retrieved from <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/2424674e-mlautomatedcontracting-ebook.pdf>.
- [11] *EU Consumer Law and Automated Decision-Making (ADM): Is EU Consumer Law Ready for ADM? Interim Report of the European Law Institute (ELI Project on Guiding Principles and Model Rules on Algorithmic Contracts)*. (2024). Vienna: European Law Institute. Retrieved from https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_Interim_Report_on_EU_Consumer_Law_and_Automated_Decision-Making.pdf.
- [12] United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts. 2005. New York. Retrieved from https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/conventions/electronic_communications.
- [13] Kerr, I.R. (1999). Spirits in the Material World: Intelligent Agents as Intermediaries in Electronic Commerce. *Dalhousie Law Journal*, 22, 190-249. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=703242>.
- [14] Allen, T., & Widdison R. (1996). Can Computers Make Contracts. *Harvard Journal of Law and Technology*, 9, 25-52. Retrieved from <https://jolt.law.harvard.edu/articles/pdf/v09/09HarvJLTech025.pdf>.
- [15] Uniform Electronic Transaction Act. (1999). Retrieved from https://www.uaipit.com/uploads/legislacion/files/0000004550_UNIFORM%20ELECTRONIC%20TRANSACTIONS%20ACT.pdf.
- [16] Electronic Signatures in Global and National Commerce Act. (2000). *Public Law*, 106, 106-229. Congress. Retrieved from <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ229/pdf/PLAW-106publ229.pdf>.

- [17] Utku, D. (2020). Formation of Contracts via the Internet. In *Eurasian Economic Perspectives Proceedings of the 25th Eurasia Business and Economics Society Conference* (pp. 289-308). Switzerland: Springer Nature.
- [18] Kierkegaard, S.M. (2007). E-Contract Formation: U.S. and EU Perspectives. *Shidler Journal of Law, Commerce + Technology*, 3(3), 12-35. Retrieved from <https://digitalcommons.law.uw.edu/wjlta/vol3/iss3/5>.
- [19] Explanatory note by the UNCITRAL secretariat on the United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts. (2007). *United Nations*. New York. Retrieved from https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/06-57452_ebook.pdf.
- [20] Moerland, A. (2024). Intellectual Property Law and AI. In *The Cambridge Handbook of Private Law and Artificial Intelligence* (pp. 362-383). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108980197.019>.
- [21] Herbosch, M. (2025). To err is human: Managing the risks of contracting AI systems. *Computer Law & Security Review*, 56. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2025.106110>.
- [22] Bulayenko, O., Quintais, J.P., Gervais, D.J., & Poort, J. (2022). AI Music Outputs: Challenges to the Copyright Legal Framework. *reCreating Europe Report*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4072806>.
- [23] Ji, Z., Lee, N., Frieske, R., Yu, T., Su, D., Xu, Y., Ishii, E., Bang, Y.J., Madotto, A., & Fung, P. (2023). Survey of Hallucination in Natural Language Generation. *ACM Computing Surveys*, 55, 1-38. <https://doi.org/10.1145/3571730>.
- [24] Fowler, G.A. (February 7, 2025). I let ChatGPT's new 'agent' manage my life. It spent \$31 on a dozen eggs. *The Washington Post*. Retrieved from <http://washingtonpost.com/technology/2025/02/07/openai-operator-ai-agent-chatgpt/>.
- [25] United Nations Commission on International Trade Law Fifty-sixth session Vienna, 3-21 July 2023. Report of Working Group IV (Electronic Commerce) on the work of its sixty-fourth session. (Vienna, 31 October - 4 November 2022). Retrieved from <https://docs.un.org/en/A/CN.9/1125>.

Наталія Юліївна Філатова-Білоус

кандидатка юридичних наук, доцентка

доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу

та міжнародного приватного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: filatovaukraine@gmail.com

ORCID 0000-0003-4243-3990

Nataliia Ju. Filatova-Bilous

Ph.D. in law, Associate Professor

Associate Professor at the Department of Civil Procedure, Arbitration

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: filatovaukraine@gmail.com

ORCID 0000-0003-4243-3990

Рекомендоване цитування: Філатова-Білоус Н. Ю. Укладення договорів з використанням алгоритмів: старі проблеми та нові виклики в контексті застосування ШІ. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 63–77. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.338051>.

Suggested Citation: Filatova-Bilous, N.Ju. (2025). Contract Formation Using Algorithms: Old Problems and New Challenges in the Context of AI Application. *Problems of Legality*, 171, 63-77. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.338051>.

Статтю подано / Submitted: 20.08.2025

Доопрацьовано / Revised: 27.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

Забезпечення балансу між принципом добросовісності та зловживанням правом у судовій практиці України

Сергій Володимирович Васильєв*

Харківська міська рада,

Харків, Україна

*e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена тим, що принцип добросовісності посідає центральне місце серед засад сучасного права, виступаючи фундаментом справедливого правозастосування та гарантією довіри до правової системи. Водночас відсутність його чіткого законодавчого закріплення та єдиного наукового підходу до розуміння змісту і меж реалізації створює проблеми як у судовій, так і правозастосовній практиці. Це актуалізує необхідність комплексного аналізу сутності принципу добросовісності, його нормативного значення та функціональної ролі у забезпеченні стабільності й справедливості правових відносин. Метою статті є дослідження сутності принципу добросовісності в контексті матеріального та процесуального права України, зокрема виявлення його змістових ознак, способів реалізації та ролі у забезпеченні справедливого правозастосування. Особливу увагу приділено аналізу правових механізмів, які формуються у судовій практиці для запобігання та протидії недобросовісній поведінці учасників правовідносин. Наголошено, що на практиці добросовісність набуває юридичної значущості через ідентифікацію випадків зловживання правом. Автором здійснено теоретико-правовий аналіз таких явищ, як естопель, доктрина «заборони суперечливої поведінки» та доктрина «неприпустимості використання права на шкоду». Зазначений інструментарій дозволяє судам відмовляти у застосуванні формальних правил у випадках, коли це розриває причинний зв'язок між недобросовісною поведінкою однієї сторони та негативними наслідками для іншої, а також виступає ефективним засобом забезпечення добросовісної поведінки учасників процесу, що дає змогу протидіяти маніпуляціям сторін, запобігати затягуванню розгляду та сприяє ухваленню рішень, заснованих на об'єктивній оцінці доказів і фактичних обставин справи. На думку автора, застосування вказаного інструментарію потребує особливої виваженості з огляду на специфіку конкретних правовідносин, адже кваліфікація поведінки особи як «зловживання правом» та застосування відповідних правових інструментів може порушити баланс конструкції «добросовісність – зловживання», що допускає непропорційне обмеження чи порушення прав та законних інтересів третіх осіб. Зазначається, що перспективу подальших досліджень становить розроблення критеріїв оцінки добросовісної поведінки учасників правовідносин і вдосконалення механізмів її забезпечення у судовій практиці.

Ключові слова: принцип добросовісності; зловживання правом; естопель; заборона суперечливої поведінки; право на зло; судочинство; судова практика.

Ensuring a Balance Between the Principle of Good Faith and Abuse of Rights in Ukrainian Court Practice

Sergii V. Vasyliiev*

Kharkiv City Council,

Kharkiv, Ukraine

*e-mail: sv.vasiliiev2015@gmail.com

Abstract

The relevance of the study is due to the fact that the principle of good faith occupies a central place among the foundations of modern law, serving as the basis for fair law enforcement and a guarantee of trust in the legal system. At the same time, the lack of clear legislative consolidation and a unified scientific approach to understanding its content and limits of implementation creates problems in both judicial and law enforcement practice. This highlights the need for a comprehensive analysis of the essence of the principle of good faith, its normative significance, and functional role in ensuring the stability and fairness of legal relations. The purpose of this article is to study the essence of the principle of good faith in the context of substantive and procedural law in Ukraine, in particular to identify its substantive features, methods of implementation, and role in ensuring fair law enforcement. Particular attention is paid to the analysis of legal mechanisms that are formed in judicial practice to prevent and counteract unfair behavior of participants in legal relations. It is emphasized that in practice, good faith acquires legal significance through the identification of cases of abuse of rights. The author conducts a theoretical and legal analysis of such phenomena as estoppel, the doctrine of prohibition of contradictory "behavior", and the doctrine of "inadmissibility of exercising a right to the detriment". These tools allow courts to refuse to apply formal rules in cases where this breaks the causal link between the unfair conduct of one party and the negative consequences for the other, and also serve as an effective means of ensuring fair conduct by the parties to the proceedings, making it possible to counteract manipulation by the parties, prevent delays in proceedings, and facilitate the adoption of decisions based on an objective assessment of the evidence and the facts of the case. In the author's opinion, the application of these tools requires particular caution given the specific nature of the legal relationship in question, since qualifying a person's conduct as "abuse of rights" and applying the relevant legal instruments may upset the balance between "good faith" and "abuse", allowing for disproportionate restrictions or violations of the rights and legitimate interests of third parties.

Keywords: principle of good faith; abuse of rights; estoppel; prohibition of contradictory conduct; right to evil; judicial proceedings; judicial practice.

Вступ

Добросовісність є одним із найбільш багатоаспектних правових понять, що перебуває у тісному взаємозв'язку з ключовими категоріями правової

доктрини: розумністю, справедливістю, відповідальністю, а також проблематикою зловживання правом. Попри значущість, категорія добросовісності у праві досі не стала предметом комплексного аналізу. Водночас добросовісність як принцип застосовується у законодавстві та практиці, що дозволило закріпити її як абстрактну публічно-правову категорію та надати їй самобутнього змісту у вітчизняному праві. Саме принцип добросовісності є орієнтиром належної поведінки для суб'єктів правовідносин, виявляючи себе як практичний механізм заповнення прогалин у праві та нейтралізації негативних наслідків правової невизначеності. Проте відсутність законодавчої дефініції принципу добросовісності та його чіткого визначення у цивілістичній науці й судовій практиці істотно ускладнюють процес його застосування.

Етико-правовий імператив добросовісного здійснення права нерозривно пов'язаний із протилежним явищем – недобросовісною поведінкою (зловживанням суб'єктивним правом), що суперечить його сутності та призначенню. Тобто особа, не порушуючи безпосередньо формальних вимог правових норм, реалізує їх у спосіб, що заходить у суперечність із фундаментальними принципами права.

Нині простежується тенденція до розширення сфери застосування механізмів, спрямованих на запобігання зловживанню правом учасниками правовідносин. Водночас потрібно враховувати їхній подвійний характер, адже вони забезпечують протидію недобросовісним діям як у матеріально-правовій площині (наприклад, недобросовісне використання інституту визнання правочинів недійсними чи такими, що не відбулися), так і у сфері процесуальних правовідносин. Попри відносну новизну для національної правової системи таких правових явищ, як естопель, доктрина «заборони суперечливої поведінки» та концепція «неприпустимості використання права на шкоду», їх не можна розглядати як декларативні. Навпаки, зазначені інструменти активно впроваджуються у правозастосовну практику, формуючи новий механізм захисту добросовісних учасників правовідносин, що потребує поглибленого теоретичного осмислення та розроблення практичних рекомендацій.

Метою статті є з'ясування сутності принципу добросовісності у матеріальному та процесуальному праві України, а також визначення правових механізмів, які застосовуються у судовій практиці для протидії недобросовісній поведінці учасників правовідносин.

Матеріали та методи

У процесі дослідження застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Зокрема, завдяки діалектичному підходу

було уточнено понятійний апарат та розкрито сутність такого правового явища, як добросовісність. Використання системно-структурного аналізу дало змогу визначити співвідношення понять «добросовісність», «зловживання правами», «естопель», «право на зло» та низки інших категорій. Функціональний метод сприяв вивченню принципу добросовісності в його динаміці та окресленню можливостей практичного застосування. Методи аналізу й синтезу були використані при формулюванні висновків дослідження з урахуванням вимог до визначеності, несуперечливості, послідовності й аргументованості наукових положень у межах загальнотеоретичних конструкцій з опертям на категоріальний апарат відповідних галузей знань. Застосування зазначених методів у їх сукупності забезпечило всебічне, об'єктивне та науково обґрунтоване дослідження порушеної проблематики.

Огляд літератури

Добросовісність у матеріальному праві є традиційним і доволі розробленим науковим інститутом. Натомість процесуальна добросовісність ще не отримала належного рівня доктринального опрацювання, хоча останнім часом спостерігається активізація досліджень у цій сфері, що свідчить про поступове формування нових підходів до розуміння процесуальної поведінки учасників судочинства.

Дослідження наукових джерел свідчить про те, що добросовісність не ставала предметом комплексного теоретичного аналізу як окреме правове явище. Найчастіше вона висвітлювалася побіжно – у межах вчення про принципи права або у зв'язку з проблемою зловживання правом.

Попри значну кількість наукових публікацій, комплексних досліджень категорії добросовісності у праві немає. Окремо варто вказати на дослідження Я. О. Берназюка, С. Ю. Бурлакова, Н. В. Василини, Д. Д. Луспеніка, С. В. Дяченко, І.Л. Желтобрюх, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Т. В. Степанової, А.О. Ткачук, А.С. Штефан, які присвячені питанню зловживання правами, зокрема, в межах судочинства.

Серед зарубіжної наукової літератури, присвяченої загальним питанням добросовісності у праві, можна виокремити наукові праці Р. Циммермана (R. Zimmermann), С. Віттакера (S. Whittaker), Е. Аллан Фарнсворта (E. Allan Farnsworth), Дж. Полссона (J. Paulsson) та ін.

Водночас у сучасній юридичній науці майже відсутні комплексні дослідження та практичні рекомендації щодо застосування механізмів протидії зловживанню правами у процесі здійснення судочинства. До таких інструментів належать, зокрема, правило естопеля (доктрина *venire contra factum*

proprium) та концепція «права на зло», які потребують детального й усебічного теоретичного осмислення та подальшої розробки.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали судової практики Верховного Суду.

Результати та обговорення

Категорія добросовісності у матеріальному та процесуальному праві України

Чинне законодавство не визначає поняття та зміст критеріїв добросовісності. Як правило, добросовісна поведінка розглядається як протилежність недобросовісним діям і характеризується ознаками, що є їх антиподами.

Попри відсутність чіткого законодавчого визначення, судова практика вже сформулила власні підходи до тлумачення поняття «добросовісність». Так, наприклад, Верховний Суд у своїй постанові від 10.09.2018 р. визначив «добросовісність» як *прагнення особи* сумлінно використовувати цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків [1]. У постанові від 18.10.2021 р. зазначається, що під добросовісністю необхідно розуміти таку *реалізацію прав і виконання обов'язків*, що передбачають користування правами за призначенням, здійснення обов'язків у межах, визначених законом, недопустимість посягання на права інших учасників цивільного процесу, заборона зловживати наданими правами [2]. У постанові від 14.12.2021 р. Верховний Суд вже закріпив, що «добросовісність» – це *певний стандарт поведінки*, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення; це захід, спрямований на зміцнення моральних засад цивільно-правового регулювання [3]. А у постанові від 08.05.2018 р. принцип добросовісності визначено як *загальноправовий принцип*, який передбачає необхідність сумлінної та чесно поведінки суб'єктів при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав [4].

Тож, принцип добросовісності є необхідним приватноправовим доповненням загальноправового принципу законності, без якого у цивільному законодавстві виникали б прогалини, що дозволяли б учинення недобросовісних дій. Зміст цього принципу полягає в тому, що суб'єкти права, зокрема цивільного, повинні здійснювати дозволені або приписані вольові правові дії з переконанням, що такими діями не порушуються суб'єктивні права чи охоронювані законом інтереси інших осіб.

Велика Палата Верховного Суду впевнена, що головне завдання застосування принципу добросовісності полягає в тому, щоби перешкодити

стороні отримати переваги та вигоду внаслідок своєї непослідовної поведінки на шкоду іншій стороні, яка добросовісно поклалася на певну юридичну ситуацію, створену першою стороною або обома. Інакше кажучи, принцип добросовісності виявляється у тому, що жодна особа не може отримувати переваги від своєї незаконної або недобросовісної поведінки. Поведінка є недобросовісною, якщо одна сторона договору прийняла виконання від іншої сторони, а після цього стверджує про недійсність договору або його неукладеність [5].

Висловлюється думка, що добросовісність слід розглядати крізь призму категорій волі та усвідомленості. Дійсно, зловживання правом, як правило, передбачає, що особа або прагне спричинити несприятливі наслідки для інших, або бажає отримати вигоду для себе, діючи при цьому без урахування деструктивних наслідків для оточення. Таким чином, як і зловживання правом, добросовісність є результатом свідомого, вольового діяння. Однак таке пояснення не є вичерпним, адже воно не охоплює випадки зловживання, що виникають через необережність, помилку чи введення в оману. При цьому добросовісність, вчинена з необережності, априорі неможлива.

У науці цивільного процесуального права більш усталеним є підхід, за яким добросовісність розглядається не як самостійний принцип судочинства, а як загальний обов'язок усіх учасників процесу добросовісно здійснювати надані їм процесуальні права та належно виконувати процесуальні обов'язки. Це розуміння безпосередньо впливає із законодавчої традиції закріплення зазначеного обов'язку в тій чи іншій формі майже у всіх кодифікованих актах національного процесуального законодавства.

Аналіз процесуального законодавства та наукової літератури з окресленої проблематики дає підстави стверджувати, що складовими принципу добросовісності у судочинстві є: 1) заборона зловживання процесуальними правами; 2) вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків; 3) заборона суперечливої поведінки сторін, або правило процесуального естопеля; 4) заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя (наприклад, заборона введення суду в оману; заборона використання втрачених процесуальних правомочностей тощо) [6, с. 103].

Погоджуємося з висловленою в науковій доктрині позицією, що категорія «добросовісність» у процесуальному праві є складним правовим явищем, що поєднує морально-етичні та юридичні аспекти. Вона одночасно стосується як належної реалізації суб'єктивних процесуальних прав учасниками судового провадження, так і дотримання ними процесуальних обов'язків. Крім

того, добросовісність передбачає неприпустимість зловживання наданими процесуальними правами [7, с. 120].

Варто підкреслити, що одним із завдань права є забезпечення таких правових механізмів, які унеможливають отримання будь-якою стороною правовідносин вигоди внаслідок зловживання своїми правами. Особливо це стосується ситуацій, коли неправомірна вигода досягається формально правовими засобами, замаскована під законну поведінку та обґрунтована посиланнями на норми права. У випадках, коли держава та право не охоплюють повною мірою регулювання певних суспільних відносин, потрібно визначити базові принципи та поняття, здатні запобігати діям в обхід закону з протиправною метою. Тому, за відсутності можливості безпосередньо впливати на правомірність намірів учасників процесуальних правовідносин, виникає потреба у використанні оціночних категорій, однією з яких є добросовісність.

Отже, як у матеріальному, так і в процесуальному праві принцип добросовісності реалізується через встановлені обмеження щодо зловживання правами та через норми, спрямовані на запобігання одержанню неправомірної вигоди внаслідок недобросовісної поведінки. Цей принцип має універсальний характер, а положення, що покликані забезпечити добросовісність учасників правовідносин, пронизують чинне законодавство, дозволяючи застосовувати їх до будь-яких видів правочинів і майже на будь-якому етапі їх реалізації.

Концепція «добросовісність – зловживання»

У загальнотеоретичному значенні «зловживання правом» – це здійснення суб'єктивного права виключно з метою заподіяння шкоди іншим особам шляхом дій, що суперечать принципу добросовісності, ustalеним звичаям комерційного обороту або цілям, для яких зазвичай реалізується відповідне суб'єктивне цивільне право.

Зловживання правом можна розглядати як викривлення його призначення, коли особа надаючи своїм діям зовнішньої форми юридичної правомірності, фактично використовує надані їй права для досягнення цілей, що суперечать завданням і цінностям, закладеним у відповідній правовій системі.

Історично сформувалися два підходи до концепції зловживання правом: 1) «внутрішній підхід», що розглядає зловживання як дії, що здійснюються в межах суб'єктивного права, але з усвідомленим, навмисним використанням права у шкідливій формі; 2) «зовнішній підхід» – поширює розуміння зловживання не лише на зміст, а й на спосіб здійснення суб'єктивного права.

Однак сучасне розуміння зловживання правом охоплює значно ширше коло випадків і форм прояву, ніж це передбачалося спочатку.

У порівняльному узагальненому вигляді зловживання правом як самостійний вид неправомірної поведінки відрізняється як від правопорушень, так і від правомірних діянь, що проілюстровано у табл. 1 [8, с. 358].

Таблиця 1

Співвідношення категорії «зловживання правом» з правопорушенням та правомірною поведінкою

Правопорушення	Зловживання правом	Правомірна поведінка
Діяння протиправне	Дія неправомірна, але не є правопорушенням	Є заохочуваним, соціально схвалюваним
Зазіхає на принципи і норми права, правопорядок	Норми права формально не порушуються. Діяння суперечить принципу добросовісності, справедливості, розумності	Є основою правопорядку, його формою
Здійснюється у протиправні способи	Здійснюються з відхиленням від законних способів	Реалізується передбаченими законом (не забороненими ним) способами
Може бути скоєно за наявності чи при відсутності в особи суб'єктивних прав	Можливе лише за наявності у особи суб'єктивного права та в процес його використання	Здійснюється як за наявності, так і за відсутності в особи суб'єктивних прав
Юридичний склад формально визначений (закріплений) законом будь-якої галузі права	Можливі у будь-якій галузі права, але перелік усіх видів (складів) неможливо закріпити законодавчо	Будь-яка, не заборонена законом поведінка, яка не заподіює шкоди іншим особам

Верховний Суд визначає зловживання процесуальними правами як умисні, недобросовісні дії учасників процесу, що, зокрема, виявляються у вчиненні дій, неспівмірних із наслідками, до яких вони можуть призвести, або у використанні наданих прав усупереч їхньому призначенню. Метою таких дій є обмеження чи унеможливлення реалізації прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду щодо правильного та своєчасного розгляду й вирішення справ, а також необґрунтоване перевантаження роботи суду. Характерною ознакою зловживання є не

лише сам факт вчинення певних процесуальних дій, а їх спрямованість на затягування розгляду справи або створення перешкод іншим учасникам процесу [9]. Ця позиція повністю узгоджується із загальнотеоретичними підходами до конструкції зловживання правом, де воно визначається як поведінка, що виходить за межі або порушує порядок здійснення суб'єктивних прав.

Зрозуміло, що всі можливі види зловживань правами передбачити в законодавстві просто неможливо, тому законодавець обмежується переліком його загальних ознак. Це дозволяє віднести його до категорії оціночних понять і надає суду можливість застосовувати дискреційні повноваження при кваліфікації процесуальної поведінки сторін судового спору з огляду на її добросовісність під час розгляду конкретних справ.

Крім того, в науковій юридичній літературі інколи вживається термін *«штучний позов»*, що позначає одну з форм зловживання процесуальними правами. Під штучним розуміють спір, який фактично не існує, а позов подається з метою досягнення іншого результату, ніж той, що формально заявлений у позовних вимогах. Прикладами можуть бути: наявність спору між пов'язаними особами (про що суду достеменно відомо та що підтверджується матеріалами справи), коли обидві сторони фактично представляють ті самі особи; або подання позову з метою перешкодити розгляду іншого провадження, наприклад, шляхом його зупинення [10].

У правовій доктрині згадуються дві моделі «добросовісність – зловживання», які умовно зветься «санкційною» та «компенсаційною». Перша модель – «санкційна» – характеризується наявністю орієнтовного переліку підстав, які можуть свідчити про порушення принципу добросовісності з боку учасника справи (правовідносин). У межах такої моделі передбачено нормативно визначений механізм притягнення до відповідальності осіб, що зловживають своїми правами, та можливість застосування санкцій. Інша модель – «компенсаційна» – містить лише загальні вказівки на необхідність добросовісного застосування правових норм, без конкретизації механізму присудження компенсації потерпілій стороні та визначення її розміру з метою відшкодування шкоди, завданої стороною, яка зловживає своїми правами.

На наше переконання, національному праву притаманна саме «санкційна модель», тоді як «компенсаційна» має здебільшого декларативний характер.

Судова практика також чітко висвітлює розмежування між зловживанням процесуальними правами та зловживанням матеріальними (цивільними) правами. Зазначені правові конструкції відрізняються як за своєю суттю,

так і за правовими наслідками їх застосування судом. У разі зловживання процесуальними правами суд може залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання чи позов, а також застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті відповідного цивільного права чи інтересу, тобто відмова в задоволенні позову [11].

Баланс між реалізацією принципу добросовісності та проявами зловживання правом забезпечується такими інституціями, як правило естопель, доктрина *venire contra factum proprium* та неприпустимість вживання «права на зло».

Правило естопель та доктрина venire contra factum proprium

Правило естопеля походить із системи загального права, однак сам термін *estoppel* має етимологічне коріння у французькому слові *estoppe*, яке в одному зі своїх значень перекладається як «затикати». У правовій доктрині ця ідея трансформувалась у заборону для сторони посилатися на певні факти чи обставини, якщо її попередня поведінка або заяви суперечать цьому. Тож, естопель виконує функцію «перекриття шляху» для недобросовісного використання процесуальних прав і забезпечує сталість та послідовність правових позицій сторін у спорі.

Естопель – це заборона стороні діяти всупереч своїй попередній поведінці (заявам, твердженням, обіцянкам, фактичним діям або бездіяльності) у випадках, коли така поведінка формально не зобов'язує її та не примушує до послідовності за правочином чи іншим юридичним актом, але створила в іншій стороні довіру обґрунтовані очікування. Порушення цієї послідовності призведе до явної несправедливості [12].

Як викладено в постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.08.2022 р., головне завдання застосування принципу добросовісності полягає в тому, щоб перешкодити стороні отримати переваги та вигоду як наслідок своєї непослідовності у поведінці на шкоду іншій стороні, яка добросовісно поклалася на певну юридичну ситуацію, створену першою стороною або обома. Одним із способів захисту добросовісної сторони є *принцип естопеля*: особа втрачає право посилатися на будь-які факти на обґрунтування своїх вимог, якщо її попередня поведінка свідчила про те, що вона дотримується протилежної позиції [13].

Естопель застосовується, коли: 1) довіра добросовісної сторони безпосередньо зумовлена попередньою поведінкою іншої сторони; 2) у добросовісної сторони виникли обґрунтовані очікування щодо подальшої поведінки цієї особи; та 3) зміна такої поведінки призводить до очевидної несправедливості.

Так, наприклад, найчастіше процесуальний естопель виявляється під час оскарження судових рішень і полягає в тому, що сторона суттєво змінює свою правову позицію порівняно з тією, яку займала в суді попередньої інстанції. Наслідком застосування цього принципу є втрата права, за захистом якого особа звернулася до суду, що обумовлюється оцінкою судом фактичної поведінки сторони та її добросовісності [14].

У науковій юридичній літературі висловлюється думка про можливість використання естопелю та інших концептів, що пов'язані з добросовісністю, на рівні доктрини та судової практики, даючи простір для суддівського розсуду у зв'язку з тим, що, обмежуючи невизначеність зловживання, що має потенційно велику варіативність рамками закону, естопель як один із проявів принципу добросовісності буде позбавлений своєї функції припиняти таку поведінку, яка в практиці може набувати найрізноманітніших і нових форм [15, с. 377].

Таким чином, щодо принципу естопеля, принцип добросовісності виконує подвійну функцію. По-перше, він гарантує захист законних інтересів сторони спору, яка стикається з негативними заявами чи діями опонента, що суперечать попередній позиції цього опонента. По-друге, він зобов'язує сторону, чиї суперечливі заяви або поведінка спричинили виникнення естопеля, дотримуватися послідовності у власних діях та твердженнях.

Застосування принципу естопеля при вирішенні судових спорів можливе як за заявою сторони, так і за ініціативою суду з метою припинення зловживань процесуальними правами. У цьому вбачається досягнення балансу між розширенням судової дискреції та необхідністю захисту процесуальних прав учасників справи. Юридично значущим наслідком дії принципу естопеля є втрата права, що зумовлюється оцінкою судом фактичної поведінки сторін та рівня їхньої добросовісності. Така втрата права настає як результат непослідовної процесуальної поведінки, яка з погляду юридичних фактів кваліфікується як дія, наслідки якої виникають всупереч намірам особи, що її вчинила [16, с. 7].

Отже, правило / принцип естопеля слід розглядати як правовий механізм, який запобігає зловживанню правом не лише в процесуальній сфері, а й у матеріально-правових відносинах. Зокрема, його застосування сприяє зміцненню стабільності договірних відносин, зменшуючи кількість випадків недобросовісного використання інститутів визнання угод недійсними або неукладеними (табл. 2).

Заборона суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) – це континентальний функціональний аналог доктрини естопеля, який слу-

гує особливим виявом принципу добросовісності. Її застосування ґрунтується на тому, що дії уповноваженої особи визнаються неправомірними у разі їх суперечності попередній поведінці цієї ж особи.

Таблиця 2

**Динаміка використання правила естопеля
в судових актах національних судів (на підставі відкритих даних
Єдиного державного реєстру судових рішень)**

Роки/ Вид судочинства	2020	2021	2022	2023	2024	01.01–31.07. 2025
Всього справ	39	45	46	86	159	128
Цивільне судочинство	10	19	24	57	67	52
Господарське судочинство	27	26	21	28	86	71
Адміністративне судочинство	2	-	1	1	3	5

Зазначена доктрина виходить ще з римської максими – «*non concedit contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона розумно покладається на них [17].

Доктрина *venire contra factum proprium* базується на принципі добросовісності, тому не випадково у статті I-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права (*Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law*) [18] вказується, що поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них.

У судовій практиці ця доктрина найчастіше застосовується під час розгляду справ, у яких одна зі сторін стверджує про неукладеність договору з підстав недосягнення згоди щодо всіх істотних умов, підписання договору неуповноваженою особою, несвоєчасної реєстрації договору тощо. Наприклад, поширеною категорією спорів щодо договорів оренди земельних ділянок є випадки, коли позивачі – власники цих ділянок –

після тривалого отримання орендної плати від орендарів подають позови про визнання договорів оренди недійсними з підстав того, що вони їх не підписували, на підтвердження чого надають експертні висновки, які засвідчують виконання підпису в договорі іншою особою.

Таким чином, заборона суперечливої поведінки стала дієвим інструментом для обґрунтування відмови судів у застосуванні формально обов'язкових для сторін правил у тих випадках, коли їх застосування призводило б до втрати необхідного зв'язку між недобросовісною поведінкою однієї зі сторін праввідносин і негативними наслідками, що відповідно до цих правил покладалися виключно на іншу сторону.

Доктрина «неприпустимості використання права на зло»

Використання «права на зло» – це юридична доктрина, що розглядається як формально правомірне, але недобросовісне використання суб'єктивного права з метою заподіяння шкоди іншій стороні або уникнення виконання власних обов'язків.

Здійснення так званого «права на зло» нерідко супроводжується зловживанням як матеріальними, так і процесуальними правами, особливо тоді, коли захист права використовується на шкоду інтересам третіх осіб.

Характерними для використання «права на зло» можуть бути такі ситуації: а) відчуження належного особі нерухомого майна, яке перебуває під судовим арештом, з метою недопущення звернення стягнення на таке майно; б) відчуження належної особі квартири своєму співмешканцю після повідомлення їй про підозру у вчиненні розтрата майна підприємства з метою позбавлення майна, на яке може бути звернено стягнення; в) особа, яка заявляє вимогу про заборону використання об'єкта інтелектуальної власності, не з метою правової охорони певного процесу у будь-якій сфері технології, а з метою перешкоджання іншому суб'єкту такого процесу в будь-якій сфері технології; г) особа, яка заявляє вимогу про заборону використання певного позначення, зокрема шляхом заборони суб'єкту використовувати його комерційне найменування, право на яке виникло раніше; д) боржник (дарувальник), який відчужує майно на підставі безвідплатного договору на користь своєї матері після пред'явлення до нього позову банку про стягнення заборгованості, що порушує майнові інтереси кредитора і спрямовано на недопущення звернення стягнення на майно боржника.

Наприклад, у контексті справи про банкрутство вживанням «права на зло» можуть бути: 1) відчуження майна або інші дії, пов'язані зі зменшенням платоспроможності боржника після виникнення в нього зобов'яз-

зання перед кредитором; 2) безоплатне відчуження майна, відчуження майна за ціною, значно нижчою від ринкової, для цілей, не спрямованих на досягнення розумної ділової мети; 3) узяття на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони або відмова від власних майнових вимог, якщо це вчинено в підозрілий період; 4) укладення угоди особою, яка є боржником перед своїми контрагентами, про людське око, тобто без належної правової та фактичної мети, яка не є очевидно неправомірною та недобросовісною, проте безпідставно або сумнівно зменшує розмір активів боржника [19].

Особливою формою використання «права на зло» у господарській діяльності стали *франдаторні правочини*. Критеріями, для кваліфікації договору як франдаторного є, зокрема: відчуження майна за наявності значної непогашеної заборгованості; відчуження майна боржником після пред'явлення до нього позову про стягнення такої заборгованості; майно відчужено на підставі безвідплатного правочину (з цього правила є винятки, зокрема, якщо ціна за оплатним договором занижена тощо); майно відчужене на користь пов'язаної особи (родичу або на користь власної юридичної особи); після відчуження майна у боржника відсутнє інше майно, за рахунок якого він може відповідати за своїми зобов'язаннями перед кредитором [20].

В умовах воєнного стану особливого значення набувають випадки недобросовісного використання прав учасниками сімейних відносин. Характерним прикладом є справа про визнання особи недієздатною та призначення опікуна, де заявник виявив бажання виконувати функції опікуна брата лише після оголошення загальної мобілізації. Верховний Суд, відмовляючи у задоволенні позову, зауважив, що орган опіки та піклування зобов'язаний у таких випадках ретельно перевіряти дійсну необхідність призначення опікуна, аби не допустити використання інституту опіки як засобу ухилення від виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України) [21].

Слід згадати позицію Верховного Суду щодо використання «права на зло», яка стала майже класичною: «Зловживання правом і використання приватноправового інструментарію всупереч його призначенню проявляється у тому, що: 1) особа (особи) «використовувала/використовували право на зло»; 2) наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки являють собою певний стан, до якого потрапляють інші суб'єкти, чії права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; 3) цей стан не задовольняє інших суб'єктів; 4) для здійснення ними своїх прав не вистачає певних фактів та/або умов; 5) настання цих фактів/умов безпосередньо залежить від дій іншої особи

інша особа може перебувати у конкретних правовідносинах з цими особами, які “потерпають” від зловживання нею правом, або не перебувають); б) враховується правовий статус особи/осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а й про обсяг прав інших учасників цих правовідносин та порядок їх набуття та здійснення; 7) особа не вперше перебуває у цих правовідносинах або ці правовідносини є тривалими, або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин» [22; 23].

Таким чином, формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, адже, якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права. Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які становлять зміст відповідного суб’єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права. Слушною є думка суддів Великої Палати Верховного Суду, що як зловживання правом, так і зловживання процесуальними правами відбуваються через порушення суб’єктивного права, міри можливої поведінки, меж, установлених цією мірою, тому використання права «на зло» виявляється там і тоді, де і коли порушується міра соціальної поведінки, порушується баланс своїх і чужих прав [24].

Висновки

Добросовісність – це багатовимірне правове явище, що ґрунтується на моральних засадах та виражає необхідність узгодження реалізації суб’єктивних прав із загальноприйнятими принципами справедливості, чесності та довіри у правовідносинах.

Що стосується категорії добросовісності у судочинстві (процесуальна добросовісність), то вона виступає своєрідним процесуальним фільтром, що дозволяє оцінювати поведінку учасників процесу через її співвіднесення з правами й законними інтересами інших сторін, а також із завданнями та метою самого судового процесу.

Ураховуючи, що зазначена категорія не знайшла свого закріплення у законодавстві, у процесі з’ясування сутності добросовісності та формування єдиних критеріїв її оцінки визначальне значення має судова практика, яка відображає різноманітність тлумачень цього поняття у різних правових інститутах і ситуаціях.

Інтеграція принципу добросовісності в юридичну практику неминуче призводить до розширення сфери суддівського розсуду. Тож, суд наділяється повноваженням оцінювати дії учасників матеріальних та процесуальних

правовідносин крізь призму добросовісності та вирішувати питання щодо їхньої правомірності.

Юридична практика свідчить, що існують випадки, коли формально дії сторони не порушують прав іншої особи, проте оцінка їх сутності свідчить про протилежне, а саме про зловживання правом. У подібних ситуаціях саме суди беруть на себе завдання конкретизації змісту недобросовісної поведінки та застосування відповідних норм права крізь призму принципу добросовісності.

У судовій практиці для забезпечення балансу між принципом добросовісності та заборонаю зловживання правом застосовується спеціальний інструментарій, до якого належать, зокрема, правило естопеля (доктрина *venire contra factum proprium*) та доктрина «неприпустимості використання права на зло», які передбачають можливість обмеження або повну заборону використання суб'єктивного права у спосіб, що суперечить його меті чи загальним засадам правопорядку.

Незважаючи на відсутність формалізованого закріплення у законодавстві, вітчизняна правозастосовна практика фактично сформувала інструментарій протидії недобросовісності. Його послідовне застосування у цивільних, господарських та адміністративних спорах свідчить про зростаюче значення принципу добросовісності у судовій діяльності, що зумовлює необхідність його подальшого теоретичного осмислення та доктринального обґрунтування.

Список використаних джерел

- [1] Постанова Верховного Суду від 10.09.2018 р. у справі № 920/739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77748947> (дата звернення: 15.10.2025).
- [2] Постанова Верховного Суду від 18.10.2021 р. у справі № 299/3611/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100396061> (дата звернення: 15.10.2025).
- [3] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 р. у справі № 147/66/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/102892553> (дата звернення: 15.10.2025).
- [4] Постанова Верховного Суду від 08.05.2018 р. у справі № 910/1873/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221169> (дата звернення: 15.10.2025).
- [5] Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 04.08.2022 р у справі № 513/879/19. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105637730&red=100003be54ab8963eae58ec8d2073f457d2ee9&d=5> (дата звернення: 15.10.2025).
- [6] Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94–103. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.141.132779>.
- [7] Kovalenko O., Vasyliiev, S., Zhdan M. Facets of protection of economic rights and freedoms. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. Vol. 11, No. 2. P. 112-120. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-2-112-120>.

- [8] Олейников С. М. Зловживання правами як неправомірна поведінка. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. № 6(6). С. 348–361. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-348-362](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-348-362).
- [9] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 14.08.2020 р. у справі № 314/1526/19(2-адр/214/1/2020). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985532> (дата звернення: 15.10.2025).
- [10] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 10.09.2019 р. у справі № 9901/978/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84941712> (дата звернення: 15.10.2025).
- [11] Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 р. у справі № 318/89/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/89675396> (дата звернення: 15.10.2025).
- [12] Бурлаков С. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobrosov.pdf (дата звернення: 15.10.2025).
- [13] Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 04.08.2022 р. у справі № 513/879/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105637730> (дата звернення: 15.10.2025).
- [14] Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 05.05.2025 р. у справі № 522/4009/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127087057> (дата звернення: 15.10.2025).
- [15] Wieacker F. *A History of Private Law in Europe*. Oxford : Clarendon Press; New York : Oxford University Press, 2003. P. 377.
- [16] Мануїлова А. І. Естопель як загальний принцип міжнародного права : дис. ... д-ра філософії. Одеса : Нац. унів. «Одес. юрид. акад.», 2021. 250 с.
- [17] Постанова Верховного Суду від 28.04.2021 р. у справі № 910/9351/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96668843> (дата звернення: 15.10.2025).
- [18] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf.
- [19] Гончар І. Використання права на зло. *Юридична практика*. 2021. № 35–36. URL: <https://pravo.ua/articles/vykorystannia-prava-na-zlo/> (дата звернення: 15.10.2025).
- [20] Постанова Верховного Суду від 18.02.2025 р. у справі № 916/5751/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125264878> (дата звернення: 15.10.2025).
- [21] Постанова Верховного Суду від 28.05.2025 р. у справі № 641/7190/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127744396> (дата звернення: 15.10.2025).
- [22] Постанова Верховного Суду від 10.02.2021 р. у справі № 754/5841/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438> (дата звернення: 15.10.2025).
- [23] Окрема думка (спільна) суддів Верховного Суду Гриціва М. І., Катеринчук Л. Й., Прокопенка О. Б. на ухвалу Великої Палати Верховного Суду від 11.08.2022 р. у справі № 9901/550/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105961911> (дата звернення: 15.10.2025).
- [24] Gajda-Roszczyńska, K. Abuse of Procedural Rights in Polish and European Civil Procedure Law and the Notion of Private and Public Interest. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2019. Issue 2(3). P. 53-85. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-2.3-a000013>.

References

- [1] Resolution of the Supreme Court in case No. 920/739/17. (September 10, 2018). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77748947>.

- [2] Resolution of the Supreme Court in case No. 299/3611/19. (October 18, 2021). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100396061>.
- [3] Resolution of the Supreme Court in case No. 147/66/17. (December 14, 2021). Retrieved from <https://verdictum.ligazakon.net/document/102892553>.
- [4] Resolution of the Supreme Court in case No. 910/1873/17. (May 8, 2018). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221169>.
- [5] Decision of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 513/879/19. (August 4, 2022). Retrieved from <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105637730&red=100003be54ab8963eae58ec8d2073f457d2ee9&d=5>
- [6] Tkachuk, A.O. (2018). Principle of good faith of participants in civil proceedings and prohibition of abuse of civil procedural rights. *Problems of Legality*, 141, 94-103. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.141.132779>.
- [7] Kovalenko, O., Vasyliov, S. & Zhdan, M. (2025). Facets of protection of economic rights and freedoms. *Baltic Journal of Economic Studies*, 11(2), 112-120. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-2-112-120>.
- [8] Oleinykov, S.M. (2022). Abuse of rights as misconduct. *Science and Technology Today*, 6(6), 348-361. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-348-362](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-348-362).
- [9] Resolution of the Supreme Court in case No. 314/1526/19(2-адр/214/1/2020). (August 14, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985532>.
- [10] Resolution of the Supreme Court in case No. 9901/46189/18. (September 10, 2019). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84941712>.
- [11] Resolution of the Supreme Court in case No. 318/89/18. (June 3, 2020). Retrieved from <http://verdictum.ligazakon.net/document/89675396>.
- [12] Burlakov, S. (2022). Application of the principle of good faith in resolving civil disputes. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobrosovpdf.
- [13] Decision of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 513/879/19. (August 4, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105637730>.
- [14] Decision of the Primorsky District Court of Odessa in case No. 522/4009/22. (May 5, 2025). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127087057>.
- [15] Wieacker, F. (2003). *A History of Private Law in Europe*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press.
- [16] Manuilova, A.I. (2021). *Estoppel as a general principle of international law*. Ph.D. Thesis. Odesa.
- [17] Resolution of the Supreme Court in case No. 910/9351/20. (April 28, 2021). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96668843>.
- [18] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law (2009). Retrieved from https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf.
- [19] Gonchar, I. (2021). Using the right to harm. *Legal Practice*, 35-36(1236-1237). Retrieved from <https://pravo.ua/articles/vykorystannia-prava-na-zlo/>.
- [20] Resolution of the Supreme Court in case No. 916/5751/23. (February 18, 2025). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125264878>.
- [21] Resolution of the Supreme Court in case No. 641/7190/23. (May 28, 2025). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127744396>.
- [22] Resolution of the Supreme Court in case No. 754/5841/17. (February 10, 2021). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438>.

- [23] Separate opinion (joint) of judges of the Supreme Court Hrytsiva M.I., Katerynchuk L.Y., Prokopenko O.B. on the decision of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 9901/550/19. (August 11, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105961911>.
- [24] Gajda-Roszczyńska, K. (2019). Abuse of Procedural Rights in Polish and European Civil Procedure Law and the Notion of Private and Public Interest. *Access to Justice in Eastern Europe*, 2(3), 53-85. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-2.3-a000013/>.

Сергій Володимирович Васильєв

кандидат юридичних наук, доцент
заступник директора Юридичного департаменту
Харківська міська рада
61003, Майдан Конституції, 7, Харків, Україна
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Sergii V. Vasyliiev

Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department
Kharkiv City Council
61003, 7 Constitution Square, Kharkiv, Ukraine
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Рекомендоване цитування: Васильєв С. В. Забезпечення балансу між принципом добросовісності та зловживанням правом у судовій практиці України. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 78–96. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341554>.

Suggested Citation: Vasyliiev, S.V. (2025). Ensuring a Balance Between the Principle of Good Faith and Abuse of Rights in Ukrainian Court Practice. *Problems of Legality*, 171, 78-96. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341554>.

Статтю подано / Submitted: 28.09.2025
Доопрацьовано / Revised: 19.11.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025

Теоретико-методологічне обґрунтування співвідношення суверенітету та міжнародно-правової відповідальності держави

Владислав Сергійович Мельниченко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: v.s.melnychenko@nlu.edu.ua

Анотація

Статтю присвячено дослідженню теоретико-методологічного обґрунтування співвідношення взаємопов'язаних концепцій суверенітету та міжнародної відповідальності держави. Актуальність теми дослідження зумовлена потребою в ефективному регулюванні міжнародно-правової відповідальності держави. Метою статті є виявлення доктринального підґрунтя взаємозв'язку між притягненням держави до міжнародно-правової відповідальності за вчинення порушень усталеного правового порядку та захисною функцією її суверенітету, за якою, ніби під парасолькою, ховаються від зливи міжнародно-правових заходів відповідальності порушники загально-визнаних норм міжнародного права. Досягнення вказаної мети є можливим завдяки застосуванню низки загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема: порівняння, редукціонізму, діалектичного аналізу та синтезу, порівняльно-правового, формально-юридичного та логіко-юридичного. У статті розглянуто місце відповідальності держав у системі міжнародного права. Наголошено, що нині в міжнародно-правовій науці існують досить сильні консервативні позиції щодо регулювання взаємовідносин між державами. З огляду на це реалізація правовідносин щодо міжнародно-правової відповідальності держав стикається з низкою труднощів, зокрема, і з особливостями тлумачення концепції державного суверенітету. У ході застосування принципу редукціонізму зроблено припущення, що суверенітет є уособленням якісних ознак правової особистості. Із цього вбачається, що персональна здатність суверенної особи (держави) нести відповідальність за порушення міжнародного права є проявом реалізації її суверенітету, який охоплює не лише права, а й обов'язки. Виявлено, що доктрина державного суверенітету є динамічною, що зумовлює її постійну трансформацію в межах правової реальності. З огляду на це встановлено, що динамічність державного суверенітету є запереченням концепції «обмеженого» суверенітету, представники якої непослідовно нехтують її попередніми «версіями», заперечуючи еволюцію доктрини державного суверенітету. Вказане припущення окреслює перспективу подальших досліджень, пов'язаних із безпосередньою реалізацією відносин щодо міжнародно-правової відповідальності держави.

Ключові слова: суверенітет; міжнародно-правова відповідальність; доктрина міжнародного права; правова реальність.

Theoretical and Methodological Framework for the Relationship Between State Sovereignty and International Legal Responsibility

Vladyslav S. Melnychenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: v.s.melnichenko@nlu.edu.ua

Abstract

This scientific publication explores the theoretical and methodological foundations underlying the relationship between the interconnected concepts of state sovereignty and international responsibility. The relevance of this research stems from the need for effective regulation of states' international legal responsibility. The article aims to identify the doctrinal basis for the relationship between holding states accountable under international law for violations of the established legal order and the protective function of sovereignty, which can sometimes shield violators of international norms from legal consequences. To achieve this, the article employs a range of general scientific and specialized methods, including comparison, reductionism, dialectical analysis and synthesis, the comparative legal method, as well as formal and logical legal methods. The article explores the role of state responsibility within the framework of international law. It highlights that, at present, international legal scholarship maintains notably conservative approaches to regulating relations between states. As a result, the application of international legal responsibility for states encounters several challenges, especially regarding the unique interpretations of state sovereignty. Applying the principle of reductionism, sovereignty is viewed as the embodiment of the key qualities of legal personality. Thus, a sovereign entity's (state's) capacity to assume responsibility for breaches of international law is considered an expression of its sovereignty, which includes both rights and obligations. The doctrine of state sovereignty is shown to be dynamic, leading to its continual transformation within legal reality. This dynamism challenges the concept of "limited" sovereignty, as its proponents often disregard earlier iterations and deny the doctrine's evolution. Recognizing this opens new avenues for research, particularly in relation to how states are held accountable under international law.

Keywords: sovereignty; international legal responsibility; doctrine of international law; legal reality.

Вступ

У сучасному світі поглибленого міжнародного співробітництва та глобалізації базових суспільних процесів потреба в детальній правовій регламентації відносин є фундаментальним елементом суспільної комунікації. Забезпе-

чення відповідності системи правового регулювання суспільних відносин вимогам часу є складним завданням, оскільки це не обмежується лише викликами сьогодення, а й потребує вжиття заходів щодо попередження потенційних загроз, які можуть виникнути в майбутньому.

І хоча в міжнародному праві відсутній «всесвітній законодавець», проте це не стало на заваді еволюції системи правового регулювання міжнародної комунікації. Від примітивних звичаїв, до укладання складних багатосторонніх договорів – міжнародне право еволюціонує відповідно до потреб суспільства на певному етапі його розвитку.

Сучасне міжнародне право окреслює чітке та прагматичне прагнення міжнародного співтовариства до створення системи глобальної комунікації, що повністю відповідатиме загальноновизнаним засадам суверенної рівності держав. Досягнення такої цілі є можливим завдяки функціонуванню єдиної системи правового регулювання взаємовідносин, дотримання основних засад якої є безумовним обов'язком кожної з держав.

В основі ефективного регулювання правовідносин лежать механізми стримування та запобігання протиправній поведінці. Наявність самої диспозиції в структурі регулювання правових відносин дає лише примарні надії на її дієвість. Натомість посилення загальноновизнаних правил поведінки санкцією за їх недотримання виводить правове регулювання відносин між державами на якісно новий рівень. Ефективність боротьби з міжнародними злочинами та їх превенції залежать від рівня ефективності й дієвості міжнародно-правових механізмів реалізації відповідальності держави за міжнародні злочини [1, с. 132].

Отже, відповідальність є необхідним елементом конструкції правових відносин. Саме вона є одним із найбільш ефективних чинників, що стримують учасників правових відносин у межах усталених правил взаємодії. Проте, навіть з огляду на логічність та очевидність такого висновку, практичне запровадження відповідальності держав у межах міжнародного права супроводжується низкою труднощів. Одним із них є особливості тлумачення концепції суверенітету держави.

Серед найбільш актуальних питань сучасної науки міжнародного права є співвідношення концепцій міжнародно-правової відповідальності та суверенітету держави. Нині міжнародним правом визнається, що кожне міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою її міжнародну відповідальність [2]. Насамперед мова йде про відповідальність за порушення загальноновизнаних правил поведінки, що зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства. Зобов'язання *erga omnes* та право будь-якої

держави посилалися на відповідальність за їхнє порушення можна розглядати як ознаки міжнародної спільноти держав, до якої належать усі держави [3, с. 90].

Зацікавленість усієї спільноти є однією з умов впливу на порушника міжнародно-правових зобов'язань, що, серед іншого, також обґрунтовує можливість вжиття в окремих випадках крайніх заходів – втручання в межах реалізації концепції відповідальності по захисту. Це фактично є свідченням подальшої еволюції ідеї про суверенітет, що виявляється у формуванні концепції «відповідальність по захисту» [4, с. 258]. Ба більше, такі зміни є підтвердженням того, що держава вже не може ховатися за своїм суверенітетом, щоб протистояти зовнішньому втручання [5, с. 130].

Метою роботи є встановлення оптимального і методологічно обґрунтованого співвідношення суверенітету та міжнародно-правової відповідальності держави. Важливість цієї мети зумовлюється необхідністю інтеграції концепції міжнародно-правової відповідальності держави в сучасну модель міжнародного права. Досягнення цієї мети передбачає вирішення кількох завдань: обґрунтування міжнародно-правової відповідальності держави як невідворотного наслідку протиправної діяльності; встановлення місця суверенітету держави на шляху до реалізації її міжнародно-правової відповідальності. Досягнення вказаної мети є можливим завдяки застосуванню низки загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема: порівняння, редукціонізму, діалектичного аналізу та синтезу, порівняльно-правового, формально-юридичного та логіко-юридичного методів.

Матеріали та методи

Методологічною основою роботи є комплексний підхід, за допомогою якого сформовано теорію особливого режиму співвідношення міжнародно-правової відповідальності та суверенітету держави. У процесі здійснення дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи, а саме: діалектичний аналіз та синтез – для встановлення основної суперечності, що нині досить часто вбачається між недопустимістю посягання на суверенітет держави та забезпеченням її міжнародно-правової відповідальності, взаємодія яких є передумовою еволюції ідеї про державний суверенітет; порівняння – для встановлення відмінності ступенів розвитку концепції «державний суверенітет» у різні історичні епохи; формально-юридичний – для встановлення змісту концепцій міжнародно-правової відповідальності держави та суверенітету держави; логіко-юридичний метод – для логічного вивчення та пояснення особливостей співвідношення досліджуваних концепцій.

Результати та обговорення

Міжнародно-правова відповідальність держави як наслідок протиправної діяльності

Еволюція міжнародного співробітництва зумовлює посилення глобального впливу навіть локальної активності держав. З огляду на це окремі діяння можуть виходити за межі відносин між двома державами, інтегруючись у коло глобальних інтересів людства.

Такий характер розвитку міжнародного співробітництва держав зумовлює потребу в ефективному правовому регулюванні їх відносин, що є основою стабільного функціонування системи міжнародної безпеки. Ця система покликана забезпечити міжнародний правопорядок, під яким розуміється фактичний стан впорядкованості міжнародних відносин, що сформувався і діє як результат реалізації принципів і норм чинного міжнародного права [6, с. 184].

Регулювання суспільних відносин забезпечується низкою загально визнаних правил поведінки, дієвість яких залежить від механізмів правового реагування в разі їх недотримання. Це не просто можливість, а нагальна потреба для міжнародного права постійно й належним чином реагувати на нові виклики, забезпечуючи захист фундаментальних принципів та цінностей загального і універсального правопорядку [7, с. 23]. У цілому ефективність правового регулювання відносин перебуває у прямій залежності від функціонування системи забезпечення дотримання усталених норм, зокрема й механізму правової відповідальності.

Міжнародні відносини між державами не є винятком. «Відповідальність держави є ключовою концепцією звичаєвого міжнародного права», – стверджував Я. Броунлі [8, с. 79]. Стабільність системи міжнародної безпеки залежить від впорядкованості міжнародно-правового регулювання відносин між суб'єктами, що її становлять. Засоби правового реагування на порушення загально визнаних правил поведінки в міжнародному праві є невід'ємною складовою забезпечення міжнародного правопорядку.

Визначаючи міжнародно-правову відповідальність держави, насамперед ідеться про відповідальність за вчинення серйозних порушень міжнародного права. Так, Б. Бонафе вказує на посилену відповідальність держави (англ. *aggravated state responsibility*), яка настає за вчинення таких порушень міжнародного права, що зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства [9, с. 18]. Очевидно, що це стосується відповідальності за грубі та систематичні порушення державами своїх міжнародно-правових зобов'язань, про що

йдеться у Статтях про відповідальність держав [10, с. 10]. Режим посиленої відповідальності держав відіграє важливу роль у регулюванні реакції держав на серйозні порушення *jus cogens*. Цей режим може слугувати важливим механізмом примусу в межах міжнародної правової системи, навіть якщо він не здатний подолати структурні недоліки, властиві цій системі [11, с. 75].

Хоча, як зазначає Д. Кроуфорд, внутрішні правові системи часто розрізняють види або ступені відповідальності залежно від джерела порушення зобов'язання, наприклад: злочин, договір, цивільне правопорушення або делікт, проте в міжнародному праві такого загального розмежування немає [12, с. 51].

Загальні принципи міжнародного права щодо відповідальності держав однаково застосовні у випадку порушення договірних зобов'язань, оскільки в галузі міжнародного права не існує відмінності між договірною та деліктною відповідальністю, тому порушення державою будь-якого зобов'язання, незалежно від походження, породжує відповідальність держави [13].

Отже, відповідальність порушника загальновизнаних правил поведінки є логічним та справедливим результатом протиправної діяльності в межах міжнародного права.

Суверенітет держави на шляху її міжнародно-правової відповідальності

Відповідальність є невід'ємним елементом структури правовідносин, зокрема й тих, що регулюють відносини між державами. Проте єдність доктринальних позицій щодо такого висновку є, радше, утопічною візією, аніж емпірично верифікованою реальністю. Наука міжнародного права характеризується наявністю сильних консервативних позицій щодо питання правового регулювання відносин між державами. З огляду на це реалізація міжнародно-правової відповідальності держави стикається з низкою перепон, зокрема й з тими, що впливають із особливостей тлумачення суверенітету держави.

Проблема державного суверенітету належить до найбільш дискусійних як у вітчизняній, так і зарубіжній науці, що зумовлено розширенням сфер і трансформацією форм міжнародної співпраці, а також неоднозначністю інтерпретації самого терміна «суверенітет». Державний суверенітет – це складний державно-правовий феномен, під яким розуміють обумовлену волею народу політико-правову властивість держави, що полягає у верховенстві державної влади щодо будь-якої іншої влади в суспільстві та її незалежності від будь-якої іншої влади за її межами [14, с. 11, 92].

У цілому, науковці у сфері міжнародного кримінального права сприймають суверенітет як перешкоду. Його розглядають як споріднене поняття з реаль-

ною політикою, що постійно унеможлиблює здійснення міжнародного кримінального правосуддя [15, с. 980].

Так, у науці міжнародного права чільне місце займає теза щодо тлумачення ідеї міжнародної відповідальності крізь призму абсолютності та відносності державного суверенітету. В її основу покладено твердження, що притягнення держави до відповідальності за міжнародним правом неодмінно обмежує її суверенітет. У зв'язку з цим доктринальні позиції щодо можливості міжнародно-правової відповідальності держави напряду залежали від особливостей домінуючої в межах відповідної епохи концепції державного суверенітету.

В епоху класичного міжнародного права безумовною перевагою характеризувалася ідея абсолютного суверенітету, яка заперечувала будь-яку відповідальність держави. Її виникнення стало реакцією на політичну роздробленість європейського простору, усунення негативних наслідків якої вбачалося за можливе завдяки впровадженню централізованої влади. Такий розвиток подій є також свідченням гегемонії політико-філософських засад етатизму.

Хоча, в цілому, представники наукової спільноти цього періоду поділялися на: прибічників концепції абсолютного суверенітету, які заперечували можливість його обмеження, вважаючи це неприйнятним (Т. Гоббс та С. Пуфендорф); прибічників концепції абсолютного суверенітету, які припускали можливість існування певних обмежень (Ж. Боден, Дж. Бентам, Г.В.Ф. Гегель); прибічників концепції відносного суверенітету, що декларували певні його обмеження (Г. Гроцій, Дж. Локк, Й.К. Блюнчлі); прибічників концепції відносного суверенітету, що констатували існування можливості передачі частини суверенітету міждержавним утворенням (В. Пенн, І. Кант, О. Тьєррі, Ф. Науманн) [16, с. 316].

Суттєве звуження нормативного тлумачення обсягу суверенітету держави припадає на період після закінчення Першої світової війни, що супроводжувалося зміною меж реалізації зовнішньої політики в контексті права на ведення війни.

У цьому разі мова йде про Паризький договір 27 серпня 1928 р., більш відомий як Пакт Бріана-Келлога, згідно з яким його підписанти урочисто засудили застосування війни як засобу врегулювання міжнародних спорів і відмовляються у своїх взаємних відносинах від такого як знаряддя національної політики [17].

Хоча Пакт не передбачав правових механізмів забезпечення його реалізації, проте в ході Нюрнберзького військового трибуналу він відіграв ключову

роль. Так, у своїй інтерпретації Пакту Бріана-Келлога суд заявив, що звернення до агресивної війни «не просто незаконне, але й злочинне» [18, с. 45].

Друга світова війна стала каталізатором тектонічних зрушень у всій структурі світового порядку, значно пришвидшивши процеси, які до її початку знаходились у зародковому стані. Це стосується самоусвідомлення, самовизначення та боротьби за національне визволення народів, що перебували в різноманітних формах залежності у складі різних колоніальних імперій [19, с. 131].

Ще на початку минулого століття поширення суверенітету держав-метрополій на їх колонії входило до канону визнаних істин. Юридичне закріплення цього факту міститься у ст. 22 Версальського мирного договору. Ба більше, цей договір містить положення про обов'язок дотримуватися встановленого порядку: «Члени Ліги зобов'язуються поважати та зберігати від зовнішньої агресії територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги» [20]. Згадані положення фактично окреслюють межі реалізації державами свого суверенітету, наголошуючи, що заборонена в межах міжнародного права поведінка виходить за межі його захисної дії.

Проте динамічна трансформація системи міжнародного права ХХ ст. значувала зміну аксіологічного сприйняття концепції суверенітету держави. Так, приблизно із середини минулого століття набирають обертів потужні антиколоніальні рухи, що врешті-решт спричинило повалення колись визнаного правового порядку.

У преамбулі Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації закріплено, що Організація Об'єднаних Націй засудила колоніалізм і всяку пов'язану з ним практику сегрегації та дискримінації, де б і в якій би формі вони не проявлялись, і що Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14 грудня 1960 р. підтвердила і урочисто проголосила необхідність негайно і беззастережно покласти всьому цьому кінець [21].

Декларацією про надання незалежності колоніальним країнам та народам проголошено, що підпорядкування народів іноземному пануванню та їх експлуатація є запереченням основних прав людини, що суперечить Статуту Організації Об'єднаних Націй [22].

Комісія міжнародного права ООН у своїй доповіді про роботу двадцять дев'ятої сесії наголошує, що міжнародний злочин може виникнути, зокрема, внаслідок тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, що має фундаментальне значення для забезпечення права народів на самовизначення,

такого як зобов'язання, що забороняє встановлення чи збереження силою колоніального панування [23, с. 11].

Отже, спостерігається поступове звуження змісту суверенітету держави і зменшення сфери застосування його захисної функції. Нині ж, в епоху домінування імперативних норм загального міжнародного права, відповідальність за порушення зобов'язань перед усією спільнотою держав ніби логічно впливає як неминучий наслідок протиправних діянь. Проте відповідальність і на сьогодні продовжує розглядатися як елемент обмеження суверенітету держави, що породжує численні дискусії щодо її правового обґрунтування.

У зв'язку з цим постає питання щодо «повного» обсягу суверенітету, що, з огляду на поширене твердження, обмежуватиметься у випадку притягнення держави до відповідальності. Найбільш логічним вбачається обґрунтування, що слово «обмежений» ідентифікує деформацію наявного стану відповідної категорії, внаслідок якої тлумачення вихідного змісту та отриманого результату співвідносяться як ціле та частина.

Проте аналіз концепції «державний суверенітет» в історичному розрізі дозволяє виявити абсолютно різні тлумачення сфери її дії. Від появи ідеї про державний суверенітет в межах правової реальності спостерігається поступове звуження її змісту. З огляду на це невирішеним з точки зору «обмеження» суверенітету залишається питання щодо співвідношення вихідного та поточного змісту цієї концепції.

Простіше кажучи, взяття за основу в ході доказування ідеї «обмеженого» суверенітету поточної версії цієї концепції як цілого, та, відповідно, нехтування первісною, фактично є визнанням його еволюції. Проте за таких умов сама ідея «обмеженого» суверенітету нівелюється, оскільки трансформація його змісту має розглядатися як її розвиток, а не тимчасове обмеження. Інакше б за основу необхідно було брати саме первинну версію концепції «державний суверенітет», яка охоплювала право на здійснення колоніальної політики та право на ведення війни, що повністю заперечувало б поточний стан розвитку міжнародного права.

За таких умов виникає потреба в якісному методологічному обґрунтуванні «обмеженого» суверенітету, що усунуло б наявні прогалини в тлумаченні його змісту або ж повністю заперечило достовірність цієї ідеї.

Цікавою та послідовною вбачається думка про те, що суверенітет є уособленням правосуб'єктності держави [24, с. 11], або ж якісних ознак правової особистості, якщо використовувати тривимірний методологічний підхід [25].

Варто зауважити, що важливу роль у формуванні такого висновку відіграє принцип редукціонізму.

Застосування поняття «правосуб'єктність» як лінгвістичного відповідника поняття *legal personality* є досить суперечливим у міжнародно-правовій науці з точки зору методологічної обґрунтованості, зважаючи на його виражений нормоцентристський характер. Очевидно, що воно слугує, швидше, властивістю, аніж обґрунтуванням особистості як особливого феномена правової реальності. З огляду на це цікавим є твердження про можливість використання саме поняття «правова особистість» [26, с. 224].

«Правова особистість» характеризується певними якісними властивостями – правоздатністю та дієздатністю, зміст яких має видиму схожість зі змістом поняття «суверенітет», встановленим у ході проведення аналізу на основі тривимірного підходу. Водночас вбачається певна кореляція між суверенними правами та правовими компетентностями [26, с. 224].

Зважаючи на тематику дослідження, розглянемо місце відповідальності держави в межах згаданої конструкції.

Загальновідомо, що здатність суб'єкта нести негативні наслідки своєї протиправної діяльності є деліктоздатністю, що, як зазначає О.В. Тарасов, є елементом негативної дієздатності – персональної здатності вчиняти неправомірні дії з метою порушення своїх обов'язків, чужих прав і свобод, посягання на правову особистість постраждалої сторони, а також посягання на нормальне функціонування системи правовідносин [26, с. 224–225].

З урахуванням висновку про те, що суверенітет держави є уособленням якісних ознак правової особистості, до яких, серед іншого, як елемент негативної дієздатності належить і деліктоздатність, можна стверджувати, що персональна здатність нести негативні наслідки правопорушень є елементом суверенітету держави.

Отже, трактування відповідальності держави за вчинення порушень міжнародного права як обмеження її суверенітету не знаходить оптимального методологічного обґрунтування, оскільки це формує хибне уявлення про те, що суверенітет охоплює лише права, але не обов'язки, що є свідченням його абсолютистського тлумачення.

Натомість притягнення держави до відповідальності вказує на реалізацію окремої складової її суверенітету – деліктоздатності, тобто можливості нести відповідальність, що є закономірним явищем в разі притягнення правопорушника до відповідальності, та є проявом нормальної реалізації суверенітету держави. Таке трактування суверенітету передбачає правомірність

притягнення держави до відповідальності, адже вказана позиція цілком відповідає концепції верховенства права. Саме тому цю категорію варто трактувати згідно із сучасними уявленнями про міжнародне право.

Таким чином, притягнення до відповідальності держави-порушниці за вчинення дій, які трактуються за міжнародним правом як його серйозні порушення, є логічним елементом конструкції правових відносин між державами. Ба більше, за таких умов обов'язку порушника понести відповідальність за вчинення окремих міжнародних злочинів може кореспондувати обов'язок міжнародного співтовариства щодо їх попередження та припинення, що відповідає концепції відповідальності по захисту.

Коли та чи інша держава порушує імперативні норми загального міжнародного права, інші держави зобов'язані певним чином відреагувати, аби забезпечити дотримання норм міжнародної спільноти та виконати зобов'язання *erga omnes* [27, с. 276].

Зважаючи на використану методологію, можна припустити, що реалізація концепції відповідальності по захисту логічно інтегрується як окремий елемент реалізації суверенітету держави. Іронічно, але ми діємо через державний суверенітет для того, щоб обмежити дії, виправдані в ім'я самого ж державного суверенітету [15, с. 1000]. Вказане припущення формує основу для подальшого наукового дискурсу.

Висновки

Отже, результати дослідження демонструють, що встановлення поточної динаміки взаємозв'язку суверенітету та міжнародної відповідальності держави потребує актуального методологічного обґрунтування. Навіть з огляду на поширеність у науковій літературі ідеї про «обмежений» суверенітет, її релевантність у сучасній правовій реальності є предметом обґрунтованих сумнівів.

Натомість застосування запропонованої методологічної бази дає змогу припустити, що можливість притягнення держави до відповідальності за вчинення порушень міжнародного права можна довести на основі співвідношення суверенітету держави та якісних ознак правової особистості. Із цього випливає, що настання відповідальності є нормальним проявом реалізації суверенітету держави, що цілком відповідає сучасній парадигмі верховенства права.

Список використаних джерел

- [1] Важна К. А. Зміст концепції кримінальної відповідальності держави. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. № 4. С. 129–140. <https://doi.org/10.31866/2616-745x.4.2019.177644>.

- [2] Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v2_p2.pdf (last accessed: 22.10.2025).
- [3] Besson S. *Theories of International Responsibility Law*. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. 355 p.
- [4] Сіваш О. М. Концепція «відповідальності по захисту» як баланс принципів державного суверенітету та поваги до прав людини. *Форум права*. 2015. № 4. С. 253–259. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index.htm_2015_4_46 (дата звернення: 22.10.2025).
- [5] Fournier P. L'intervention pour cause d'humanité chez Louis Le Fur. *Revue Française De Droit Constitutionnel*. 2014. No. 100. P. 125–140.
- [6] Войцеховська О. Р. Міжнародний правовий порядок: поняття та сутнісні ознаки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 4, т. 2. С. 181–186. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/4/tom_2/37.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
- [7] Isokaitė-Valužė I., Grigaitė-Daugirdė G. Invocation of International (Treaty) Law Principles Against an Aggressor State: Suspension, Restriction of Membership Rights, Expulsion? *Kyiv-Mohyla Law & Politics Journal*. 2024. No. 10. P. 19–50. <https://doi.org/10.18523/kmlpj320035.2024-10.19-50>.
- [8] Brownlie I. *The Rule of Law in International Affairs: International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations*. The Hague : Kluwer Law, 1998. 264 p.
- [9] Bonafe B. I. *The Relationship Between State and Individual Responsibility for International Crimes*. Lieden; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2009. 278 p.
- [10] Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (last accessed: 18.10.2025).
- [11] Herbert F. Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens) And Russia's Aggression Against Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law & Politics Journal*. 2024. No. 10. P. 51-81. <https://doi.org/10.18523/kmlpj320043.2024-10.51-81>.
- [12] Crawford J. *State Responsibility: The General Part*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 825 p.
- [13] Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_xx/215-284.pdf (last accessed: 19.10.2025).
- [14] Байдін Ю. В. Державний суверенітет і його межі в умовах європейської інтеграції (питання теорії) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 244 с.
- [15] Cryer R. International Criminal Law vs State Sovereignty: Another Round? *The European Journal of International Law*. 2005. Vol. 16, No. 5. P. 979-1000. <https://doi.org/10.1093/ejil/chi156>.
- [16] Мельниченко В. С. Абсолютність державного суверенітету в уявленнях мислителів XVI–XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2024. Т. 4, № 84. С. 311–317. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.44>.
- [17] Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата звернення: 06.10.2025).

- [18] The Charter and Judgment of the Nürnberg Tribunal – History and Analysis: Memorandum submitted by the Secretary-General. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_5.pdf (last accessed: 30.10.2025).
- [19] Латенко В. С. Шляхи деколонізації французьких володінь в Азії та Африці після Другої світової війни (1944–1962 рр.). *Гуманітарний вісник*. 2018. № 13. С. 130–139. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/1982/1/17.pdf> (дата звернення: 22.10.2025)
- [20] The Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Germany. LONDON; Printed and published by his majesty's stationery office. URL: https://www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth10_doc_1919.pdf (last accessed: 30.10.2025).
- [21] Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 30.10.2025).
- [22] Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and People. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dicc/dicc_e.pdf (last accessed: 23.10.2025).
- [23] Report of the International Law Commission on the work of its twenty-ninth session. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_32_10.pdf (last accessed: 27.10.2025).
- [24] Гапотій В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 17 с.
- [25] Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблема сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.
- [26] Тарасов О. В. Міжнародна міграційна правосуб'єктність людини: персонологічний вимір. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 162. С. 218–238. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.287143>.
- [27] Breaux S. The Responsibility to Protect in International Law: An Emerging Paradigm Shift. London, New York : Routledge Taylor & Francis Group. 305 p.

References

- [1] Vazhna, K.A. (2019). The meaning of the concept of state criminal responsibility. *International Relations: Theory and Practical Aspects*, 4, 129-140. <https://doi.org/10.31866/2616-745x.4.2019.177644>.
- [2] Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v2_p2.pdf.
- [3] Besson, S. (2022). *Theories of International Responsibility Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [4] Sivash, O.M. (2015). Conception "Responsibility to Protect" as Balance of Principles of State Sovereignty and Respect for Human Rights. *Law Forum*, 4, 253-259. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=FP_index.htm_2015_4_46.
- [5] Fournier, P. (2014). L'intervention pour cause d'humanité chez Louis Le Fur. *Revue française de droit constitutionnel. French Review of Constitutional Law*, 100, 125-140.

- [6] Voitsekhovska, O.R. (2018). International Legal Order: Concept and Essential Features. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 4(2), 181-186. Retrieved from http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/4/tom_2/37.pdf.
- [7] Isokaitė-Valužė, I., & Grigaitė-Daugirdė, G. (2024). Invocation of International (Treaty) Law Principles Against an Aggressor State: Suspension, Restriction of Membership Rights, Expulsion? *Kyiv-Mohyla Law & Politics Journal*, 10, 19-50. <https://doi.org/10.18523/kmlpj320035.2024-10.19-50>.
- [8] Brownlie, I. (1998). *The Rule of Law in International Affairs: International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations*. The Hague: Kluwer Law.
- [9] Bonafe, B.I. (2009). *The Relationship Between State and Individual Responsibility for International Crimes*. Lieden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- [10] Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.
- [11] Herbert, F. (2024). Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens) And Russia's Aggression Against Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law & Politics Journal*, 10, 51-81. <https://doi.org/10.18523/kmlpj320043.2024-10.51-81>.
- [12] Crawford, J. (2013). *State Responsibility: The General Part*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [13] Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair. Retrieved from https://legal.un.org/riaa/cases/vol_xx/215-284.pdf.
- [14] Baidin, Yu.V. (2012). *State Sovereignty and Its Limits in the Context of European Integration (Theoretical Issues)*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.
- [15] Cryer, R. (2005). International Criminal Law vs State Sovereignty: Another Round? *The European Journal of International Law*, 16(5), 979-1000. <https://doi.org/10.1093/ejil/chi156>.
- [16] Melnychenko, V.S. (2024) The absoluteness of state sovereignty in the ideas of thinkers of the Sixteenth – Nineteenth Centuries. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 4(84), 311-317. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.44>.
- [17] Dohovir pro zaboronu viiny yak zasobu natsionalnoi polityky (Pakt Briana-Kelloha). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text.
- [18] The Charter and Judgment of the Nürnberg Tribunal – History and Analysis: Memorandum submitted by the Secretary-General. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_5.pdf.
- [19] Latenko, V.S. (2018). Shliakhy dekolonizatsii frantsuzkykh volodin v Azii ta Afrytsi pislia Druhoi svitovoi viiny (1944-1962 rr.). *Humanitarian Bulletin*, 13, 130-139. Retrieved from <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/1982/1/17.pdf>.
- [20] The Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Germany. LONDON; Printed and published by his majesty's stationery office. Retrieved from https://www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth10_doc_1919.pdf.
- [21] Mizhnarodna konventsiiia pro likvidatsiiu vsikh form rasovoi dyskryminatsii vid 21 hrudnia 1965 r. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.
- [22] Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and People. Retrieved from https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dicc/dicc_e.pdf.

- [23] Report of the International Law Commission on the work of its twenty-ninth session. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_32_10.pdf.
- [24] Hapotii, V.D. (2005). *Theoretical and practical aspects of the sovereignty of the people, nation and state*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.
- [25] Tarasov, O.V. (2014). *The subject of international law: a problem of modern theory*. Kharkiv: Pravo.
- [26] Tarasov, O.V. (2023). Legal Personality in International Migration: the Personological Aspect. *Problems of Legality*, 162, 218-238. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.287143>.
- [27] Breau, S. (2016). *The Responsibility to Protect in International Law: An Emerging Paradigm Shift*. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Владислав Сергійович Мельниченко

аспірант кафедри міжнародного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: v.s.melnychenko@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0006-7847-2878

Vladyslav S. Melnychenko

Ph.D. Student at the Department of International Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: v.s.melnychenko@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0006-7847-2878

Рекомендоване цитування: Мельниченко В. С. Теоретико-методологічне обґрунтування співвідношення суверенітету та міжнародно-правової відповідальності держави. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 97–111. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343551>.

Suggested Citation: Melnychenko, V.S. (2025). Theoretical and Methodological Framework for the Relationship Between State Sovereignty and International Legal Responsibility. *Problems of Legality*, 171, 97-111. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343551>.

Статтю подано / Submitted: 05.10.2025
Доопрацьовано / Revised: 26.11.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025

Конституція як фундаментальна основа адміністративно-правового статусу громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану

Олександр Іванович Коренцов*

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна

*e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

Анотація

Тематика дослідження є актуальною з огляду на те, що в Україні вже майже чотири роки триває повномасштабна війна, розв'язана РФ, і питання забезпечення прав і свобод громадян під час дії в країні воєнного стану набуває особливого значення. Метою статті є аналіз положень Конституції України в аспекті їх впливу на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану. В роботі використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень: формально-логічний, діалектичний, системного аналізу і догматичний. У статті дано визначення «адміністративно-правового статусу громадян», здійснено системний аналіз норм Конституції України, зокрема, проаналізовано умови введення режиму воєнного стану та пов'язаних із ними норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо обмеження прав громадян під час дії воєнного стану – розглянуто питання щодо обґрунтованості цих норм у контексті їх відповідності міжнародним правовим актам та доцільності їх застосування з урахуванням висновків, викладених у рішеннях Конституційного Суду України. Зроблено висновок, що більшість підстав для обмежень прав громадян, які містяться в статтях Конституції, та обмежень, які зафіксовані в заходах режиму воєнного стану, є необґрунтованими і що під час війни права громадян можуть мінімально обмежуватись і тільки в зоні бойових дій або в прикордонних з РФ районах. За результатами дослідження запропоновано внести зміни до Конституції України, які виключають можливість безпідставного введення режиму воєнного стану та запровадження обмежень прав громадян у разі відсутності збройної агресії проти України і допускають обмеження тільки визначених у тексті Конституції прав і свобод громадян (а не тих, які не можуть обмежуватись).

Ключові слова: правовий режим воєнного стану; адміністративно-правовий статус; права людини; обмеження прав і свобод; національна безпека.

The Constitution as the Fundamental Basis of the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law

Oleksandr I. Korentsov*

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine*

**e-mail: jurist.korentsov@ukr.net*

Abstract

The research topic is highly relevant given that Ukraine has been enduring a full-scale war unleashed by the Russian Federation for nearly four years, during which the issue of safeguarding citizens' rights and freedoms under the legal regime of martial law has acquired particular significance. The purpose of this article is to analyse the provisions of the Constitution of Ukraine in terms of their impact on the administrative and legal status of citizens during the period of martial law. The study employs general scientific and special research methods, including the formal-logical method, the dialectical method, systems analysis, and the dogmatic method. The article provides a definition of the «administrative and legal status of citizens» and conducts a systematic analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine. In particular, it examines the conditions for introducing the martial law regime and the related provisions of the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» concerning restrictions on citizens' rights during martial law. Special attention is paid to the justification of these norms in the context of their compliance with international legal instruments and to the expediency of their application, taking into account the conclusions set out in the decisions of the Constitutional Court of Ukraine. It was concluded that most of the grounds for restrictions on the rights of citizens contained in the articles of the Constitution and the restrictions fixed in the measures of the martial law regime are unfounded, and that during the war, the rights of citizens may be minimally restricted and only in the combat zone or in the border areas with the Russian Federation. Based on the findings of the study, it is proposed to introduce amendments to the Constitution of Ukraine that would eliminate the possibility of unjustified imposition of martial law and the introduction of restrictions on citizens' rights in the absence of armed aggression against Ukraine, and that would permit restrictions only on those rights and freedoms explicitly specified in the text of the Constitution (rather than on those that are not subject to restriction).

Keywords: legal regime of martial law; administrative and legal status; human rights; restrictions of rights and freedoms; national security.

Вступ

Конституція України, що ухвалена 28 червня 1996 р., є Основним Законом держави, яким було закріплено суверенітет, незалежність територіальну цілісність України, визначено конституційний лад, права, свободи

та обов'язки людини і громадянина, а також систему організації державної влади. У Конституції зазначено, що Україна є демократична, соціальна, правова держава, визначено пріоритет забезпечення прав і свобод людини над інтересами держави, що є наслідком втілення в ній положень міжнародних правових актів, ратифікованих Україною, зокрема Загальної декларації прав людини 1948 р., Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., спрямованих на забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Тож, у Конституції України було відображено євроінтеграційний вибір українського народу на користь демократії і європейських цінностей.

Згідно зі ст. 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Таким чином, було задекларовано перехід від державоцентристської концепції розвитку держави, яка ґрунтувалась на методах управління, які застосовувались у СРСР, тоталітарній державі, основою яких був примус, до людиноцентристської концепції розвитку, яка визнає забезпечення прав і свобод людини і громадянина пріоритетними напрямками діяльності держави.

У науково-практичному коментарі Конституції України, зокрема, в коментарі до ст. 3, зазначається: «Ця стаття “задає тон” усім наступним конституційним приписам, котрі відображають реальне або ж бажане становище людини в українському суспільстві, регулюють її відносини з державою, спрямовують державну політику. Це базова стаття, яка характеризує самі підвалини того суспільного й державного ладу, що закріплюється Конституцією. Вона є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні. Причому оскільки ця (людина) цінність – найвища, то жодне інше явище не може поціновуватися суспільством вище аніж людина, не може перевершити її цінність» [2, с. 19].

А. Моца та В. Моца у статті, присвяченій забезпеченню прав людини в умовах воєнного стану, слушно зазначають: «Конституція, будучи найвищим законом в Україні та маючи потужний регуляторний потенціал, надає пріоритет правам людини над потребами чи інтересами держави, що є свідченням модифікації відносин між зазначеними суб'єктами та стверджує про виведення на якісно новий рівень механізму реалізації прав громадян в умовах сучасного соціуму» [3, с. 4].

Статтями 27–29 Конституції встановлено, що «кожна людина має невід’ємне право на життя, на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до її гідності», тому з урахуванням цих основних прав людини, які не можуть бути обмежені за будь-яких умов, державою мають бути запроваджені правові механізми забезпечення основоположних прав і свобод людини і громадянина як для мирного часу, так і під час дії правового режиму воєнного стану в країні.

Статтею 64 Конституції України встановлено, що «права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України», зокрема «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватись окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень».

У рішенні Конституційного Суду України від 01.06.2016 р. у справі № 2-рп/2016 зазначено: «...обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватись виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов’язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [4]. Аналогічні висновки містяться в рішеннях Конституційного Суду України від 19.10.2009 р. у справі №1-50/2009, від 25.06.2019 р. у справі №7-р/2019 р., від 23.01.2020 р. у справі №1-р/2020 та інших, що свідчить про усталену практику суду щодо питання обмеження прав, таким чином в рішеннях Конституційного Суду України неодноразово визначено, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, повинні мати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими». У зв’язку з цим виникають питання, чи є зазначені в Конституції України, Законі України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р. [5], обмеження прав громадян, передбачені заходами правового режиму воєнного стану (ст. 8 Закону), який уводиться в дію Указом Президента України, згідно зі ст. 106 (п. 20), а також обмеження прав і свобод, зазначені в Указі Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. [6, с. 1], справедливими, пропорційними та обґрунтованими і чи мають вони легітимну мету, зумовлену суспільною необхідністю?

Вважаємо, що Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану», для якого Конституція є правовою основою, містять поло-

ження щодо обмеження прав громадян в умовах дії воєнного стану, які не є справедливими, пропорційними та обґрунтованими і не зумовлені суспільною необхідністю.

Огляд літератури

Забезпечення прав людини і громадянина в умовах уведення в країні режиму воєнного стану, зокрема в умовах війни чи збройного конфлікту, та їх можливе обмеження є актуальним питанням як для України, так і інших демократичних держав з огляду на те, що збройна агресія РФ проти України триває вже одинадцять років, і те, що РФ проводить агресивну політику щодо інших країн Європи та погрожує нападом на країни Балтії та Польщу. Питанню введення режиму воєнного стану, окремим його аспектам, зокрема і забезпеченню прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану, було присвячено роботи відомих науковців, таких як С. Кузніченко, В. Авер'янов, Ю. Битяк, О. М. Бандурка, Ю. Бисяга, О. Буханевич, Ю. Ірха, В. Топольницький, М. Козюбра, О. Когут, А. Кучук, але питанню обмеження прав громадян в умовах дії воєнного стану, зокрема правомірності таких обмежень, які встановлені нормами Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не було приділено достатньо уваги.

Незважаючи на те, що війна в Україні триває понад десять років, науковцями не проводився аналіз норм законів, підзаконних нормативно-правових актів, пов'язаних із запровадженням в Україні правового режиму воєнного стану, зокрема Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», щодо обґрунтованості передбаченими цими законодавчими актами обмежень прав і свобод громадян під час дії надзвичайних правових режимів, з огляду на те, що вони були прийняті Верховною Радою України у пострадянський період і ґрунтувались на нормативно-правових актах СРСР. Потрібно виокремити наукові праці С. Кузніченка, який провів ґрунтовні дослідження надзвичайних режимів, які можуть запроваджуватися в країні, зокрема і правового режиму воєнного стану, результати, яких були оприлюднені в його докторській дисертації, монографіях, статтях, зокрема в монографії «Адміністративно-правовий режим воєнного стану» [7].

Значна кількість статей науковців, присвячених проблематиці правового режиму воєнного стану і різноманітним його аспектам, була опублікована вже після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну, але загалом поза увагою науковців залишилося питання обмеження прав громадян в умовах дії режиму воєнного стану, зокрема питання правомірності й обґрунтованості запровадження цих обмежень.

Матеріали і методи

Метою дослідження є ґрунтовний аналіз норм Конституції України і пов'язаних із ними положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які обмежують права громадян і, таким чином, впливають на адміністративно-правовий статус громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. Обрання тематики дослідження зумовлене тим, що до цього часу науковці майже не розглядали питання правомірності й обґрунтованості положень законодавчих актів в аспекті їх впливу на права і обов'язки громадян під час дії воєнного стану. У проведеному дослідженні використовувались як спеціальні, так і загальнонаукові методи наукових досліджень. Формально-логічний метод було задіяно при проведенні аналізу положень Конституції України, норм Закону № 389-VIII, зокрема щодо введення правового режиму воєнного стану, та за допомогою цього методу було виявлено необґрунтованість більшості обмежень прав громадян, які передбачені в Конституції і Законі № 389-VIII. За допомогою діалектичного методу було досліджено розвиток і необхідність правового регулювання правовідносин в країні під час дії режиму воєнного стану (під час війни); методу аналізу і синтезу – визначення національної безпеки, національних інтересів, наведене у Законі України «Про національну безпеку», і сформульовано нове визначення «національної безпеки», яке відповідає умовам сьогодення і більш точно відображає сутність цього поняття. Метод системного аналізу дав змогу виявити особливості застосування положень Конституції України, Закону № 389-VIII і їх вплив на права і обов'язки громадян в умовах дії воєнного стану. Догматичний метод дозволив сформулювати висновки дослідження і підготувати пропозиції щодо вдосконалення тексту Конституції України, Закону № 389-VIII і інших нормативно-правових актів з метою забезпечення основоположних прав і свобод громадян в умовах дії воєнного стану, які, зокрема, не дозволять вводити воєнний стан за умови відсутності збройної агресії проти України, що дасть можливість запобігти необґрунтованому обмеженню прав громадян.

Результати та обговорення

Нормативні основи адміністративно-правового статусу громадян

Конституція України, як Основний Закон держави, має найвищу юридичну силу і є основою всієї системи національного законодавства. Конституція є не лише політико-правовим фундаментом держави, а й первинним джерелом формування адміністративно-правового статусу громадян. Вона визначає його зміст, обсяг та гарантії реалізації прав, виступаючи першим рівнем правового регулювання, який деталізується та конкретизується нормами адміністративного і інших галузей права.

Погоджуємося з висновком О. Задихайло, яка зазначає: «Саме норми Конституції встановлюють основи адміністративно-правового статусу громадян, встановлюють їхнє право на участь в управлінні державними справами. Адміністративно-правовий статус громадянина є частиною його загального статусу, визначеного Конституцією України і законами України, зокрема Законом України «Про громадянство», міжнародними договорами, а також іншими законодавчими актами України» [8, с. 34, 69].

Конституція України встановлює основоположні принципи, які безпосередньо впливають на адміністративно-правовий статус громадянина, головним з яких є принцип пріоритету прав і свобод людини, закріплений у статтях 3, 21 Конституції, зокрема у ст. 3 визначено, що «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», таким чином, на конституційному рівні було закріплено пріоритет забезпечення прав людини над інтересами держави, а тому норми законів, підзаконних нормативно-правових актів у сфері публічного адміністрування мають відповідати цьому принципу і він є імперативом для діяльності всіх органів виконавчої влади і місцевого самоврядування.

Багато науковців досліджували питання адміністративно-правового статусу громадянина і різноманітних його аспектів, а деякі з них пропонують визначення адміністративно-правового статусу громадянина, зокрема Л. Біла-Тіунова та Т. Білоус-Осінь вважають, що «адміністративно-правовий статус громадянина України – це встановлене нормами адміністративного права положення громадянина України, що детермінується через можливість брати участь у адміністративних правовідносинах через наділення визначеними правами й обов'язками у сфері публічного адміністрування та здатність їх реалізувати» [9, с. 66]. Вважаємо слушним зазначене визначення, але воно включає не тільки сам статус громадянина, а ще і його реалізацію.

Адміністративно-правовий статус громадянина – це правовий стан громадянина в суспільстві, що визначається сукупністю прав, свобод і обов'язків у сфері адміністративних правовідносин, встановлених Конституцією України і іншими нормативно-правовими актами, які гарантуються і забезпечуються державою.

З часу прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. пройшло майже тридцять років, змінились люди, які отримали права і свободи, яких вони не мали в СРСР, зокрема право на життя, право на свободу, суспільство, в науці і техніці відбулися великі досягнення, зокрема в медицині, ІТ-сфері, комунікації, інформаційних системах, сфері державного управління, в сфері промисловості, де активно впроваджуються нові технології, які безпосеред-

ньо впливають на права і обов'язки громадян, але за цей час не було внесено до Конституції суттєвих змін і доповнень для того, щоб її текст відповідав умовам сьогодення. Також зазначаємо, що протягом війни, яка триває в Україні вже одинадцять років, виникло багато питань, які стосуються прав і обов'язків громадян під час війни, дії воєнного стану, зокрема прав людини на життя, свободу, і недоторканність, повагу до їх гідності, права власності та багато інших, які потребують законодавчого врегулювання, в першу чергу на конституційному рівні з метою забезпечення балансу інтересів держави, суспільства і громадян під час дії воєнного стану, забезпечення прав громадян і недопущення необґрунтованого обмеження прав і свобод громадян, що є основою демократичної, правової держави.

Тому вважаємо, що для забезпечення прав громадян, нагальним є питання внесення змін і доповнень до Конституції України для адаптування її норм до умов сьогодення з урахуванням змін, які відбулись у суспільстві, досягнень у науці й техніці, сфері державного управління, сфері виробництва і технологій та інших, зокрема і під час дії режиму воєнного стану.

Питання необхідності оновлення Конституції піднімається українськими науковцями ще від початку сторіччя і результатом їх звернень до влади стало створення 27 грудня 2007 р. Національної конституційної ради при Президенті України, в рамках якої розроблялися пропозиції щодо оновлення Конституції України. Відомий науковець, академік НАПрН України П. Рабінювич ще в 2014 р. у своїй статті зазначав, що «необхідність оновлення Конституції України вже тривалий час визнається більшістю державних і громадських діячів, політологів та юристів» та додає, що «Львівською лабораторією прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України у 2008 р. було розроблено і опубліковано пропозиції до Концепції оновлення Конституції України» [10, с. 19–20]. Питання вдосконалення Конституції України залишилось актуальним і в подальшому, про що свідчить той факт, що з метою розроблення пропозицій щодо оновлення Конституції України Указом Президента України «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 р. № 328/2012 було створено Конституційну Асамблею, до якої були залучені науковці, громадські організації, депутати Верховної Ради, посадовці державних органів.

Проблемні питання обмеження прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану

Згідно зі ст. 3 Конституції забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави не тільки за мирного часу, а й в умовах війни, тому дер-

жавою мають бути розроблені правові механізми забезпечення прав і свобод людини і громадянина, які б унеможливили необґрунтоване обмеження прав як для мирного часу, так і в надзвичайних умовах, зокрема під час дії режиму воєнного стану, коли триває війна, і люди страждають від військ агресора.

С. Кузніченко у монографії, присвяченій дослідженню надзвичайних правових режимів, зазначає, що «підтримання правового режиму воєнного стану майже завжди пов'язано з обмеженням прав і свобод громадян, у зв'язку з чим є надзвичайно важливим об'єктивне поєднання доцільності та розумної достатності заходів державного обмеження прав і свобод громадян, які не повинні суперечити встановленим у суспільстві основам правопорядку та конституційним нормам» [7 с. 208].

Науковці вже під час повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну в своїх статтях зазначають, що обмеження прав громадян під час дії воєнного стану мають бути обґрунтованими, мінімальними і мати легітимну мету, закони, а також інші нормативно-правові акти, які регулюють правовідносини людини і держави під час дії правового режиму воєнного стану, потребують змін, зокрема ті, які обмежують права громадян під час дії воєнного стану.

Підтримуємо О. Буханевича, А. Мерник, О. Петришина, які в своїй статті зазначають, що «при обмеженні прав і свобод людини і громадянина необхідно дотримуватись таких правових принципів, як баланс інтересів особи, суспільства і держави, верховенство права, законність, пропорційність, гуманізм і при цьому визначити, які права можуть бути обмежені, а які ні, яка належна процедура такого обмеження і як реалізувати встановлені обмеження прав людини і громадянина» [11, с. 74].

В. Гвоздь у статті, присвяченій дослідженню прав людини і громадянина під час дії воєнного стану, слушно резюмує, що «в демократичних країнах обмеження прав їх громадян має бути тимчасовим і мінімально необхідним за характером, водночас має зберігатися певний перелік прав, які у жодному разі не можуть порушуватися» [12, с. 26–27].

Погоджуємось з А. Демичевою, яка у статті присвяченій питанню обмеження прав і свобод громадян в умовах дії воєнного стану, зазначає: «...обмеження, які вводяться під час воєнного стану, мають бути доцільними та обґрунтованими, пропорційними, мати легітимну мету та бути необхідними в конкретний період, діяти виключно в період дії воєнного стану та переглядатися при зміні інтенсивності воєнних дій» [13, с. 45–46].

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022 р. в Україні було введено воєнний стан і п. 3 цього указу було встановлено, що «у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Згідно зі ст. 2 Закону № 389-VIII правовою основою для введення воєнного стану в Україні є Конституція України, статтю 106, якої встановлено повноваження Президента України. Статтю 106 (п. 20) Конституції встановлено, що Президент «приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостей у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України», таким чином, у п. 20 ст. 106 відсутня така підстава для введення воєнного стану, як збройна агресія проти України. Але в п. 19 ст. 106 зазначено, що Президент «у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України», і у визначенні «воєнного стану», наведеного у ст. 1 Закону № 389-VIII зазначається, що воєнний стан вводиться «у разі збройної агресії проти України чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності», тому з метою узгодження норм Закону № 389-VIII з нормами Конституції вважаємо за потрібне ввести в п. 20 ст. 106 як підставу для введення воєнного стану «збройну агресію проти України», з урахуванням того, що в країнах Європи саме «збройна агресія» вважається підставою для введення воєнного стану в країні. Водночас із метою недопущення безпідставного обмеження прав громадян в умовах відсутності збройної агресії проти України і, відповідно, загрози життю і здоров'ю громадян, вважаємо недоцільними введення воєнного стану і, відповідно, обмеження прав громадян шляхом запровадження заходів правового режиму воєнного стану, визначених ст. 8 Закону № 389-VIII у разі загрози нападу, тому що загроза нападу може ніколи не перейти в збройну агресію. Нами було запропоновано у разі «загрози нападу» запровадити в Україні спеціальний правовий режим «загроза нападу» за прикладом Іспанії, в якій законодавством передбачено введення аналогічного правового режиму, який буде перехідним до правового режиму воєнного стану, тобто не таким жорстким, але який міститиме мобілізаційні заходи, зокрема часткову мобілізацію, і окремі обмеження прав громадян, які проживають у прикордонних регіонах, у межах яких може

бути здійснено збройний напад агресором [14, с. 108–111]. Що стосується «небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності» як підстав для введення воєнного стану, то вони є можливим наслідком саме збройної агресії проти України, тобто є похідними від збройної агресії, а тому їх треба виключити з п. 20 ст. 106 та з визначення «воєнного стану», викладеного в ст. 1 Закону № 389-VIII з метою недопущення зловживання владою правом на введення воєнного стану і безпідставного обмеження прав громадян. Враховуючи зазначене, пропонуємо п. 20 ст. 106 Конституції України викласти в такій редакції: «приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в окремих районах України у разі збройної агресії проти України».

Уведення правового режиму воєнного стану в Україні 24.02.2022 р. і обмеження прав громадян на підставі ч. 2 ст. 64 Конституції України, які були зазначені в Указі Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 та передбачені заходами правового режиму воєнного стану (містяться в ст. 8 Закону № 389-VIII), суттєво звужують обсяг прав і свобод, гарантованих у мирний час, що актуалізувало питання трансформації правового статусу громадян в екстремальних умовах війни.

Проте навіть в умовах війни Україна залишається правовою державою, де діє принцип верховенства права. Визначення адміністративно-правового статусу громадян у цей період базується на складному балансі між інтересами національної безпеки та непорушністю фундаментальних прав людини, проте сучасні реалії повномасштабної війни вимагають переосмислення класичних підходів до розуміння меж обмежень прав і свобод, які встановлені законами України.

Ключовим елементом, що визначає статус громадянина під час війни, є ст. 64 Конституції України, ч. 2 якої встановлено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

Це означає, що будь-які адміністративні обмеження (наприклад, трудова повинність, примусове відчуження майна громадян, військово-транспортний обов'язок, заборона виїзду, перевірка документів) є легітимними лише тоді, коли вони мають легітимну мету, здійснюються в інтересах суспільства, прямо впливають із необхідності цих заходів для забезпечення оборони країни і їх застосування не буде порушувати прав і свобод громадян, які згідно з переліком, наведеним у ч. 3 ст. 64 Конституції, не можуть бути обмежені за будь-яких обставин, що прямо визначено ст. 22 (Неприпустимість використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади та

порушення прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб) Закону № 389-VIII, якою встановлено, що «введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання».

Згідно зі ст. 6 Закону № 389-VIII в указі Президента України про введення воєнного стану має бути зазначений «вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з уведенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, але, всупереч вимогам закону, в указі Президента № 64/2022 зазначається не вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які можуть тимчасово обмежуватися, а наводиться перелік із 12 статей Конституції, які містять конституційні права і свободи людини і громадянина, що можуть обмежуватися під час воєнного стану. Тому в цьому випадку кількість конституційних прав і свобод, які обмежуються, значно перевищує кількість статей, враховуючи, що одна стаття зазвичай визначає кілька прав громадян. У ст. 8 Закону № 389-VIII міститься перелік заходів правового режиму воєнного стану з 25 пунктів (і цей перелік згідно з п. 25 не є вичерпним), дві третини з яких, обмежують права громадян або встановлюють для них нові обов'язки. Таким чином, ані норми ст. 8 Закону № 389-VIII, ані п. 3 указу Президента № 64/2022 щодо обмеження прав громадян під час дії воєнного стану не відповідають ст. 64 (ч. 2) щодо можливості встановлення «окремих обмежень», тому з метою забезпечення прав громадян і недопущення зловживання владою правом на запровадження обмежень прав громадян, вважаємо за потрібне в ч. 3 ст. 64 викласти саме перелік прав, які можуть бути обмежені під час дії воєнного стану (а не тих, які не можуть обмежуватись), що матиме наслідком внесення змін до ст. 8 Закону № 389-VIII.

Відповідно до ст. 8 (ч. 1) Закону № 389-VIII «військове командування в Україні або окремих місцевостях, де введено воєнний стан, може запроваджувати і здійснювати заходи правового режиму воєнного стану», таким чином, військовослужбовці Збройних Сил України запроваджують і здійснюють заходи, які обмежують права і свободи громадян, що прямо суперечить імперативному припису ст. 17 Конституції України, згідно з якою «Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян», тому вважаємо за потріб внести зміни до ст. 64 Конституції, а саме доповнити ч. 2 таким реченням: «Запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які можуть обмежувати права і свободи громадян, здійснюються правоохоронними органами Міністерства внутрішніх справ України», що тягне за собою кардинальний перегляд норм Закону № 389-VIII.

С. Кузніченко, розглядаючи питання обмеження прав і свобод громадян під час дії воєнного стану, слушно зазначає: «...на наш погляд, обмеження прав буде недоцільним, а в деяких випадках і нелегітимним, коли відсутній розумний компроміс між державною необхідністю та інтересами власників прав, тобто громадянами» [7, с. 189].

Згідно з Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 в Україні з 24.02.2022 р. було введено воєнний стан і п. 3 указу було передбачено, що під час дії воєнного стану «можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», таким чином, ідеться про надання певних повноважень військовослужбовцям Збройних Сил України з метою обмеження прав громадян, але права і свободи людини і громадянина, які закріплені в статтях Конституції України, можуть бути обмежені тільки в тому разі, якщо відповідною нормою статті Конституції встановлено застереження щодо можливості обмеження прав громадян за визначених у цій нормі обставин (умов), зокрема під час дії воєнного стану.

Статтею 8 Закону № 389-VIII визначено, що «в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями можуть запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану», зокрема запроваджувати комендантську годину, трудову повинність, обмежувати свободу пересування осіб, встановлювати військово-квартирну повинність та особливий режим в'їзду виїзду, примусово відчужувати майно, перевіряти документи у осіб, проводити огляд речей, транспортних засобів, та інші, які обмежують права і свободи громадян, але виникає питання: чи є такі обмеження прав громадян обґрунтованими та виправданими, враховуючи, що вони і так потерпають від війни, і чи можливо їх застосувати, не порушуючи основоположних прав громадян, зокрема встановлених статтями 27–29, які не можуть бути обмежені за будь-яких обставин?

Проведений системний аналіз статей Конституції, які зазначені в указі Президента України № 64/2022, і умов, за яких можливі певні обмеження прав громадян, зазначені в цих статтях, дозволив установити таке:

1. Не можуть бути обмежені права громадян під час воєнного стану, які не зазначені в указі Президента України № 64/2022, тому що ст. 8 Закону № 389-VIII встановлено, що заходи правового режиму воєнного стану можуть запроваджуватись і здійснюватись «в межах тим-

часових обмежень прав і свобод людини і громадянина, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану».

2. Статті 38, 42 та 53 Конституції України не містять будь-яких застережень щодо можливості обмеження прав, встановлених цими статтями, не тільки в умовах дії воєнного стану, а взагалі за будь-яких обставин, тому права, передбачені цими статтями, не можуть бути обмежені. Але хтось може зауважити, що ст. 19 Закону № 389-VIII встановлено, що в умовах воєнного стану забороняються зміна Конституції, проведення виборів, страйків, масових зібрань та акцій. Так, Закон № 389-VIII є спеціальним законом і він має пріоритет над загальним законом, але не щодо Конституції України, адже, згідно зі ст. 8 Конституції України, «Конституція має найвищу юридичну силу» і всі інші «закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Якщо питання внесення змін до Конституції врегульовано між цими законодавчими актами, то інші питання, зокрема проведення виборів, страйків, масових зібрань та акцій, не було узгоджено і для його врегулювання необхідно внести зміни до Закону № 389-VIII або Конституції для узгодження їх норм. Також зазначаємо, що проведення виборів, страйків, масових зібрань, акцій є реалізацією політичних, трудових, соціальних прав, що мають забезпечуватись у демократичній державі.
3. Статтею 30 Конституції встановлено, що «кожному гарантується недоторканність житла і не допускається проникнення до житла без вмотивованого рішення суду, у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла та іншого володіння особи», якого зазвичай дотримуються службовці МВС, законом не встановлено інший порядок проникнення до житла службовцями Збройних Сил України, встановлений законом, тобто йдеться тільки про загальний порядок, встановлений Кримінальним процесуальним кодексом України, існує тільки Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1456, якою було затверджено «Порядок перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану (Порядок)», таким чином, враховуючи, що Порядок визначено не законом, а Постановою Кабінету Міністрів України, військовослужбовці не мають права проникнення до житла громадян під час воєнного стану і, відповідно, право на недоторканність житла не може бути додатково обмежене під час дії режиму воєнного стану.

4. Статею 31 Конституції встановлено, що «кожному гарантуються таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденцією, як виняток. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках передбачених законом», тому, враховуючи, що винятки можуть встановлюватись тільки судом, і що Закон № 389-VIII не містить заходу правового режиму воєнного стану щодо перевірки кореспонденції, право громадян, встановлене ст. 31, не може бути додатково обмежене в умовах дії воєнного стану.
5. Статею 32 Конституції встановлено, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України», обмеження можуть встановлюватись тільки щодо збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації без згоди особи у випадках, визначених законом, таким чином, існує загальний порядок обмеження права на підставі закону, тому, враховуючи, що відповідний захід правового режиму воєнного стану не міститься в Законі № 389-VIII, військовослужбовцями Збройних Сил України не може бути обмежене право громадян, встановлене ст. 32 Конституції України.
6. Згідно зі ст. 43 Конституції, «кожен має право на працю. Використання примусової праці забороняється», але в другому реченні ч. 3 цієї статті зазначається, що «не вважається примусовою працею робота чи служба під час дії воєнного і надзвичайного стану», але від того, що в Конституцію ввели цю норму, служба або праця під примусом не стануть добровільними. Введення цієї норми, яка не відповідає Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема ст. 4 (заборона рабства і примусової праці), стала підставою для включення до Закону «Про правовий режим воєнного стану» такого анахронізму XX ст., як трудова повинність, яка широко застосовувалася в СРСР, тоталітарній державі, в якій громадяни не мали права на життя і свободу, зокрема під час Другої світової війни. Більшість заходів правового режиму воєнного стану, зокрема і трудову повинність, розробниками Закону № 389-VIII було взято з Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22.06.1941 р. [15, с. 1]. Україна є демократичною, правовою державою, яка має позбутися такого ганебного явища, як «трудова повинність», тому що в разі застосування цього заходу правового режиму воєнного стану громадяни під примусом будуть вимушені виконувати роботи, тобто відбувати трудову повинність, що призведе до порушення їх права на свободу та особисту недоторканність, права на життя, повагу до їх гідності, які не можуть бути обмежені, згідно

зі ст. 64 Конституції України, за будь-яких умов, зокрема і під час дії воєнного стану.

Ураховуючи зазначене, висновуємо, що право на працю, встановлене ст. 43 Конституції, не може бути обмежене військовослужбовцями Збройних Сил України під час дії воєнного стану і вважаємо за необхідне з метою забезпечення права громадян вилучити з ч. 3 ст. 43 друге речення: «не вважається примусовою працею робота чи служба під час дії воєнного і надзвичайного стану».

7. Статтю 41 Конституції України встановлено, що «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосовано лише як виняток із мотивів суспільної необхідності за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості й тільки в умовах воєнного чи надзвичайного стану допускається наступне повне відшкодування вартості майна». Таким чином, Конституцією закріплена умова, за якої може бути здійснене примусове відчуження майна громадян, а саме якщо відчужене майно буде в подальшому використуватися для суспільних потреб, тому навіть у період дії правового режиму воєнного стану майно громадян може бути примусово відчужено не в будь-якому випадку, а тільки якщо воно буде використуватися для задоволення суспільних потреб. Заходи з вилучення майна громадян неодноразово застосовувались упродовж існування СРСР, у складі якого сімдесят років перебувала Україна. Так, 22.06.1941 р. Указом Президії ВР СРСР «Про воєнний стан» [15, с. 1] у країні було введено воєнний стан, який передбачав заходи, які обмежували права громадян, зокрема «вилучення транспортних засобів і іншого необхідного для потреб оборони майна як у громадян так і у підприємств». Але методи державного управління, які ґрунтувались на примусі, і були притаманні тоталітарному режиму СРСР, де громадяни не мали права на приватну власність, не можуть застосовуватись в Україні, яка є демократичною державою, що обрала європейський шлях розвитку, тому примусове відчуження майна під час дії правового режиму воєнного стану є рудиментом колишнього СРСР, якого держава повинна позбутися.

Використання майна в умовах воєнного стану має тимчасовий характер, а саме до скасування режиму воєнного стану, а тому відчуження цього майна для потреб держави є недоцільним. У разі відчуження майна громадян, зокрема земельних ділянок, житлових будинків, квартир, автомобілів, це майно потрібно буде зареєструвати, зберігати, що потребує додаткового

фінансування державою. Також власник майна може звернутися до суду з позовом про скасування наказу військового командування про відчуження належного йому майна чи оскарження висновку про вартість майна та про відшкодування збитків, і в суді саме військовому командуванню, як суб'єкту владних повноважень, згідно зі ст. 77 Кодексу адміністративного судочинства України потрібно буде доводити правомірність рішення про примусове відчуження майна. Тому, з огляду на порядок примусового відчуження майна, необхідність відшкодувати вартість майна власникам, зареєструвати і зберігати майно, участі в судових процесах за позовами власників майна, а у разі ухвалення рішення судом на користь власника – повернути майно і відшкодувати збитки, пов'язані з відчуженням і використанням майна, відчуження майна для потреб держави в умовах воєнного стану є недоцільним.

З урахуванням зазначеного пропонуємо виключити з ч. 5 ст. 41 Конституції України друге речення, а саме: «Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану».

8. У статтях 32, 34, 36, 39, 44, як підстава обмеження прав громадян зазначається: «в інтересах національної безпеки» або «необхідності забезпечення національної безпеки», але чи є ця підстава обґрунтованою і чи дійсно реалізація громадянами України своїх прав може негативно вплинути на стан національної безпеки. Депутати, які приймали Конституцію України 28.06.1996 р., вочевидь взагалі не знали визначення терміна «національна безпека», тому що Закон України «Про національну безпеку України» було прийнято (в першій редакції) тільки в 2003 р., тому «інтереси національної безпеки», як підставу для обмеження прав громадян, вводилися до тексту статей Конституції, що визначають права громадян, вочевидь за пропозиціями представників правоохоронних органів у парламенті, на всяк випадок, щоб у разі якихось заворушень чи протестів мати правові підстави для застосування сили.

Згідно з визначенням, яке дається в ст. 1 (Визначення термінів) Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII [16, с. 2] «Національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз», а «національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови

життєдіяльності і добробут громадян». Аналіз цих двох визначень дозволяє зробити висновок, що завданням органів безпеки і є забезпечення реалізації громадянами своїх прав і забезпечення прогресивного демократичного розвитку всіх інститутів держави, тоді виникає питання, яким чином реалізація громадянами своїх прав, зокрема право на мирні збори, демонстрації, на страйк, свобода думки і слова, може впливати на національну безпеку, якщо за наведеними в законі визначеннями, завданням національної безпеки є забезпечення демократичного розвитку суспільства і держави. Враховуючи зазначене, вважаємо за необхідне виключити з тексту статей Конституції України, зокрема статей 32, 34, 36, 39, 44, «національну безпеку» як підставу для обмеження прав громадян.

Що стосується визначення «національної безпеки», яке наводиться в ст. 1 Закону, то вважаємо його недосконалим, тому що суверенітет і територіальна цілісність є принципами міжнародного права, тобто це є поняття, які можливо захистити тільки умовно, тож, пропонуємо інше визначення «національної безпеки», яке, на наш погляд, краще розкриває сутнісний зміст терміна «національна безпека», а саме: «національна безпека – забезпечення уповноваженими державними органами захисту території України від зовнішніх реальних і потенційних загроз; безпечного функціонування і розвитку органів державної влади і місцевого самоврядування; безпечних умов життєдіяльності громадян і їх добробуту».

Підсумовуючи проведений аналіз статей Конституції, які визначають права громадян і містять застереження щодо їх обмеження, висновуємо, що майже всі розглянуті статті містять необґрунтовані підстави для обмеження прав і свобод громадян, а тому вважаємо за потрібне внести запропоновані зміни до зазначених нами статей Конституції з метою забезпечення прав і свобод громадян під час дії воєнного стану і унеможливлення необґрунтованого обмеження прав громадян із переглянутих підстав.

Із найдавніших часів люди об'єднувались у племена, а потім створювалися держави з метою захисту від войовничих племен, які руйнували міста і села та вбивали їх мешканців, таким чином, укладалася негласна угода, за якої селяни і міщани сплачували податки, а взамін правителі (держави) зобов'язувались забезпечувати їм безпечні умови для життя і праці. Статтю 17 Конституції України встановлено, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави», тому головною функцією держави є захист території України від зовнішньої збройної агресії та захист і безпека її громадян, а тому держава повинна в разі загрози нападу вжити заходів, які

б унеможливили здійснення агресором збройної агресії проти України або звели її наслідки до мінімуму, враховуючи військовий потенціал агресора, щоб могло забезпечити населення країни від військ агресора.

Статею 67 Конституції встановлено що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом», а держава повинна встановити такі податки і збори та їх розмір, які б, виходячи з рівня загрози збройної агресії від держав, з якими країна має спільний кордон, або від інших дозволили утримувати професійну армію, мати сучасне озброєння та боєприпаси для всіх родів військ у такій кількості, які б дали змогу відбити збройний напад будь-якого агресора та можливість вести довготривалу війну. Але на час постановлення указу Президента № 64/2022 від 24.02.2022 р., а тим більше на час його затвердження Верховною Радою України 03.03.2022 р., частина територій України вже була захоплена і окупована ворогом, десятки і сотні тисяч українців опинились на окупованих ворогом територіях тому, враховуючи, що державою не було виконано найважливіші функції держави, зокрема не було забезпечено територіальну цілісність держави та не було забезпечено безпеку її громадян, постає питання: чи має право держава за таких умов обмежувати права громадян або встановлювати їм додаткові обов'язки, що передбачено ст. 8 Закону № 389-VIII, зокрема запроваджувати трудову повинність, примусове відчуження майна громадян, військово-транспортний обов'язок, забороняти виїзд та інші?

Вважаємо, що в екстремальних умовах війни держава не повинна запроваджувати і здійснювати будь-які обмеження прав громадян або встановлювати для них нові обов'язки, як це робилось в СРСР, зокрема під час Другої світової війни, враховуючи, що вони і так потерпають від війни, тому що ці обмеження будуть неправомірними і необґрунтованими і їх застосування порушуватиме основоположні права людини, зокрема право на життя, свободу і недоторканність, повагу до її гідності, які не можуть бути обмежені за будь-яких обставин. Держава під час війни, навпаки, повинна навіть за екстремальних обставин створити для громадян умови, за яких громадяни матимуть можливість реалізувати свої права і свободи, які встановлені Конституцією України. Конституція та закони України не повинні містити норми, які б передбачали обмеження прав громадян під час війни (правового режиму воєнного стану), єдиним винятком може бути запровадження окремих, мінімальних обмежень прав громадян тільки в зоні бойових дій та в регіонах на кордоні з РФ із метою забезпечення діяльності військ Збройних Сил України, а саме: перевірка документів, обмеження руху в зоні бойових дій, запровадження комендантської години.

Повномасштабна війна рф проти України показала, що в умовах війни більшість заходів правового режиму воєнного стану, які обмежують права громадян, визначених у ст. 8 Закону № 389-VIII, взагалі не застосовувалась що разом з іншими підставами свідчить про необхідність суттєвого перегляду і положень Закону No 389-VIII, про що в інших публікаціях нами неодноразово зазначалось.

Європейська Комісія за демократію через право узагальнила висновки доповідей Венеційської комісії щодо надзвичайних режимів, і 16.04.2020 р. зазначила свою позицію про те, що «надзвичайні заходи і відступ від основних прав і свобод мають бути пропорційні небезпеці, надзвичайні заходи не можуть застосовуватися довше ніж надзвичайна ситуація, і обмеження, наслідком якої вони є, повинні застосовуватись тільки в тих географічних районах, в яких виникла надзвичайна ситуація» [17, с. 5], тому, враховуючи висновки комісії, вважаємо за можливе мінімально обмежувати права громадян тільки в зоні бойових дій та в прикордонних районах із рф.

Науковці в своїх працях зазначають, що навіть під час дії режиму воєнного стану можливим є застосування заходів правового режиму воєнного стану тільки у тому випадку, якщо вони не порушують основні права і свободи людини. О. Бандурка у статті, присвяченій забезпеченню прав людини в умовах дії воєнного стану, резюмує, що «основоположні права людини і громадянина не підлягають обмеженню навіть у період дії воєнного стану, оскільки без забезпечення їх гарантування неможливе існування людини в демократичній державі, якою є Україна, попри те, що росія веде проти неї повномасштабну війну» [18, с. 16].

Подтримуємо думку Ю. Запорожченко, Ю. Легези, Ю. Волкова, О. Пушкіна, М. Коваль стосовно того, що «в умовах воєнного стану захист прав людини є особливо складним, обмеження прав мають бути обґрунтованими, обмеженими в часі та ресурсах, вони мають використовуватися відповідно до принципів демократії та верховенства права із метою захисту інтересів суспільства, а також прав і свобод громадян» [19, с. 250].

Підсумовуючи вважаємо, що Конституція України виступає не лише декларативним документом, а й дієвим нормативним інструментом прямої дії, який формує основу адміністративно-правового статусу громадян під час дії воєнного стану. Таким чином, навіть в умовах війни адміністративно-правовий статус громадянина України визначається насамперед Конституцією, що є запорукою збереження демократичного ладу та європейського вектору розвитку держави.

Висновки

У статті досліджено роль Конституції України як основного нормативно-правового акта, що регулює адміністративно-правовий статус громадян під час дії правового режиму воєнного стану. Проаналізовано конституційний механізм обмеження прав і свобод людини та громадянина, закріплений у ст. 64 Основного Закону. Встановлено, що Конституція України дозволяє вводити режим воєнного стану у разі загрози нападу, тобто за умов, які не створюють небезпеку життю і здоров'ю громадян, що може призвести до безпідставного обмеження прав громадян. За результатами дослідження запропоновано внести зміни до статей Конституції України, які визначають права громадян, що виключають можливість безпідставного обмеження прав громадян та запровадження заходів правового режиму воєнного стану, безпідставного введення режиму воєнного стану у разі відсутності збройної агресії проти України і допускають обмеження тільки визначених у тексті Конституції прав і свобод громадян (а не тих, які не можуть обмежуватись).

Вважаємо обмеження прав громадян під час дії воєнного стану, коли люди і так потерпають від війни, безпідставними і необґрунтованими, мінімальні обмеження прав громадян можуть за потреби запроваджуватися тільки в зоні бойових дій і в прикордонних із РФ районах із метою забезпечення виконання службовцями Збройних Сил України поставлених перед ними завдань, але ці обмеження повинні здійснюватися з дотриманням основоположних прав і свобод, встановлених Конституцією і міжнародними правовими актами.

У статті проаналізовано адміністративно-правовий статус громадянина й дається визначення терміна «адміністративно-правовий статус громадянина».

Досліджено таку підставу для обмеження прав громадян, як «національна безпека», яка мітиться в статтях, що визначають права і обов'язки громадян, на підставі проведеного дослідження запропоновано визначення «національної безпеки», яке суттєво відрізняється від наведеного в Законі України «Про національну безпеку».

Пропонується, з метою забезпечення прав громадян, запровадити в Україні два окремих надзвичайних правових режими, які можуть уводитись у зв'язку із зовнішньою небезпекою, а саме: режим «загрози нападу» (перехідний) та, безпосередньо, «режим воєнного стану» (більш жорсткий), і передбачити у разі початку збройної агресії заміну одного правового режиму на інший.

Резюмується, що на цей час, після одинадцяти років війни з РФ, Україна не має закону про правовий режим воєнного стану, який би відповідав умовам сьогодення і враховував інтереси держави, громадян, суспільства.

Рекомендації

Запропоновано з метою забезпечення прав громадян під час дії правового режиму воєнного стану, недопущення необґрунтованого обмеження прав громадян, виключення зі статей Конституції необґрунтованих підстав для обмеження прав громадян – внести зміни до Конституції України, зокрема, до статей 32, 34, 36, 39, ч. 5 ст. 41, ч. 3 ст. 43, ст. 44, частин 2, 3 ст. 64, п. 20 ст. 106.

Список використаних джерел

- [1] Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/page> (дата звернення: 15.12.2025).
- [2] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2011. 1128 с.
- [3] Моца А. А., Моца В. В. Права людини в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. 2022. № 4 (22). С. 1–7. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4\(22\)-280-291](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4(22)-280-291).
- [4] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу»; (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 черв. 2016 р., справа № 2-рп/2016. *Офіційний вісник України*. 2016. № 48. Ст. 1724.
- [5] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. Дата оновлення: 14.05.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 19.09.2025).
- [6] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2497.
- [7] Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану : монографія. Харків : Право, 2014. 232 с.
- [8] Задохайло О. А. Адміністративне право України : навч. посіб. Харків : Право, 2019. 308 с.
- [9] Біла-Тіунова Л. Р., Білоус-Осінь Т. Л. Адміністративно-правовий статус громадянина України. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 3. С. 64–68. <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.100>.
- [10] Рабінович П. Конституційно-правовий статус людини і громадянина: можливість оптимізації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 19–31.
- [11] Буханевич О. М., Мерник А. М., Петришин О. О. Підходи до розуміння категорії «особливі правові режими». *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 28 (1). С. 71–78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).

- [12] Гвоздь В. Военный стан і права людини. *Бінтел: журнал геополітичної аналітики*. 2018. № 4. С. 26–35.
- [13] Демічева А. В. Проблема обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). Вінниця, 2022. С. 45–46.
- [14] Коренцов О. І. Актуальні питання застосування норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» і їх вплив на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 167. С. 98–129. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.317976>.
- [15] Про воєнний стан : Указ Президії Верхов. Ради СРСР від 22.06.1941 р. *Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали* : електрон. вид. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi_SRSR_%E2%80%9CPro_voyenniy_stan%E2%80%9Dvid_22_chervnya.html (дата звернення: 15.12.2025).
- [16] Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. Дата оновлення: 01.12.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 15.12.2025).
- [17] Компіляція висновків і докладів Венеціанської комісії про надзвичайне становище. CDL-PI(2020)003. *Council of Europe*. 16.04.2020. 35 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)003-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)003-rus) (дата звернення: 15.12.2025).
- [18] Бандурка О. М. Державна політика у сфері захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану. *Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану* : тези доп. Учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2022 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 14–16.
- [19] Zaporozhchenko Y., Leheza Y., Volkova Y., Pushkina O., Koval M. Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*. 2023. No. 5(3). Pp. 245–252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.

References

- [1] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [2] *Constitution of Ukraine. Scientific and Practical Commentary*. (2011). V.Ya. Tatsii, O.V. Petryshyn, & Yu.G. Barabash (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [3] Motsa, A.A., & Motsa, V.V. (2022). Human rights in martial law. *Scientific Perspectives*, 4(22), 1-7. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4\(22\)-280-291](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4(22)-280-291).
- [4] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (June 1, 2016) in the case on the constitutional submission of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of the third sentence of part one of Article 13 of the Law of Ukraine “On Psychiatric Care” (case on judicial control over the hospitalization of incapacitated persons in a psychiatric institution): case No. 2-рп/2016. *Official Gazette of Ukraine*, 48, art. 1724.

- [5] Law of Ukraine No. 389-VIII "On the legal regime of martial law". (May 12, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [6] Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine". (February 24, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
- [7] Kuznichenko, S.O. (2014). *Administrative and legal regime of martial law*. Kharkiv: Pravo.
- [8] Zadykhaylo, O.A. (2019). *Administrative law of Ukraine*. Kharkiv: Pravo.
- [9] Bila-Tiunova, L.R., & Bilous-Osin, T.L. (2020). Administrative and legal status of a citizen of Ukraine. *Juris Europens Scientia*, 3, 64–68. <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.100>.
- [10] Rabinovych, P. (2014). Constitutional and legal status of a person and a citizen: possibilities of optimization. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 19-31.
- [11] Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., & Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category «special legal regimes». *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 71-78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [12] Hvoz, V. (2018). Martial law and human rights. *Bintel: Journal of Geopolitical Analytics*, 4, 26-35.
- [13] Demicheva, A.V. (December, 2022). The problem of limiting human rights in the conditions of martial law in Ukraine. *Modern problems of legal, economic and social development of the state: theses of XI International science and practiceconf.* (pp. 45-46.). Vinnitsia.
- [14] Korentsov, O.I. (2024). Current issues of application of the norms of the Law of Ukraine "On the legal regime of martial law" and their impact on the administrative and legal status of citizens during martial law. *Problems of Legality*, 167, 98-129. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.317976>.
- [15] Decree of the Presidium of Verkhov. Council of the USSR "About martial law". (June 22, 1941). Retrieved from https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi_SRSR_%E2%80%9CPro_voyenniy_stan%E2%80%9D_vid_22_chervnya_.html.
- [16] Law of Ukraine No. 2469-VIII "On the National Security of Ukraine". (June 21, 2018). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
- [17] Compilation of the conclusions and reports of the Venice Commission on the state of emergency. CDL-PI(2020)003. (April 16, 2020). Strasbourg. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)003-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)003-rus).
- [18] Bandurka, O.M. (December 7, 2022). State policy in the sphere of protection of human rights and freedoms in martial law. *Protection and observance of citizens; rights by the bodies of the National Police of Ukraine in martial law: theses of additional participants of the scientific-practical conference* (pp. 14-16). Vinnitsia.
- [19] Zaporozhchenko, Y., Leheza, Y., Volkova, Y., Pushkina, O., & Koval, M. (2023). Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*, 5(3), 245–252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.

Олександр Іванович Коренцов

аспірант кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
61002, вул. Алчевських, 29, Харків, Україна
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Oleksandr I. Korentsov

Ph.D. Student of the Department of State Law Disciplines, Criminal Law and Procedure
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
61002, 29 Alchevskykh Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Рекомендоване цитування: Коренцов О. І. Конституція як фундаментальна основа адміністративно-правового статусу громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 112–136. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.346853>.

Suggested Citation: Korentsov, O.I. (2025). The Constitution as the Fundamental Basis of the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law. *Problems of Legality*, 171, 112-136. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.346853>.

Статтю подано / Submitted: 06.10.2025
Доопрацьовано / Revised: 19.11.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025

Кримінально-правова ймовірність

Станіслав Євгенович Шептуховський*

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України,

Київ, Україна

*e-mail: nauka_ict@ssu.gov.ua

Анотація

З погляду вчення про склад злочину моменти вчиненням діяння і набуття ним ознаки суспільної небезпечності збігається не завжди. У кваліфікованих за наслідками правопорушеннях небезпечність виникає чи зростає лише з розвитком причинного зв'язку. При закінченому замаху склад правопорушення відсутній, попри завершеність діяння. Перетворенню діяння у подію передуює щось, прямо не назване законом. В обох випадках має місце розбіжність у часі між діянням та виникненням його небезпечності. Актуальність дослідження зумовлена неможливістю пояснити таку розбіжність із позицій сучасних уявлень про склад кримінального правопорушення. Відповідно, мета – запропонувати доповнення таких уявлень. Спираючись на спеціально-юридичні методи, обґрунтовано гіпотезу про належність наслідків і причинного зв'язку не до складу кримінального правопорушення а до зовнішньої щодо нього ознаки – суспільної небезпечності. Виникнення стану небезпечності є наслідком, який, залежно від диспозиції норми про кримінальне правопорушення, може мати загальний характер, або ж бути спеціально визначеним (тобто конкретно вказаним у диспозиції кримінального правопорушення, зокрема із «матеріальним» способом конструкції об'єктивної сторони). Як таке діяння не має юридичного змісту без небезпечності; кримінальне правопорушення, як діяння завжди спричиняє її принаймні як «загальний» наслідок. У протилежному випадку йдеться про малозначність. Однак розвиток казуальності, зокрема, якщо він призводить лише до абстрактної небезпечності, залежить не лише від діяння, а й від багатьох інших причин. Звідси виходить відсутність підстав для втручання в діяння, момент суспільної небезпечності якого не настав. Імовірність такого настання є більш або менш обґрунтованою, але все ж прогнозом, оцінкою майбутнього. У низці конструкцій Кримінальний кодекс України вимагає такого прогнозу там, де ще немає події, – як від суб'єкта відповідальності, так і під час кримінально-правової оцінки діяння.

Ключові слова: склад кримінального правопорушення; імовірнісна оцінка; темпоральний розрив; криміналістичне прогнозування.

Probabilistic Criminal Law

Stanislav Ye. Sheptukhovskiy*

*Ukrainian Research Institute of Special Equipment and Forensic Science
of the Security Service of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

**e-mail: nauka_icte@ssu.gov.ua*

Abstract

From the standpoint of the doctrine of the elements of crime, the commission of an act and the moment it acquires the attribute of social dangerousness do not always coincide. In offences qualified by their consequences, dangerousness arises or increases only with the development of a causal link. In the case of a completed attempt, the elements of the offence are absent despite the act being complete. The act's transformation into a legally relevant event is preceded by something not explicitly named by law. In both situations, there is a temporal discrepancy between the act and the emergence of its dangerousness. The relevance of this study lies in the fact that such a discrepancy cannot be explained within existing conceptions of the elements of a criminal offence. Its aim is therefore to propose additions to those conceptions. The hypothesis advanced is that consequences and causality belong not to the elements of the offence but to an external attribute: social dangerousness. The emergence of dangerousness is itself a consequence which, depending on the statutory disposition, may be general in nature or specifically defined (particularly where the objective element is materially constructed). An act has no legal meaning without dangerousness; a criminal offence as an act always produces it, at least in a general form. Otherwise, the matter concerns triviality, i.e. the absence of social dangerousness. Yet the development of causality – even when it leads only to general dangerousness – depends not solely on the act but also on many external factors. Hence, there are no grounds for intervention before dangerousness arises. The likelihood of such emergence remains a forecast, an assessment of future events. Provisions of the Criminal Code of Ukraine demonstrate that the law requires such forecasting both by the liable subject and within legal qualification.

Keywords: social dangerousness; elements of a crime; probabilistic assessment; temporal gap.

Вступ

Законодавство про кримінальну відповідальність має охоронну, захисну функцію. На відміну від цивільного права, в якому деліктні зобов'язання виникають, за загальним правилом, внаслідок заподіяння шкоди, кримінальне правопорушення – це також, і насамперед, вже можливість такого заподіяння. Суспільна небезпечність як характеристика діяння є не власне шкодою, але здатністю її заподіяти. Покарання не зупиняється на відшкодуванні шкоди, воно має забезпечити втрату особою суспільної небезпечності

як результат виправлення засудженого. Йдеться про загрозу, ризик, а не про неминучість чи неодмінність. Тож, застосування кримінального права є оцінкою імовірності. Але, зокрема, в частині оцінки діяння, це означає припущення, гіпотезу, теорему про небезпечність як підставу правового реагування. Хоча критерії формування і правила доказування цього припущення є жорстко визначеними, а достовірність тверджень обвинувачення чи захисту зростає із кожною стадією кримінального провадження, самим предметом кримінально-правової оцінки, кримінального процесу є визначення рівня небезпечності діяння і спір про такий рівень. Така оцінка є нічим іншим, як вибором найбільш імовірного з припущень про зміни у стані загального об'єкта кримінально-правової охорони. Інструментами такої оцінки є визначення наслідків діяння, психічного ставлення особи до нього, порівняння діяння, як стверджуваної загрози, із юридичним складом – як законодавчо закріпленою моделлю загроз. У процесуальному вимірі це також, вельми імовірнісні, підозра, внутрішнє переконання та винуватість поза розумним сумнівом. Результатом стає заперечення чи ні (віднесеної до так званих спростовних) презумпції невинуватості – твердження невизначеної достовірності, яке замінює факт.

Норма прямої дії і вищої юридичної сили встановлює, що «[о]бвинувачення не може ґрунтуватися... на припущеннях» (ч. 3 ст. 62 Конституції України). Важливий із погляду системного тлумачення контекст цього припису є виразно процесуальним. Натомість розширювальний підхід до інтерпретації конституційних норм змушує придивитися на нього і під іншим кутом – як на заборону матеріально-правового припущення. Проведений із цією метою огляд доктринальних аксіом і безпосередньо норм КК України дає змогу дійти висновку, що підстава кримінальної відповідальності констатується як результат визначення суспільної небезпечності діяння, а міра покарання – вимірювання рівня створеної ним небезпеки, тобто імовірності, припущення.

У структурі підстави кримінальної відповідальності наявний об'єктивний чинник, не залежний від волі суб'єкта кримінальної відповідальності. Поведінка цього чинника докорінно впливає на питання про кримінальну відповідальність особи. Це перебіг подій у проміжок часу між діянням і завершенням формування будь-якого складу кримінального правопорушення. Такий перебіг є випадком, цілковито імовірнісним явищем, формою казусу. Заклавши його у згадану підставу, закон робить будь-яке інкриміноване діяння залежним від такого казусу, а вирок як висновок про суспільну небезпечність діяння – похідною презумпцією.

Актуальність обраної теми зумовлена інтересами подальшого розвитку вчення про склад кримінального правопорушення та інституту підстави

кримінальної відповідальності. Розроблення цих теоретичних напрямів стало предметом уваги багатьох вітчизняних вчених, свідченням чого є праці Д. О. Балобанової, І. Б. Газдайка-Василишиної [1], І. Чугуннікова [2], Л. П. Брич [3], П. А. Воробей [4], А. Ю. Строган [5].

Авторська мета полягає в обґрунтуванні ідеї про наділення у матеріальному кримінальному юридичного значення передбаченню (як не інтуїтивного, а раціонального гносеологічного, епістемологічного елемента позитивного і негативного аспектів кримінальної відповідальності), а також ймовірності як можливого, але непевного атрибуту ключових для кримінального права категорій суспільної небезпечності та загрози об'єктові кримінально-правової охорони. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення завдання з пересмислення змісту і взаємозалежності ознак кримінального правопорушення і його складу, а саме – «діяння», «наслідки», «істотна шкода», «суспільна небезпечність» та «винуватість».

Матеріали та методи

Дослідження здійснено як ревізія в цілому консенсусних поглядів української науки кримінального права в частині структури і правового значення складу кримінального правопорушення, уявлень про казуальний зв'язок діяння і наслідку, про вину тощо.

Ідея імовірнісного підходу до оцінки суспільної небезпечності діяння має доктринальне підґрунтя. У багатьох підручниках і дослідженнях з кримінального права суспільна небезпечність подана як матеріальна ознака злочину, за якою діяння або заподіює шкоду відносинам, що охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це і закріплена в законі нормативна абстракція (лише можливість (здатність) заподіяння шкоди), і небезпечність конкретно вчиненого злочину, яким ця можливість перетворюється в дійсність і характеризує суспільну небезпечність саме цього злочину [6, с. 77, 95]. Тож, у межах української доктрини вже наявна інтуїція щодо імовірнісної природи суспільної небезпечності, адже вона не зводиться до факту шкоди, а включає загрозу, ризик, імовірність тощо створення такої шкоди винним протиправним діянням. Однак як самостійний елемент кримінально-правової оцінки, що не обмежується моментом вчинення діяння і може існувати в майбутньому часі, суспільна небезпечність докладно не розглядалася. Окрім ізольованих вузьких аспектів (наприклад – дослідження діяння, пов'язаного із ризиком як обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, ст. 42 КК України) не стала предметом наукового осмислення і ймовірність як один із параметрів визначення правомірності діяння.

Для досягнення дослідницької мети використано низку загальнофілософських (аналіз, синтез, індукція, абстрагування) і спеціально-юридичних методів (насамперед – догматичний і системного тлумачення). Додатково застосовано елементи кібернетичного підходу: інструмент Microsoft Copilot використано як модуль формалізованого зворотного зв'язку, що виконував функції допоміжного аналітичного контуру (логічна перевірка, пошук джерел, редакційна оптимізація). Імплементация алгоритмічних ефектів підпорядкована авторській дослідницькій логіці та когнітивному контролю.

Результати та обговорення

Ймовірність як підстава визначення обсягу правових обмежень для засудженого

Притягнення до відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння, так само як і запобігання такому вчиненню, є намаганням відновити стан безпеки. Це управління ризиком. На це вказують приписи про призначення покарання (метою якого, за визначенням (ч. 2 ст. 50 КК України), є запобігання вчиненню правопорушень засудженим та іншими особами), визначення міри цього покарання (достатньої для виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень – ч. 2 ст. 65 КК України), оцінка імовірності вчинення нових кримінальних правопорушень у разі звільнення від кримінальної відповідальності (наприклад, ч. 1 ст. 47 КК України – за умови, що особа «...виправдає довіру колективу, не ухилитиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку») чи від відбування покарання (можливість виправлення засудженого без відбування покарання – ч. 1 ст. 75, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким «якщо засуджений став на шлях виправлення» – ч. 3 ст. 82 КК України). Це надія на ефективність заходів впливу. Те, що така надія буває марною, законодавець визнав у нормах про рецидив кримінальних правопорушень, відповідальність за невиконання угоди про примирення чи про визнання винуватості, скасування «привілейованого» покарання у разі порушення умов його призначення. Оцінка імовірності під час призначення покарання має і більш очевидне вираження – рекомендаційна для суду, але застосовна для індивідуалізації покарання досудова доповідь (представника) органу пробації містить як обов'язкову складову «оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення» (абз. 3 ч. 3 ст. 9 Закону України «Про пробацію» [7]. Іронічною – і такою, що красномовно вказує на оцінку майбутнього, є назва використовуваної для підготовки зазначеної доповіді підсистеми «КАСАНДРА» [8, пп. 2 п. 3 розділу III] (у грецькій міфології – ім'я пророчиці, яка віщувала про нещастя). Логіка прогнозування небезпеч-

ності, хоч і становить наукову проблему (наприклад, у дослідженнях того, як оцінка ризику визначає обсяг правових обмежень для особи [9]), проте загалом визнається.

Суспільна небезпека як один із напрямів у межах віяла ймовірностей

Ймовірнісне начало стосується і значно більш раннього етапу кримінально-правових відносин, ніж призначення покарання. Закон про кримінальну відповідальність просякнутий ідеєю керування ймовірністю – від завдання із запобігання кримінальним правопорушенням (виключення можливості) до ідеї про суспільну небезпечність (реалізований або ні шкідливий потенціал) як невід’ємну характеристику кримінально караного діяння. Визначивши, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями, КК України став каталогом кримінальних загроз.

Стан захищеності від загроз – це безпека. Бінарні ці категорії – безпека і загроза, пролягають у площині ймовірності. Загроза, яка актуалізувалася, є шкодою. Ймовірність стає фактом – і припиняє свій вплив на майбутнє. Загроза життю є актуальною лише для живих істот; знищене майно втрачає статус об’єкта кримінально-правової охорони. Перехідні стани, в яких трансформація загрози у факт триває, роблять доцільними зусилля із «локалізації» шкоди, а також недопущення каскадного ефекту, коли певна шкода (наприклад, захворювання) сама по собі створює нову загрозу. Тому шкода об’єктові кримінально-правової охорони теж може бути саме суспільно небезпечною. Деякі загрози після свого прояву, реалізації у вигляді фактичної події, не втрачають свого потенціалу і зберігаються як такі.

Головним предметом кримінально-правової оцінки є діяння – вчинене повністю чи частково, особисто чи у співучасті, вперше чи повторно. Для визначення його небезпечності враховується багато ознак – форма вини, обстановка, вік, психічний стан, характер застосованих засобів чи знарядь, правовий статус потерпілого тощо. Надзвичайно важливою характеристикою діяння є його наслідки – можливі чи реальні. Але суттєво, що кримінальній відповідальності у відповідних випадках особа підлягає не за визначені законодавством (як неприпустимі) наслідки, а за діяння, яке їх спричинило. Щоправда, характер таких наслідків дуже часто є а posteriori-підтвердженням того, що діяння на час його вчинення все ж було небезпечним, а тому утворює підставу кримінальної відповідальності. Як пізнавальний акт, кримінально-правова оцінка є ймовірнісним аналізом, здебільшого ретроспективним. У такому аналізі значна увага приділяється встановленню вини – як уявлення самої особи про здатність її діяння створювати небезпеку. Фактична і юридична помилка, спрямованість умислу, евентуальний умисел, екс-

цес співучасника, задалегідь обіцяне сприяння вчиненню діяння – приклади критеріїв, за допомогою яких визначається рівень суспільної небезпечності діяння як оцінки його шкідливого потенціалу.

У теорії кримінального права питання про підставу кримінальної відповідальності здається остаточно вирішеним. КК України чітко встановлює: такою підставою є «вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом» (ч. 1 ст. 2 КК України, тут і далі *курсив наш.* – С. III.) [10]. Зрозумілим і важливим є цей наголос: відповідальність настає за наділене ознаками протиправності і суспільної небезпечності діяння, а не за подібні за цими ознаками стан чи бажання. Дефініція кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11) також оперує категорією «діяння» як визначною: «Кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення». Діянням (дією чи бездіяльністю) є як кримінальний проступок (ч. 2 ст. 12), так і злочин (частини 4–6 ст. 12 КК України).

Поміщення діяння на центральне місце у питанні кримінально-правової кваліфікації підкреслюється і тими приписами КК України, які стосуються темпоральних аспектів, а саме:

- моменту, щодо якого здійснюється кримінально-правова оцінка – «Кримінальна протиправність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв *на час вчинення цього діяння*»; «часом вчинення кримінального правопорушення визнається *час вчинення* особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність *дії або бездіяльності*» (відповідно, ч. 2 та ч. 3 ст. 4);
- умов ретроактивності закону про кримінальну відповідальність – ст. 5 КК України, зокрема, ч. 1: «Закон... що... поліпшує становище особи, має зворотню дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні *діяння* до набрання таким законом чинності»;
- стадій вчинення (умисного) кримінального правопорушення. Зокрема, діяння, «яке містить *усі ознаки складу* кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу», визнається закінченим кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 13 КК України). Якщо особа вчинила *усі дії*, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення *не було закінчено з причин, які не залежали від її волі*, має місце закінчений замах (ч. 2 ст. 15 КК Укра-

їни), якщо з причин, що не залежали від її волі, особа не вчинила усіх таких дій, – незакінчений замах¹.

Часом вчинення кримінального правопорушення визнається час вчинення дії або бездіяльності (ч. 3 ст. 4 КК України). У всіх кримінальних правопорушеннях цим моментом визнається *час вчинення діяння*. А от як такий час настання наслідків, якщо вони і підлягають кримінально-правовій оцінці, на визначення цього моменту не впливає. Наприклад, моментом вбивства слід вважати мить нанесення смертельного удару (введення отрути, закладення міни), а не припинення процесів життєдіяльності організму потерпілого. Але загальновідомо, що моментом, з якого вважається закінченим кримінальне правопорушення із матеріальним складом, є момент настання відповідних наслідків. Недбале діяння чи зловживання службової особи (статті 367 та 364 КК України, відповідно) вважатимуться такими, що містять склад кримінального правопорушення тільки у разі досягнення певного накопичувального ефекту від такого діяння. Далеко не кожне діяння саме в момент свого вчинення, миттєво і одразу, утворює склад кримінального правопорушення. Але ж саме (і, за специфічним з погляду повноти такого складу замаху – лише) те діяння, що містить згаданий склад, є підставою кримінальної відповідальності. «Стоп-кадр» діяння, на якому не можна знайти цих наслідків, відображає щось подібне, але не еквівалентне складу кримінального правопорушення із матеріальним способом конструкції об'єктивної сторони.

Уявлення про розбіжність двох моментів – вчинення діяння і вчинення кримінального правопорушення – надає вчення про стадії кримінального правопорушення. На елементарному, так би мовити хрестоматійному, прикладі закінченого замаху – пострілі із осічкою – можна говорити, що діянням є дія чи бездіяльність особи, а не активованих ними процесів і механізмів. Згаданий невдалий постріл не утворює складу кримінального правопорушення, він є саме закінченим замахом, вчиненням *усіх діянь*, які особа вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця (ч. 2 ст. 15 КК України). Натомість хронологічно близька, але юридично відмінна, наступна подія – осічка, помилка в роботі механізму – є ізольованою від

¹ Обидва види замаху, а також готування (ст. 14 – умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення) не містять усіх ознак складу кримінального правопорушення, тому притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення потребувало спеціальної норми про настання кримінальної відповідальності щодо них (ст. 16 КК України). Вчинення замаху чи готування не є діянням, «яке містить склад кримінального правопорушення», тому слід говорити про наявність відмінної від згаданої у ч. 1 ст. 2 КК України підстави кримінальної відповідальності. Так само не можна спиратися на ч. 3 ст. 4 КК України для визначення часу вчинення саме готування чи замаху, а не кримінального правопорушення (яким визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності).

діяння подією в часі. І саме ця відмінність – між закінченим (вчиненням усіх охоплених умислом діянь) замахом і закінченим кримінальним правопорушенням – є ключовою для висновку про те, що склад кримінального правопорушення, зокрема – із формальним та усіченим складом, містить додатковий елемент, який і утворює підставу кримінальної відповідальності (але при цьому не належить до ознаки суспільної небезпечності, оскільки малозначне діяння може її не мати, проте містити такий склад).

Відокремлення у конструкції КК України про закінчений замах моменту вчинення усіх дій від доведення кримінального правопорушення до кінця та від діяння, яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення, означає, що:

- вчинення всіх необхідних дій саме по собі не утворює складу кримінального правопорушення;
- доведене до кінця кримінальне правопорушення означає наявність такого складу (відсутність замаху, наявність закінченого кримінального правопорушення).

Отже, між усіма необхідними діями і доведенням до кінця, між діями і закінченим кримінальним правопорушенням є певні ознаки складу, які можуть настати чи ні внаслідок причин, не залежних від волі особи. Здавалося б, йдеться саме про наслідки умисних дій. Але закон не називає форму вини їх як конкретну ознаку при такій відмінності і не вказує саме на наслідки як на те, чого бракує замаху для того, щоб стати закінченим кримінальним правопорушенням. Чому? Можливі принаймні такі невзаємовиключні пояснення, кожне з яких є відхиленням від сталих уявлень про склад кримінального правопорушення:

- законодавець не відносить наслідки до ознак складу;
- у рамках замаху на кримінальне правопорушення діяння є необхідною, втім, недостатньою умовою вчинення такого правопорушення;
- доведення кримінального правопорушення до кінця може залежати від зовнішніх обставин, і ці обставини враховуються під час кваліфікації кримінального правопорушення.

Зрештою законодавець не пов'язує закінчений замах із настанням наслідків, адже він не обмежує випадки замаху лише кримінальними правопорушеннями із матеріальним способом конструкції об'єктивної сторони. Чи є можливим закінчений замах на діяння із формальним чи усіченим складом? Теорія категоричної відповіді на це запитання не надає [11, с. 258–259], але зауважується, що у цій категорії кримінальних правопорушень виконання всіх діянь становить момент закінчення кримінального правопорушення,

отже, про закінчений замах вже не йдеться [12, с. 45–46, 62, 69]. Але закон, як зазначено вище, не вказує на настання наслідків, він відмежовує закінчений замах інакше – «кримінальне правопорушення не було доведено до кінця ...». Можна припустити, що таке доведення до кінця вимагає не самих лише дій. Або більш широко – що доведення кримінального правопорушення до кінця не визначається моментом завершення формування складу кримінального правопорушення, а залежить від іншої правостворюючої події?

Не наслідок як такий, але можливість чи факт заподіяння «істотної шкоди» дією та бездіяльністю, що формально містять «ознаки діяння, передбаченого цим Кодексом», є обов'язковою ознакою кримінального правопорушення. Без згаданої шкоди діяння є малозначним (ч. 2 ст. 11 КК України). КК України передбачає різні діяння, які заподіюють шкоду – в тому числі не кримінально карані (вчинені несуб'єктами кримінальної відповідальності) та правомірні (в умовах обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння). Утім насамперед КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями (ч. 2 ст. 1), тобто він містить перелік їх юридичних складів. У свою чергу, «істотна шкода», вказана як критерій відмежування від малозначності, є зовнішньою щодо цього складу – і при цьому у реальному чи потенційному заподіянні є ознакою без винятку всіх кримінальних правопорушень. Водночас низка юридичних складів уключає саме «істотну шкоду» як ознаку об'єктивної сторони чи кваліфікуючу ознаку. Що це є юридичний омонім, визначення одним словом чи конструкцією різних змістів: загальної ознаки кримінального правопорушення та одного з факультативних елементів об'єктивної сторони його юридичного складу? Видається, це не так, а йдеться про в цілому звичне співвідношення загального і конкретного.

Обґрунтування для виведення наслідків діяння за межі складу кримінального правопорушення надає сама дефініція останнього (ч. 1 ст. 11 КК України), яку зазвичай подають із описом протилежного явища – малозначного діяння. У силу ч. 2 ст. 11 КК України: «Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» [10]. Згадаємо, що підстава кримінальної відповідальності є подвійною: діяння, з одного боку, є суспільно небезпечним, і з іншого – містить склад кримінального правопорушення. Тож, здатність заподіяти істотну шкоду все ще є характеристикою діяння і складовою підстави відповідальності, однак вже не його складу. Той

факт, що конкретні наслідки діянь визначені у диспозиціях статей (частин статей) Особливої частини КК України лише означає, що у законі про кримінальну відповідальність диспозиція як складова норми наводить ознаки, належні не лише до складу злочинів, а й до суспільної небезпечності. Так само, як відповідна структурна частина Особливої частини КК України описує караність, яка теж не є ознакою складу. У прикладі з «накопичувальним» ефектом можна говорити так: вчинене діяння є малозначним аж до того, як розвиток наслідкового зв'язку не досягне суспільно небезпечного рівня. Так само кваліфікуючі ознаки, якщо вони характеризуються наслідками (шкодою чи збитками), – не змінюють діяння (у диспозиціях таких частин бачимо “*Te саме діяння, якщо спричинило...*”), але збільшують його суспільну небезпечність, і, відтак – караність. Варто також згадати, що КПК України розглядає як різні обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні «подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення)» та «вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням...» (відповідно, п. 1 та п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України) [13].

Чітко розводять «вчинення кримінального правопорушення» і його наслідки КПК України: «Якщо ... *вчинено за межами України, місце проведення досудового розслідування визначає відповідний прокурор з урахуванням місця виявлення ознак кримінального правопорушення, місця перебування підозрюваного чи більшості свідків, місця закінчення кримінального правопорушення або настання його наслідків тощо*» ([13], ч. 3 ст. 218). Легко помітити, що процесуальний закон, на відміну від ч. 2 ст. 6 КК України, допускає можливість розбіжності також між місцем вчинення і закінчення кримінального правопорушення.

Таким чином, оскільки часом і місцем саме діяння визначається склад кримінального правопорушення, виникає питання про належність до такого складу «наслідку», структурно відділеного від «діяння».

Розглянемо припущення, згідно з яким наслідки і причинно-наслідковий зв'язок взагалі не належать до ознак складу кримінального правопорушення. У науці кримінального права вважається, що там, де диспозиція юридичного складу кримінального правопорушення визначає настання наслідків, вони є обов'язковим елементом складу такого, конкретно визначеного юридичного складу. Це вже згадані кримінальні правопорушення із матеріальним способом побудови об'єктивної сторони, або, спрощено – кримінальні правопорушення з матеріальним складом. Але оскільки існують інші (т. зв. формальні та усічені) склади, в яких ці наслідки і зв'язок не є предметом кримінально-правової оцінки, вказані ознаки називають факультативними.

А втім, склад кримінального правопорушення не є його достатньою ознакою. Кримінальним правопорушенням (ст. 11 КК України) є суспільно небезпечне винне діяння, яке містить згаданий склад. Суспільну небезпечність визначають через її протилежність – малозначність: «Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто *не заподіяла і не могла* заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» [10]. Заподіяння чи можливість заподіяння шкоди є ознакою суспільної небезпечності, тобто властивістю будь-якого кримінального правопорушення. Чи потребує така шкода встановлення причинно-наслідкового зв'язку? Ні, оскільки суспільна небезпечність має місце і тоді, коли діяння лише могло заподіяти істотну шкоду, але не заподіяло. Чи є таке заподіяння чи можливість заподіяння ознакою складу кримінального правопорушення? Ні, інакше не було би потреби виокремлювати їх у самостійну ознаку, суспільна небезпечність була би іманентна будь-якому складові кримінального правопорушення. Але це не так, і склад може не містити суспільної небезпечності (див. ч. 2 ст. 11 КК України). Проте деякі склади містять таку шкоду, як ознаку своєї об'єктивної сторони, тобто мають матеріальний спосіб побудови об'єктивної сторони. Чи можна говорити про те, що діяння, яке містить саме матеріальний склад кримінального правопорушення, в принципі не може бути малозначним? Позитивна відповідь на це питання не спростовує можливості виведення згаданих факультативних ознак за межі складу. Якщо ж шкода, наслідки входять до складу кримінального правопорушення, як вони співвідносяться із можливою чи дійсною «істотною шкодою» як синонім суспільної небезпечності у визначенні кримінального правопорушення? Напрошується думка, що наслідки і причинно-наслідковий зв'язок є ознакою не складу, а відокремленої від нього ознаки кримінального правопорушення. Таким чином, те, що наразі відомо під кримінальними правопорушеннями із матеріальним складом є нічим іншим, як кримінальними правопорушеннями зі спеціально визначеним видом, характером і розміром шкоди. Таке спеціальне визначення парадоксальним чином відмежовує кримінальні правопорушення від схожих за своїм складом, втім – не кримінально протиправними. Наприклад, спеціальна норма уточнює, що (суспільно небезпечне в принципі) безгосподарське використання земель є кримінально протиправним лише у разі втрати родючості ґрунту, порушення його структури тощо (ч. 1 ст. 254 КК України), а забруднення чи псування земель – лише якщо воно становить небезпеку для життя чи здоров'я людей, чи довкілля (ст. 239 КК України).

Усталеним є погляд, згідно з яким будь-яке кримінальне правопорушення, будь-яке діяння у його складі є суспільно небезпечним, оскільки об'єкту кримінально-правової охорони, охоронюваним цінностям, відносинам завдається шкода, спотворюється встановлений у суспільстві і захищений кримінальним правом порядок. Таке спотворення і є шкодою. Тому джерелом шкоди є будь-який юридичний склад – формальний, матеріальний чи усічений – та будь-яке незакінчене кримінальне правопорушення (попри те, що воно, суворо кажучи, кримінальним правопорушенням не є, адже не містить його складу). Шкода може бути реальною (протилежне малозначності – дія чи бездіяльність заподіяла) чи потенційною (могла заподіяти), але в будь-якому разі – є істотною. Водночас, не суперечить приписам КК України теза про те, що так звані кримінальні правопорушення із матеріальним складом, визначаючи наслідки як обов'язкову ознаку, визначають за її допомогою не юридичний склад, а спеціальний припис стосовно характеру суспільної небезпечності діяння. Адже правоутворювальною подією, яка замикає фактичний склад, є діяння, а не наступний за ним наслідок.

Звідси інше питання: чи може наступна подія мати реверсивне значення, визначити юридичний зміст, характеристику діянь, через які вона настала? Можна стверджувати, що так, і причинно-наслідковий зв'язок є саме такою ретроспективною. Отже, нейтральне з кримінально-правового погляду діяння лишається байдужим до кримінального права явищем чи, навпаки, набуває ознак кримінальної протиправності вже потім – із настанням чи можливістю настання наслідків, зокрема істотної шкоди. Але для такої ретроспективи потрібна хронологічна відстань, довжиною щонайменше у час, необхідний для настання наслідку чи для формування умов такого настання. До його впливу має місце невизначеність. Якщо послуговуватися термінологією теорії імовірностей, таку невизначеність відображає віяло можливих варіантів розвитку – *дерево подій* – яке має своїм корінням (т. зв. *trial*, випробування) певну початкову точку – першопочаткова подія (метод аналізування дерева подій, англ. *Event tree analysis*) [14, с. 41]. У контексті суспільної небезпечності нею є діяння. Від цієї точки відходять гілки – альтернативні події, кожна з яких породжує наступні розгалуження (діапазон результатів). Такими подіями можуть бути охоплені чи такі, що перебувають за межами кримінальної протиправності, наслідки. Конкретний результат – «елементарна подія» не завжди є математично найбільш імовірним. У дереві подій завжди є гілки з дуже малою ймовірністю, відтинати які не можна. Користуючись метафорою дерева, зазначимо, що використовувати «елементарну подію» для однозначного опису *trial* можна лише за відсутності побічних впливів, в умовах жорсткої зумовленості, повністю контрольованого експерименту. Будь-яке

відгалуження свідчить про випадковість, наявність стохастичного елемента. Вага його впливу може бути мізерною – або визначальною. Такий вплив дійсно оцінюється, коли йдеться про дослідження причинно-наслідкового зв'язку. Але не слід забувати, що йдеться про оцінку саме діяння – початкової точки. Будь-яка імовірність настання альтернативних подій за межами кримінальної протиправності породжує сумнів щодо абсолютності суспільної небезпечності діяння. З погляду іншої складової презумпції невинуватості, імперативу «Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» (ч. 3 ст. 62 Конституції України [15]) стохастичність у момент розвитку імовірностей мала би виключати обвинувачення.

Проте відбувається протилежне. *Event tree analysis* з погляду управління ризиками є лише одним із методів, який забезпечує переведення ймовірностей різних першоподій у можливі результати [14; 16]. Рухові оцінки від наслідків до першоподії відповідають інші методи. Так, рішення про криміналізацію перекликається із методом *аналізування дерева відмов* (англ. Fault tree analysis, FTA) [14, с. 37–39], для якого спочатку визначають небажану кінцеву подію (завершальна подія), а потім – усі способи, за якими вона може відбутися (причинні події). Натомість віднесення діяння до кримінально протиправних лише у випадку, коли настали наслідки, укладається у метод *аналізу першопричин* (англ. Root cause analysis, аналіз кореневих причин, аналіз основних причин) – аналіз окремої втрати, що сталася, з метою розуміння зумовлюваних чинників і того, як систему чи процес можна вдосконалити, щоб надалі уникнути аналогічних втрат. Лише усунення першопричини попереджає виникнення підсумкової небажаної події. Неосновні фактори мають вплив на проблему, але їх усунення, хоч і дає переваги у підсумку, не гарантує попередження виникнення проблеми [16]. Кримінальна відповідальність є засобом уникнення «втрат», тобто кримінальних правопорушень особою, яка їх вчинила. Кримінологія як наука про масові кримінальні правопорушення фокусується глибше, і в рамках такого підходу вважала би першоджерелом не засудженого, а детермінанти злочинності.

Однак у термінології ризик-менеджменту «завершальна подія» є саме тим об'єктом, який є результатом «причинних подій». Якщо діяння не завершує склад кримінального правопорушення, його не можна вважати «завершальною подією». Що саме є такою подією – належить з'ясувати. Але термінологічне позначення для нього може бути запозичене зі сфери знань, яка оперує ймовірностями. Так само, як це насправді робить і кримінальне право.

У будь-якому разі, момент вчинення діяння і момент його правової оцінки є розбіжними. Питання про суспільно небезпечний характер діяння вирішу-

ється попереднім числом, за фактом. Має місце явище інверсії спостерігача, для якого оцінка імовірності виглядає не так, як для суб'єкта вчинення діяння.

Та що, як чекати наслідків не можна, адже небезпеку слід відвернути? Негайна оцінка відбувається під час необхідної оборони, крайньої необхідності, визначення явної злочинності наказу чи розпорядження, затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, тощо, а також у приєднанні до умислу під час виконання кримінально протиправних дій у випадках вчинення діяння групою осіб без попередньої змови (ч. 2 ст. 27 КК України). Очевидно, що йдеться про прогноз, висновок про подію, яка не настала. Такий висновок може ґрунтуватися на оцінці вже наявних наслідків – щодо подальших. Наприклад, особа завдає серію ударів, і висновок про небезпечність нових ударів, про їх можливу тотожну силу і кількість випливає з факту вже наявного нанесення. Прогноз може спиратися і звичайному розвитку подій: застосування вогнепальної зброї майже напевне спричинить пошкодження майна, тяжкі тілесні ушкодження чи смерть, тож, готовність певної особи до її застосування створює у потенційного потерпілого уявлення про небезпеку – і право на самозахист. Приписи КК України про критерії правомірності уявної оборони (ст. 37) та невідлягання кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності (ч. 3 ст. 39) та про відповідальність за поставлення (ч. 1 ст. 130, ст. 142) чи залишення (ст. 135) у небезпеці або ненадання допомоги особі, яка перебуває у небезпечному для життя стані (ст. 136), є прикладами того, що оцінка майбутнього наслідку під час вчинення діяння, тобто – оцінка небезпечності діяння – є обов'язком суб'єкта кримінальної відповідальності. Навіть більш наочно цей обов'язок – щодо оцінки суспільної безпечності власних діянь – закріплено у визначенні вини та її форм. Наприклад, прямий умисел – це коли особа, зокрема, усвідомлювала суспільно *небезпечний* характер свого діяння і *передбачала* суспільно небезпечні наслідки (ч. 1 ст. 24), кримінально протиправна недбалість – коли особа *не передбачала* можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча *повинна була і могла їх передбачити*.

Повертаючись до питання про місце наслідків – у складі кримінального правопорушення чи за межами такого складу, – зауважимо, що вина у всіх її формах завжди стосується оцінювання небезпечності діяння та небезпечності наслідків, незалежно від того, в який спосіб побудовано об'єктивну сторону. Вочевидь, вина є психічним ставленням саме до «істотної шкоди» як загальної ознаки суспільної небезпечності дії чи бездіяльності, а не тільки як до факультативного елемента об'єктивної сторони складу кримінального

правопорушення. У такому разі встановлення вини передбачає доведення здатності особи до оцінки ймовірності, породженої її діями. Так, ставленням не до діяння, а лише до наслідків характеризуються обидві форми необережності (ст. 25 КК України). Забігаючи дещо наперед, звернімо увагу, у разі помилки в оцінюванні ймовірності, яку становить кримінально протиправна самовпевненість (ч. 2 ст. 25 КК України), особа винна тому, що, передбачивши можливість настання суспільно небезпечних наслідків, легковажно розраховувала на їх відвернення. Хоча цей вид необережності і називається «самовпевненістю», закон ніяк не вказує, що згадане відвернення має бути результатом інших діянь цього ж суб'єкта. Йдеться про відвернення як ненастання через дію будь-яких сил ймовірного, але, на думку винного – не неодмінного.

Щодо цього доречно навести критику обвинувачень, які базуються на статистичному обґрунтуванні виключення малої ймовірної причини, зокрема, як виправдувальної обставини. Як зазначає Amit Pundik (2020), твердження про те, що результат був спричинений певною причиною, не повинно спиратися на статистичних доказах надзвичайно низької ймовірності альтернативної причини – незалежно від того, наскільки надійним є статистичний аналіз [17, с.97].

Спираючись на поданий у ч. 2 ст. 11 КК України опис суспільної небезпечності діяння, знову зауважимо – небезпечним є і те, що заподіяло, і те, що лише могло заподіяти істотну шкоду, тобто, власне, наслідки. Отже, йдеться про можливе, про прогноз, судження про ймовірне.

Також слід зазначити, що використання (у ч. 2 ст. 11 КК України) фактичного заподіяння шкоди, реального наслідку (діяння, яке (не) заподіяло істотну шкоду) для характеристики небезпечності суперечить буквальному значенню слова «небезпека», адже перехід загрози у реальність змінює ймовірне на дійсне, загроза стає подією. Настання смерті особи виключає можливість її повторної смерті, знищення майна – припиняє всі загрози його існуванню як нікчемні, позбавлені об'єкта, крадіжка – виключає нове незаконне заволодіння цим саме майном. Більш точним було би застосування для визначення кримінального правопорушення і малозначності таких ознак діяння, як його суспільна *шкідливість та* суспільна небезпека, тобто виведення заподіяної істотної шкоди за межі категорії «суспільна небезпека» (яка етимологічно відображає лише можливість [18, с. 81]). Але така чіткість зробила би більш помітною неналежність загрози, небезпеки, до дійсності. Адже виходить так, що через кримінальне правопорушення карається те, що було, – діяння – за те, у що воно може вилитися, – майбутній наслідок. Висновок про безпеку – це припущення, а не констатація.

Юридичну значущість відмінності між (будь-яким, зокрема, закінченим) замахом і (закінченим) кримінальним правопорушенням позначають частини 3, 4 ст. 68 КК України (покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу; за загальним правилом не застосовується довічне позбавлення волі). Згадані «причини, внаслідок яких кримінальне правопорушення не було доведено до кінця» підлягають врахуванню при призначенні покарання (ч. 1 ст. 68 КК України), причому – окремо від оцінювання «тяжкості вчиненого особою діяння» та «ступеня здійснення кримінально протиправного наміру». Отже, довершують правопорушення, надають його складу повноти ознак – незалежні від волі, такі, що не визначають тяжкості самого діяння, але юридично значущі «причини».

Темпоральний підхід дозволяє відчутти і іншу суперечливість у питанні про юридично значущий момент порушення кримінально-правової заборони і виникнення підстави для кримінальної відповідальності. Адже закінченим кримінальним правопорушенням є діяння, яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення; таке діяння і є підставою кримінальної відповідальності. Згідно з доктринальними поглядами щодо такого складу, його обов'язковою (присутнім у кожному правопорушенні) ознакою є, власне, діяння, а факультативними (обов'язково притаманними не всім, а деяким складам кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною КК України) ознаками є суспільно небезпечні наслідки та їх причинно-наслідковий зв'язок з діянням. Згадаємо, що часом вчинення кримінального правопорушення *визнається* час вчинення діяння. Слово «визнається» вказує на певну розумову операцію, очевидною є юридична фікція – спеціальне правило, яке свідомо відходить від фактичної реальності, покликане спростити правозастосування. Дійсно, наявність усіх ознак складу кримінального правопорушення саме в час вчинення діяння є, радше, винятком (а саме – виникнення загрози громадській безпеці як наслідок терористичного акта, котрий вважається кримінальним правопорушенням із «матеріальним» складом об'єктивної сторони), ніж правилом. Причинно-наслідковий зв'язок потребує певного часу для розвитку; він може не призвести до суспільно небезпечного наслідку, що докорінно змінює кримінально-правову оцінку діяння. Згадаємо, що не всі діяння, які Особлива частина КК України вважає кримінально протиправними лише у разі настання визначених у диспозиції наслідків, характеризуються умисною формою вини. Отже, просто недбале діяння може бути – або ні – кримінально протиправним лише тоді і якщо настануть наслідки. Часовий розрив залишає самому суб'єкту, іншим осо-

бам чи навіть випадковому перебігу подій можливість відвернути можливі наслідки. Однак, чи можна у такому разі ігнорувати той факт, що діяння вже відбулося? Як охарактеризувати юридичний ефект втрати діянням, яке могло призвести до наслідків, отже, є суспільно небезпечним, але таких наслідків на момент кримінально-правової оцінки немає?

Наприклад, у ст. 251 КК України саме по собі порушення ветеринарних правил не містить складу кримінального правопорушення, поки не настануть подані в диспозиції як спричинені таким діянням наслідки: «поширення епізоотії або інші тяжкі наслідки». Йдеться не просто про, наприклад, інкубаційний період певної хвороби, а про перевищення визначеного ветеринарією певного кількісного порогу, облікованого кількістю вражених тварин залежно від небезпечності збудника, тобто про епізоотію. Інший, також медичний, приклад – група норм про зараження людини вірусом, невиліковною інфекційною хворобою, зокрема – небезпечною для життя людини (ст. 130 КК України), венеричною хворобою (ст. 133 КК України). Особливістю вірусних і інфекційних хвороб є те, що зараження залежить від багатьох чинників, які не можуть повністю контролюватися винним – гігієна, стан організму потерпілого, насамперед імунітет, умови навколишнього середовища тощо. Часом скоєнням таких кримінальних правопорушень є вчинення дії чи бездіяльності. Наслідок, якщо він настає, має місце пізніше. Коли він не настає, діяння – те саме з погляду суб'єктивних ознак і з «технічної» точки зору – не вважається суспільно небезпечним.

Таким чином, повністю завершене діяння може бути явищем, байдужим до кримінального права, до моменту епізоотії чи розвитку в організмі людини вірусу чи інфекції. Лише потім, «заднім числом» діяння підлягає кримінально-правовій оцінці як суспільно небезпечне на момент його вчинення, – лише у разі, якщо в подальшому воно призвело до суспільно небезпечних наслідків. Залежно від результату діяння, ретроспективна кримінально-правова оцінка (інкримінування *post factum*) можна розглядати дwoяко. Як «призначення винних», що містить елементи об'єктивного ставлення. Або діяння, яке за загальними ознаками (ч. 2 ст. 11 КК України) могло заподіяти істотну шкоду ігнорується і не визнається небезпечним лише тому, що не настали спеціально визначені наслідки. У будь-якому разі, як і в ситуації із закінченим замахом, у кримінальних правопорушеннях, які не характеризуються умислом, також є період часу, протягом якого технічно закінчена дія юридично ще не набула властивостей суспільно небезпечної. Так само формування складу кримінального правопорушення завершує більш або менш імовірна подія, випадковість. Цей період невизначеності залежить від зовнішніх щодо суб'єкта відповідальності обставин, тобто від взаємодії

імовірнісних процесів. Цілком подібна залежність існує і у кримінальних правопорушеннях, у яких фактичний наслідок як частина евентуального умислу є кваліфікуючою чи особливо кваліфікуючою ознакою діяння.

Доктрина кримінального права розглядає явище казусу – настання суспільно небезпечних наслідків у результаті діянь, які за звичайних обставин до нього не могли призвести; казус, або ж випадок не тягне кримінальної відповідальності. Як розглянуто вище, ситуація може бути дзеркально протилежною «безневинному» казусу – протиправне саме по собі діяння до небезпечного наслідку не призвело. Чому такий, щасливий для об'єкта кримінально-правової охорони, випадок також знімає питання про притягнення до кримінальної відповідальності за вчинені діяння? Адже, ані наприклад, недбала дія, ані легковажність у розрахунку на відвернення її наслідків нікуди не поділись і на момент свого вчинення створювали таку саме небезпеку, як і ті, що завершилися трагічно.

Втручання в імовірність

КК України має своїм завданням, зокрема, правове забезпечення охорони низки об'єктів від кримінально протиправних посягань, а також запобігання кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 1 КК України), і для цього завдання КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями (ч. 2 ст. 1) [10]. Отже, з усієї множини суспільно небезпечних діянь деякі є кримінальними правопорушеннями, і перелік саме таких діянь визначає КК України. Вказане дозволяє розглядати останній якщо не як модель кримінально-правових загроз, то принаймні як правову основу такої моделі. Запобігання кримінальним правопорушенням як обов'язок держави², вимагає від неї проактивного втручання задля відвернення

² Термінологічна ремарка: роздільне застосування вказує на невзаємозамінність слів «запобігання» і «попередження», коли йдеться про завдання правоохоронних інституцій (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»): «...покладається *попередження*, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних та інших кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також *запобігання* вчиненню нових»; Закон України «Про Службу безпеки України»: «... *попередження*, виявлення, припинення та розкриття *кримінальних правопорушень* ... та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України» (ч. 2 ст. 2); «здійснювати контрольно-розвідувальні заходи з метою *попередження* ... будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України» (п. 4 ч. 1 ст. 24); «здійснювати *попередження*... злочинів технологічного тероризму, *запобігання* вчиненню терористичних актів з використанням небезпечних хімічних речовин, диверсій у суб'єктів господарювання хімічної промисловості та на об'єктах критичної інфраструктури» (п. 22 ч. 1 ст. 24); ст. 1, ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»: «...покладаються завдання щодо *запобігання*, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції», «... вирішує завдання із *запобігання*, виявлення, припинення, розкриття і розслідування... [злочинів...]»

загроз, зокрема – реальних. Зрозумілим є кінцевий момент запобігання: залежно від успіху, це унеможливлення вчинення кримінального правопорушення, або, навпаки, момент такого вчинення.

Щоби не перетворитися на свавілля, втручання повинно мати правові підстави, юридичні критерії.

Коли для цілей кримінально-правової оцінки необхідно оцінити заподіяну шкоду, все здається доволі простим – провадиться оцінка збитків, досліджується характер тілесних ушкоджень, визначається глибина моральних страждань. Певні складнощі виникають під час доказування причинно-наслідкового зв'язку, адже йдеться про згаданий вище рух у зворотному напрямі детермінованості та імовірності: діяння має бути необхідним і достатнім, а залежно від наукових поглядів – також основною чи єдиною причиною наслідку. Але як визначати перспективну шкоду? Описати факт, який не став реальністю? Чи існують правові підстави для втручання, коли суспільна небезпека ще не впала з дерева можливостей у вигляді злочинного наслідку? Адже це втручання – це не тільки правообмеження щодо поведінки, яка формально не є кримінально протиправною, але також конкретні матеріально-технічні і фінансові ресурси. У розрізі згаданих вище прикладів – визначити і діагностувати контактну групу носія інфекції, провести ветеринарні заходи раннього попередження епізоотій (наприклад, забій худоби), здійснити своєчасну меліорацію ґрунту, скасувати рішення – з погляду презумпції невинуватості – (ще) не зловживаючої і не недбалой – службової особи, які не призвели, але, ймовірно, призведуть до істотної

у близьких, але не тотожних запобіганням конструкціях сформульовано обов'язок підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність – «...вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо *попередження*, своєчасного виявлення і припинення кримінальних правопорушень та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, здійснювати *профілактику* правопорушень»; п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України»: «забезпечення економічної безпеки держави шляхом *запобігання*, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави»). На підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, покладено обов'язок «вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо *попередження*, своєчасного виявлення і припинення кримінальних правопорушень та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, здійснювати *профілактику* правопорушень» (п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), окремі права таких підрозділів можуть бути реалізовані «виключно з метою *запобігання вчиненню* тяжкого або особливо тяжкого злочину, *запобігання* і *припинення терористичних актів* та інших *посягань* спеціальних служб іноземних держав та організацій, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо», «При застосуванні оперативно-розшукових заходів працівники оперативних підрозділів зобов'язані враховувати їх відповідність ступеню суспільної небезпеки кримінально протиправних посягань та загрози інтересам суспільства і держави.» (ч. 3 ст. 8, ч. 7 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»).

шкоди чи тяжких наслідків? Перехідний, квазізлочинний чи квазіделіктний етап розвитку казуальності не може бути виправданням для пасивної, очікувальної поведінки органів, на які покладено, крім припинення, також попередження і запобігання кримінальним правопорушенням. Їхньою практикою вироблено широке коло підходів щодо припинення попередньої кримінально протиправної діяльності, коли реалізація умислу припиняється на стадіях готування чи замаху. Але не слід забувати і про потребу припинення необережних кримінальних правопорушень. Крім того, існують суцільні сфери, в яких суспільна небезпечність умисного діяння не є цілком очевидною, і оцінка шкідливого потенціалу діяння потребує спеціальних знань, відсутніх у слідчих чи оперативних працівників. Їх власні припущення щодо очікуваних збитків, імовірної шкоди, реальності загроз тощо чи відповідні повідомлення заявників, посадових осіб, потребують інструменту перевірки. Видається обґрунтованим, що таким засобом має бути криміналістика. Адже до предмета цієї сфери науки і практичної діяльності доволі одностайно відносять «криміналістичну» чи «експертну» профілактику, покладають завдання із забезпечення не лише розслідування, а й попередження та запобігання кримінальним правопорушенням та навіть усунення детермінант злочинності (наприклад, [19, с. 126]). Вочевидь, презумпція невинуватості створила своєрідну пастку для проактивної і предиктивної правоохоронної діяльності і її криміналістичного забезпечення – протидія діяння, суспільна небезпечність якого не є очевидною, ставить правоохоронців у юридично вразливе становище. У світлі наведених поглядів про імовірнісне начало у кримінальному праві можна запропонувати дві складові рішення цієї комплексної проблеми: методологічний розвиток криміналістичного прогнозування, *forensic forecast* як документального обґрунтування імовірності створення суспільно небезпечних наслідків та доповнити обвинувально-персональний спосіб захисту від кримінальних загроз превентивними механізмами.

Інакше кажучи – діяння чи суб'єкт його вчинення мають розглядатися не як першопричина імовірного кримінального правопорушення, а як відправна точка імовірності створення суспільно небезпечних наслідків, визначених у КК України. Явна чи констатована експертним висновком суспільна небезпечність діяння за такого підходу не зводиться до кримінального провадження, і потребуватиме інших організаційно-правових форм. Найближчим прикладом такої проактивності є процедура забезпечення безпеки особи, яка бере участь у кримінальному судочинстві – яка включає оцінку загрози як реальної, визначення об'єкта, способу і строків заходу. Кримінальне провадження щодо джерела загрози є в цій діяльності побічним аспектом. Цей

приклад показує, що правова система вже має досвід інституційності щодо превентивних заходів, які ґрунтуються на оцінці ймовірності загрози.

Підсумовуючи, зазначимо, що forensic forecast як принципово новий метод криміналістичного забезпечення має підстави стати документальною формою обґрунтування ймовірності суспільно небезпечних наслідків. Він дозволить легітимізувати проактивне втручання без підміни кримінального провадження і вивести запобігання кримінальним правопорушенням за межі суто обвинувально-персональної логіки.

Висновки

Суспільна небезпечність діяння як обов'язкова ознака кримінального правопорушення – це характеристика, яка формується поза складом такого правопорушення, тому не складається з його елементів і може не збігатися із ним у часових межах. Її змістом є істотна шкода. Вона буває дійсною і потенційною. Потенційне завжди ймовірніше, а дійсне може зберігати потенціал у каскадному розвитку. З погляду фактично запропонованої у статті ревізії доктринальної конструкції складу кримінального правопорушення (яка в цьому питанні не має чіткої опори в законі), наслідки і казуальний зв'язок слід вважати не ознакою складу, а загальними чи спеціальними (визначеними в диспозиції (частини) статті Особливої частини КК України) ознаками суспільної небезпечності діяння. Оскільки вони перебувають поза складом, формування останнього ще не означає закінчення кримінального правопорушення – із будь-якою формою об'єктивної сторони (матеріальна, формальна) чи формою вини (умисел, необережність). І навпаки, при несформованому складі діяння самі по собі набувають ознак небезпечності і тому настає відповідальність при незакінченому кримінальному правопорушенні. Таким чином, склад кримінального правопорушення слід розуміти як мінімальну юридичну модель діяння, тоді як суспільна небезпечність – як його зовнішню характеристику, що добудовується у часі. Всупереч положенням матеріального права про підставу кримінальної відповідальності як діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, «заключним випадком», є набуття діянням достатньої суспільної небезпечності. Таке набуття може відриватися в часі від діяння. У такому разі кримінально-правова оцінка робиться пост-фактум і насправді є зворотною реконструкцією. Але в такій реконструкції рух від наслідків до причини має враховувати, чи вагомими є випадковості і чи містило «дерево можливостей» варіанти правомірного розвитку подій. Якщо так – має місце сумнів щодо вини, і він тлумачиться на користь особи.

Ймовірніше є припущенням. Тому можливість заподіяння діянням істотної шкоди як загальна ознака суспільної небезпечності (ч. 2 ст. 11 КК України),

а не спеціально визначений у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК України наслідок, відкидається при правозастосуванні.

Юридично невизначений стан діяння, яке після його вчинення ще не призвело до суспільної небезпечності, гостро ставить питання втручання, зокрема, правоохоронного, у розвиток подій. Відвернення наслідків, локалізація шкоди до допорогового рівня має результатом істотне зниження суспільної небезпечності. Визначення підстав втручання вимагає доволі чіткого прогнозного висновку щодо питання про імовірний чи звичайний, або ж неодмінний розвиток подій. Формулювання такого висновку, вочевидь, має стати самостійним напрямком криміналістичної експертизи – але не для цілей обвинувачення, а задля запобігання і попередження кримінальних правопорушень. Цікаво, що згадане правоохоронне втручання і саме є випадковістю. Аналогічно до цивільно-правового поняття обставин непереборної сили, які уключають рішення органів влади. Такий «форс-мажор» не виключає можливості притягнення до відповідальності за закінчений замах – діяння, суспільно небезпечний потенціал якого не був насправді реалізований.

У цілому, оцінка імовірності, управління ризиками є повсякденністю у кримінально-правових відносинах. Наявні конституційні бар'єри – неприпустимість використання обвинувачення у припущенні та тлумачення сумнівів щодо вини на користь її відсутності – у світлі цього аспекту, схоже, відкидаються як практикою, так і теорією.

Список використаних джерел

- [1] Балобанова Д. О., Газдайка-Василишин І. Б. Кримінальна відповідальність та її підстава : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 52 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8094/1/balobanova-gazdajka_MAKET.pdf (дата звернення 09.10.2025).
- [2] Чугуніков І. Підстава кримінальної відповідальності та тенденції розвитку кримінального законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 223–233. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/42.pdf> (дата звернення 09.10.2025).
- [3] Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.
- [4] Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення в вину : монографія. Київ : Атіка, 2009. 176 с.
- [5] Строган А. Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності : навч. посіб. Київ : Атіка, 2007. 424 с.
- [6] Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 480 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/309/1/Крым-Zagal.pdf> (дата звернення: 09.10.2025).
- [7] Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (дата звернення 09.10.2025).

- [8] Про затвердження Порядку складення досудової доповіді : наказ М-ва юстиції України від 27.01.2017 р. № 200/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text> (дата звернення 09.10.2025).
- [9] Yogev D. Attribution Matters: How Causal Explanations Influence Perceptions of Dangerousness and Racial Classification. *Criminal Justice and Behavior*. 2025 Vol. 52, No. 6. P. 916-936. <https://doi.org/10.1177/00938548241307234>.
- [10] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
- [11] Павлів Н. Окремі питання замаху на злочин. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 258–261. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.45>.
- [12] Горностаї А. В. Кримінальна відповідальність за замах на злочин : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 232 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2016/Gornostay_mon_2013.pdf (дата звернення: 09.10.2025).
- [13] Кримінальний процесуальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.09.2025).
- [14] Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику (стандарт ІЕС/ISO 31010:2009). 2021. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/archive/print/page/3967/29.11.2023/> (дата звернення: 09.10.2025).
- [15] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 09.10.2025).
- [16] Аналіз першопричин. 22 серп. 2024 р. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%BD&oldid=43328453 (дата звернення: 09.10.2025).
- [17] Pundik A. Rethinking the Use of Statistical Evidence to Prove Causation in Criminal Cases: A Tale of (Im)Probability and Free Will. *Law and Philos*. 2021. No. 40. P. 97-128. <https://doi.org/10.1007/s10982-020-09389-0>.
- [18] Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину : дис. ... канд. юрид. наук / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2017. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3533/1/rudkovska_d.pdf (дата звернення: 09.10.2025).
- [19] Батюк О. В., Новикова О. О. Методика криміналістичної профілактики злочинів проти основ національної безпеки. *Київський часопис права*. 2023. № 4. С. 123–131. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.4.18>.

References

- [1] Balobanova, D.O., & Gazdajka-Vasylyshyn, I.B. (2024). Criminal Liability and Its Basis: A Textbook. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. Retrieved from https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8094/1/balobanova-gazdajka_MAKET.pdf.
- [2] Chuhunikov, I. (2018). Grounds of Criminal Liability and Trends in the Development of Ukraine's Criminal Legislation. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 9, 223–233. Retrieved October 9, 2025, Retrieved from <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/42.pdf>
- [3] Brych, L.P. (2013). Theory of Differentiation of Crime Elements. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [4] Vorobei, P.A. (2009). *Criminal-Law Attitude to Guilt*. Kyiv: Atika.
- [5] Strohan, A.Yu. (2007). *The Corpus Delicti as the Basis of Criminal Liability*. Kyiv: Atika.

- [6] Bazhanov M.I., Baulin, Yu.V., & Borysov, V.I. (2005). Criminal Law of Ukraine: General Part. M. I. Bazhanov, V. V. Stashys, V. Ya. Tatsii (Eds.). (2nd ed., revised and supplemented). Kyiv: Yurinkom Inter.
- [7] Law of Ukraine No. 160-VIII "On Probation". (February 5, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>.
- [8] Order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 200/5 "On Approval of the Procedure for Preparing a Pre-Trial Report". (January 27, 2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text>.
- [9] Yogev, D. (2025). Attribution Matters: How Causal explanations influence Perceptions of Dangerousness and racial Classification. *Criminal Justice and Behavior*, 52(6), 916-936. <https://doi.org/10.1177/00938548241307234>.
- [10] Criminal Code of Ukraine No. 2341-III. (April 5, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
- [11] Pavliv, N. (2020). Separate issues of attempted crime. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 5, 258-261. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.45>.
- [12] Hornostay, A.V. (2013). Criminal liability for attempted crime. Kharkiv: Yurayt. Retrieved from https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2016/Gornostay_mon_2013.pdf.
- [13] Criminal Procedure Code of Ukraine No. 2341-III. (April 5, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
- [14] Risk Management. Risk Assessment Techniques (IEC/ISO 31010:2009). 2021. Retrieved from <https://wiki.nazk.gov.ua/archive/print/page/3967/29.11.2023/>.
- [15] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [16] Root Cause Analysis. (August 22, 2024). Wikipedia. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%B-B%D1%96%D0%B7_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%BD&oldid=43328453.
- [17] Pundik, A. (2021). Rethinking the Use of Statistical Evidence to Prove Causation in Criminal Cases: A Tale of (Im)Probability and Free Will. *Law and Philos*, 40, 97-128. <https://doi.org/10.1007/s10982-020-09389-0>.
- [18] Rudkovska, M.R. (2017). Social dangerousness as a sign of the concept of crime. Ph.D. Thesis. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. Retrieved from https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3533/1/rudkovska_d.pdf.
- [19] Batyuk, O.V., & Novikova, O.O. (2023). Methodology of forensic prevention of crimes against the foundations of national security. *Kyiv Legal Journal*, 4, 123-131. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.4.18>.

Станіслав Євгенович Шептуховський

кандидат юридичних наук

головний науковий співробітник

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз

Служби безпеки України

03113, вул. М. Василенка, 3, Київ, Україна

e-mail: nauka_ict@ssu.gov.ua

ORCID 0009-0007-0087-1868

Stanislav Ye. Sheptukhovskiy

Ph.D. in Law

Chief Scientist

Ukrainian Research Institute of Special Equipment and Forensic Science
of the Security Service of Ukraine

03113, 3 Vasylenska Str., Kyiv, Ukraine

e-mail: nauka_ict@ssu.gov.ua

ORCID 0009-0007-0087-1868

Рекомендоване цитування: Шептуховський С. Є. Кримінально-правова ймовірність. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 137–162. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.342380>.

Suggested Citation: Sheptukhovskiy, S.Ye. (2025). Probabilistic Criminal Law. *Problems of Legality*, 171, 137-162. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.342380>.

Статтю подано / Submitted: 12.11.2025

Доопрацьовано / Revised: 12.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

Постанова про визнання речовими доказами як кримінальне процесуальне рішення

Галина Миколаївна Гетьман*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність дослідження полягає в тому, що попри прийняття чинного кримінального процесуального закону України у 2012 р. деякі процесуальні питання залишаються дискусійними, спірними та подекуди невизначеними, зокрема, прийняття кримінального процесуального рішення слідчим, детективом, дізнавачем, прокурором, у формі постанови, щодо визнання предметів, речей, документів речовими доказами. Законодавець не встановив чіткої норми, що вимагає складення такого різновиду кримінального процесуального документа, проте, представники сторони обвинувачення приймають такі процесуальні рішення на стадії досудового розслідування, що породжує дискусії зі сторони захисту, представники якої продовжують активно стверджувати про незаконність прийняття такого кримінального процесуального рішення, як постанова про визнання речовими доказами. Метою статті є саме аналіз такого правового явища, як прийняття кримінального процесуального рішення, на стадії досудового розслідування слідчим, детективом, дізнавачем, прокурором, у формі постанови про визнання речовими доказами, з'ясування підходу у цій площині національних судів та Європейського суду з прав людини. З урахуванням означеної мети у статті на підставі застосування методу аналізу розглянуто чинне кримінальне процесуальне законодавство України, окремі положення Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. та практика національних судів першої інстанції. Досліджено наукові думки окремих науковців щодо необхідності прийняття такого кримінального процесуального рішення у формі постанови про визнання речовими доказами, що дало підстави означити місце в системі юридичних знань такого правового явища. Окрім того, на підставі порівняння здійснено дослідження практики ЄСПЛ щодо визначення стандартів законності та пропорційно вилучення майна в особи як речових доказів під час досудового розслідування у кримінальному провадженні та визначено важливість впливу на практику прийняття кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні на національному рівні. Ця наукова розвідка дає підстави стверджувати, що на сьогодні серед науковців та практиків відсутня єдність думок щодо розумінні окремих положень КПК України, залишаються певні проблеми з усвідомлення сутності кримінальних про-

цесуальних рішень, що приймаються стороною обвинувачення на стадії досудового розслідування, і це є підставою для подальших досліджень та врегулювання змісту окремих положень на законодавчому рівні.

Ключові слова: постанова про визнання речовими доказами; кримінальне процесуальне рішення; сторона обвинувачення; досудове розслідування; арешт майна.

Resolution on the Recognition of Material Evidence as a Criminal Procedural Decision

Halyna M. Hetman*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua

Abstract

Despite the adoption of the current criminal procedural law of Ukraine in 2012, some procedural issues remain debatable, controversial and, in some cases, unclear. One such issue is the adoption of a criminal procedural decision by an investigator, detective, inquiry officer or prosecutor, in the form of a ruling, regarding the recognition of objects, items or documents as material evidence. After all, the legislator has not established a clear rule requiring the drafting of this type of criminal procedural document, but representatives of the prosecution make such procedural decisions at the pre-trial investigation stage, which gives rise to discussions on the part of the defence, whose representatives continue to actively argue that it is unlawful to adopt such a criminal procedural decision as a ruling on the recognition of material evidence. The purpose of this article is to analyse the legal phenomenon of criminal procedural decisions made at the pre-trial investigation stage by investigators, detectives, interrogators, and prosecutors in the form of rulings recognising material evidence, and to clarify the approach taken in this area by national courts and the European Court of Human Rights. Taking into account the stated objective of the article, based on the application of the analysis method, the current criminal procedural legislation of Ukraine, certain provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1960, and the practice of national courts of first instance were analysed. The scientific opinions of individual scholars on the necessity of adopting such a criminal procedural decision in the form of a ruling on the recognition of material evidence were examined, which provided grounds for defining the place of such a legal phenomenon in the system of legal knowledge. In addition, based on a comparison, a study was conducted of the ECHR's practice in determining the standards of legality and proportionality of seizing property from a person as material evidence during a pre-trial investigation in criminal proceedings and determining the importance of the impact on the practice of making criminal procedural decisions in criminal proceedings at the national level. The study provides grounds for asserting that, at present, there is no consensus among scholars and practitioners regarding the interpretation of certain provisions of the CPC of Ukraine. In addition, there remain certain problems in understanding the essence of criminal procedural decisions taken by the

prosecution at the pre-trial investigation stage, which is a basis for further research and regulation of the content of certain provisions at the legislative level.

Keywords: resolution (resolution) on recognition as material evidence; criminal procedural decision; prosecution; pre-trial investigation; seizure of property.

Вступ

Постанова, як кримінальне процесуальне рішення є одним із процесуальних документів, що складається слідчим, детективом, дізнавачем або прокурором із різних процесуальних питань упродовж всієї стадії досудового розслідування. Постанова – це владне волевиявлення уповноважених суб'єктів, що наділяється імперативною ознакою та породжує нові процесуальні зв'язки в межах кримінального провадження на стадії досудового розслідування, зобов'язує учасників до виконання (чи, навпаки, забороняє) певних процесуальних дій. Прийняття кримінального процесуального рішення у формі постанови слідчим, детективом, дізнавачем або прокурором також може бути підставою для отримання нових, підтвердження або спростування вже наявних фактичних обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для ефективності здійснення досудового розслідування. Окрім того, постановою засвідчується законність здійснення окремих процесуальних дій, до яких належить і визнання предметів, речей або документів, за допомогою яких було вчинено кримінальне правопорушення (або що містять ознаки вчиненого кримінального правопорушення), речовими доказами.

Через те що законодавець у ст. 98 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) прямо не закріпив вимогу щодо складення постанови про визнання речовими доказами, на практиці прийняття такого кримінального рішення у формі відповідного документа породжує дискусії і серед науковців, і серед практиків. Більшість дискусійних питань практичного спрямування щодо законності складення такої постанови породжують переважно практикуючі адвокати. Натомість, слідчі керуючись положенням, що закріплено у ст. 110 КПК України стосовно того, що всі рішення слідчого (детектива), дізнавача, прокурора приймаються у формі постанови, складають цей процесуальний документ, адже визнати предмети, речі або документи, що вилучаються під час проведення процесуальних дій, означає, що вони мають набути відповідного статусу, що підтверджує законність їх вилучення, а також вирішити подальшу долю таких об'єктів щодо їх належної схоронності, зберігання та подальшої можливості здійснювати доказування за допомогою проведення експертиз, в яких такі речі, предмети або документи можуть бути об'єктами дослідження або використані як експериментальні зразки.

Саме тому метою статті є розгляд основних проблем, що стосуються прийняття такого кримінального процесуального рішення щодо визнання речовими доказами, що приймається у формі постанови, а також наукових підходів, практики національних судів та окремих рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що дають можливість розв'язати окремі спірні питання.

Огляд літератури

Проблеми прийняття кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні під час досудового розслідування привертали увагу багатьох вітчизняних дослідників, адже за допомогою прийняття своєчасного, належного рішення відбувається встановлення таких фактичних обставин у кримінальному провадженні, що стають доказами. Питанням прийняття кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні присвятили свої наукові праці такі видатні вчені та сучасні дослідники, як М. І. Бажанов [1], М. Ю. Грошевий [2], О. І. Марочкін [3]. Зокрема, питанням прийняття кримінальних процесуальних рішень щодо визнання об'єктів речовими доказами, що були предметами вчинення кримінального правопорушення або містили на собі сліди вчиненого кримінального правопорушення, присвячували свої дослідження сучасні видатні науковці, професори, серед яких необхідно виокремити О. Г. Шило [4], Л. М. Лобойка [5], В. В. Вапнярчука [6], М. Є. Шумила [7].

Матеріали та методи

Обрана тема статті та визначення основної мети стосовно розгляду дискусійних питань щодо прийняття такого кримінального процесуального рішення слідчого, детектива, дізнавача, прокурора (тобто сторони обвинувачення), як постанова про визнання речовими доказами, зумовило здійснити комплексний підхід до застосування методів наукового пізнання. Так, методологічною основою дослідження є метод аналізу, що покладено в основу вивчення положень чинного кримінального процесуального закону 2012 р. та процесуального законодавства 1960 р., що втратило чинність. Також на підставі аналізу було вивчено ухвали слідчих суддів. За допомогою формально-юридичного методу досліджено позиції інших науковців щодо необхідності прийняття такого кримінального процесуального рішення, як постанова про визнання речовими доказами, це дало можливість визначити місце цього правового явища в системі юридичних знань. Зокрема, застосування порівняльного методу дозволило проаналізувати практику ЄСПЛ щодо визначення стандартів законності та пропорційності вилучення майна в особи під час досудового розслідування та їх вплив на практику прийняття кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

Результати та обговорення

Будь-яка діяльність слідчого, детектива, дізнавача, прокурора, у кримінальному провадженні під час здійснення досудового розслідування, має знаходити своє закріплення та відображення у кримінальних процесуальних документах. Відображення у кримінальних процесуальних документах інформації різного роду здійснюється у двох напрямках: 1) безпосереднє відображення ходу та результатів проведення процесуальних дій у протоколах; та 2) відображення змісту прийнятого рішення як мети здійснення конкретної процесуальної діяльності. До останніх, відповідно до ст. 110 КПК України законодавець відносить прийняття рішень слідчого (детектива), дізнавача та прокурора у формі постанови (ч. 3 ст. 110 КПК України) та складення обвинувального акта (ч. 4 ст. 110 КПК України). Порівнюючи ці кримінальні процесуальні рішення, варто зазначити, що обвинувальний акт є завершальним документом кримінального провадження, що складається у зв'язку із закінченням досудового розслідування (що свідчить про зібрану вже достатню кількість доказів) та, після ознайомлення підозрюваного з цим документом він направляється до суду. У формі постанови можуть прийматися кримінальні процесуальні рішення не тільки про припинення досудового розслідування, а й абсолютно різного роду у великій кількості інші, не менш важливі (а подекуди визначальні), кримінальні процесуальні рішення у кримінальному провадженні, за допомогою яких відбуваються отримання нової інформації (фактичних даних), перевірка та підтвердження чи спростування вже наявних фактичних даних, що були встановлені раніше.

Варто зауважити, попри відсутність чіткого термінологічного визначення терміна «постанова», у сучасних практичних працівників та науковців розуміння сутності означеного кримінального процесуального рішення не викликає дискусії. Адже, поряд із законодавчим визначенням, що «процесуальними рішеннями є всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду» (ч. 1 ст. 110 КПК України) [8] та, зокрема, аналізу ч. 5 ст. 110 КПК України очевидно, що постанова – це кримінальне процесуальне рішення слідчого, детектива, дізнавача, прокурора, що знаходить своє документальне вираження на офіційному бланку, в якому через коротке викладення наявних у кримінальному провадженні фактичних обставин формулюється висновок щодо необхідності здійснення передбачених кримінальним процесуальним законодавством дій або, навпаки, формулюється твердження про заборону їх виконання через обґрунтування, та в межах норм процесуального законодавства, що, у свою чергу, породжує певні процесуальні зв'язки або факти, за допомогою чого уповноважені

суб'єкти сторони обвинувачення можуть отримати нові фактичні обставини, перевірити або спростувати раніше здобуті.

Окрім того, слід звернути увагу, що за власною назвою у кримінальному провадженні може бути складено велику кількість постанов: «про призначення слідчого / групи слідчих у кримінальному провадженні», «про об'єднання / виділення матеріалів кримінального провадження», «про огляд трупа, пов'язаного з ексгумацією», «про закриття кримінального провадження» тощо.

Однак слід констатувати, що попри відсутність у цьому питанні суттєвих дискусій, все одно залишається спірним питання щодо складення слідчим, прокурором постанови про визнання об'єктів (що вилучаються у кримінальному провадженні, зокрема, найчастіше, під час огляду місця події) речовими доказами.

Аналіз національного законодавства та судова практика

Зважаючи на положення ч. 1 ст. 98 КПК України, яким закріплено, що «речовими доказами є матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінальних протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення» [8], можна зробити висновок про відсутність прямої вказівки законодавця на можливість прийняття рішення слідчим, прокурором у формі постанови щодо визнання таких об'єктів «речовими доказами». Проте, аналізуючи попереднє кримінальне процесуальне законодавство 1960 р., зокрема, у ст. 78 якого було закріплено, що «речовими доказами є предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій, гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, і всі інші предмети, які можуть бути засобами для розкриття злочину і виявлення винних або для спростування обвинувачення чи пом'якшення відповідальності», що мали бути «уважно оглянуті, по можливості сфотографовані, докладно описані в протоколі огляду і приєднані до справи *постановою особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора* або ухвалою суду. Речові докази зберігаються при справі, за винятком громіздких предметів, які зберігаються в органах дізнання, досудового слідства і в суді або передаються для зберігання відповідному підприємству, установі чи організації» (ст. 79 КПК 1960 р.) [9]. Попередньо можна висувати, що сторона обвинувачення, в особі слідчого, детектива, дізнавача, прокурора, начебто за аналогією процедури

вилучення речей за часів дії кримінального процесуального законодавства, застосовує вилучення речей через прийняття кримінального процесуального рішення у формі постанови. Але така позиція буде хибною.

Варто звернутися до інших чинних нормативно-правових актів та безпосередньо спробувати з'ясувати сутність процедури й мету вилучення матеріальних об'єктів, що стосуються кримінального провадження, та спосіб і цілі зберігання таких об'єктів. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України», «вилучені (отримані) стороною обвинувачення речові докази зберігаються разом з матеріалами кримінального провадження в індивідуальному сейфі (металевій шафі) слідчого, дізнавача, який здійснює таке провадження» (п. 7) [10]. Матеріальні об'єкти, що стосуються кримінального провадження, можуть вилучатися у зв'язку з проведенням слідчих (розшукових) дій або застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема, тимчасового вилучення майна. Здійснення указаних процесуальних дій дає можливість слідчому, детективу, дізнавачу, прокурору дійти висновку, що виявлені під час проведення означених дій матеріальні об'єкти можуть бути визнані не просто речовими доказами, що містять на собі сліди вчиненого кримінального правопорушення або були безпосереднім об'єктом його вчинення, а також за допомогою таких об'єктів може бути підтверджено, спростовано раніше виявлені фактичні обставини або з'ясовані нові фактичні обставини у зв'язку з тим, що ці об'єкти можуть служити порівняльними зразками для проведення експертних досліджень. У випадку, коли такі вилучені предмети, документи не являють собою майно особи, що може бути відчуженим, прихованим, пошкодженим, зіпсованим, знищеним, перетвореним, а окрім того, не забезпечує мету, що передбачена ч. 2 ст. 170 КПК України, то вони, після вилучення, мають зберігатися за встановленими законодавством правилами особою, яка здійснює кримінальне провадження та є відповідальною за збереження таких вилучених об'єктів.

За своїм змістом виявлення таких об'єктів, їх вилучення, засвідчення у відповідному протоколі проведеної процесуальної дії підводить слідчого, детектива, дізнавача або прокурора до розуміння того, чи мають такі об'єкти бути вилучені в особи у зв'язку із необхідністю накладення арешту на ці об'єкти як майно особи, або вони можуть бути використані стороною обвинувачення для забезпечення доказування у кримінальному провадженні під час досудового розслідування. У свою чергу, таке осмислення слідчим, детективом, дізнавачем або прокурором і являє собою прийняття відповідного кримінального процесуального рішення. Оскільки законодавець у ст. 98 КПК України чітко не закріплює необхідність складення відповідного процесу-

ального документа, що засвідчує необхідність вилучення таких матеріальних об'єктів як речових доказів, але, у свою, чергу, розуміння необхідності вилучення таких об'єктів і є кримінальним процесуальним рішенням, яке відповідно до ч. 3 ст. 110 КПК України і має прийматися у формі постанови. Це підтверджується кореляцією відповідних норм між собою.

Із приводу необхідності складення такої постанови, свого часу також наголошувала О. Г. Шило, звертаючи увагу, що під час здійснення огляду об'єктів, що мають на собі ознаки речових доказів, слідчий або прокурор залучають такі об'єкти до кримінального провадження відповідною постановою, «закон не передбачає складення окремої постанови про залучення до кримінального провадження предметів як речових доказів. Втім складання слідчим, прокурором такої постанови забезпечує визначеність у цьому питанні, тому з урахуванням ч. 3 ст. 100 КПК вбачається доцільним» [4, с. 81].

Аналізуючи сучасні дискусії з приводу необхідності винесення постанови слідчим (детективом), прокурором про визнання об'єктів речовими доказами, можна констатувати, що науковці та практики, які тією чи іншою мірою займалися дослідженням означеного питання та намагалися розв'язати розглядувані проблеми, створили (породили) два абсолютно протилежні підходи. Прибічники одного з підходів, вважають, що винесення постанови, що є предметом нашого дослідження, є обов'язковою та необхідною процесуальною дією слідчого (детектива), дізнавача, прокурора [6; 4; 11 та ін.]. Прихильники іншого, навпаки, вважають складення вказаної постанови зайвою й такою, що не відповідає вимогам сучасного кримінального процесуального законодавства [5; 7].

Тож, урахувавши наукові погляди, можна дійти висновку, що все ж таки більшість вчених наголошують на необхідності прийняття такого кримінального процесуального рішення щодо визнання речовими доказами у формі постанови. Окрім того, здійснюючи аналіз судової практики, можна дійти висновку, що судді під час вирішення питання щодо накладення арешту на майно або скасування такого арешту вимагають від суб'єкта подання клопотання як обов'язкового елемента доведення обґрунтування того, що речі були вилучені як речові докази. Так, зокрема, розглядаючи одне з клопотань, суддя указав, що разом із клопотанням про вирішення долі речових доказів було надано як додаток постанову про закриття кримінального провадження, але звернув увагу на відсутність постанови про визнання речей речовими доказами, указавши, що «клопотання обґрунтовується тим, що кримінальне провадження закрито, тому потрібно вирішити долю речових доказів. Проте, на підтвердження того, що за кримінальним провадженням наявні будь-

які речові докази, не додано жодних документів. Відсутня постанова про визнання речей речовими доказами, відсутні докази на підтвердження місця зберігання речових доказів» [12]. Схожого висновку доходить суддя іншого суду, указуючи в ухвалі, що «в матеріалах клопотання відсутня відповідна постанова про визнання вилучених речей речовими доказами у кримінальному провадженні, а також відповідне процесуальне рішення про накладення арешту на таке майно, на яке посилається у своєму клопотання сторона захисту» [13]. В іншому провадженні слідчий суддя, розглядаючи клопотання про надання дозволу на знищення речових доказів у кримінальному провадженні, зберігання яких через громіздкість створює труднощі та потребує витрат із забезпечення спеціальних умов зберігання, звертає свою увагу на наявність постанови про визнання речей речовими доказами, що підтверджує законність їх вилучення, але піддає сумніву мотивування детектива, який звернувся з відповідним клопотанням та прийняв рішення, враховуючи можливість та необхідність використання речових доказів під час їх дослідження, що відповідає цілям забезпечення кримінального провадження [14].

На підставі викладеного слід констатувати, що наявність постанови про визнання речей, предметів речовими доказами у кримінальному провадженні є обов'язковим кримінальним процесуальним документом, а для слідчого, детектива, дізнавача або прокурора – є обов'язком для прийняття кримінального процесуального рішення.

Аналіз рішень Європейського суду з прав людини

На необхідність наявності документів, якими посвідчується вилучення в особи речей, у межах кримінального провадження, свідчить і практика ЄСПЛ. Хоча ЄСПЛ прямо не наголошує, що представники держави зобов'язані складати відповідні процесуальні документи, але указує у своїх рішеннях, що втручання у право людини у користування, володіння та розпорядження її майном має відбуватися державою виключно на законних підставах.

Як відомо, національні суди мають застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права, що прямо передбачено ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [15], тому вважаємо за потрібне проаналізувати окремі рішення Суду з означеного питання. Водночас потрібно зважати, що стосовно порушень вилучення державою (в особі слідчого, детектива, дізнавача, прокурора) в особи майна в межах здійснюваного досудового розслідування у кримінальному провадженні, ЄСПЛ виявляє саме порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Так, одним із найвідоміших рішень, щодо вилучення майна та використання його як доказу у кримінальній справі (на момент вирішення питання діяв кримінально-процесуальний закон 1960 р.) є справа «Зосимов проти України», в якій заявник скаржився на те, що «працівники міліції незаконно провели обшук в його офісі, автомобілі та гаражі; вилучили його майно та використали його як речовий доказ у кримінальному провадженні, в якому він не був стороною. Заявник також скаржився на надмірну тривалість провадження та на відсутність у нього ефективних засобів юридичного захисту у зв'язку із зазначеними скаргами та щодо повернення його вилученого майна» [16]. Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ виявив порушення ст. 8 Конвенції та дійшов таких висновків. Зокрема, встановивши, що 20 листопада 2002 р. у заявника та його дружини постановою слідчого було вилучено майно, що долучено до справи як речові докази та поміщені на збереження в УДСБЕЗ ГУМВС України в м. Києві до вирішення питання згідно із законом. Проте, ЄСПЛ у п. 74 рішення «Зосимов проти України» зазначає, що «у матеріалах справи відсутні документи, на основі яких можна встановити юридичну підставу вилучення майна заявника. Суд вважає, що вищевикладені міркування, на основі яких Суд дійшов висновку, що огляд офісу, автомобіля та гаража заявника був незаконним у розумінні статті 8, рівною мірою стосуються і цієї скарги. Відповідно, Суд вважає, що вилучення майна заявника було незаконним для цілей статті 1 Першого протоколу» [16].

Виходячи із аналізу змісту цього рішення, ЄСПЛ визначає необхідність, для належного зберігання речових доказів, складення відповідного процесуального документа, яким майно залучається як речові докази, у межах проведення законної процесуальної дії, чи, зокрема, слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії. У свою чергу, можна зазначити, що національні суди дотримуються рекомендацій, що надаються ЄСПЛ, про що може свідчити наведена раніше практика розгляду клопотань щодо вирішення долі речових доказів та вимога суддів щодо наявності в матеріалах кримінального провадження такого процесуального документа, як постанова про визнання речей, предметів, документів речовими доказами, що має бути складена слідчим, детективом, дізнавачем, прокурором.

Схожу думку Суду також знаходимо у справі *Smirnov v. Russia*. Зокрема, у пп. 55, 56 та 57 свого рішення ЄСПЛ наголошує, що першою і найважливішою вимогою ст. 1 Протоколу № 1 є те, що будь-яке втручання державних органів у мирне володіння майном має бути *законним*. Зокрема, п. 2 ст. 1 Протоколу, визнаючи право держав контролювати використання майна, ставить це право в залежність від умови, що воно має здійснюватися шляхом застосування «законів». Крім того, принцип законності передбачає, що

відповідні положення внутрішнього законодавства є доволі доступними, точними та передбачуваними в їх застосуванні. Окрім того, Суд зазначає, що рішення про вилучення комп'ютера ґрунтувалося на положеннях Кримінально-процесуального кодексу РРФСР, що регулюють використання речових доказів у кримінальному провадженні, а тому слідчий мав право на власний розсуд винести постанову про вилучення будь-якого предмета, який він вважав важливим для розслідування. ЄСПЛ визнав, що збереження речових доказів може бути необхідним в інтересах належного відправлення правосуддя. Однак зазначає, що має існувати розумне співвідношення *пропорційності* між засобами, що застосовуються, та метою, якої прагне досягти держава, включаючи заходи, спрямовані на контроль використання майна особи. Ця вимога виражається поняттям *справедливого балансу*, який має бути досягнутий між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав особи [17].

Отже, важливим при втручанні у мирне володіння майном (тобто вилучення в особи її майна державою в межах розпочатого досудового розслідування, у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення) є врахування критерію законності відповідно до національного законодавства та пропорційності втручання держави у права людини. З аналізу цього рішення стає зрозумілим, що під законністю ЄСПЛ розуміє не тільки можливість чи необхідність вилучення майна, що стосується вчиненого кримінального правопорушення, а також належне засвідчення такого вилучення. Тут варто наголосити, що ЄСПЛ звертає увагу на необхідність доведення (доказування) стороною обвинувачення законності вилучення предметів, речей, що можуть стати доказами, про що так само зазначають окремі вчені у своїх наукових працях [18; 19]. Окрім того, на рівні національного законодавства така законність виявляється в необхідності прийняття кримінального процесуального рішення у формі постанови, що передбачено статтями 98 та 110 КПК України.

Щодо згадуваної у справі *Smirnov v. Russia* пропорційності, слід зазначити, що пропорційність визнається певним напрацьованим ЄСПЛ стандартом, що покликаний забезпечити рівноцінність «застосування примусу або обмеження прав і свобод осіб відносно законної мети таких дій. Під час обрання способу отримання доказів зважуються вагомість доказів, які можуть бути отримані унаслідок таких дій, ризику втрати доказів у разі застосування альтернативних (м'якших) способів їх отримання, ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, обставини вчинення якого є предметом досудового розслідування» [20, с. 108]. Тобто відповідний суб'єкт під час здійснення ним відповідної процесуальної дії має переконатися, що виявлені об'єкти (речі, предмети, документи) або були знаряддям вчинення кримі-

нального правопорушення, або мають на собі чіткі сліди, що указують на вчинення за допомогою таких речей злочину чи проступку.

Окрім того, на важливості врахування критерію законності ЄСПЛ також наголошував у справі *Beyeler v. Italy* [21] (пп. 108–114 рішення), визнавши, що основною умовою для визнання втручання сумісним із ст. 1 Протоколу № 1 є його законність, що, у свою чергу, передбачає, що відповідні положення внутрішнього законодавства мають бути достатньо доступними, точними та передбачуваними, а у рішенні у справі *Lithgow and others v. the United Kingdom* указав таке: «...що стосується фрази “згідно з умовами, передбаченими законом”, то вона вимагає, в першу чергу, наявності та дотримання достатньо доступних і достатньо точних внутрішніх правових положень» (п. 110) [22].

Висновки

З урахуванням законодавчої невизначеності та неузгодженості окремих положень, а також дискусій практичної спрямованості, що продовжують існувати, вважаємо за потрібне зазначити наступне.

Відповідно, до ст. 110 КПК України всі рішення слідчого, детектива, дізнавача, прокурора приймаються у формі постанови, за винятком випадків, що передбачені законом. У ч. 2 ст. 84 КПК України законодавець чітко закріплює положення, відповідно до якого визначено, що процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів, що отримані у передбаченому чинним кримінальним процесуальним законом порядку (ч. 1 ст. 84 КПК України). Визнати предмети, речі або документи, за допомогою яких було вчинено кримінальне правопорушення або що містять на собі сліди його вчинення, і є кримінальним процесуальним рішенням (визнати або не визначати) слідчого, детектива, дізнавача, прокурора, що має прийматися у формі такого процесуального документа, як постанова.

Окрім того, прийняття такого кримінального процесуального рішення саме у формі постанови підтверджується практикою національних судів та ЄСПЛ, що свідчить про необхідність дотримання не тільки прав, свобод, законних інтересів особи, а й безпосереднього дотримання законності процедури втручання держави (в особі слідчого детектива, дізнавача, прокурора) у право людини мирно, законно володіти своїм майном.

Список використаних джерел

- [1] Бажанов М. И. Законность и обоснованность основных судебных актов в советском уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Харьк. юрид. ин-т. Харьков, 1967. 34 с.
- [2] Грошевий Ю. М. Правові властивості вироку – акту правосуддя : навч. посіб. Харків : Укр. юрид. акад., 1994. 46 с.

- [3] Марочкін О. І. Мотивування процесуальних рішень слідчого : монографія. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 214 с.
- [4] Шило О. Г. Речові докази як процесуальне джерело доказів. *Вісник прокуратури*. 2013. № 6(144). С. 76–83.
- [5] Лобойко Л. М. Співвідношення даних досудового розслідування і доказів. *Право України*. 2014. № 10. С. 82–88.
- [6] Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.
- [7] Шумило М. Є. Поняття «докази» у Кримінальному процесуальному кодексі України: спроба критичного переосмислення ідеології нормативної моделі. *Вісник Верховного Суду України*. 2013. № 2. С. 40–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2013_2_10 (дата звернення: 12.11.2025).
- [8] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 13.11.2025).
- [9] Кримінальний процесуальний кодекс України від 28.12.1960 № 1001-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (дата звернення: 13.11.2025).
- [10] Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України : Постанова Каб. Міністрів України від 19.11.2012 № 1104. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.11.2025).
- [11] Хахуцяк О. Ю. Речові докази у новому Кримінальному процесуальному кодексі України. *Адвокат*. 2013. № 6. С. 46–48.
- [12] Ухвала Ладижинського міського суду Вінницької області від 28.11.2024 р., судово провадження № 1-в/135/201/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123463991> (дата звернення: 12.11.2025).
- [13] Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 28.05.2024 р., судово провадження № 1-в-639/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119320036> (дата звернення: 12.11.2025).
- [14] Ухвала Київського районного суду м. Одеси від 17.05.2024 р., судово провадження № 1-кс/947/6395/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119100584> (дата звернення: 12.11.2025).
- [15] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 02.12.2012 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 12.11.2025).
- [16] Рішення у справі «Зосимов проти України» (Заява № 4322/06) від 07.07.2016 р. (остаточне 07/10/2016). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-192760%22> (дата звернення: 12.11.2025).
- [17] Judgement in case of «Smirnov v. Russia» (Application No. 71362/01) from 07.06.2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22languageisocode%22:%22ENG%22,%22ap-rno%22:%2271362/01%22,%22documentcollectionid%22:%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-80953%22> (last accessed: 12.11.2025).
- [18] Vapniarchuk V. V., Kaplina O. V., Titko I. A., Maryniv V. I., Lazukova O. V. The Burden of Criminal Procedural Proof. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. X, issue 1(39). P. 386–394. [https://doi.org/10.14505//jarle.v10.1\(39\).40](https://doi.org/10.14505//jarle.v10.1(39).40).
- [19] Vapniarchuk V. V., Trofymenko V. M., Shylo O. G., Maryniv V. I. Standards of Criminal Procedure Evidence. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2018. Vol. IX, issue 7(37). P. 2462–2470. [https://doi.org/10.14505//jarle.v9.7\(37\).34](https://doi.org/10.14505//jarle.v9.7(37).34).

- [20] Стандарти досудового розслідування: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 256 с.
- [21] Judgement in case of «Beyeler v. Italy» (Application no. 33202/96) from 05.01.2000. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-58832%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-58832%22]) (last accessed: 12.11.2025).
- [22] Judgement in case of «Lithgow and others v. the United Kingdom» (Application no. 9006/80; 9262/81; 9263/81;9265/81; 9266/81; 9313/81; 9405/81) from 08.07.1986. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-57526%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-57526%22]) (last accessed: 12.11.2025).

References

- [1] Bazhanov, M.I. (1967). *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. Doctoral Thesis. Kharkiv: Kharkiv Law Institute.
- [2] Hroshevyi, Yu.M. (1994). *Legal properties of a verdict – an act of justice*. Kharkiv: Ukrainian Law Academy.
- [3] Marochkin, O.I. (2015). *Motivation of procedural decisions by investigators*. Kyiv: National Academy of Public Prosecutors of Ukraine.
- [4] Shylo, O.H. (2013). Material evidence as a procedural source of evidence. *Prosecutor's Office Bulletin*, 6(144), 76-83.
- [5] Loboiko, L.M. (2014). Correlation between pre-trial investigation data and evidence. *Law of Ukraine*, 10, 82-88.
- [6] Vapniarchuk, V.V. (2017). *Theory and practice of criminal procedural evidence*. Kharkiv: Yurait.
- [7] Shumylo, M.Ye. (2013). The concept of "evidence" in the Criminal Procedure Code of Ukraine: an attempt at a critical rethinking of the ideology of the normative model. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*, 2, 40-48. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2013_2_10.
- [8] Criminal Procedure Code of Ukraine. (April 13, 2012). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- [9] Criminal Procedure Code of Ukraine. (December 28, 1960). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>.
- [10] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1104 "On the implementation of certain provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine". (November 19, 2019). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-%D0%BF#Text>.
- [11] Khakhutsiak, O.Yu. (2013). Material evidence in the new Criminal Procedure Code of Ukraine. *Lawyer*, 6, 46-48.
- [12] Decision of the Ladizhyn City Court of Vinnytsia Region dated No. 1-В/135/201/24. (November 28, 2024). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123463991>.
- [13] Decision of the Pechersk District Court of Kyiv No. 1-v-639/24. (May 28, 2024). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119320036>.
- [14] Decision of the Kyiv District Court of Odessa No. 1-ks/947/6395/24. (May 17, 2023). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119100584>.
- [15] Law of Ukraine No. 3477-IV "Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms". (December 2, 2012). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
- [16] Judgement in case "Case of Lithgow and others v. the United Kingdom" No. 4322/06. (July 7, 2016). Retrieved from [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-192760%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-192760%22]).

- [17] Judgement in case "Smirnov v. Russia" (Application No. 71362/01). (July 7, 2007). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22languageiso-code%22:%22ENG%22,%22appno%22:%2271362/01%22,%22documentcollection-id%22:%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-80953%22>}.
[18] Vapniarchuk, V.V., Kaplina, O.V., Titko, I.A., Maryniv, V.I., & Lazukova, O.V. (2019). The Burden of Criminal Procedural Proof. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 10(1(39)), 386-394. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.1\(39\).40](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.1(39).40).
[19] Vapniarchuk, V.V., Trofymenko, V.M., Shylo, O.G., & Maryniv, V.I. (2018). Standards of Criminal Procedure Evidence. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, X(7(37)), 2462-2470. [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7\(37\).34](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7(37).34).
[20] Standards for pre-trial investigation. (2024). Kyiv: Yurinkom Inter.
[21] Judgement in case "Beyeler v. Italy" (Application no. 33202/96). (January 5, 2000). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-58832%22>}.
[22] Judgement in case "Case of Lithgow and others v. the United Kingdom" (Application No. 9006/80; 9262/81; 9263/81; 9265/81; 9266/81; 9313/81; 9405/81). from 08.07.1986. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-57526%22>}.

Галина Миколаївна Гетьман

кандидатка юридичних наук

асистентка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0003-0872-3660

Halyna M. Hetman

Ph.D. in Law

Assistant Lecturer of the Department of Criminal Procedure

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0003-0872-3660

Рекомендоване цитування: Гетьман Г. М. Постанова про визнання речовими доказами як кримінальне процесуальне рішення. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 163–177. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343550>.

Suggested Citation: Hetman, H.M. (2025). Resolution on the Recognition of Material Evidence as a Criminal Procedural Decision. *Problems of Legality*, 171, 163-177. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343550>.

Статтю подано / Submitted: 14.11.2025

Доопрацьовано / Revised: 14.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

Кримінальна відповідальність нотаріусів та державних реєстраторів за неправомірні дії у сфері державної реєстрації

Антон Олександрович Байда*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: a.o.bayda@nlu.edu.ua

Софія Олександрівна Усова

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Анотація

Актуальність теми обумовлена глобальними викликами цифровізації та рейдерських загроз, що впливають на економічну безпеку держави. Дослідження присвячено проблемам кримінально-правової кваліфікації несанкціонованих дій з інформацією в державних реєстрах, відповідальність за які передбачена статтею 362 Кримінального кодексу України, крізь призму судової практики, відображеної в рішеннях Єдиного державного реєстру судових рішень. Метою роботи є комплексний аналіз колізій для формулювання рекомендацій. У ході дослідження використано догматичний, порівняльно-правовий та емпіричний методи. Наукова новизна полягає в оригінальному аналізі протиправних дій нотаріусів та реєстраторів як учасників рейдерських схем. У контексті зростання кіберзагроз в Україні аналіз справ виявив, що норма часто застосовується до посадових осіб за внесення неправдивих даних, що створює плутанину між кіберзлочинами та службовими зловживаннями. Проведений аналіз виявив колізії у тлумаченні суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторони правопорушення, зумовлені надмірною універсальністю норми, яка поєднує протидію кіберзлочинам із регулюванням службових зловживань. Дослідження, зберігаючи суто науковий характер, не спрямоване на критику законності судових рішень чи компетентності суддів, а зосереджується на доктринальному розборі норми в контексті правозастосовної практики. На нашу думку, це дає змогу оцінити ефективність судового контролю, розкрити вади чинного регулювання та обґрунтувати пропозиції щодо його вдосконалення, зокрема, відокремлення посягань на автоматизовані системи від перевищення повноважень, посилення дисциплінарної відповідальності та впровадження технічних механізмів превенції, таких як посилений

аудит доступу. Розглянуті питання підкреслюють важливість подальшого аналізу ефективності ст. 362 Кримінального кодексу України в чинній редакції, її ролі в підтримці правопорядку та забезпеченні захисту прав суб'єктів професійної діяльності від необґрунтованого кримінального переслідування. Аналіз ураховує міжнародний досвід, наприклад Індонезії, де відповідальність обмежується доведеним умислом. У результаті доведено необхідність диференціації норм. Перспективи пов'язані з інтеграцією міжнародного досвіду для удосконалення регулювання.

Ключові слова: кримінальна відповідальність нотаріусів та державних реєстраторів; перевищення повноважень; несанкціоновані дії; правова визначеність; інформаційна безпека; державні реєстри.

Criminal Liability of Notaries and State Registrars for Unlawful Actions in the Field of State Registration

Anton O. Bayda*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.o.bayda@nlu.edu.ua

Sofia O. Usova

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Abstract

The relevance of the topic is due to global challenges of digitalization and raider threats that affect the economic security of the state. The article is devoted to the problems of criminal-law qualification of unauthorized actions involving information in state registers, liability for which is provided in Art. 362 of the Criminal Code, examined through the lens of judicial practice reflected in the decisions of the Unified State Register of Court Decisions. The aim is a comprehensive analysis of collisions for formulating recommendations. The dogmatic, comparative-legal, and empirical methods were used. The scientific novelty lies in the original analysis of unlawful actions of notaries and registrars as participants in raider schemes. In the context of the growing cyber threats in Ukraine, the analysis of cases revealed that the norm is often applied to officials for entering false data, which creates confusion between cybercrimes and official abuses. The conducted analysis reveals inconsistencies in the interpretation of the subject, object, subjective and objective elements of the offense, caused by the excessive universality of the provision, which combines combating cybercrime with the regulation of official misconduct. The study, while maintaining a purely academic character, is not aimed at criticizing the legality of court decisions or the competence of judges, but focuses on the doctrinal analysis of the norm in the context of its practical application. In our view, this makes it possible to assess the effectiveness of judicial

oversight, reveal the shortcomings of current regulation, and substantiate proposals for its improvement - in particular, separating offenses against automated systems from abuse of authority, strengthening disciplinary liability, and introducing technical mechanisms of prevention, such as enhanced access auditing. The issues considered emphasize the importance of further analyzing the effectiveness of Art. 362 of the Criminal Code in its current version, its role in maintaining the rule of law, and ensuring the protection of the rights of professional actors from unjustified criminal prosecution. The analysis takes into account international experience, for example, Indonesia, where liability is limited to proven intent. As a result, the necessity of differentiating norms has been proven. Prospects are related to the integration of international experience for improving regulation.

Keywords: criminal liability of notaries and state registrars; abuse of authority; unauthorized actions; legal certainty; information security; state registers.

Вступ

У сучасних умовах розвитку інформаційних технологій та цифровізації адміністративних процедур кримінально-правова охорона автоматизованих систем опрацювання інформації набуває критичного значення для забезпечення економічної безпеки держави, особливо у сфері державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, де зловживання доступом уповноваженими особами, такими як нотаріуси та державні реєстратори, створюють значні ризики для правопорядку та інвестиційного клімату, як це неодноразово підкреслюється в доктрині кримінального права України та правозастосовній практиці [1 с. 333; 2 с. 282]. Проведеним нами оглядом нормативно-правової бази та наукових джерел встановлено, що універсальність ст. 362 Кримінального кодексу України (далі – КК України), яка передбачає відповідальність за несанкціоновані дії з інформацією, що оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах чи комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї, – зумовлює суттєві колізії в кваліфікації дій реєстраторів та нотаріусів, адже санкціонований доступ часто трактується як перевищення повноважень, що призводить до необґрунтованої криміналізації професійної діяльності, попри відсутність доведеної шкоди системі чи прямого умислу на заподіяння такої шкоди [3, с. 575; 4].

Актуальність проблеми зумовлена не лише зростанням кількості рейдерських захоплень, які, за даними правозастосовної практики, часто реалізуються через перекручування юридично значущої інформації в державних реєстрах, а й системними вадами законодавчого регулювання, де відсутність чітких критеріїв відмежування правомірних реєстраційних дій від злочинних створює простір для упередженості в кваліфікації, як це ілюструється

в коментарі до КК України, де об'єктивна сторона кримінального правопорушення трактується як несанкціонована зміна, знищення чи блокування інформації з обов'язковим урахуванням відсутності дійсного чи передбачуваного права на такі дії [4]. На нашу думку, така універсальність норми, що охоплює як класичні кіберпосягання, так і внутрішні зловживання уповноваженими особами, – на відміну від спеціалізованих конструкцій ст. 364 чи ст. 368 КК України про службові кримінальні правопорушення – перетворює ст. 362 КК України на інструмент, потенційно загрозливий для професійної діяльності нотаріусів та реєстраторів, де суб'єктом кримінального правопорушення є спеціальний суб'єкт із правом доступу, а форма вини – прямий умисел, що не завжди доводиться поза розумним сумнівом у справах про правопорушення [5, с. 125; 3, с. 576].

Метою дослідження є комплексний аналіз юридичної сутності та класифікації перевищення повноважень доступу до державних реєстрів у контексті ст. 362 КК України, з урахуванням судової практики та доктринальних підходів, для формулювання конкретних рекомендацій щодо вдосконалення кримінально-правового регулювання, спрямованих на усунення колізій між охороною комп'ютерної інформації та захистом професійної діяльності уповноважених осіб. Для досягнення мети поставлено такі завдання: по-перше, тлумачення ключових конструкцій норми крізь призму коментаря та профільних законів; по-друге, класифікація зловживань за суб'єктом, об'єктом посягання та формою вини на основі емпіричного огляду судових рішень; по-третє, оцінка проблем кваліфікації в практиці з урахуванням відсутності єдиної доктрини; по-четверте, обґрунтування напрямів реформування, включаючи декриміналізацію правопорушень та введення превентивних технічних механізмів. Методологічна основа включає догматичний, порівняльно-правовий та емпіричний методи, з формуванням вибірки релевантних справ.

Наукова новизна дослідження полягає в оригінальному авторському аналізі протиправних діянь державних реєстраторів та нотаріусів як учасників рейдерських схем, з акцентом на механізми перекручування інформації в реєстрах, та в пропозиціях щодо розширення кола спеціальних суб'єктів ст. 367 КК України за рахунок осіб, що надають публічні послуги, а також посилення санкції ч. 2 ст. 358 КК України для адекватної кваліфікації необережних порушень.

Матеріали та методи

Методологічна основа дослідження кримінально-правових аспектів зловживань доступом до державних реєстрів, зокрема застосування ст. 362 КК України до дій нотаріусів та державних реєстраторів, ґрунтується на

комплексному поєднанні загальнонаукових та спеціальних юридичних методів, спрямованих на отримання нових доктринальних результатів щодо вдосконалення регулювання несанкціонованих дій з інформацією в автоматизованих системах, з урахуванням специфіки електронних реєстрів як Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі – ЄДР) [6]. Проведеним нами аналізом встановлено, що вибір методів зумовлений необхідністю систематизації теоретичних конструкцій складу кримінального правопорушення, оцінки практичних колізій правозастосування та формулювання рекомендацій для законодавчого уточнення, що відповідає принципам криміналістики як науки, де домінують логіко-юридичні підходи до тлумачення норм.

Основні етапи наукової роботи включали, по-перше, теоретичний аналіз нормативно-правової бази, де застосовувався догматичний метод для тлумачення диспозиції ст. 362 КК України, її зіставлення з профільними нормами Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р. № 755-IV (далі – Закон про реєстрацію) [7] та Закону України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. № 3425-XII (далі – Закон про нотаріат) [8], із метою виявлення колізій між формальним змістом «несанкціонованих дій» та їх інтерпретацією в доктрині, що дозволило конкретизувати юридичну сутність перевищення повноважень як виходу за межі обсягу та мети доступу; по-друге, емпіричний етап, спрямований на збір та класифікацію матеріалів судової практики, де стратегія формування вибірки базувалася на критеріях релевантності – відбір справ за частинами 1–3 ст. 362 КК України, пов'язаних із доступом до державних реєстрів (ЄДР, державного реєстру речових прав на нерухоме майно), з фокусом на суб'єктах як нотаріусах та реєстраторах, за період 2022–2025 рр., з урахуванням доступності ухвали та вироків у Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР), що забезпечило репрезентативність вибірки з п'яти ключових справ, обраних за принципом «типовість проблеми» (відсутність доведеного умислу чи шкоди); по-третє, порівняльно-правовий метод для зіставлення конструкції ст. 362 КК України з суміжними нормами про службові кримінальні правопорушення (статті 364, 368 КК України); по-четверте, синтетичний етап для формулювання напрямів удосконалення, де логічний метод дозволив систематизувати проблеми кваліфікації (об'єктивна та суб'єктивна сторони) та запропонувати законодавчі уточнення, такі як уведення окремої норми для зловживань уповноваженими особами.

Експериментальна база дослідження включала первинні джерела – нормативні акти (КК України, профільні закони), доктринальні матеріали (комен-

тар до ст. 362 КК України, публікацію О. В. Дудорова, Д. В. Каменського, С. С. Титаренка,) та емпіричні дані – судові рішення з ЄДРСР, з використанням ключових слів для пошуку («несанкціоновані дії», «ст. 362 КК», «державні реєстри», «нотаріус», «державний реєстратор»), що забезпечило об'єктивність відбору без суб'єктивних упереджень, – на нашу думку, така база, поєднана з методами контент-аналізу ухвали та вироків для виявлення патернів тлумачення (наприклад, частота доведення умислу – лише в 20 % кейсів), дає можливість отримати нові результати щодо ризику криміналізації професійної діяльності та обґрунтувати рекомендації для уніфікації практики через постанови Пленуму Верховного Суду.

Загалом, обрані методи та етапи відповідають стандартам криміналістичних досліджень, забезпечуючи не лише описову, а й прогностичну спрямованість, з фокусом на баланс між охороною інформаційної безпеки та захистом прав суб'єктів, що є ключовим для подальшого розвитку доктрини кримінального права України.

Результати та обговорення

Несанкціоновані дії з доступом до державних реєстрів: юридична сутність та проблеми кваліфікації

Правова природа зловживань доступом до державних реєстрів у контексті кримінально-правового регулювання виявляється значно складнішою, ніж може здаватися на перший погляд, особливо з огляду на специфіку електронних систем обробки інформації, що інтегровані в адміністративно-господарські відносини. У теорії кримінального права традиційно панують чіткі конструкції складу кримінального правопорушення що забезпечують однозначність кваліфікації, проте коли йдеться про автоматизовані реєстри, механізм правозастосування набуває додаткових шарів складності, пов'язаних із делегуванням доступу уповноваженим особам, таким як нотаріуси чи державні реєстратори, які, діючи в межах наданих повноважень і використовуючи офіційні ключі доступу до реєстрів, все ж можуть опинитися в статусі підозрюваних у кримінальному провадженні [9]. Проведеним нами оглядом доктрини та практики встановлено, що така ситуація породжує парадокс: виконання дій, прямо передбачених законодавством, супроводжується ризиком інкримінації несанкціонованого втручання, що підкреслює розбіжність між формальним правом і його інтерпретацією в правозастосуванні. Серед вчених-криміналістів немає одностайності щодо меж тлумачення санкціонованого доступу, що лише посилює неоднозначність кваліфікації.

Така колізія одразу ж породжує фундаментальне питання: що саме розуміється під «несанкціонованими діями» в диспозиції ст. 362 КК України,

де формулювання охоплює «несанкціоновані дії з інформацією, яка обробляється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї». У доктрині кримінального права України, зокрема в коментарі до КК України, під санкціонованими діями зазвичай трактують вчинки, що виходять за межі обсягу наданих повноважень або суперечать цілям доступу, визначеним профільним законодавством чи посадовою інструкцією [4], наприклад, нотаріус, маючи законний доступ до реєстру, при використанні цього доступу для внесення змін на підставі завідомо підроблених документів, може бути кваліфікований як суб'єкт, що вчинив несанкціоноване втручання [10; 11, с. 311]. На теоретичному рівні таке трактування виглядає однозначним і логічним, однак, у правозастосовній практиці поняття несанкціонованих дій розширюється настільки, що охоплює й дії осіб з офіційним доступом, не пов'язані з явним перевищенням, тож, виникає суттєва невідповідність між формальними вимогами закону та їх інтерпретацією: наявність санкціонованого доступу не завжди виключає кримінальну відповідальність, що ілюструє типову проблему надмірної гнучкості законодавчих формулювань.

Для глибшого осмислення цієї проблеми доцільно зіставити норми КК України з положеннями профільного Закону про реєстрацію, де чітко окреслено обов'язки нотаріуса: перевірка наявності та форми документів, засвідчення справжності підписів та здійснення реєстраційної дії [7; 12], – законодавець не накладає на нотаріуса обов'язок проводити глибоку перевірку достовірності змісту кожного документа по суті, обмежуючись формальними аспектами. Саме тут виявляється ключова невідповідність: органи досудового розслідування можуть інтерпретувати таке «формальне внесення змін» як умисне перевищення повноважень, попри те, що нотаріус фактично обмежився виконанням передбаченої процедури, водночас судова практика частково нівелює цю суперечність через акцент на суб'єктивній стороні кримінального правопорушення, де якщо дії позбавлені прямого умислу на заподіяння шкоди чи зловживання, склад кримінального правопорушення за ст. 362 КК України може вважатися відсутнім, що дозволяє судам маневрувати між формальним і матеріальним методами кваліфікації, забезпечуючи певний баланс у правозастосуванні [10].

Аналізуючи судові справи за ст. 362 КК України, ми доходимо висновку, що формулювання норми породжує значну неоднозначність у практичному застосуванні, – універсальність цієї норми намагається охопити як класичні випадки несанкціонованого проникнення ззовні (хакерські атаки), так і перевищення повноважень із боку осіб з офіційним доступом, що зумовлено,

по суті, відсутністю в КК України окремої спеціалізованої норми, яка регулювала б виключно зловживання доступом уповноваженими особами – на відміну від норм про службові кримінальні правопорушення, як-от ст. 364 чи ст. 368 КК України [5, с. 125–126]. Унаслідок цього виникає змішання доктринальних понять: злам системи ззовні однозначно кваліфікується як кримінальне правопорушення, тоді як дія «зсередини» – коли уповноважена особа виконує процедуру не так, як слід – уже не є настільки очевидною, при цьому для кваліфікації за ст. 362 КК України, як зазначає доктрина, обов'язковим є прями́й умисел на вчинення несанкціонованих дій, оскільки саме суб'єктивна сторона стає визначальним критерієм для відмежування правомірної поведінки від злочинної [4]. Подібні колізії ілюструють типову ваду сучасного кримінального права України – надмірну гнучкість законодавчих формулювань, що надають широкий простір для дискреційних тлумачень, де кожна сторона процесу – від слідчого, який прагне довести вину, до захисту, що доводить відсутність складу кримінального правопорушення, – намагається скористатися цією гнучкістю на свою користь, усе це відбувається на тлі браку єдиної судової практики.

Саме тому аналіз ст. 362 КК України в контексті доступу до державних реєстрів набуває критичного значення для доктрини. На нашу думку, ця норма перетворилася на інструмент, що потенційно загрожує професійній діяльності осіб, задіяних у реєстраційних процедурах щодня, отже, ми стикаємося не лише з теоретичною проблемою тлумачення, а й із практичним викликом забезпечення захисту прав суб'єктів у сфері професійної діяльності, де межа між законністю та кримінальною відповідальністю виявляється надто тонкою, що вимагає подальшого доктринального та законодавчого вдосконалення для забезпечення принципу правової визначеності.

Судова практика і проблеми застосування права

Проблема кримінальної відповідальності нотаріусів та державних реєстраторів за несанкціоновані дії з інформацією, передбачені ст. 362 КК України, виявляється значно глибшою, ніж може здаватися на перший погляд, особливо в контексті інтеграції електронних реєстрів у систему адміністративно-господарських відносин. У правозастосовній практиці санкціонований доступ, наданий державою, часто стає підставою для кваліфікації кримінального правопорушення, коли реєстраційні дії, виконані в межах повноважень, опиняються під підозрою через зовнішні конфлікти чи заяви третіх осіб [9; 13]. Проведеним нами оглядом судових рішень встановлено, що така неоднозначність виникає через розширене тлумачення поняття «несанкціонованих дій», яке охоплює як явні зловживання, так і рутинні процедури, визначені Законом про реєстрацію [7].

Для ілюстрації цих колізій доцільно розглянути низку конкретних судових рішень, що демонструють варіативність підходів до оцінки санкціонованого доступу, суб'єктивної сторони правопорушення та причинно-наслідкового зв'язку дій із наслідками. По-перше, справа № 352/446/22 (вирок Тисменицького районного суду від 16.11.2023): обвинувачення державному реєстратору (ОСОБА_7) та директору ТОВ (ОСОБА_6) за ч. 3 ст. 362 та ч. 3 ст. 365² КК України було винесено на підставі незаконного внесення ними змін до ЄДР щодо учасників ТОВ «Оріана-Еко». Прокуратура кваліфікувала такі дії як несанкціоновані, що потягли істотну шкоду, проте суд встановив, що доступ здійснювався через офіційний логін, умисел на неправомірну вигоду чи змову відсутній, а шкода не доведена, – виправдувальний вирок підкреслює типову проблему розширеного тлумачення «несанкціонованих дій» для дій у межах повноважень. По-друге, справа № 601/388/23 (вирок Кременецького районного суду від 11.02.2025): державному реєстратору (ОСОБА_3) інкриміновано ч. 1 ст. 362 КК України за несанкціоновану зміну статутного капіталу та складу засновників ТОВ «Європа» без належних документів. Суд визнав винуватість особи на підставі доведеного умислу на самостійну сплату адміністративного збору та відсутність зупинення розгляду документів, що суперечило ст. 27 Закону про реєстрацію, з призначенням штрафу в розмірі 37 400 грн, що ілюструє фіксацію кримінальної відповідальності за порушення процедурних норм, хоча ігнорування формальних вимог до перевірки документів залишається спірним, оскільки законодавець не покладає на реєстратора обов'язку встановлювати істину змісту поданих матеріалів. По-третє, справа № 335/7099/25 (ухвала Вознесенівського районного суду від 29.07.2025): у межах досудового розслідування за ч. 1 ст. 362 КК України приватному нотаріусу (ОСОБА_5) висунуто обвинувачення у зміні відомостей про ТОВ «ІНФОРМАЦІЯ_1» (зокрема, статутного капіталу, структури власності та виключення засновника) без належних документів, – слідчі органи отримали доступ до журналу нотаріальних дій, однак на стадії розслідування вина не доведена, оскільки подані документи (рішення учасника, протокол зборів, структура власності) відповідали вимогам Закону про нотаріат, що демонструє проблему суб'єктивного тлумачення слідчими формально правильних дій як несанкціонованих без урахування відсутності умислу. По-четверте, справа № 334/619/23 (вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 17.06.2024): державному реєстратору (ОСОБА_3) інкриміновано ч. 3 ст. 365² та ч. 3 ст. 362 КК України за здійснення реєстрації права власності на квартиру за ОСОБА_8 на підставі договору 1999 р., не посвідченого нотаріально, – виправдувальний вирок обґрунтовано відсутністю умислу, корисливого мотиву, тяжких наслідків та несанкціонованих дій, оскільки дії базувалися на відповідних документах,

перевірка достовірності яких не входила до обов'язків реєстратора, а шкода не доведена, що, на нашу думку, підкреслює необхідність акценту на суб'єктивній стороні для уникнення необґрунтованого переслідування. По-п'яте, справа № 331/1475/19 (вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 29.09.2022): реєстратору (ОСОБА_11) пред'явлено обвинувачення за ч. 3 ст. 365² та ч. 3 ст. 362 КК України за реєстрацію права власності на об'єкт незавершеного будівництва та квартиру без належних документів на землю, а також внесенні змін до ЄДР на підставі підроблених документів, – виправдувальний вирок обґрунтовано відсутністю складу кримінального правопорушення через зловживання, шкоду чи умисел, шкода не доведена, що, подібно до попереднього кейсу, ілюструє відмежування професійних дій від злочинних за відсутності матеріальних елементів складу. Наведені приклади свідчать про наступну тенденцію: кримінальне право часто застосовується до ситуацій, ближчих до цивільно-правових чи адміністративних спорів, де нотаріуси та реєстратори опиняються об'єктами необґрунтованого переслідування через універсальність ст. 362 КК України.

Щоб систематизувати виявлені проблеми, проаналізуємо елементи складу кримінального правопорушення за ст. 362 КК України крізь призму наведених судових рішень – це дасть можливість виявити доктринальні та практичні суперечності, як зазначається в науковій статті О. О. Дудорова, Д. В. Каменського, С. С. Титаренка, де підкреслюється вимога сукупності всіх елементів складу для застосування норми [5, с. 119].

По-перше, об'єкт кримінального правопорушення – нормальне функціонування електронних систем і комп'ютерної інформації, – у жодному з розглянутих кейсів система не була виведена з ладу, заблокована чи знищена, реєстр функціонував штатно, отже, об'єкт посягання не постраждав, що виключає наявність складу кримінального правопорушення [4].

По-друге, предмет кримінального правопорушення – комп'ютерна інформація у державних реєстрах, – відомості ЄДР можуть вважатися предметом, проте нотаріус чи реєстратор не створює їх довільно, а лише переносить дані з поданих документів, відповідальність за зміст несе заявник, практика у вищезгаданих справах підтверджує: проблема полягала в достовірності документів, а не в самому факті реєстраційної дії.

По-третє, об'єктивна сторона – несанкціоновані дії з інформацією, – коментар до КК України трактує такі дії як ті, на які особа не має жодного права [4], проте нотаріус діє на підставі Закону про нотаріат та Закону про реєстрацію, маючи офіційний доступ, отже, його дії санкціоновані, розширене тлумачення у справах № 335/7099/25 та № 601/388/23 суперечить прин-

ципу правової визначеності, на нашу думку, це створює ризик криміналізації рутинних процедур.

По-четверте, суб'єктивна сторона – прямий умисел на вчинення несанкціонованих дій, – у справах № 352/446/22 та № 334/619/23 суди встановили відсутність умислу та корисливого мотиву, що призвело до виправдання, у справі № 601/388/23 умисел доведено через порушення процедур (самостійна сплата збору), проте у справах № 335/7099/25 та № 331/1475/19 умисел не встановлений, що вказує на гіпотетичний характер обвинувачень. Необхідність доведення прямого умислу підтверджується міжнародним досвідом, наприклад, Індонезією, де нотаріус відповідає за підробку лише за умисел або співучасть, а не за просту недбалість [14, с. 5].

По-п'яте, суб'єкт – особа з правом доступу, – нотаріус чи реєстратор формально підпадає під цю категорію, але законодавець одночасно надає повноваження й робить суб'єктом кримінального правопорушення, що породжує нелогічність: законне використання доступу може кваліфікуватися як перевищення, проблема посилюється універсальністю ст. 362 КК України, яка охоплює як кіберзлочини (хакерські атаки), так і службові зловживання, на відміну від спеціалізованих норм ст. 364 чи ст. 368 КК України, що створює системну прогалину законодавства [5, с. 124–126].

У результаті аналізу судової практики можна дійти висновків, що дії нотаріусів та реєстраторів за ст. 362 КК України часто не містять складу кримінального правопорушення через відсутність умислу, шкоди чи несанкціонованого доступу (винятком є кейс із доведеним порушенням процедури, де кваліфікація все ж спірна). Виправдувальні вироки через відсутність умислу підкреслюють потребу в професійних стандартах, аналогічно до пропозицій щодо саморегулювання судових експертів, де кодекс етики та контроль якості запобігають упередженості [15, с. 4].

Отже, проблема насамперед корениться в нечіткості норми, що потребує її законодавчого уточнення: введення окремої статті для зловживань уповноваженими особами, уніфікації практики через постанови Пленуму Верховного Суду та посилення доктринального тлумачення суб'єктивної сторони – такі, на нашу думку, заходи забезпечать баланс між охороною інформаційної безпеки та захистом професійної діяльності.

Напрями покращення кримінально-правового регулювання у сфері доступу до державних реєстрів

Проведеним нами оглядом рішень Вознесенівського районного суду м. Запоріжжя від 29.07.2025 р. у справі № 335/7099/25, де нотаріусу інкриміновано

зміну відомостей у ЄДР на підставі формально відповідних документів без доведеного умислу чи шкоди системі, встановлено, що така кваліфікація часто перетворює корпоративні чи адміністративні спори на кримінальні провадження, де об'єкт посягання – нормальне функціонування автоматизованих систем – фактично не постраждав, а справа зводиться до тлумачення формальних порушень [4]. На нашу думку, для усунення цих колізій доцільно визначити напрями вдосконалення кримінально-правового регулювання, спрямовані на забезпечення принципу правової визначеності та балансу між охороною інформаційної безпеки та захистом суб'єктів реєстраційних процедур.

По-перше, законодавче уточнення об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 362 КК України, де поняття «несанкціонованих дій» має бути конкретизоване через пряме закріплення критеріїв, таких як вихід за межі обсягу та мети доступу, наданого посадовою інструкцією чи профільним законодавством, – адже доктрина вже трактує санкціонованими лише вчинки, позбавлені будь-якого правового підґрунтя, однак відсутність чіткого формулювання в диспозиції норми залишає простір для суб'єктивних інтерпретацій у правозастосуванні, як це виявляється у справах про внесення змін на підставі документів, де перевірка достовірності не входить до обов'язків реєстратора.

По-друге, введення окремої норми КК України для регулювання перевищення повноважень уповноваженими особами з доступом до реєстрів, наприклад, у разі доведеної змови з клієнтом для внесення змін на підставі завідомо підроблених документів, що дозволило б відмежувати такі службові зловживання від технічних посягань на автоматизовані системи, на відміну від універсальної конструкції ст. 362 КК України, яка охоплює як зовнішні хакерські атаки, так і внутрішні порушення процедур, тим самим усуваючи доктринальне змішання понять і забезпечуючи пропорційність відповідальності. Така норма повинна враховувати гарантії нотаріальної діяльності, зокрема судовий контроль та незалежність, пропонується вдосконалення механізму контролю для захисту від порушень [16, с. 7].

По-третє, інтеграція технічних та освітніх заходів для профілактики зловживань, зокрема впровадження автоматичних фільтрів у державні реєстри для виявлення потенційних підробок документів чи аномалій у реєстраційних діях, поєднане з обов'язковим підвищенням кваліфікації нотаріусів та реєстраторів щодо ризиків кримінальної відповідальності, – адже практика показує, що значна частина інкримінацій зумовлена недосконалістю систем перевірки, а не свідомим умислом, що вимагає комплексного підходу до

реформування не лише кримінального, а й адміністративного законодавства [2, с. 282]. Аналогічно до пропозицій щодо синхронізації Реєстру судових експертів з UJITS та введення комп'ютеризованого відбору експертів, у ЄДР доцільно впровадити автоматичні фільтри на основі алгоритмів, що враховують навантаження, спеціалізацію та історію дій користувача [17, с. 4].

По-четверте, уніфікація судової практики через постанови Пленуму Верховного Суду з чіткими орієнтирами щодо застосування ст. 362 КК України, де акцент робиться на обов'язковості доведення прямого умислу на заподіяння шкоди системі чи інтересам держави, без якого склад кримінального правопорушення відсутній, – це дозволило б усунути хаотичність поточних тлумачень і забезпечити послідовність у відмежуванні правомірних дій від злочинних, як це необхідно для реалізації принципу зрозумілості закону.

У підсумку, вдосконалення кримінально-правового регулювання у сфері доступу до державних реєстрів має ґрунтуватися на принципах диференціації складів кримінальних правопорушень, пропорційності відповідальності та превентивних механізмів, що, на нашу думку, не лише усуне колізії при застосуванні ст. 362 КК України, а й посилить ефективність протидії реальним кіберзагрозам, водночас захистивши професійну діяльність нотаріусів та реєстраторів від необґрунтованого тиску, – інакше універсальність норми продовжуватиме перетворювати її на інструмент для вирішення не кримінальних, а цивільно-правових чи адміністративних спорів, що суперечить сутності кримінального права як засобу охорони найважливіших суспільних відносин.

Висновки

Аналіз норм КК України та практики їх застосування у справах про несанкціоновані дії з інформацією в державних реєстрах, зокрема ЄДР, виявляє колізію між змістом ст. 362 КК України та її використанням. Нотаріуси й реєстратори нерідко стають суб'єктами кримінального переслідування за виконання професійних обов'язків, хоча шкода системі не доведена, а умисел на зловживання не встановлюється поза розумним сумнівом. Це свідчить про надмірну універсальність норми, яка, попри призначення для протидії кіберзлочинам – як-от несанкціоноване проникнення – застосовується до процедурних порушень, перетворюючи адміністративні спори на кримінальні [2, с. 280].

Проведеним нами оглядом доктрини встановлено, що ст. 362 КК України поєднує несумісні функції: охорону інформації та регулювання професійних зловживань, що спричиняє ризик необґрунтованої криміналізації звичайної діяльності, де прямий умисел не завжди доведений, а об'єктивна сторона обмежується формальними помилками [10].

З нашої точки зору, це вимагає законодавчого уточнення складу правопорушення – відокремлення кіберзлочинів від перевищення повноважень, із уведенням окремої норми, подібної до ст. 364 КК України. Раціональніше посилити адміністративну відповідальність і впровадити технічні гарантії, зокрема, автоматизовані перевірки документів, що зменшить упередженість у кваліфікації.

Кримінальна відповідальність має застосовуватися лише за дійсно суспільно небезпечні діяння, інакше ст. 362 КК України залишатиметься інструментом тиску, а не захисту суспільних відносин. На нашу думку, доктринальний перегляд і законодавче уточнення норми забезпечать баланс між протидією кіберзагрозам і захистом прав суб'єктів професійної діяльності.

Список використаних джерел

- [1] Мирза С. С. Юридична відповідальність нотаріуса за правом України: теоретико-правовий аспект. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 2 (80). С. 331–336. <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.2.58>.
- [2] Дяковський О. С., Мороз С. С. Шляхи вдосконалення адміністративно-правового статусу нотаріуса як суб'єкта державної реєстрації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 279–282. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/64>.
- [3] Шерстньова В. Нотаріус як суб'єкт в кримінальному праві. *Держава і суспільство: сучасні виклики та пошук рішень* : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 16 трав. 2024 р.). Київ : КТГГ, 2024. С. 573–577.
- [4] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України до ст. 362. *Мего-Інфо. Юридичний портал № 1*. URL: <http://mego.info/node/1296>.
- [5] Дудоров О. О., Каменський Д. В., Титаренко С. С. Кримінально-правова оцінка зловживань державних реєстраторів у контексті протидії рейдерству. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (118). С. 118–130. <https://doi.org/10.33270/01211181.118>.
- [6] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 22.10.2025).
- [7] Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 17.10.2025).
- [8] Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення: 22.10.2025).
- [9] Кримінальна відповідальність за несанкціонований доступ до реєстрів – нотаріуси застерігають від колапсу у сфері держреєстрації. *Судово-юридична газета*. 2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/305853-ugolovnaya-otvetstvennost-zanesanktsionirovannyy-dostup-k-reestram-notariussy-predosteregayut-ot-kollapsa-v-sfere-gosregistratsii> (дата звернення: 11.10.2025).
- [10] Талізніна Я. Чи можна кваліфікувати внесення недостовірної інформації в автоматизовану інформаційну систему за ст. 362 КК? *Адвокат Пост*. 08.04.2025. URL: [https://advokatpost.com/chy-mozhna-kvalifikuvaty-vnesennia-nedostovirnoi-](https://advokatpost.com/chy-mozhna-kvalifikuvaty-vnesennia-nedostovirnoi-informatsii-v-avtomatizovanu-informatsiynu-sistemu-za-st-362-kk)

informatzii-v-avtomatyzovanu-informatsijnu-systemu-za-st-362-kk-iana-talyzina/ (дата звернення: 04.10.2025).

- [11] Курман О. В. Проблемні питання обставин вчинення несанкціонованих дій з інформацією, яка обробляється в електронному вигляді. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 310–312. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/74>.
- [12] Порядок державної реєстрації юридичної особи. *WikiLegalAid*. URL: https://legalaid.wiki/index.php/Порядок_державної_реєстрації_юридичної_особи.
- [13] Нотаріальна палата України: Кримінальна відповідальність нотаріусів за ст. 362 КК. *Нпу.уа*. 21.02.2024. URL: <https://нпу.уа/news/stop10242/> (дата звернення: 22.10.2025).
- [14] Lestari F. A. Criminal Liability for Notaries Those Involved in Document Forgery. *Journal of Indonesia Law & Policy Review*. 2025. Vol. 7. № 1. P. 1–11. <https://doi.org/10.56371/jirpl.v7i1.514>.
- [15] Martynenko N. Establishing a system of professional self-government of forensic scientists in Ukraine. *Forensic Science International: Reports*. 2025. Vol. 11. 100412. <https://doi.org/10.1016/j.fsir.2025.100412>.
- [16] Chyzhmar K. Guarantees of notarial activities: concept and content. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2023. Vol. 1. P. 5–12. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.1.01>.
- [17] Martynenko N. Digitalisation of forensic expert activity in Ukraine: Organisational and legal framework. *Forensic Science International: Synergy*. 2025. Vol. 10. 100578. <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2025.100578>.

References

- [1] Myrza, S.S. (2023). Legal responsibility of a notary under Ukrainian law: Theoretical-legal aspect. *State and Regions. Series: Law*, 2(80), 331-336. <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.2.58>.
- [2] Diakovskiy, O.S., & Moroz, S.S. (2025). Ways to improve the administrative-legal status of a notary as a subject of state registration. *Juridical scientific and electronic journal*, 3, 279-282. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/64>.
- [3] Sherstnova, V. (May 16, 2024). Notary as a subject in criminal law. In *State and society: modern challenges and the search for solutions: collection of materials of the III All-Ukrainian Scientific-Theoretical Conference*. Kyiv (pp. 573-577). Kyiv: KTGG.
- [4] Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine to Article 362. *Mego-Info. Legal portal No. 1*. Mego-Info. Legal portal No. 1. Retrieved from <http://mego.info/node/1296>
- [5] Dudorov, O.O., Kamenskyi, D.V., & Tytarenko, S.S. (2021). Criminal-law assessment of abuses by state registrars in the context of countering raiding. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 118-130. <https://doi.org/10.33270/01211181.118>.
- [6] Criminal Code of Ukraine No. 2341-III. (April 5, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
- [7] Law of Ukraine No. 755-IV "On State Registration of Legal Entities, Individual Entrepreneurs and Public Formations". (May 15, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.
- [8] Law of Ukraine No. 3425-XII "On Notary". (September 2, 1993). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.

- [9] Criminal liability for unauthorized access to registers – notaries warn of collapse in the field of state registration. (July 16, 2024). Judicial-Legal Newspaper in Ukraine. Retrieved from <https://sud.ua/uk/news/ukraine/305853-ugolovnaya-otvetstvennost-za-nesanktsionirovannyi-dostup-k-reestram-notariussy-predosteregayut-ot-kollapsa-v-sfere-gosregistratsii>.
- [10] Talyzina, Ya. Can the entry of unreliable information into an automated information system be qualified under Article 362 of the Criminal Code? (April 08, 2025.). *Advokat Post*. Retrieved from <https://advokatpost.com/chy-mozhna-kvalifikuvaty-vnesennia-nedostovirnoi-informatsii-v-avtomatyzoivanu-informatsijnu-systemu-za-st-362-kk-iana-talyzina/>.
- [11] Kurman, O.V. (2019). Problematic issues of circumstances of committing unauthorized actions with information processed electronically. *Legal Scientific Electronic Journal*, 5, 310-312. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/5_2019/84.pdf.
- [12] Procedure for state registration of a legal entity. *WikiLegalAid*. Retrieved from https://legalaid.wiki/index.php/Порядок_державної_реєстрації_юридичної_особи
- [13] Notary Chamber of Ukraine: Criminal liability of notaries under Article 362 of the Criminal Code. (February 21, 2024). *Npu.ua*. Retrieved from <https://npu.ua/news/stop10242/>.
- [14] Lestari, F.A. (2025). Criminal liability for notaries those involved in document forgery. *Journal of Indonesia Law & Policy Review*, 7(1), 1-11. <https://doi.org/10.56371/jirpl.v7i1>.
- [15] Martynenko, N. (2025). Establishing a system of professional self-government of forensic scientists in Ukraine. *Forensic Science International: Reports*, 11, 100412. <https://doi.org/10.1016/j.fsir.2025.100412>.
- [16] Chyzhmar, K. (2023). Guarantees of notarial activities: Concept and content. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 1, 5-12. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.1.01>
- [17] Martynenko, N. (2025). Digitalisation of forensic expert activity in Ukraine: Organisational and legal framework. *Forensic Science International: Synergy*, 10, 100578. <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2025.100578>.

Антон Олександрович Байда

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: a.o.bayda@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-5532-899X

Софія Олександрівна Усова

студентка факультету слідчої та детективної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: s.o.usova@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0005-3252-6108

Anton O. Bayda

Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.o.bayda@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-5532-899X

Sofia O. Usova

Student of the Faculty of Investigative and Detective Activities
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: s.o.usova@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0005-3252-6108

Рекомендоване цитування: Байда А. О., Усова С. О. Кримінальна відповідальність нотаріусів та державних реєстраторів за неправомірні дії у сфері державної реєстрації. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 178–194. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.345148>.

Suggested Citation: Bayda, A.O., & Usova, S.O. (2025). Criminal Liability of Notaries and State Registrars for Unlawful Actions in the Field of State Registration. *Problems of Legality*, 171, 178-194. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.345148>.

Статтю подано: 21.10.2025

Доопрацьовано: 27.11.2025

Схвалено до друку: 18.12.2025

Опубліковано: 29.12.2025

Кримінологічна система України: ознаки, поняття, структура

Максим Геннадійович Колодяжний*

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України,
Харків, Україна

*e-mail: mkolodyazhny@ukr.net

Анотація

Актуальність статті полягає у вивченні специфічного та малодослідженого у кримінологічній науці системного об'єкта, яким є кримінологічна система України. Мета статті полягає в дослідженні сутності та будови кримінологічної системи України для розширення розуміння комплексності як невід'ємного системного атрибуту. Результати дослідження спираються на емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання. Методологію дослідження становлять діалектичний, системний та загальнонаукові методи. У статті запропоновано низку істотних ознак кримінологічної системи України: цілісність, комплексність, ієрархічність, інтеракція, динамічність, складність, емерджентність, нелінійність, відкритий характер, цілеспрямованість. Наголошено, що ознака комплексності відбиває кількісні та якісні параметри кримінологічної системи. Завдяки комплексності можна пізнати зміст і повноту такого системного утворення. З урахуванням указаних характерних властивостей кримінологічної системи розроблено її поняття у широкому та вузькому розумінні. Запропоновано будову кримінологічної системи України. Вона складається з таких комплексів (рівнів), як: кримінологічна доктрина, кримінологічне законодавство, кримінологічна політика, кримінологічний світогляд, кримінологія як навчальна дисципліна, кримінологічна діяльність. Обґрунтовано, що завдяки кримінологічній системі можна розширити гносеологічні кордони наукової інтерпретації комплексності. Остання має не лише зовнішньосистемне (міждисциплінарне), а й внутрішньосистемне вираження. Виокремлено значення кримінологічної системи України для кримінологічної науки та теорії й практики запобігання злочинності. Визначено перспективні напрями подальших наукових розвідок як проблеми комплексності загалом, так і кримінологічної системи зокрема.

Ключові слова: кримінологічна система; комплексність; комплексний підхід; система; ознаки системи; структура системи.

Criminological System of Ukraine: Features, Concept, Structure

Maxim G. Kolodyazhny*

Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems
National Ukrainian Academy of Legal Sciences,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: mkolodyazhny@ukr.net

Abstract

The relevance of the article lies in the study of a specific and underexplored systemic object in criminological science – the criminological system of Ukraine. The research findings are based on both empirical and theoretical levels of scientific cognition. The research methodology includes the dialectical method, the systems method, and a number of general scientific methods. The purpose of the article is to examine the essence and structure of the criminological system of Ukraine to broaden the understanding of complexity as an integral systemic attribute. The paper identifies several essential features of the criminological system of Ukraine, such as integrity, complexity, hierarchy, interaction, dynamism, complication, emergence, nonlinearity, openness, and purposiveness. It is emphasized that the feature of complexity reflects both the quantitative and qualitative parameters of the criminological system. Complexity enables the comprehension of the content and completeness of such a systemic formation. Taking into account the identified characteristic properties of the criminological system, the concept of the criminological system of Ukraine is developed in both broad and narrow senses. The structure of the criminological system of Ukraine is proposed, which consists of the following complexes (levels): criminological doctrine, criminological legislation, criminological policy, criminological worldview, criminology as an academic discipline, and criminological activity. It is substantiated that the criminological system makes it possible to expand the epistemological boundaries of the scientific interpretation of complexity, which has not only an external-system (interdisciplinary) but also an internal-system expression. The significance of the criminological system of Ukraine is highlighted for criminological science as well as for the theory and practice of crime prevention. The article also outlines promising directions for further scientific inquiry into the problem of complexity in general and the criminological system in particular.

Keywords: criminological system; complexity; complex approach; system; system features; system structure.

Вступ

У галузі кримінологічного знання та у правовій науці загалом набуло широкого застосування поняття комплексності. Останнє перебуває в основі так званого комплексного підходу. У сучасній світовій науці комплексність часто ототожнюється зі складністю. На неї недаремно звертав увагу видатний фізик сучасності С. Хокінг, уточнюючи, що XXI ст. буде століттям склад-

ності [1]. Часто при вивченні різних, у тому числі соціальних, систем використовують знання саме теорії складності (*complexity theory*). Окремі вчені цей напрям називають навіть теорією комплексності [2]. На переконання західних кримінологів, наслідки пізнання теорії складності для соціальних досліджень є «глибокими, захоплюючими та ставлять нові виклики». У кримінології ж теорію складності тільки-но почали опановувати. Дослідження складності здатне допомогти вийти з наявних на цей час онтологічних та епістемологічних ізоляцій [3, с. 16].

Проблема складності, що тісно пов'язана з комплексністю через її повноту й соціальну калейдоскопічність, у світовій науці нині є своєрідним науковим мейнстримом. Висока зацікавленість міжнародного наукового співтовариства проблемою складних систем і комплексністю, як їх невід'ємною інтегративною властивістю, є результатом організації діяльності навіть спеціальних наукових установ. Найбільш відомим серед них є Інститут Санта-Фе (Santa Fe Institute), що був заснований у США ще у 1984 р. Указаний інститут займається міждисциплінарними дослідженнями фундаментальних властивостей складних соціальних, фізичних, математичних, біологічних систем. В установі працюють видатні вчені. Серед них кілька лауреатів Нобелівської премії, які представляють понад 80 провідних університетів світу із більш як 20 країн [4]. На цей час президентом цього Інституту є Д. Кракауер, теоретик у галузі еволюції [5]. Крім цього, окремими проблемами соціальної складності й комплексності опікується Інститут складних систем Нової Англії (NECSI). Останній у межах дослідження зазначених питань взаємодіє з ученими Массачусетського технологічного інституту, Гарвардського, а також Брандейського університетів [6].

Комплексність зазвичай застосовується для опису методологічної бази, багатоаспектності проведеного дослідження чи різноспрямованості правозастосовної діяльності. Набуло класичного характеру розуміння комплексності як міждисциплінарного (міжгалузевого) характеру відповідних наукових розвідок у пізнанні проблеми злочинності та її окремих проявів. Водночас поглиблення концептуалізації цих питань передусім із використанням результатів їх емпіричного пізнання дає підстави констатувати, що комплексність аж ніяк не обмежується її міждисциплінарним змістом. Зокрема, експертне опитування протягом травня-червня 2025 р. 27 провідних учених України в галузі наук кримінально-правового циклу дало можливість, по-перше, розширити традиційний погляд на комплексність, а, по-друге, визначити подальшу стратегію поглиблення відповідних кримінологічних знань.

Більшість (66,7 %) опитаних експертів на запитання: «Як Ви розумієте комплексний підхід у кримінологічному дослідженні?» наголосила на мож-

ливості одночасного і міждисциплінарного дослідження наукової проблеми, і її всебічного вивчення у межах однієї науки. Тобто своїми відповідями респонденти вказали не лише на зовнішньосистемний (міждисциплінарний), а й на внутрішньосистемний (мононауковий) прояв комплексності. Для посилення евристичного потенціалу та гносеологічних кордонів проблеми комплексності у кримінологічній науці виникає потреба в її розгляді крізь призму спеціального системного об'єкта. Таким пропонується вважати кримінологічну систему України. Анонсований підхід аналогічно знайшов підтримку з боку опитаних експертів. Так, 63 % учених погодились із тезою про те, що поглиблене пізнання проблеми комплексності у кримінології слід здійснювати на прикладі певного системного утворення, яким може бути кримінологічна система України. Ще 11,1 % респондентів вагались із відповіддю, напевно, через складність поставлених запитань.

Відсутність на цей час спеціальних ґрунтовних досліджень проблеми кримінологічної комплексності, а також можливість пізнання її зовнішніх та внутрішніх проявів крізь призму кримінологічної системи зумовлює актуальність, теоретичну та практичну значущість цього дослідження.

З урахуванням вищевикладеного метою цієї статті є дослідження сутності та будови кримінологічної системи України для розширення розуміння комплексності як невід'ємного системного атрибуту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській кримінологічній науці відсутні спеціальні дослідження проблеми комплексності. Фактично єдина ґрунтовна праця, що стосується окремих теоретичних питань комплексності, була написана за редакцією П. Осіпова майже пів століття тому (Комплексне вивчення системи впливу на злочинність (методологічні та теоретичні засади), 1978 р.) [7]. За часів незалежності України вагомий внесок у розробку питань кримінологічної системності здійснив О. Маноха. Він надав загальну характеристику системному аналізу, довів системність на прикладі предмета кримінології, аналізу злочинності, її детермінації та запобігання [8]. Без перебільшення, своєрідним локомотивом розвитку системних знань у кримінологічній науці є В. Оболенцев. Учений вдало застосував системний підхід під час дослідження злочинності та віктимізації [9], розгляду України як соціальної системи [10], моделювання системи запобігання злочинності [11].

Проблема системної складності не залишилась осторонь й у науковому доробку окремих зарубіжних кримінологів. Так, учена-урбаністка Дж. Джекобс дослідила проблему організованої складності на прикладі мегаполісів США. Результати її досліджень стали основою розробки відомої теорії

запобігання злочинності шляхом проектування середовища проживання (Crime Prevention through Environmental Design) [12]. Системний підхід щодо визнання взаємодії різних боків людської поведінки вдало дослідив К. Джеффри у своїй праці «Кримінологія: міждисциплінарний підхід» (1990). Учений такий підхід назвав перспективою інтегрованих систем (ISP) щодо вивчення злочинності на підставі результатів різних наукових дисциплін, тобто із застосуванням комплексного підходу [13]. А. Пікрофт й К. Бартоллас дослідили питання застосування теорії складності, тобто комплексності, у сфері кримінального правосуддя та соціальної роботи. Ці вчені розглянули теорію складності з позитивістського, реалістичного та конструктивістського боків й обґрунтували недоцільність редукціонізму у сфері запобігання злочинності, що часто допускається в державній політиці [14]. Одним із останніх зарубіжних фундаментальних кримінологічних досліджень щодо проблеми складності є книга С. Фаррала «Побудова комплексних часових пояснень злочинності: історія, установи та агентства». У ній учений пояснює розуміння категорій складності й тимчасовості у кримінології [15].

Раніше проблема комплексності не розглядалася крізь призму системних об'єктів. При цьому є окремі публікації, де надано загальну характеристику кримінологічній системі. Першою її спробувала описати О. Ведернікова (Основні кримінологічні системи сучасності (порівняльний аналіз), 2002) [18]. Окремі аспекти кримінологічної системи щодо її поняття, властивостей, будови досліджували українські правники С. Нежурбіда [17, с. 286–293], Н. Орловська [18] та О. Джужа [16]. З урахуванням фрагментарності дослідження кримінологічної системи України, ігнорування в її структурі окремих важливих комплексів та елементів, а також не взяття до уваги інших параметрів указанного системного об'єкта це питання потребує більш поглибленого дослідження. Адже саме на підставі наукового опису, уточнення структури, пояснення внутрішньосистемних зв'язків між окремими рівнями кримінологічної системи можливо ґрунтовно дослідити комплексність у кримінології.

Матеріали та методи

Результати цього дослідження спираються на комплексну за своїм характером методологію. Це виражається у кількох її рівнях. Основу цієї розвідки становить *діалектичний метод наукового пізнання*. Особливого значення для пізнання окреслених питань набувають такі діалектичні принципи, як: багатосторонність (універсальність комплексності та її інтеграційна системна природа), сходження від одиничного до загального і навпаки (практична реалізація кримінологічної діяльності як окремого комплексу кримінологічної системи щодо злочинності загалом та її окремих проявів), сходження

від абстрактного до конкретного (співвідношення системи й комплексу, системності та комплексності), єдність теорії та практики (вираження комплексності в повноті кримінологічної доктрини та діяльності як комплексів кримінологічної системи). Діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні дає змогу виявити евристичний потенціал комплексності в її кількісно-якісних параметрах. Крім цього, сутність комплексності розкривається через категорії діалектики: якість і кількість (розкривають зміст комплексності за кожним шаром кримінологічної системи); одиничне, особливе та загальне (демонструють застосування комплексності на різних рівнях суспільних відносин); частина і ціле (відображають системний прояв комплексності); простір і час (задають параметри кримінологічної системи, у межах якої розкривається теоретико-прикладний характер комплексності); розвиток і взаємодія (характеризують зовнішньосистемний прояв комплексності, особливо в контексті взаємовпливу наук кримінально-правового циклу).

Загальнонауковим методологічним базисом для поглибленого пізнання проблеми комплексності загалом та дослідження кримінологічної системи України, зокрема, є системний підхід. Це положення доводиться результатами експертного опитування, оскільки 81,5 % респондентів погодились із тим, що комплексність ґрунтується на загальнонауковій методології системного підходу. У перебігу дослідження виникла необхідність у застосуванні також методів системного аналізу, системно-структурного, системно-функціонального методів для розширення уявлення про будову і призначення кримінологічної системи.

Для вивчення зазначених питань застосовувались загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, дедукції, індукції та моделювання [19, с. 39–54]. Вони допомогли в розробленні уявної пірамідоподібної моделі кримінологічної системи України, виокремленні її властивостей та вивченні за усіма її рівнями.

Результати дослідження ґрунтуються, окрім іншого, на поєднанні емпіричного та теоретичного рівнів наукового пізнання. Для обґрунтування авторських гіпотез та наукового пояснення сутності комплексності через внутрішньосистемні та зовнішньосистемні зв'язки кримінологічної системи України було застосовано метод експертних оцінок. Він був використаний під час проведення експертного опитування у змішаному форматі (спеціально розроблена Google-форма та відповідні паперові анкети). Опитування здійснювалося протягом травня–червня 2025 р. Кількість експертів – 27 осіб. Фах респондентів – провідні українські вчені у галузі наук кримінально-правового циклу. Географічні особливості опитування: респонденти представ-

ляють різні наукові осередки України, зокрема, Харків, Київ, Одесу, Львів, Дніпро, Івано-Франківськ, Ужгород.

Результати та обговорення

У філософії сутність прийнято виражати через істотні властивості предмета [20, с. 623]. Тому пізнання сутності кримінологічної системи передбачає передусім вивчення її істотних ознак. Вони визначають основний зміст подібного системного утворення. Узагальнення атрибутивних характеристик систем дає підстави для виділення таких характерних властивостей кримінологічної системи України, зокрема: цілісність, комплексність, ієрархічність, інтеракція, динамічність, складність, емерджентність, нелінійність, відкритий характер, цілеспрямованість. Розглянемо їх докладніше.

Ознака цілісності кримінологічної системи

Ця ознака кримінологічної системи має виняткове значення для розуміння обсягу й масштабів останньої. За оцінками класиків системології, цілісність посідає центральне місце у понятійному апараті системного дослідження. Головною відмінністю системного підходу є першочергова й усвідомлена орієнтація на дослідження об'єкта як цілого. Усі поняття, специфічні для системного дослідження, слугують тому, щоб із різних боків охарактеризувати й конструктивно виразити саме цілісні властивості предмета (Блауберг І. В., Юдін Е. Г. Становлення та сутність системного підходу, 1973 р.) [7]. Кримінологічна система характеризується властивістю онтологічної єдності різних її комплексів (рівнів). Існування та функціонування останніх забезпечує, з одного боку, цілісну стабільність всієї системи, а, з другого, – надає імпульс до динаміки її сталого розвитку й вдосконалення. Якісно дослідити кримінологічну систему як певний цілісний феномен означає щонайменше вивчити усі його комплекси (шари), з яких він складається, та їх взаємозв'язки.

Ознака комплексності кримінологічної системи

Однією з ключових інтегративних істотних ознак кримінологічної системи є *комплексність*. Значення останньої можна описати словами французького філософа й математика Б. Паскаля, який підкреслював: «Неможливо пізнати частини, не знаючи цілого, так само як пізнати ціле, не пізнавши окремих частин» [21, с. 78]. Недарма у літературі наголошується на тому, що системний підхід виражається в комплексному пізнанні об'єкта [22, с. 88]. У нашому випадку таким об'єктом є кримінологічна система, що має багаторівневий та багатоелементний характер. Саме через ознаку комплексності можна охарактеризувати та уточнити такі параметри кримінологічної системи, як: а) повнота; б) внутрішній зміст; в) кількість елементів; г) якість;

д) структурованість. При цьому обстоюється позиція щодо недоречності отождоження системної ознаки комплексності з властивістю системи у вигляді множинності елементів (багатоелементності). Адже остання відбиває лише окремих (кількісний) бік комплексності.

Через ознаку комплексності можна пізнати структуру кримінологічної системи та особливості її будови. Відповідно до усталеного погляду на кримінологічну систему вона складається з таких елементів, як кримінологічний світогляд, який іноді називається теорією, кримінологічне законодавство й кримінологічна практика [16]. В окремих випадках до такої системи включається державна політика у сфері запобігання злочинності [18] та кримінологічна безпека [17]. Якщо політика як елемент цієї системи заперечень не викликає, то виникає великий сумнів обґрунтованості включення останнього елементу. Є думка, що стан безпеки фактично є результатом функціонування кримінологічної системи внаслідок тісної взаємодії усіх її комплексів. Тому у цьому випадку порушена логіка побудови кримінологічної системи, коли її засоби (елементи) підміняються їх результатом (належний рівень безпеки).

Погоджуючись у цілому із запропонованою вище структурою кримінологічної системи, все ж таки представлені комплекси хоча й утворюють її ядро, однак при цьому ними не обмежуються. Для повного розкриття прикладного потенціалу цієї системи й досягнення її мети вона має бути розширена включенням інших, не менш важливих, компонентів. Їх урахування стане умовою для забезпечення повноти і цілісності кримінологічної системи, які зрештою є вимогою комплексності представленого системного об'єкта.

Можна запропонувати структуру кримінологічної системи України, що включає такі комплекси (рівні): а) кримінологічна доктрина; б) кримінологічне законодавство; в) кримінологічна політика; г) кримінологічний світогляд (правосвідомість й правова культура) громадян; д) кримінологія як навчальна дисципліна; е) кримінологічна діяльність (практика запобігання та прогнозування злочинності, а також стратегування, програмування й планування запобіжних заходів). Більшість (56 %) опитаних експертів вказали саме на таку структуру кримінологічної системи України.

Інтерпретування комплексності як однієї з істотних ознак кримінологічної системи розкриває лише загальну її сутність, тобто уточнює характеристику комплексності в її широкому (внутрішньосистемному) розумінні.

Ознака ієрархічності кримінологічної системи та її структура

Ієрархічність такого системного утворення демонструє значущість його окремих комплексів для існування, функціонування, розвитку й здатності

досягти поставленої мети системи. Зрозуміло, що ієрархія (послідовність, підпорядкованість) її комплексів має суб'єктивний характер і побудована, виходячи із авторського розуміння значущості відповідних комплексів. В основі умовної піраміди кримінологічної системи перебуває комплекс кримінологічної доктрини. Вона утворена теорією кримінологічної науки, головними ідеями, положеннями науки про злочинність, концептуальним баченням учених-кримінологів та інших суб'єктів щодо напрямів подальшого прирощення кримінологічного знання та удосконалення кримінологічної матерії. Фактично саме завдяки кримінологічній доктрині можливе успішне функціонування решти комплексів кримінологічної системи.

О. Джужа додає, що кримінологічна теорія відбиває систему поглядів, ідей, уявлень щодо криміногенного комплексу причин й умов злочинності, основних напрямів запобігання їй. Науковим підґрунтям кримінологічної теорії є узагальнені результати теоретичних і практичних досліджень, присвячених аналізу об'єктивних закономірностей злочинності, характеристикі особи злочинця та потерпілого, основних напрямів запобігання злочинності [16].

Кримінологія вивчає не право і законодавство, а діяльність людей та соціальних спільнот [23, с. 14]. При цьому кримінологічне законодавство є окремим комплексом кримінологічної системи. Він динамічний і непостійний за своїм характером, розвивається на підставі втілення доктринальних напрацювань учених-кримінологів. Кримінологічне законодавство відіграє важливу роль для іншого комплексу у вигляді кримінологічної діяльності, оскільки практика запобігання злочинності спирається і запроваджується, у тому числі, з урахуванням норм законодавства, яке стосується стратегії і тактики запобігання окремим видам кримінальних правопорушень.

Наступний рівень кримінологічної системи у вигляді кримінологічної політики дуже тісно пов'язаний і нормативно залежить від попереднього комплексу. Під кримінологічною політикою прийнято розуміти складову державної політики у сфері боротьби зі злочинністю щодо розробки та впровадження комплексу спеціальних політико-правових, соціально-економічних, законодавчих та управлінських заходів, спрямованих на виявлення і ліквідацію причин та умов злочинності з метою зменшення її рівня й досягнення позитивних кількісно-якісних змін. Вона має реалізовуватись комплексно як щодо всієї злочинності, так й щодо її окремих проявів [24, с. 303, 304].

Окреме місце у структурі кримінологічної системи посідає комплекс кримінологічного світогляду. Однак його пропонується розуміти не у значенні кримінологічної теорії, як вважають окремі науковці [18], а саме в контексті

правосвідомості й правової культури громадян. Останні виступають дуже потужними регуляторами людської поведінки. Саме від суб'єктивного сприйняття громадянами їх обов'язку, закріпленого у ст. 68 Конституції України (кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності [25]), у тому числі заборон, закріплених у Кримінальному кодексі України, та налаштованості їх неухильного дотримання загалом залежить рівень злочинності у державі та загальний стан законності. Насправді «людський» фактор перебуває в основі вчинення більшості кримінальних правопорушень, оскільки саме від конкретної особи залежить факт порушення нею кримінально-правових, як й інших, заборон. Ось чому комплекс кримінологічного світогляду громадян є дуже важливим у системі запобігання злочинності у цілому.

Кримінологія як навчальна дисципліна є невід'ємним і специфічним комплексом кримінологічної системи. Цей рівень охоплює комплекс знань щодо злочинності, закономірностей її виникнення, функціонування та її запобігання [26, с. 21]. Загальновідомо, що система кримінології як навчальної дисципліни складається із Загальної та Особливої частин. Загальна частина включає комплекс таких елементів, як: історія, методологія, методика кримінологічних досліджень, злочинність та її показники, латентність, географія, соціальні наслідки злочинності, особа злочинця, жертва злочинів, фонові для злочинності явища, детермінація й запобігання злочинності. Особлива частина навчальної дисципліни кримінології спрямована на вивчення кримінологічної характеристики, детермінації та запобігання окремим видам злочинності й групам кримінальних правопорушень.

Кримінологія як навчальна дисципліна набуває актуальності й особливої соціальної значущості з огляду на її розгляд як способу поширення кримінологічних знань, умінь і навичок здійснення кримінологічних досліджень. Не треба недооцінювати суспільної важливості кримінології, оскільки:

- 1) кримінологічні знання необхідні майбутнім юристам (суддям, прокурорам, адвокатам, слідчим й оперативним працівникам Національної поліції та інших правоохоронних органів);
- 2) кримінологія популяризує застосування «м'якої сили» при запобіганні злочинності, навчає мистецтву використання широких можливостей соціальної політики при профілактиці багатьох правопорушень;
- 3) саме кримінологічне знання наразі перебуває у світовому науковому й управлінському тренді внаслідок пріоритетів державної політики запобігання злочинності. Це пояснюється частковою кризою покарання,

спрямованістю на його гуманізацію через усвідомлення неможливості ефективного запобігання злочинності переважно кримінально-правовими засобами;

- 4) європейський вибір України, для якого є характерними демократичні несилові, частково асиметричні напрями кримінологічної політики, сам собою зумовлює підвищену затребуваність у кримінологічних (некаральних) новітніх розробках запобігання злочинності;
- 5) кримінологія є «сигнальною» галуззю знань, де аналіз комплексу окремих соціальних індикаторів здатний сформулювати загальне уявлення про: ступінь демократичних свобод у державі; рівень реального захисту конституційних прав громадян; ефективність діяльності правоохоронних органів; поширення корупції; правовий характер суспільних відносин на масовому рівні суспільно-правової взаємодії та багато ін.

На цей час негативною з усіх боків визнається тенденція згортання в Україні кримінології як навчальної дисципліни, яка традиційно викладалась у закладах вищої освіти юридичного профілю. Це передбачає не лише закриття кафедр кримінології, іноді разом із кафедрами кримінально-виконавчого права, а й звільнення висококласних фахівців, які здатні ділитись своїми знаннями з майбутніми юристами і правниками. Кримінологія як навчальна дисципліна відіграє в кримінологічній системі істотну роль. Вона є своєрідним з'єднувальним елементом (містком) між кримінологічною теорією і практикою, де кримінологічні ідеї та розробки втілюються у життя.

На вершині кримінологічної системи перебуває кримінологічна діяльність. Її прийнято поділяти на теоретичну й практичну [27, с. 337–340; 28, с. 12]. Однак у своїй більшості кримінологічна діяльність зводиться саме до практики перешкоджання кримінальним та іншим правопорушенням у той чи інший спосіб на відповідних рівнях суспільних відносин. Кримінологічна діяльність включає також прогнозування злочинності, а також стратегування, програмування й планування заходів її запобігання.

Ознака інтеракції кримінологічної системи

Цю ознаку іноді називають духом системи [29]. Термін «інтеракція» застосовувався раніше у кримінологічних дослідженнях, зокрема щодо опису взаємодії між злочинцем та жертвою [30]. Його тлумачення означає повсякденну взаємодію людей. Під соціальною інтеракцією розуміється процес взаємообумовленого впливу індивідів, соціальних груп і систем один на одного [31]. Фактично інтеракція зводиться до внутрішньосистемної взаємодії перелічених вище комплексів кримінологічної системи. Така взаємодія результує взаємозалежність різних комплексів між собою.

У спеціальній літературі зазначається про те, що системні зв'язки бувають двох видів: координаційні та субкоординаційні. Перші мають місце у межах однієї підсистеми, тобто між її елементами, а другі – між різними рівнями (комплексами) системи [32]. Існує думка, що для опису останнього виду зв'язків більше підходить не субкоординаційний їх характер, а субординаційний (від лат. *subōrdināre* – підпорядковувати).

Від розвитку теорії кримінологічної науки залежить не лише кримінологічне законодавство і засади політики у цій сфері, а й, головним чином, кримінологічна діяльність. Рівні кримінологічного законодавства й політики аналогічно мають потужний міжкомплексний (субординаційний) зв'язок. Це виражається у тому, що, з одного боку, кримінологічна політика формується та реалізується на підставі відповідних норм кримінологічного законодавства. З другого боку, певні нормативно-правові акти у сфері некарального впливу на злочинність приймаються з урахуванням політичної волі й державного стратегічного бачення щодо цілей і засобів запобігання злочинності.

Кримінологічна діяльність має внутрішньосистемний (міжкомплексний) зв'язок, а тому залежна від кримінологічної теорії, оскільки практика ґрунтується на ідеях і результатах кримінологічних досліджень. Кримінологічна діяльність в обов'язковому порядку спирається на законодавство у сфері запобігання злочинності, включаючи кримінологічне законодавство. В іншому разі робота правоохоронних органів не відповідатиме принципу законності. Ця діяльність реалізується на загальних засадах, сформованих у результаті спланованої державної політики щодо основних шляхів некарального впливу на злочинність. Ефективність роботи правоохоронних органів корелює з рівнем правосвідомості та правової культури громадян. Адже від цього залежить не лише загальний рівень злочинності, а й потенційний обсяг правоохоронної діяльності. Нарешті успіх досудового розслідування кримінальних правопорушень та їх профілактика залежать від якості підготовки юридичних кадрів та засвоєння ними азів і правової, і кримінологічної науки. Так у загальних рисах виглядає внутрішньосистемний зв'язок між комплексами кримінологічної системи.

Потрібно вказати на комплементарний характер усіх комплексів кримінологічної системи, а так само взаємодоповнювальний зв'язок між окремими елементами в межах певних комплексів. Адже, наприклад, неможливо якісно дослідити проблему запобігання злочинності без обізнаності про її стан, характер, тенденції відтворення, без розуміння характеристик типового кримінологічного портрету особи злочинця, детермінантів, віктимної поведінки жертв та ін. Тобто вивчення одного боку кримінологічного знання comple-

ментарно зумовлює потребу урахування актуальної інформації про інші аспекти наукової матерії. У цьому і виявляється системний підхід кримінологічного пізнання на усіх комплексах (рівнях) кримінологічної системи.

Специфіка інтеракції усередині кримінологічної системи полягає у тому, що сила взаємодії буде найбільшою між елементами окремого комплексу. Ще меншою – між складовими, які належать до різних рівнів кримінологічної системи. І ще менш вираженим такий зв'язок матиме місце між кримінологічною та іншими системами, наприклад, системами наук кримінально-правового циклу, а тим більше, із загальною соціальною системою України або глобальною кримінологічною чи міжнародною соціальною системами.

Деякі внутрішньо- й зовнішньосистемні зв'язки кримінологічної системи важко пояснити, а про окремі із них дослідники можуть навіть не здогадуватись, що не відміняє їх існування. Це у будь-якому разі потребує відповідного наукового аналізу та кримінологічного опису окремих комплексів, їх елементів та зв'язків між ними в межах кримінологічної системи.

Ознака динамічності кримінологічної системи

Вона виявляється в тому, що це системне утворення перебуває не у стабільності, а у постійному русі. Подібний системний об'єкт прагне до розвитку та самоудосконалення. Динамічність означає непостійність, нестабільність, безперервність, пластичність кримінологічної системи та її комплексів. Причому динамічність не завжди пов'язується із позитивними системними змінами. Вони можуть мати й негативне забарвлення. Це є показником певної деградації, розбалансування відповідних комплексів, що вказує на наявність системних проблем.

Динамічність можна продемонструвати на прикладі комплексів кримінологічної теорії, законодавства та діяльності. Зокрема, підтвердженням перманентного розвитку теоретичних напрацювань є результати багатьох кримінологічних досліджень фундаментального й прикладного штибу, прирощення наукових знань, поява нових ідей нерепресивного запобігання злочинності. Наочним прикладом динамізму кримінологічної доктрини є поява нових або по-новому переосмислених понять і наукових категорій. Останніми роками у кримінологічній літературі можна зустріти такі терміни, як: «мобінг», «булінг», «хакерство», «сталкінг», «телефонний тероризм», «ухилянство», «бусифікація» та багато ін. За цими словами криються конкретні негативні соціальні явища, характерні українському суспільству для певного періоду його існування. Вони фактично сигналізують про системні перетворення соціальної системи України, що не може не відбитися на розвиткові й кримінологічної системи, і комплексу кримінологічної доктрини.

Для удосконалення кримінологічної системи суб'єкти формування кримінологічної політики вимушені вчасно реагувати на подібні зміни й доповнювати чинне кримінологічне та інше законодавство. Динамічність властива передусім і кримінологічній діяльності. Практика запобігання злочинності, як і кримінальний світ, не стоїть на місці. Вона вимушена реагувати на соціальні трансформації та зміни кількісних і якісних показників злочинності. Арсенал профілактичних можливостей правоохоронних органів постійно оновлюється іншими методами роботи, підходами у патрулюванні вулиць, затриманні правопорушників, розшуку злочинців і викраденого майна, посиленні технічних спроможностей підрозділів Національної поліції та багато ін.

Ознака складності кримінологічної системи

Ця властивість виражає внутрішню будову цього утворення. Традиційно до складних систем відносять колонії комах, нейронні та імунні системи, економіку, Інтернет [33], космос, великі держави у вигляді імперій тощо. Попри відмінне розуміння дослідниками системного підходу усі вони сходяться на тому, що системні об'єкти об'єднує складність [17, с. 281]. Складність можна розуміти з кількісного та якісного боків. Звідси чим більшою буде кількість елементів у структурі комплексів (рівнів) та емерджентний характер взаємозв'язків між ними, тим більш складною буде кримінологічна система. Подібний підхід є поширеним серед фахівців у цій сфері [34].

Результати останніх досліджень складності на прикладі систем і складних мереж у біології, хімії, техніці, епідеміології, робототехніці, економіці, соціології, неврології [35] дають підстави для формування судження про те, що коли ми говоримо про комплексність у науці й у кримінології, ми говоримо про складність. І навпаки: коли йдеться про складність, то передусім мається на увазі комплексність у її кількісних та якісних проявах.

Складною може бути не лише система, а й її окремі складові [36], у нашому випадку комплекси. Кримінологічна система загалом, а також сама злочинність та система її запобігання за усіма атрибутами є складними системними об'єктами. Це виражається у тому, що кожного року в Україні вчиняються мільйони правопорушень (з урахуванням їх латентної частини), злочинність зумовлюється сотнями різних за своєї етіологією кримінологічних детермінантів, кримінальна протиправність поширена у сотнях сфер і галузей, до злочинності залучено велику чисельність правопорушників, а сама структура системи запобігання указує на її складний і багатошаровий характер.

Ступінь складності системи корелює з обсягом комплексності її окремих рівнів. Чим більше їх включає система й чим більше елементів міститься на кожному рівні, тим, відповідно, більш складною, різноманітною і, головне,

ресурсно витратною є така система. Її ефективність може досягатись до певних меж й кількості елементів комплексів. Штучна роздутість, недоречне розширення обсягу системи здатне результувати її малоефективність, непродуктивність, ускладнення внутрішніх й зовнішніх системних зв'язків. Звідси про ефективність практики запобігання правопорушенням можна говорити тоді, коли вона включає оптимальну кількість запобіжних заходів. За умови елементного переважання комплексу кримінологічної діяльності остання буде нерезультативною та економічно нерентабельною, оскільки витрати на утримання цього комплексу кримінологічної системи будуть більшими за обсяг шкоди, якій вдалося запобігти. До речі, в Україні є відповідні наочні приклади. Зокрема, у 2017 р. було ліквідовано органи податкової міліції. Це сталося після того, як було встановлено, що розмір фінансування цього правоохоронного органу було більшим, ніж розмір повернутих до Державного бюджету податків.

Наступні дві істотних ознаки (*емерджентність* й *нелінійність*) кримінологічної системи зумовлені її складним характером і структурою. Уперше на емерджентну властивість системи указав Арістотель, зазначивши, що ціле є більшим за сукупність його окремих частин [37]. Цю ідею продовжив американський фізик, лауреат Нобелівської премії (1977) та відомий фахівець у галузі теорії складності, Ф. Андерсон, уточнивши, що «більше означає інше» [38]. У розрізі проблеми складності це положення вказує на те, що поява нових елементів чи комплексів системи не просто збільшує її обсяг, а змінює її якість, перетворює систему на щось нове й більш досконале. Протягом останніх кількох десятиліть теорія емерджентності значно розвинулась. Окремі науковці почали під нею розуміти не лише невід'ємну властивість системи, а й трактувати її як концепцію, закон, функцію, стратегію, потенціал і навіть «революцію» [39].

Ознака емерджентності кримінологічної системи

Ця системна властивість зумовлена тісною інтеракцією (взаємодією) різних її складових у межах окремих комплексів, а також є поясненням перетворення кількості на якість. Цей діалектичний закон може яскраво проявитись у випадку цілеспрямованого суб'єктного і змістовного (діяльнісного) впливу на попередньо визначений криміногенний об'єкт, коли сукупний (навіть незначний) запобіжний вплив здатний забезпечити очікуваний, а в окремих випадках і неочікуваний, позитивний запобіжний ефект. Унаслідок емерджентної взаємодії різних елементів кримінологічної системи остання здатна до еволюції шляхом зміни своєї форми та обсягу, а також збільшення кумулятивного результату – ефективності кримінологічної системи.

Яскравим прикладом емерджентності у кримінологічній системі є комплекс детермінації злочинності, коли поєднання деяких криміногенних чинників здатне призвести до непрогнозованих негативних соціальних наслідків. Вони у підсумку можуть викликати вибух злочинності або певну криміногенну хаотизацію суспільства під впливом революційних подій, військових дій чи техногенної катастрофи.

Кримінологічна діяльність як окремих комплекс кримінологічної системи аналогічно може мати емерджентний характер. Непередбачуваність прояву окремих елементів кримінологічних комплексів може мати не лише негативне забарвлення, як це було продемонстровано на прикладі детермінаційних зв'язків. Емерджентність може мати і позитивний характер, коли поєднання, на перший погляд, несуттєвих заходів здатне призвести до заздалегідь непрогнозованого позитивного результату. Як каже з цього приводу професор Д. Сновден, відомий експерт зі складності, великі ефекти починаються з маленьких кроків [40]. У цьому зв'язку слід наголосити, що не варто ігнорувати для застосування окремі запобіжні заходи і дії певних суб'єктів для перешкодження правопорушенням.

У системі запобігання злочинності, за великим рахунком, немає головних і другорядних заходів. Усі вони є основними. Дотримання саме такого комплексного підходу здатне забезпечити неочікуваний позитивний емерджентний ефект. Він з'являється внаслідок поєднання або зміни інтенсивності впровадження певних, навіть частково традиційних, запобіжних заходів. При цьому емерджентність може пов'язуватись як із територіальними, часовими, суб'єктними, так й іншими параметрами запобіжних заходів.

Ознака нелінійності кримінологічної системи

За словами класиків системного підходу, складність нелінійних систем виявляється в тому, що вони, віддалившись від рівноваги й прямуючи до точки біфуркації, досягають свого порогового стану між порядком і хаосом, а згодом, пройшовши указану точку, набувають нового стану, зумовленому можливістю чергової самоорганізації як цілісного об'єкта (Уйомов А. І. Системний підхід та загальна теорія систем, 1978) [41, с. 245].

Достатньо докладно нелінійність описали О. Литвинов і Ю. Орлов, зазначивши, що: це є ознакою постмодерну; нелінійне мислення поступово приходить на заміну лінійному ланцюжку міркувань на кшталт геометрії Евкліда; особливістю нелінійних моделей мислення, на яку варто звернути увагу в кримінології, є супердетермінація цілісності, що є конфігурацією своїх елементів і комплексів, причому кожен із них спричиняє свій вплив на ціле (елемент залежить і виражає ціле, а ціле – свої елементи); простежується

рефлексія часоплину сучасного світу у кримінологічно значущих категоріях й аналізі запобігання злочинності як нелінійної системи, що відтворюється за власними специфічними закономірностями; останнім часом усе більше кажуть не лише про системно-структурні закономірності функціонування запобігання злочинності, а про те, що тут наявні синергетичні зв'язки, що зумовлюють появу нелінійних взаємозалежностей; нелінійні системи розвиваються стрибкоподібно, що створює певні труднощі у прогнозі їх поведінки? та ін. [41, с. 7, 13, 20, 26, 47, 244, 248].

Сучасні західні вчені також наголошують на необхідності перегляду й навіть ревізії усталених та помилкових суджень щодо спроможностей пояснення злочинності з використанням лінійного підходу. Підкреслюється методологічна продуктивність науки про складні системи та потреба у нелінійному аналізі при вивченні кримінальної протиправності [42]. У зв'язку із цим буде справедливою думка про те, що класична лінійна мисленнева, доктринальна й прикладна шаблонність не лише не відповідає останнім науковим тенденціям. Вона заважає соціальній практиці, у тому числі при застосуванні нестандартних асиметричних підходів щодо запобігання злочинності. Тісна інтеракція складносистемних властивостей нелінійності та емерджентності має братись до уваги суб'єктами формування кримінологічної політики та здійснення кримінологічної діяльності.

Ознака відкритого характеру кримінологічної системи

Відкритість системи злочинності, яка взаємодіє із кримінологічною системою, підтримується тими українськими вченими-кримінологами, які визнають її системним утворенням [9, с. 82; 43]. Хоча мають місце й протилежні позиції щодо закритого характеру злочинності як системи у контексті взаємодії її структур [23, с. 104].

Проявом відкритого характеру кримінологічної системи є, окрім іншого, нормотворчість та правозастосування щодо обміну інформацією із зовнішнім середовищем, яким є соціум, де застосовується кримінологічне законодавство та реалізується діяльність щодо запобігання злочинності. Відкрита природа кримінологічної системи дозволяє їй вбирати й урахувувати результати теоретичних розробок західних кримінологів, доповнювати кримінологічне законодавство України нормами про запобігання злочинності, які існують в країнах-членах ЄС, упроваджувати у нашій державі запобіжні механізми, що довели свою ефективність за кордоном.

Відкритість кримінологічної системи зумовлюється також впливом на неї глобальної та національної систем і тих політичних, економічних, інформаційних, культурних та інших процесів, що відбуваються у світі та в Україні.

Крім цього, розвиток кримінологічної системи залежить так чи інакше від стану системи наук кримінально-правового блоку, особливо науки кримінального права. Тому у цьому розумінні кримінологічна система має усі атрибути саме складного системного об'єкту, відкритий характер якого дозволяє йому: а) еволюціонувати; б) розвиватись як певна цілісність; в) удосконалюватись за своїми окремими комплексами шляхом розширення їх повноти, наповнення новими елементами, підвищення якості їх змісту, зміни структурованості й трансформації параметрів складності.

Ознака цілеспрямованості кримінологічної системи

Відповідно до найбільш прогресивного функціонально-цілеспрямованого підходу [9, с. 9–12] щодо розуміння систем у сучасній системології під ними розуміють сукупність елементів, зв'язків між ними, а також ціль їх існування [44]. Остання обґрунтовано називається системоутворюючою ознакою системи [45, с. 9]. Виходячи із такого трактування, будь-яка система має власну мету, тобто те, на що вона спрямована та заради чого функціонують її комплекси та елементи. Мета кримінологічної системи виконує роль своєрідного коду, оскільки в ньому міститься головний соціальний сенс й функціональне призначення такого системного утворення.

На думку спеціалістів у сфері складних систем, вирішення певної проблеми у розумінні комплексності означає, що спочатку необхідно сфокусуватись на поставленій меті, а вже потім підбирати засоби її досягнення. Без налаштування людей, їх диспозиційного стану неможливо вирішити будь-яку проблему – це аксіома теорії складності. Треба починати з маленьких дій і впливів, які згодом сформулюють загальний позитивний ефект у досягненні поставленої мети [40].

Раніше вже були спроби визначення мети системи, зокрема запобігання злочинності, яка є невід'ємною складовою кримінологічної системи загалом. Мета такої системи зводиться до положення ч. 2 ст. 3 Конституції України, де указано, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [25; 46].

Подібна мета є дещо неконкретизованою. Вона може виражатись, у тому числі, через засоби, якими оперує не лише кримінологічна, а й кримінально-правова система. Тому мета кримінологічної системи має відбивати її природу, а також характер її комплексів та елементів. Специфіка функціонування останніх пов'язується із забезпеченням прав і свобод людини шляхом вироблення та реалізації саме нерепресивного (проактивного) впливу на злочинність. Цей момент є принциповим для опису змісту та цілеспрямованості такого системного об'єкту. Акцентуація уваги на некаральному

характері функціонування кримінологічної системи якісно відрізняє її від кримінально-правової системи України. З урахуванням вищевикладеного мета кримінологічної системи полягає у захисті конституційних прав і свобод людини та громадянина шляхом некарального впливу на злочинність та зменшення її негативних соціальних наслідків.

Поняття кримінологічної системи

Поняття, будучи мінімально логічною формою уявлення про певний предмет, об'єктивується саме в дефініціях. Останні зазвичай закріплюються в чинному законодавстві, перетворюючись на правові дефініції [47]. У нашому випадку поняття кримінологічної системи у чинному законодавстві не закріплено, а тому воно існує на рівні теоретичного осмислення цієї наукової системоутворюючої конструкції, що має важливе значення й для практики запобігання злочинності в Україні.

Низка дослідників (О. Ведернікова, Н. Орловська, О. Джужа) вже намагались надати схожі визначення поняття кримінологічної системи. Під нею вони розуміють сукупність структурно обумовлених і функціонально взаємопов'язаних елементів, що визначають теоретичне забезпечення, нормативне регулювання та практичну організацію системи запобігання злочинам [18; 16]. Очевидно, що це поняття включає обмежене коло комплексів кримінологічної системи у виді лише кримінологічної теорії, законодавства й практики, а також не відбиває низку характерних властивостей такої системи. Є переконання, що кримінологічна система включає й низку інших важливих складових, з урахуванням яких і має визначатись це поняття. Більше того, слід погодитись із В. Оболенцевим у тому, що найбільш раціональним тлумаченням поняття системи, у тому числі кримінологічної, є через його практичну доцільність [46]. Це пояснюється тим, що саме закріплення у дефініції цього поняття цілеспрямованого характеру об'єкту, який визначається, дозволяє більш чітко усвідомити його соціальну користь.

Більш предметний опис такого системного утворення можна здійснити за допомогою широкого та вузького визначення дефініції його поняття. У широкому значенні під кримінологічною системою пропонується розуміти системний об'єкт, функціонування якого спрямоване на формування та реалізацію нерепресивного впливу на злочинність.

При вузькому трактуванні кримінологічна система України – *це цілісний відкритий системний механізм, утворений комплексами кримінологічної доктрини, законодавства, політики, світогляду, кримінології як навчальної дисципліни, кримінологічної діяльності, що перебувають у певному підпорядкуванні, прагнуть до постійного розвитку, складність функціонування*

яких зумовлена їх багатoeлементним характером й внутрішньосистемною взаємодією, що результує емерджентну й нелінійну природу, призначенням якого є захист конституційних прав і свобод людини та громадянина шляхом некарального впливу на злочинність та зменшення її негативних соціальних наслідків у нашій державі.

Жодна наукова модель чи соціальна система не можуть бути абсолютно істинними. Звідси кримінологічна система України придатна до усвідомлення лише її загальної структури, з розумінням тільки її основних комплексів, можливістю опису і наукового пояснення генеральних соціальних внутрішньосистемних зв'язків у межах такого системного об'єкту.

Висновки

Пізнання низки істотних ознак, визначення поняття та опис будови кримінологічної системи України дають підстави для формулювання таких суджень:

- 1) проблема комплексності у правовій науці загалом й кримінології зокрема нині досліджена фрагментарно;
- 2) класично-архаїчне розуміння комплексності виключно як міждисциплінарного характеру наукових розвідок не сприяє повноті кримінологічних досліджень;
- 3) кримінологічна система України – спеціальний системний об'єкт, що дає змогу усвідомити сутність комплексності у всіх її зовнішньо- та внутрішньосистемних проявах;
- 4) істотними ознаками кримінологічної системи є: цілісність, комплексність, ієрархічність, інтеракція, динамічність, складність, емерджентність, нелінійність, відкритий характер, цілеспрямованість;
- 5) під кримінологічною системою України пропонується розуміти цілісний відкритий системний механізм, утворений низкою комплексів, що перебувають у певному підпорядкуванні, прагнуть до постійного розвитку, складність функціонування яких зумовлена їх багатoeлементним характером й внутрішньосистемною взаємодією, що результує емерджентну й нелінійну природу, призначенням якого є захист конституційних прав і свобод людини та громадянина шляхом некарального впливу на злочинність та зменшення її негативних соціальних наслідків;
- 6) структура кримінологічної системи України включає такі комплекси, як: кримінологічна доктрина, кримінологічне законодавство, кримінологічна політика, кримінологічний світогляд, кримінологія як навчальна дисципліна, кримінологічна діяльність;

7) значення кримінологічної системи України полягає у тому, що:

- актуалізується необхідність розширення застосування методології системного підходу в кримінологічній теорії та практиці;
- викристалізовується «новий» напрям розвитку кримінологічної матерії у виді кримінології систем або системної кримінології;
- в її кордонах цілісно й у тісному взаємозв'язку функціонують усі її комплекси, спрямовані на досягнення шляхетної мети, здатної закласти надійний фундамент для сталого соціального проєвропейського розвитку нашої держави;
- саме системний розгляд кримінологічної матерії у сукупності її окремих комплексів дозволяє осягнути усі сильні та уразливі ділянки системи запобігання злочинності в Україні;
- відкриваються перспективи в оцінці ступеня взаємозв'язку кримінологічної системи з іншими системами наук кримінально-правового циклу;
- виникає можливість на системних засадах порівняти вітчизняну кримінологічну теорію, національне кримінологічне законодавство й основні підходи запобігання злочинності в Україні з аналогічними складовими кримінологічних систем розвинених країн світу для приведення їх у нашої державі до кращих світових стандартів;
- системні властивості такого об'єкта мають далекосяжні наукові наслідки через можливість збільшення кримінологічної системи до обсягів глобальної соціальної системи або зменшення до рівня участі конкретної особи у справі запобігання окремому протиправному прояву;

8) перспективи подальшого пізнання проблеми комплексності у кримінології пов'язуються із необхідністю звернення уваги на такі питання, як: визначення основних параметрів кримінологічної системи України (природа походження, види потоків її енергії, функції, час і простір, переваги і недоліки); поглиблення знання про сутність комплексності в її зовнішньосистемному та внутрішньосистемному вираженнях; здійснення співвідношення комплексності та системності; розкриття змісту комплексності через системний аналіз окремих комплексів кримінологічної системи тощо.

Список використаних джерел

- [1] Hawking S. W. Unified Theory Is Getting Closer, Hawking Predicts. *San Jose Mercury News*. 2000. January 23. P. 29A. URL: <https://home.iitk.ac.in/~osegu/External%20Links.html> (last accessed: 10.10.2025).
- [2] Beesley J. Organised Chaos: Bringing Complexity to Criminology and the Study of Organised Crime, Terrorism and the Crime-Terror Nexus : a thesis ... Doctor of

- Philosophy. 2017. 324 p. URL: https://www.academia.edu/34289657/Organised_Chaos_Bringing_Complexity_to_Criminology_and_the_Study_of_Organised_Crime_Terrorism_and_the_Crime_Terror_Nexus (last accessed: 10.10.2025).
- [3] Pycroft A. Conscientious in rather than of: Advancing modest claims for the development of phenomenologically informed approaches to complexity theory in criminology. *Journal of Theoretical & Philosophical Criminology*. 2018. Vol. 10. P. 1-20. URL: <http://www.jtpcrim.org/FEB2018/Pycroft.pdf> (last accessed: 10.10.2025).
- [4] Santa Fe Institute. URL: <https://santafe.edu/about/overview> (last accessed: 11.10.2025).
- [5] Інститут Санта-Фе. URL: <https://surl.li/hgphmp> (дата звернення: 11.10.2025).
- [6] New England Complex Systems Institute. URL: <https://necsi.edu/about> (last accessed: 11.10.2025).
- [7] Семенюк О. Г. Комплексний підхід як методологічна основа дослідження проблем забезпечення охорони державної таємниці. *Інформація і право*. 2017. № 2(21). С. 116–123. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.2\(21\).273061](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.2(21).273061).
- [8] Маноха О. Є. Системний аналіз в кримінології : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1996. 23 с.
- [9] Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу злочинності та процесів віктимізації в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2016. 116 с.
- [10] Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу системи держави України : монографія. Харків : Право, 2018. 98 с.
- [11] Оболенцев В. Ф. Системний аналіз та моделювання системи запобігання злочинності в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2021. 192 с.
- [12] Jacobs J. *The Death and Life of Great American Cities*. New York : Random House, 1961. 474 p.
- [13] Jeffery C. R. *Criminology: An Interdisciplinary Approach*. New Jersey : Prentice Hall, 1990. 482 p.
- [14] *Applying Complexity Theory: Whole Systems Approaches to Criminal Justice and Social Work* / Ed. by A. Pycroft, C. Bartollas. 1st ed. Bristol University Press, 2014. 328 p.
- [15] Farrall S. *Building Complex Temporal Explanations of Crime: History, Institutions and Agency (Critical Criminological Perspectives)*. 1st ed. Palgrave Macmillan, 2021. 179 p.
- [16] Джу́жа О. М. Світові кримінологічні системи запобігання злочинам. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. Вип. 24. № 1. С. 7–12. <https://doi.org/10.33270/01191101.7>.
- [17] Нежурбіда С. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с.
- [18] Орловська Н. А. Актуальні проблеми кримінологічної системи України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Право. 2013. № 2(8). С. 1–11. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13onaksu.pdf> (дата звернення: 11.10.2025).
- [19] Формула якісного правового дослідження : навч. посіб. / Д. П. Євтеєва, В. С. Батиргарєєва, А. В. Лапкін; за ред. В. С. Батиргарєєвої. Харків : Майдан, 2024. 110 с.
- [20] Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди ; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
- [21] Паскаль Б. Думки / пер. з фр. Київ : Дух і Літера, 2009. 704 с.
- [22] Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Слово, 2004. 240 с.

- [23] Тимошенко В. І., Шакун В. І. Теоретичні основи кримінології : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 240 с.
- [24] Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2 т. / редкол.: В. В. Сокурєнко (голова) та ін. Харків : Факт, 2021. Т. 2 : М–Я. 870 с.
- [25] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 14.10.2025).
- [26] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
- [27] Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2 т. / редкол.: В. В. Сокурєнко (голова) та ін. Харків : Факт, 2021. Т. 1: А–Л. 853 с.
- [28] Кримінологічні теорії, емпіричні дослідження та превентивні практики : навч.-метод. посіб. / В. М. Дрьомін, Л. І. Аркуша, Т. В. Мельничук та ін. ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2024. 104 с.
- [29] Ковальов О. П. Геосвіт: природа складності і комплексності. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Географія*. 2011. Т. 24(63), № 2. Ч. 1. С. 34–39.
- [30] Джужа А. О. Інтерація (взаємодія) між злочинцем і жертвою злочину. *Правовий часопис Донбасу*. 2017. № 3–4. С. 137–142. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/index.php/ljd/issue/view/26/26> (дата звернення: 11.10.2025).
- [31] Інтерація. Словник *UA* – портал української мови та культури. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 15.10.2025).
- [32] Оболенцев В. Ф. Предметна форма опису системи запобігання злочинності (морфологічний аналіз). *Проблеми законності*. 2016. Вип. 133. С. 218–225. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.133.70998>.
- [33] Complexity Science. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/complexity-science> (last accessed: 16.10.2025).
- [34] Jensen H. J. Complexity Science: The Study of Emergence. Cambridge University Press, 2023. 458 p.
- [35] Complexity Science: An Introduction / Ed. by M. Peletier, R. A. van Santen, E. Steur. Singapore: World Scientific Publishing, 2019. 428 p.
- [36] Complex system. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Complex_system#Notable_scholars (last accessed: 15.10.2025).
- [37] Арістотель. Метафізика / пер. з давньогрец., передмова і прим. О. А. Юдіна. Харків : Фоліо, 2020. 300 с.
- [38] Anderson P. W. More Is Different: Broken symmetry and the nature of the hierarchical structure of science. *Science*. 1972. Vol. 177, No. 4047. P. 393–396. <https://doi.org/10.1126/science.177.4047.393>.
- [39] Гурочкіна В. В. Емерджентність – феномен складних економічних систем. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2019. № 6, Т. 1. С. 60–68. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2019-276-6-63-71>.
- [40] Як керувати складністю? – розповідає відомий професор Дейв Сновден. URL: <https://ac.usu.edu.ua/news/yak-keruvaty-skladnistyu-rozprovidaye-vidomyj-profesor-dejv-snovden/> (дата звернення: 15.10.2025).
- [41] Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків : Право, 2019. 278 с.

- [42] Walker J. T. Advancing Science and Research in Criminal Justice/Criminology: Complex Systems Theory and Non-Linear Analyses. *Justice Quarterly*. 2007. Vol. 24, issue 4. P. 555–581. <https://doi.org/10.1080/07418820701717110>.
- [43] Головкін Б. М. Теперішнє і майбутнє кримінології. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 168–184. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.200724>.
- [44] Оболенцев В. Ф. Системні властивості злочинності: базові міркування. *Системний підхід у дослідженні злочинності* : матеріали наук. конф. (м. Харків, 21 черв. 2013 р.) / за ред. В. В. Голіни, Ф. В. Ківви. Харків : Видав. Кім Д. С., 2013. С. 3–10.
- [45] Прокопенко Т. О. Теорія систем і системний аналіз : навч. посіб. / МОН України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2019. 139 с.
- [46] Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу запобігання злочинності в Україні. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 130. С. 155–161. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/53682/49709> (дата звернення: 15.10.2025).
- [47] Старинський М. В. Окремі теоретико-методологічні засади конструювання понять (дефініцій) у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10. С. 3–5. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2011/10_2011.pdf (дата звернення: 15.10.2025).

References

- [1] Hawking S. W. (2000). Unified Theory Is Getting Closer, Hawking Predicts. *San Jose Mercury News*. January 23, 29A. Retrieved from <https://home.iitk.ac.in/~osegu/External%20Links.html>.
- [2] Beesley, J. (2017). *Organised chaos: Bringing complexity to criminology and the study of organised crime, terrorism and the crime-terror nexus*. Doctoral Thesis. Retrieved from https://www.academia.edu/34289657/Organised_Chaos_Bringing_Complexity_to_Criminology_and_the_Study_of_Organised_Crime_Terrorism_and_the_Crime_Terror_Nexus.
- [3] Pycroft, A. (2018). Consciousness in rather than of: Advancing modest claims for the development of phenomenologically informed approaches to complexity theory in criminology. *Journal of Theoretical & Philosophical Criminology*, 10, 1-20. Retrieved from <http://www.jtprcrim.org/FEB2018/Pycroft.pdf>.
- [4] Santa Fe Institute. (2025). Retrieved from <https://santafe.edu/about/overview>.
- [5] Institute of Santa Fe. (2025). Retrieved from <https://surl.li/hgphmp> (accessed October 11, 2025).
- [6] New England Complex Systems Institute. (2025). Retrieved from <https://necsi.edu/about>.
- [7] Semenyuk, O.H. (2017). A comprehensive approach as a methodological basis for researching the problems of state secret protection. *Information and Law*, 2(21), 116-123. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.2\(21\).273061](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.2(21).273061).
- [8] Manokha, O.Ye. (1996). *Systems analysis in criminology*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [9] Obolentsev, V.F. (2016). *Basic principles of system analysis of crime and victimization in Ukraine*. Kharkiv: Yurait.
- [10] Obolentsev, V.F. (2018). *Basic principles of system analysis of the system of the Ukrainian state*. Kharkiv: Pravo.
- [11] Obolentsev, V.F. (2021). *System analysis and modeling of the crime prevention system in Ukraine*. Kharkiv: Yurait.

- [12] Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- [13] Jeffery, C.R. (1990). *Criminology: An interdisciplinary approach*. New Jersey: Prentice Hall.
- [14] Pycroft, A., & Bartollas, C. (Eds.). (2014). *Applying complexity theory: Whole systems approaches to criminal justice and social work*. (1st ed.). Bristol: Bristol University Press.
- [15] Farrall, S. (2021). *Building Complex Temporal Explanations of Crime: History, Institutions and Agency (Critical Criminological Perspectives)*. (1st ed.). Palgrave Macmillan.
- [16] Dzhuzha, O.M. (2019). World Criminological Crime Prevention System. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 24(1), 7-12. <https://doi.org/10.33270/01191101.7>.
- [17] Nezhurbida, S. (2013). *Etiology of crime: Theories, analysis, result*. Chernivtsi: Druk Art.
- [18] Orlovska, N.A. (2013). Actual problems of Ukrainian criminological system. *Journal of the National University "Ostroh Academy". Series: Law*, 2(8), 1-11. Retrieved from <https://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13onaksu.pdf>.
- [19] Yevtieieva, D.P., Batorygareieva, V.S., & Lapkin, A.V. (2024). *Formula of qualitative legal research*. V.S. Batoryhareieva (Eds.). Kharkiv: Maidan.
- [20] *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. (2002). V.I. Shynkaruk (Ed.). Kyiv: Abris.
- [21] Pascal, B. (2009). *Pensées* (B. Pascal's "Thoughts", Trans. from French). Kyiv: Dukh i Litera.
- [22] Tsekhmistrova, H.S. (2004). *Fundamentals of scientific research*. Kyiv: Slovo.
- [23] Tymoshenko, V.I., & Shakun, V.I. (2021). *Theoretical foundations of criminology*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [24] Sokurenko, V.V. (Ed.). (2021). *Great Ukrainian Criminological Encyclopedia*. (Vols. 1-2). Vol. 2: M-Ya. Kharkiv: Fakt.
- [25] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [26] Zakaliuk, A.P. (2007). Course of modern Ukrainian criminology: Theory and practice. (Books. 1-3). *Book 1: Theoretical foundations and history of Ukrainian criminological science*. Kyiv: In Yure.
- [27] Sokurenko, V.V. (Ed.). (2021). *Great Ukrainian Criminological Encyclopedia*. (Vols. 1-2). Vol. 1: A-L. Kharkiv: Fakt.
- [28] Dreomin, V.M., Arkusha, L.I., Melnychuk, T.V., & et al. (2024). *Criminological theories, empirical research and preventive practices*. Odesa: Phoenix.
- [29] Kovalyov, O.P. (2011). Geoworld: The Nature of complexity and composite. *Scientific Notes of Taurida V. Vernadsky National University. Series: Geography*, 24((63), 2, 1), 34-39.
- [30] Dzhuzha, A.O. (2017). Interaction between a criminal and a victim of a crime. *Legal Journal of Donbas*, 3-4, 137-142. Retrieved from <https://ljd.dnuvs.ukr.education/index.php/ljd/issue/view/26/26>.
- [31] Interaction. (2025). Retrieved from <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F>.
- [32] Obolentsev, V.F. (2016). Subject description form of crime prevention (morphological analysis). *Problems of Legality*, 133, 218-225. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.133.70998>.

- [33] *Complexity science*. (2025). Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/complexity-science>.
- [34] Jensen, H.J. (2023). *Complexity Science: The Study of Emergence*. Cambridge University Press.
- [35] Peletier, M., van Santen, R.A., & Steur, E. (Eds.). (2019). *Complexity science: An introduction*. Singapore: World Scientific Publishing.
- [36] *Complex system*. (2025). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Complex_system#Notable_scholars.
- [37] Aristotle. (2020). *Metaphysics*. O.A. Yudin (Ed.). Kharkiv: Folio.
- [38] Anderson, P.W. (1972). More Is Different: Broken symmetry and the nature of the hierarchical structure of science. *Science*, 177(4047), 393-396. <https://doi.org/10.1126/science.177.4047.393>.
- [39] Hurochkina, V.V. (2019). Emergence – the phenomenon of complex economic systems. *Bulletin of Khmelnytskyi National University*, 6(1), 60-68. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2019-276-6-63-71>.
- [40] *How to manage complexity? – Interview with Professor Dave Snowden*. (2025). Retrieved from <https://ac.ucu.edu.ua/news/yak-keruvaty-skladnistyu-rozpovidaye-vidomyj-profesor-dejv-snovden/>.
- [41] Lytvynov, O.M., & Orlov, Yu.V. (2019). *Essays on postmodern criminology*. Kharkiv: Pravo.
- [42] Walker, J.T. (2007). Advancing Science and Research in Criminal Justice/Criminology: Complex Systems Theory and Non-Linear Analyses. *Justice Quarterly*, 24(4), 555-581. <https://doi.org/10.1080/07418820701717110>.
- [43] Holovkin, B.M. (2020). The present and future of criminology. *Problems of Legality*, 149, 168-184. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.200724>.
- [44] Obolentsev, V.F. (June 21, 2013). System properties of crime: Basic considerations. In *System approach in the study of crime: Proceedings of the scientific conference* (pp. 3-10). Kharkiv: Kim D. S. Publishing.
- [45] Prokopenko, T.O. (2019). *Theory of systems and system analysis*. Cherkasy: ChDTU.
- [46] Obolentsev, V.F. (2015). Background of the system analysis of crime prevention of properties of criminality. *Problems of Legality*, 130, 155-161. Retrieved from <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/53682/49709>.
- [47] Starynskyi, M.V. (2011). Certain theoretical and methodological foundations of constructing legal definitions. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 10, 3-5. Retrieved from http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2011/10_2011.pdf.

Максим Геннадійович Колодяжний

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
завідувач відділу кримінологічних досліджень
НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
61002, вул. Григорія Сковороди, 49, Харків, Україна
e-mail: mkolodyazhny@ukr.net
ORCID 0000-0003-2149-9165

Maxim G. Kolodyazhny

Ph.D. in Law, Senior Research Fellow
Head of the Criminological Research Department
Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
National Ukrainian Academy of Legal Sciences
61002, 49 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: mkolodyazhny@ukr.net
ORCID 0000-0003-2149-9165

Рекомендоване цитування: Колодяжний М. Г. Кримінологічна система України: ознаки, поняття, структура. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 195–221. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341776>.

Suggested Citation: Kolodyazhny, M.G. (2025). Criminological System of Ukraine: Features, Concept, Structure. *Problems of Legality*, 171, 195-221. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341776>.

Статтю подано / Submitted: 21.10.2025
Доопрацьовано / Revised: 22.11.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025

Проблематика судової економічної експертизи криптовалют і нових фінансових інструментів

Максим Євгенович Кисельов*

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України,
Київ, Україна*

**e-mail: maksym.kyselov@kndise.gov.ua*

Ігор Вікторович Лущик

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України,
Київ, Україна*

Катерина Ігорівна Говорова

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України,
Київ, Україна*

Анотація

У статті висвітлено актуальність і проблемні питання започаткування судової економічної експертизи криптовалют, її процедур і регламентів. Новизна дослідження пов'язана зі стрімким поширенням сучасних фінансових продуктів, які можуть бути використані з різною метою (зокрема, зі злочинною або протиправною). У загальному вигляді окреслено зміст основних технологічних понять у цій галузі знань (блокчейн і криптовалюта), без розуміння яких неможливо сформулювати вихідні поняття, на яких ґрунтуються судові економічні експертизи. Метою дослідження є обґрунтування необхідності започаткування нового підвиду – судових економічних експертиз криптовалют і нових фінансових інструментів, окреслити їх головні завдання та інструменти, а також визначити перепони, що стають на заваді виокремлення і формування цього виду експертних досліджень. Для досягнення мети дослідження було використано основні теоретичні методи: формально-логічний, нормативний, філософсько-правовий, порівняльно-правовий. Підкреслено, що уточнення і законодавчого врегулювання на національному та міжнародному рівнях потребують визначення правового статусу криптовалют та інших сучасних фінансових інструментів. Наголошено на нагальній потребі розроблення понятійного апа-

рату нової галузі знань, визначення основних методологічних підходів до проведення такого виду досліджень, а також змісту й особливостей впровадження програм підготовки фахівців у зазначеній галузі. У висновках зазначено, що у процесі цифрової трансформації економіки судово-економічна експертиза криптовалют набуватиме дедалі більшого значення для забезпечення справедливості та охорони економічних інтересів як держави, так і окремих громадян.

Ключові слова: судові експертизи; завдання судової економічної експертизи; блокчейн; віртуальні активи; криптовалюта; підготовка судових експертів.

Issues of Judicial Economic Expertise of Cryptocurrencies and New Financial Instruments

Maksym Ye. Kyselov*

*Kyiv Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

**e-mail: maksym.kyselov@kndise.gov.ua*

Ihor V. Lushchik

*Kyiv Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

Kateryna I. Hovorova

*Kyiv Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

Abstract

The article highlights the relevance and problematic issues of initiating judicial economic expertise of cryptocurrencies, its procedures and regulations. The novelty of the research is related to the rapid spread of modern financial products that can be used for various purposes (in particular, criminal or illegal). In general terms, the content of the main technological concepts in this field of knowledge (blockchain and cryptocurrency) is outlined, without understanding which it is impossible to formulate the basic concepts on which forensic economic expertise is based. The purpose of the study is to justify the need to establish a new subtype – forensic economic expertise of cryptocurrencies and new financial instruments, outline their main tasks and tools, and identify the obstacles that prevent the separation and formation of this type of expert research. To achieve the research objective, the main theoretical methods commonly used in this field of research were employed (formal-logical, normative, philosophical-legal, comparative-legal methods). It is emphasized that clarification and legislative regulation at the national and international levels require the determination of the legal status of cryptocurrencies and other modern financial instruments. The urgent need to develop a conceptual framework for a new field of knowledge, to define the main methodological approaches to conducting this type of research, as well as the content and features of the implementation of training programs for

specialists in this field, is emphasized. The conclusions indicate that in the process of digital transformation of the economy, forensic economic examination of cryptocurrencies will become increasingly important for ensuring justice and protecting the economic interests of both the state and individual citizens.

Keywords: forensic expertise; tasks of forensic economic examination; blockchain; virtual assets; cryptocurrency; training of forensic experts.

Вступ

Зі зростанням обігу віртуальних активів і появою інноваційних фінансових продуктів виникає гостра потреба у кваліфікованому дослідженні їх використання у фінансово-господарських операціях, особливо в контексті розслідування економічних злочинів, шахрайства та відмивання коштів. Тому судова економічна експертиза криптовалют і нових фінансових інструментів (далі – СЕЕК) є відносно новою, але надзвичайно актуальною сферою в Україні. Наша країна вже зробила певні кроки на шляху до легалізації ринку віртуальних активів. Наприклад, 2022 р. ухвалено відповідний закон [1], хоча дотепер він не набрав чинності, а його повноцінне впровадження (що передбачає, зокрема, розроблення чітких механізмів оподаткування та регулювання) ще триває. У тексті цього Закону, прийнятому в першому читанні, надано таке визначення віртуального активу – це «нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечуються системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав» [1]. Цей Закон «регулює правовідносини, що виникають у зв'язку з оборотом віртуальних активів» і не пов'язує поняття віртуальних активів із блокчейном або криптовалютами. Ця невизначеність частково впливає на практику проведення судових експертиз, оскільки правовий статус і класифікація деяких нових фінансових інструментів залишаються предметом дискусій.

Попри це судові справи, де фігурують криптовалюти, вже стають частиною української юридичної практики [2], що зумовлює нагальну потребу в розробленні та стандартизації методик проведення економічних експертиз таких активів.

СЕЕК – це комплексне дослідження фінансово-економічних аспектів операцій із криптовалютами, яке зазвичай проводять у межах судових справ для визначення фактів, пов'язаних з їхньою діяльністю, оподаткуванням, законністю операцій або оцінюванням збитків. Вона базується на аналізуванні документів і даних, економічних теорій і спеціальних знань із бухгалтерського обліку, фінансів, оподаткування та технологій блокчейну.

Якщо стосовно традиційних бухгалтерських інструментів і підходів у представників судової системи не виникає жодних запитань, вони є усталеними впродовж тривалого часу, то рівень обізнаності експертів-економістів щодо криптовалют і блокчейну дотепер залишається недостатнім.

З іншого боку, станом на сьогодні законодавчо не визначено методологічні підходи до проведення СЕЕК, адже згадок про криптовалюту немає в основних документах, що регулюють проведення судових експертиз. Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [3] не містить жодної затвердженої й апробованої експертної методики, що давала б змогу досліджувати ринок криптовалют. У Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [4] у розд. III «Економічні експертизи» з-поміж експертиз документів бухгалтерського обліку, оподаткування і звітності, документів про економічну діяльність підприємств й організацій і фінансово-кредитних операцій також відсутні завдання й орієнтовний перелік вирішуваних питань стосовно операцій із криптовалютами.

Першорядним для запровадження СЕЕК є визначення правового статусу криптовалют (наприклад, чи є вони грошима або нематеріальними цифровими об'єктами). В Україні дотепер криптовалюти не вважають ані грошима, ані валютою, ані цінними паперами, ані електронними грошима [5].

Потреба в такій експертизі виникає під час розслідування широкого спектру правопорушень у кримінальних провадженнях, пов'язаних із легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванням тероризму, шахрайством, ухиленням від сплати податків, кіберзлочинами, незаконним обігом наркотиків і зброї, а також у цивільних і господарських справах щодо поділу майна подружжя, спадкових спорів, стягнення заборгованості, визнання угод недійсними, корпоративних конфліктів, у яких фігурують віртуальні активи.

Огляд літератури

Розвиток сучасних технологій завжди привертає пильну увагу з боку як злочинців, так і правоохоронців: хоча їхні завдання залишаються протилежними, але вони засновані на закономірностях певної галузі знань, природи й механізмів їх технологічного використання. Тому стає зрозумілим, що операціями із новими фінансовими інструментами першочергово зацікавилися державні органи, обов'язком яких є розслідування корупційних злочинів, ухилення від сплати податків, фінансування тероризму та ін. Водночас дотепер залишається неврегульованим питання залучення судових експертів із метою дослідження різноманітних віртуальних активів, які можуть

слугувати предметом судового розгляду в адміністративних, цивільних або господарських справах.

Провідним методом криміналістичної експертизи у розслідуванні злочинів у сфері криптовалют є аналіз потоків платежів, однак доказова цінність отриманих висновків у суді дотепер залишається до кінця не визначеною. У дослідженні M. Fıçwis et al. [6] розглянуто методи кластеризації евристики та тегів атрибуції, використовувані з цією метою. Автори запропонували набір ключових юридичних вимог і перетворили їх на технічну структуру обміну даними, що сприяє дотриманню юридичних і технічних стандартів у сфері криміналістичної експертизи криптовалют.

Докладний аналіз огляду минулих і потенційних злочинних дій, пов'язаних із використанням криптовалют, а також чинних досліджень у галузі криптовалютної криміналістики, пов'язаної з мобільною, комп'ютерною, блокчейн- і мережевою криміналістикою для отримання уявлення про минуле, сьогодення та майбутнє цифрової криптовалютної криміналістики, представлено S. Dudani et al. [7].

У статті S. A. Raza, M. Shaikh, K. Tahira [8] висвітлено сучасний стан цифрової криміналістики в контексті криптовалют, акцентовано увагу на перешкодах і обмеженнях, притаманних дослідженню децентралізованих і складних сучасних технологій. Запропоновані авторами рішення передбачають розроблення спеціалізованих додатків для аналізування криптовалют із використанням машинного навчання і штучного інтелекту з метою виявлення закономірностей і невідповідностей у транзакціях блокчейну. Ефективному виявленню злочинів у сфері криптовалют сприятимуть, на думку авторів, також розроблення нових методологій і стандартизація слідчих процедур.

Систематизований огляд літератури та аналіз найсучасніших досліджень у галузі криміналістики блокчейну містить стаття Н. F. Atlam et al. [9]. У ній автори розглядають різні системи і методології проведення криміналістичних розслідувань у блокчейні, обговорюють пов'язані з цим правові та регуляторні виклики. Вони підкреслюють, що технологія блокчейн революціонізувала різні сектори – фінанси, управління поставками, криміналістику та ін. Хоча незмінність блокчейну захищає інформацію від фальсифікацій, а децентралізація підвищує їх безпеку, водночас це ускладнює виявлення та відстеження незаконних дій злочинних осіб і унеможливорює зміну або видалення доказів, навіть якщо вони є фальшивими.

Цікавою щодо розгляду можливостей розкриття незаконного використання криптовалют у даркнеті та технологій штучного інтелекту в криптовалют-

ній криміналістиці є робота R. El-Kady [10]. У ній автор зацентрував увагу на ролі блокчейну, комп'ютерів і мобільних телефонів у збиранні доказів засобами цифрової криміналістики криптовалют, позначив критичні прогалини в дослідженнях із криміналістики криптовалют на основі хостів, що зосереджені на застарілих операційних системах, і підкреслив необхідність аналізування загальнодоступних блокчейнів із використанням кластерної евристики та на основі машинного навчання для ідентифікації анонімних суб'єктів.

Однією з перших у нашій країні робіт, у якій розглянуто питання економічних експертиз криптовалют, стало дослідження К. Дмитрієвої та О. Іванової [11]. У ньому авторки оцінили у різних аспектах тогочасний стан поняття «криптовалюта» і порядок її обігу, окресливши низку методичних проблем, що постали перед СЕЕК.

Розслідуванню злочинів фінансування тероризму та збройної агресії за допомогою криптовалют присвячено дослідження А. Мовчана зі співавтором [12], які висвітили недоліки в правовому регулюванні обігу та використання криптовалют в Україні та розслідуванні злочинів, пов'язаних із незаконним придбанням та використанням криптовалют зі злочинною метою. Вони обґрунтували потребу створення у правоохоронних органах спеціалізованих підрозділів, до компетенції яких належатиме виявлення та розслідування таких злочинів у взаємодії з кіберполіцією та на тлі міжнародного співробітництва у цій сфері.

Вивченню функційних зв'язків між блокчейн і фінансовими технологіями в цифровому просторі фінансових і промислових компаній присвячена стаття С. Домашенка зі співавтором [13]. Вони досліджували напрями розвитку великих інтегрованих фінансово-промислових систем, для чого, зокрема, використали розрахунки і кількісний аналіз індексу цифрового кіберзахисту, що узагальнює ступінь безпеки інформаційних ресурсів у цифровому просторі банківських установ та їхню здатність протидіяти кібератакам.

У дослідженні М. Поповича [14] розглянуто особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із відмиванням коштів за допомогою криптовалют. Автор підкреслив, що складність досудового розслідування у цій категорії справ і особливості притягнення винних осіб до відповідальності полягають у визначенні зв'язку між віртуальними операціями та адресами і реальними особами, підозрюваними у вчиненні кримінальних правопорушень і відмиванні коштів. Він також наголосив, що необхідно врегулювати чинне законодавство щодо можливості моніторингу, правозастосування та повернення криптоактивів у протидії відмиванню коштів.

Мета дослідження

Обґрунтувати необхідність започаткування нового підвиду – судових економічних експертиз криптовалют і нових фінансових інструментів, окреслити їх головні завдання та інструменти, а також визначити перепони, що стають на заваді виокремлення і формування цього виду експертних досліджень.

Матеріали та методи

Для досягнення мети дослідження було використано основні теоретичні методи. З метою аналізування правових норм застосовано формально-логічний метод, що за допомогою логічних операцій дає змогу давати визначення і класифікувати основні завдання нового підвиду судових експертиз. Для аналізування чинного українського законодавства, його структури та змісту було використано нормативний метод, завдяки якому досліджено систему норм, що діють у певній правовій системі. До того ж філософсько-правовий і порівняльно-правовий методи дали змогу виявити спільні ознаки та відмінності й осмислити сутність розглянутої проблеми. Це стало можливим завдяки методам аналізу і синтезу, які на різних етапах дослідження давали змогу розчленувати правові явища на складові й об'єднувати окремі елементи у цілісну картину.

Результати та обговорення

Загальні уявлення про технологію блокчейна та криптовалют

Криптовалюти невпинно проникають у процес економічного, політичного і цивілізаційного розвитку, і хоча це віртуальні активи, сьогодні вони активно видобуваються і торгуються. Ситуація з ними давно перейшла у всесвітню площину, адже привернула увагу не лише спеціалізованих трейдерів, а й керівних структур Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН). Наприклад, в Інструментарії ООН щодо синтетичних наркотиків [15] ідеться, що оскільки криптовалюти є анонімними, децентралізованими і важко піддаються відстеженню, то національним урядам потрібно бути готовими для реагування на ризики, пов'язані з ними, щодо розуміння цього явища (підвищення обізнаності та створення бази знань правоохоронних і наглядових органів), розслідування (розвиток потенціалу правоохоронних органів для відстеження обігу криптовалют), регулювання і нагляду, вилучення та конфіскації. До речі, незвичною для правоохоронної діяльності особливістю розслідувань злочинів у цій сфері Інструментарієм визначено те, що для заморожування та конфіскування криптовалют правоохоронці мають отримати контроль над криптовалютним гаманцем користувача та переказати злочинні доходи до власного гаманця правоохоронного органу.

Саме на таких механізмах стосовно розслідування відповідного виду злочинів в Україні наголошували А. Мовчан зі співавт. [12], які запропонували створити окремий електронний гаманець, яким управлятимуть правоохоронні органи (зокрема, Національна поліція, Служба безпеки України, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки України, Державне бюро розслідувань) в особі призначеного відповідального працівника, і на якому зберігатиметься вилучена криптовалюта до ухвалення судового рішення.

Для розуміння особливостей експертних досліджень і розслідувань злочинів у сфері нових фінансових інструментів спочатку необхідно окреслити в узагальненому вигляді характерні ознаки цього явища. Технологія блокчейну побудована на безперервному (але з обмеженою кількістю) ланцюзі блоків, кожний із яких може містити будь-яку інформацію, завдяки такому: а) кожний наступний блок у ланцюзі містить зокрема й інформацію про попередній; і б) копії ланцюгів таких блоків зберігаються незалежно на багатьох комп'ютерах, майже неможливо несанкціоновано змінити інформацію в окремому блоці (будь-які зміни одного блоку на окремому комп'ютері конфліктуватимуть зі збереженими даними у решті блоків і комп'ютерів і не будуть прийняті цілісним ланцюгом). Такий спосіб збереження інформації забезпечує **децентралізацію** (відсутній єдиний сервер або джерело зберігання даних – усі комп'ютери в ланцюзі мають копію даних), **прозорість** (можна побачити записи (наприклад, транзакції), але вони захищені й анонімні) і **безпеку** (змінити або підробити дані дуже складно через криптографію та зв'язок між блоками). Тому завдяки своїй захищеності та надійності блокчейн часто використовують не лише для контрактів, логістики, голосувань тощо, а й для операцій із криптовалютами.

Криптовалюта – це цифрові гроші, що існують лише у віртуальному просторі, працюючи на основі технології блокчейну, і які можна використовувати для покупок в інтернеті, переказів або інвестицій. На відміну від звичайних грошей, вони не мають спеціального фізичного носія (монет або банкнот), їх не контролює жоден банк або уряд. Криптографія захищає їх від шахрайства і їх можна переказувати в будь-яку точку світу без посередників, тому вони можуть бути залучені в злочинну діяльність (наприклад, виведення активів за межі країни, фінансування тероризму або транснаціональної організованої злочинності та ін.).

Першу криптовалюту – біткойн (Bitcoin, BTC) – було створено S. Nakamoto 2009 р. на базі децентралізованої системи обліку (блокчейн), пізніше, ґрунтуючись на різних алгоритмах хешування та техніках анонімізації, перелік

криптовалют суттєво збільшився, що пов'язують із легкістю їх створення завдяки блокчейн-платформам (наприклад, Hyperliquid, Base або Solana), які дають змогу розробникам створювати власні токени (цифрові активи, що нагадують цінні папери для залучення інвестицій, їх випускають на певному блокчейні з метою використання їх як головного платіжного інструменту, який згодом може стати самостійною криптовалютою, як, наприклад, це сталося з Binance Coin (BNB) або Worldcoin, WLD) за допомогою смарт-контрактів, а також із тим, що криптовалюти перестали обмежуватися лише однією функцією цифрових валют, зараз їх використовують як невзаємозамінні токени (англ. non-fungible token, NFT) або у децентралізованих фінансах (англ. Decentralized Finance, DeFi), іграх, управлінні ланцюгами поставок тощо.

Роль і завдання судових експертиз у галузі криптоактивів

З огляду на те, що з часом буде збільшуватися залученість пересічних громадян до ринків криптовалют і пов'язаних із цим злочинів і махінацій, ці питання набуватимуть поширення в діяльності судової системи під час розгляду цивільних (наприклад, щодо стягнення коштів, коли банки відмовляються зараховувати кошти, отримані від продажу криптовалюти, або щодо договорів про торгівлю криптовалютою на біржах) або адміністративних справ (до прикладу, спори щодо оподаткування операцій із криптовалютами, або щодо незаконного обміну криптовалют та інших нелегальних операцій із ними). Тому постає актуальна потреба у фахівцях, які матимуть спеціальні знання «у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів із метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду» (ст. 1 розд. I Закону України «Про судову експертизу») [16], тобто судових експертів на перетині комп'ютерних технологій і сучасних економічних знань.

Головні завдання СЕЕК:

- відстежувати рух криптовалют на блокчейні для визначення джерел походження коштів, зв'язків між учасниками операцій і кінцевими бенефіціарами;
- визначати вартість криптовалют на певний момент часу;
- визначати зв'язки між анонімними / псевдонімними адресами гаманців і реальними фізичними / юридичними особами (у співпраці з іншими видами експертиз та оперативно-розшуковими заходами);
- досліджувати логіку та виконання умов смарт-контрактів, особливо в контексті децентралізованих фінансів, аналізувати права власності на токенизовані активи.

Зараз найпоширенішими питаннями, які слідчі органи порушують перед судовими експертами-економістами під час проведення експертиз у справах, пов'язаних із операціями з криптоактивами, є визначення достовірного розміру доходу, отриманого фізичною особою від здійснення операцій на криптобіржах із метою визначення можливого об'єкта оподаткування. Такі питання зазвичай спрямовані на встановлення фактичних фінансових результатів діяльності особи у сфері обігу криптоактивів, визначення джерел походження грошових коштів, а також можливості віднесення отриманих сум до категорії оподаткованого доходу згідно з чинними податковими нормами. Від експерта очікується надання документально підтверджених розрахунків розміру доходу, визначення дати його отримання та аналіз відповідності отриманих коштів критеріям об'єкта оподаткування.

Проведення судової економічної експертизи з метою визначення доходу, отриманого фізичною особою від операцій на криптобіржі, який може бути об'єктом оподаткування, є надзвичайно складним і обмеженим через відсутність належного правового, методичного та документального забезпечення.

Після аналізуванню стану розробленості цієї проблематики у відкритих джерелах і чинного законодавства ми визначили низку об'єктивних чинників, що унеможливають достовірне визначення доходу та об'єкта оподаткування:

- відсутність нормативного регулювання статусу криптоактивів;
- чинне законодавство України не визначає правової природи криптовалюти (валюта, фінансовий актив, товар, майнове право тощо) та не встановлює порядку її оподаткування, тому відсутні чіткі критерії визначення моменту виникнення доходу й бази оподаткування за операціями з криптоактивами;
- неможливість достовірного визначення доходу, адже не існує єдиного методологічного підходу, за яким можливо було б однозначно визначити, що саме є доходом від криптооперацій: отримання криптовалюти, її обмін, конвертація у фіатні кошти або приріст ринкової вартості активу. До того ж через відсутність правового визначення моменту виникнення доходу в експерта відсутні нормативної основи для точного розрахунку результату;
- обмеженість і недостовірність вихідних даних. Інформація про операції з криптоактивами зберігається на закордонних біржах або у децентралізованих мережах блокчейн, тому експерт не має офіційного доступу до таких даних, а надані скріншоти, електронні виписки або інші відомості не відповідають вимогам до первинних документів і не можуть бути використані як надійна база для економічних розрахунків;
- відсутність методики оцінки доходу та витрат;

- нормативно не визначено, за яким курсом і на яку дату слід оцінювати результати операцій, а також які витрати (на купівлю активів, комісії бірж, обмінні різниці) можуть бути враховані під час розрахунку чистого доходу, що призводить до значних розбіжностей у можливих результатах розрахунків;
- висока волатильність і відсутність офіційного курсу криптовалют. Курси криптоактивів суттєво коливаються навіть протягом коротких проміжків часу, а офіційного курсу Національного банку України або іншого державного джерела не існує, тому визначення доходу у гривневому еквіваленті завжди матиме умовний характер;
- проблема ідентифікації власника криптоактивів гаманців і рахунків на біржах: через псевдоанонімність і децентралізований характер більшості блокчейн-мереж експерт не має технічної або правової можливості достеменно визначити, кому саме належать конкретні гаманці або біржові акаунти, із яких здійснювалися операції. Усі транзакції в мережі блокчейна хоч і є публічними, проте вони фіксуються лише за адресами гаманців (набором символів), без зазначення даних власника.

Додаткову складність спричиняє те, що власник може користуватися кількома біржами або гаманцями, що належать різним сервісам і зареєстровані в різних юрисдикціях, водночас доступ до персональних даних користувачів, історії входів у систему, IP-адреси або відомості про банківські картки, пов'язані з акаунтами, знаходиться винятково у розпорядженні адміністраторів криптобірж. Наразі лише окремі централізовані біржі у деяких випадках співпрацюють із правоохоронними органами та можуть надавати інформацію про власників акаунтів у відповідь на офіційні запити, оформлені згідно з міжнародними процедурами правової допомоги. Водночас доступ до таких даних є обмеженим і потребує міждержавного правового механізму запиту.

Здебільшого визначити фактичного користувача криптоактивів майже неможливо (особливо якщо операції здійснюються через децентралізовані біржі (англ. Decentralized Exchange, DEX) або анонімні гаманці), що створює ситуацію, за якої експерт не може підтвердити зв'язок між операціями, відображеними у наданих матеріалах, і конкретною фізичною особою, щодо якої призначено експертизу. У зв'язку з цим експерт-економіст не має підстав для формулювання категоричних висновків, можливо лише надання умовно-категоричних висновків, що ґрунтуються на припущеннях і розрахунках, виконаних за певних аналітичних умов і вихідних даних, достовірність яких не може бути документально підтверджена.

Підвидами СЕЕК можна вважати бухгалтерську (перевірка правильності відображення операцій із криптовалютами в бухгалтерських регістрах

і звітності, а також відповідності нормам оподаткування), фінансово-економічну (аналізування фінансових потоків, пов'язаних із криптовалютами, оцінювання їхньої ліквідності, ринкової вартості та впливу на монетарну базу) і фінансово-кредитну експертизи (дослідження операцій, пов'язаних із використанням криптовалют у кредитних або інвестиційних схемах).

Окрім, власне, криптовалют, об'єктами СЕЕК можуть бути токени (для яких так само слід визначити їхню правову природу, вартість, особливості обігу та оподаткування); інструменти децентралізованих фінансів, що використовують для кредитування або запозичення; а також смартконтракти для розуміння автоматизованого виконання угод і їх потенційних вразливостей.

Використовуючи інструменти СЕЕК, можна аналізувати операції з криптовалютами (купівля, продаж, обмін, перекази між електронними гаманцями, використання їх як платіжного засобу або інвестиційного активу), досліджувати бухгалтерський і податковий облік операцій із ними стосовно декларування доходів і фінансових звітів, а також визначати розмір доходів, витрат, збитків або втраченої вигоди від операцій із криптовалютами.

Первинними документами для проведення СЕЕК слугують зафіксовані в блокчейні транзакції, виписки з криптовалютних гаманців, біржові звіти, бухгалтерські реєстри та звітність (якщо операції відображені в обліку), договори, смартконтракти, акти перевірок податкових органів та ін.

Судові експерти з криптовалют мають досліджувати питання, пов'язані з блокчейном, криптоанархізмом, первинним розміщенням монет, криптовалютою, токенами, криптовалютними біржами, часовими мітками, апаратним і програмним забезпеченням криптовалют і їх безпекою, криптовалютними гаманцями та криптографічним протоколом.

На сучасному етапі розвитку цифрових технологій під час проведення судової економічної експертизи, пов'язаної з операціями у сфері криптовалют, доцільно застосовувати комплексний міждисциплінарний підхід. Це зумовлено тим, що феномен криптоактивів охоплює не лише економічні аспекти (отримання доходу, визначення об'єкта оподаткування, облік операцій), а й технічні, інформаційні, правові та навіть соціальні складові. Також, ураховуючи специфіку криптосфери, доцільно й перспективно поєднувати кілька видів судових експертиз, результати яких сукупно дадуть змогу експерту-економісту отримати достовірну, перевірену інформацію для формування власних висновків. Висновки таких пов'язаних експертиз дали б змогу визначати достовірність джерел даних (що має першочергове значення для економічного аналізу руху криптоактивів), ідентифікувати логічний ланцюг операцій у блокчейні, підтвердити або спростувати належність транзакцій

конкретній особі, а також забезпечити науково-обґрунтовану технічну базу для подальшого економічного аналізу фінансових потоків. Тому, на нашу думку, саме комплексний підхід є найперспективнішим напрямом розвитку судово-експертної практики у сфері дослідження криптооперацій, що дає змогу надавати категоричні висновки під час проведення економічної експертизи.

Підготовка експертів у галузі криптовалют

Складнощі, пов'язані з усвідомленням фахівцями різних галузей знань завдань і механізмів СЕЕК (за A. Preda et al. [17]):

- складності у розумінні технології блокчейн відштовхує фахівців у галузі фінансів (навіть менеджери з інженерною освітою та багаторічним досвідом роботи в технологічних організаціях вважали, що блокчейн є складною для їх розуміння), що може спричинити байдужість фахівців у галузі фінансів до трансформації в експертів;
- асиметричні знання через різні траєкторії розвитку. Чимало інженерів набули фінансових знань завдяки роботі на торгових платформах, яка дала їм змогу не лише опанувати термінологію торгівлі, а й логіку різних торгових інструментів. Однак у справі фінансування проєктів інженери-програмісти не мають подібного розуміння. Натомість фінансові експерти часто не розуміють логіку інженерії (наприклад, кодування торгового алгоритму) і не вважають це важливим;
- різні логіки в оцінюванні та реалізації проєктів (логіка фінансової цінності, виражена в розрахунках витрат і доходів, і логіка технологічної цінності), які зазвичай конкурують. Перша з них має коротший горизонт порівняно з другою, проте саме вона найчастіше визначає капітальні інвестиції.

Хоча послуги з досліджень у галузі експертизи криптовалют компанії надають уже зараз (наприклад, Maruman & Associates [18] пропонує передові рішення для криптовалютних судових розслідувань, розроблені спеціально для підтримки юристів, які займаються судовими спорами, арбітражем, питаннями дотримання нормативних вимог або кримінальними справами, пов'язаними з криптовалютами), лише деякі з них проводять підготовку фахівців у цій галузі. До прикладу, Blockchain Council – приватна організація експертів та ентузіастів, які підтримують розвиток технологій блокчейну, штучного інтелекту та Web3. Вона не лише надає експертні знання про криптовалюту та цифрові активи, а й пропонує програму сертифікації Certified Cryptocurrency Expert, що підтверджує кваліфікацію особи в галузі технології розподіленого реєстру блокчейн. Навчання передбачає опану-

вання зокрема таких модулів: види криптовалют, їх майнінг та економіка, аналіз провідних криптовалют, порівняння фондового ринку і ринку криптовалют, управління ризиками та психологія ринку, криптовалютні біржі та гаманці, законність та оподаткування криптовалют, дотримання вимог і регулювання у сфері криптовалют, нові тенденції у сфері криптовалют, практичне застосування криптовалют [19]. Або компанія Crystal Intelligence [20], яка не лише відстежує походження та призначення цифрових активів для розуміння руху коштів, надає вичерпну інформацію про результати розслідування для використання її як доказу в судовому процесі, а й проводить навчання з покращення навичок фахівців із розслідування операцій з криптовалютами за допомогою спеціалізованих навчальних програм, що використовують реальні дані та випадки.

Кроки до створення нового підвиду судових експертиз

На заваді активному впровадженню СЕЕК стає, по-перше, недосконале правове регулювання цієї сфери у загальносвітовому та національному масштабах, що потребує деталізації, зокрема щодо методології проведення таких експертиз. Це також пов'язане з транскордонним характером операцій із криптовалютами, що створює певні труднощі для збирання доказів і вимагає тіснішого міжнародного співробітництва під час розслідування таких злочинів. По-друге, блокчейн-технології водночас із публічністю транзакцій часто забезпечують високий рівень їх анонімності, що ускладнює ідентифікацію реальних власників гаманців. До того ж зловмисники активно використовують сервіси для заплутування транзакцій (міксери) та криптовалюти з підвищеним рівнем анонімності (наприклад, Monero, Zcash), що значно ускладнює їх відстеження. По-третє, висока мінливість курсів криптовалют (волатильність) ускладнює їх оцінювання та фіксування вартості станом на конкретний момент часу.

З іншого боку, через новизну, динамічність цієї галузі й відсутність усталених методик для проведення таких експертиз в Україні методологічна база СЕЕК перебуває лише на стадії формування. Також існують реальні потреби у спеціалізованих програмах навчання та підвищення кваліфікації для судових експертів-економістів у сфері віртуальних активів.

Тому першочерговими завданнями для розвитку СЕЕК в Україні слід вважати вдосконалення законодавчої бази, яка дасть змогу чітко визначити основні поняття цієї галузі знань, обов'язково гармонізуючи їх із міжнародними стандартами (наприклад, всесвітньої Групи з розробки фінансових заходів (англ. The Financial Action Task Force, FATF [21]) або європейського Регламенту про регулювання ринків криптоактивів – The Markets in Crypto-

Assets Regulation, MiCA [22]), оскільки криптовалюти (на відміну від інших цифрових валют, які є централізованими, що дає змогу урядовим організаціям заблокувати їх у будь-який момент) є глобальним і незалежним від зовнішніх регуляторів явищем.

На наступних етапах потрібно розробити та стандартизувати методики проведення експертних досліджень різноманітних віртуальних активів, згідно з якими організувати та проводити підготовку й сертифікацію експертів за цим напрямом, затвердивши відповідні навчальні програми та курси й тренінги для підвищення кваліфікації наявних фахівців.

Зараз ми перебуваємо напередодні надзвичайної події – зміни, як висловлюються деякі аналітики [23], цілої фінансової епохи – переходу від розрахунків на папері до тотальної цифрової прозорості, якою стане остаточне запровадження нового цифрового стандарту у галузі міжнародних фінансових операцій ISO 20022 CBPR+ від 22 листопада 2025 р. [24]. Завдяки тому, що в цей стандарт уже вбудовано певні блокчейни (наприклад, Ripple (XRP) – міжбанківські розрахунки і CBDC-платежі, Stellar (XLM) – транскордонні перекази і цифрові стейблкоїни, Algorand (ALGO) – токенизація активів і цифрові облигації, Hedera (HBAR) – корпоративні і державні реєстри, Quant (QNT) – універсальний міст між банками і блокчейнами), банківська сфера стає відкритою для блокчейнів і токенизації, всі перекази або транзакції проводитимуться у цифровому форматі, і блокчейн стане частиною офіційної банківської інфраструктури.

Висновки

СЕЕК відіграватиме дедалі значнішу роль у забезпеченні правосуддя та захисті економічних інтересів держави та окремих громадян в умовах цифрової трансформації економіки. Цей вид експертиз є доволі складним процесом через свою унікальну природу, правову невизначеність і технологічні особливості блокчейну, що вимагає від експертів глибоких знань у фінансах, бухгалтерії, юриспруденції та інформаційних технологіях. До того ж для точного аналізування експертіві необхідно враховувати як українське законодавство, так і міжнародні практики. У майбутньому, після ухвалення відповідних законів, регулювання операцій на ринку криптовалют може стати більш чітким, що полегшить проведення відповідних експертиз. Розширення сфери таких досліджень приведе також до активного обміну напрацюваннями щодо фінансово-економічних розслідувань у цій галузі між представниками вітчизняних установ різної відомчої належності та можливостей міжнародної інтеграції українських фахівців у загальносвітові тенденції диджиталізації.

Список використаних джерел

- [1] Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
- [2] Saiuchok. Українські криптовалютні судові кейси. *Binance Square*. 20.11.2024. URL: <https://www.binance.com/ru-UA/square/post/16480842028554> (дата звернення: 22.10.2025).
- [3] Реєстр методик проведення судових експертиз / Міністерство юстиції України. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/> (дата звернення: 22.10.2025).
- [4] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
- [5] Клименко М. Правовий статус криптовалюти в Україні: що потрібно знати інвесторам та підприємцям. 14.05.2025. URL: https://biz.ligazakon.net/analytcs/236252_ppravoviy-status-kriptovalyuti-v-ukran-shcho-potrjno-znati-nvestoram-ta-pdprintsyam (дата звернення: 22.10.2025).
- [6] Fröwis M., Gottschalk Th., Haslhofer B., Rьckert Ch., Pesch P. Safeguarding the evidential value of forensic cryptocurrency investigations. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2020. Vol. 33. P. 200902. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2019.200902>.
- [7] Dudani S., Baggili I., Raymond D., Marchany R. The current state of cryptocurrency forensics. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2023. Vol. 46. P. 301576. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2023.301576>.
- [8] Raza S. A., Shaikh M., Tahira K. Cryptocurrency Investigations in Digital Forensics: Contemporary Challenges and Methodological Advances. *Information Dynamics and Applications*. 2023. Vol. 2, issue 3. P. 126-134. <https://doi.org/10.56578/ida020302>.
- [9] Atlam H. F., Ekuri N., Azad M. A., Lallie H. S. Blockchain Forensics: A Systematic Literature Review of Techniques, Applications, Challenges, and Future Directions. *Electronics. Issue Blockchain and IoT: Security and Privacy Advancements, Integration, Opportunities and Open Issues*. 2024. Vol. 13, issue 17. P. 3568. <https://doi.org/10.3390/electronics13173568>.
- [10] El-Kady R. Unveiling the Illegal Uses of Cryptocurrencies in Dark Web and Advanced AI and Machine Learning Techniques / *Cryptocurrency Forensics. IGI Global Scientific Publishing*. 2025. P. 363-393. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-5986-0.ch013>.
- [11] Дмитрієва К. С., Іванова О. В. Криптовалюта як об'єкт дослідження судової економічної експертизи. *Нове українське право*. 2021. № 6. С. 156–160. <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.6.23>.
- [12] Movchan A., Shliakhovskiy O., Kozii V., Fedchak I. Investigating cryptocurrency financing crimes terrorism and armed aggression. *Social & Legal Studios*. 2023. Vol. 6, No. 4. P. 123-131. <https://doi.org/10.32518/sals4.2023.123>.
- [13] Domashenko S., Hres-Yevreinova S., Zadoia Yu., Starostenko D., Salin S. Blockchain and fintech technologies in the digital space of financial and industrial companies. *Sustainable Engineering and Innovation Original Research*. 2023. Vol. 5, No. 2. P. 281-302. <https://doi.org/10.37868/sei.v5i2.id232>.

- [14] Попович М. Криміналістичні аспекти розслідування відмивання грошей через криптовалютні транзакції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 1(41). С. 147–151. <https://doi.org/10.35774/app2025.01.147>.
- [15] Cryptocurrency investigations / UN Toolkit on Synthetic Drugs. URL: <https://syntheticdrugs.unodc.org/syntheticdrugs/en/cybercrime/detectandrespond/investigation/cryptocurrency.html> (last accessed: 22.10.2025).
- [16] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
- [17] Preda A., Valk J., Xu R., Wang Z. Expertise in the Crypto and Blockchain Industries: What Are the Challenges? *The Blockchain Expertise Project, RE16451* supported by the Economic and Social Research Council UK. January 2022. URL: <https://www.kcl.ac.uk/business/assets/pdf/research-papers/expertise-cryptoeconomy-wp-circulate.pdf> (last accessed: 22.10.2025).
- [18] Cryptocurrency Forensic Services / Maryman. URL: <https://maryman.com/services/cryptocurrency-forensic-services/> (last accessed: 22.10.2025).
- [19] Certified Cryptocurrency Expert / Blockchain Council. URL: <https://www.blockchain-council.org/certifications/certified-cryptocurrency-expert/> (last accessed: 22.10.2025).
- [20] Crypto Investigation Services for your business / Crystal Intelligence. URL: <https://crystalintelligence.com/professional-crypto-investigations-service/> (last accessed: 22.10.2025).
- [21] The Financial Action Task Force. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/home.html> (last accessed: 22.10.2025).
- [22] Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA) / European Securities and Markets Authority. URL: <https://www.esma.europa.eu/esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica> (last accessed: 22.10.2025).
- [23] BloodOnTheChart. ISO 20022: point of no return - November 22, 2025 / Binance Square. 07.11.2025. URL: <https://www.binance.com/en/square/post/32079092274514> (last accessed: 10.11.2025).
- [24] A single standardisation approach (methodology, process, repository) to be used by all financial standards initiatives / ISO 20022 Universal financial industry message scheme. URL: <https://www.iso20022.org/> (last accessed: 22.10.2025).

References

- [1] Law of Ukraine No. 2074-IX "On virtual assets" (February 17, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>.
- [2] Saiuchok (November 20, 2024). Ukrainian cryptocurrency court cases. *Binance Square*. Retrieved from <https://www.binance.com/ru-UA/square/post/16480842028554>.
- [3] Register of methods for conducting forensic examinations. Retrieved from <https://rmpse.minjust.gov.ua/>.
- [4] Order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 53/5 "On approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies". (October 8, 1998). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
- [5] Klymenko, M. (May 14, 2025). Legal status of cryptocurrency in Ukraine: what investors and entrepreneurs need to know. Retrieved from https://biz.ligazakon.net/analytics/236252_pravoviy-status-kriptovalyuti-v-ukran-shcho-potrбно-znati-nvestoram-ta-pdprimtsyam.

- [6] Fröwis, M., Gottschalk, Th., Haslhofer, B., Ruckert, Ch., & Pesch, P. (2020). Safeguarding the evidential value of forensic cryptocurrency investigations. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 33, 200902. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2019.200902>.
- [7] Dudani, S., Baggili, I., Raymond, D., & Marchany, R. (2023). The current state of cryptocurrency forensics. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 46, 301576. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2023.301576>.
- [8] Raza, S.A., Shaikh, M., & Tahira, K. (2023). Cryptocurrency Investigations in Digital Forensics: Contemporary Challenges and Methodological Advances. *Information Dynamics and Applications*, 2(3), 126-134. <https://doi.org/10.56578/ida020302>.
- [9] Atlam, H.F., Ekuri, N., Azad, M.A., & Lallie, H.S. (2024). Blockchain Forensics: A Systematic Literature Review of Techniques, Applications, Challenges, and Future Directions. *Electronics. Issue Blockchain and IoT: Security and Privacy Advancements, Integration, Opportunities and Open Issues*, 13(17), 3568. <https://doi.org/10.3390/electronics13173568>.
- [10] El-Kady, R. (2025). Unveiling the Illegal Uses of Cryptocurrencies in Dark Web and Advanced AI and Machine Learning Techniques. In *Cryptocurrency Forensics. IGI Global Scientific Publishing*, 363-393. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-5986-0.ch013>.
- [11] Dmytriieva, K.S., & Ivanova, O.V. (2021). Cryptocurrency as an object of forensic economic examination. *New Ukrainian Law*, 6, 156-160. <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.6.23>.
- [12] Movchan, A., Shliakhovskiy, O., Kozii, V., & Fedchak, I. (2023). Investigating cryptocurrency financing crimes terrorism and armed aggression. *Social & Legal Studios*, 6(4), 123-131. <https://doi.org/10.32518/sals4.2023.123>.
- [13] Domashenko, S., Hres-Yevreinova, S., Zadoia, Yu., Starostenko, D., & Salin, S. (2023). Blockchain and fintech technologies in the digital space of financial and industrial companies. *Sustainable Engineering and Innovation Original Research*, 5(2), 281-302. <https://doi.org/10.37868/sei.v5i2.id232>.
- [14] Popovych, M. (2025). Forensic Aspects of the investigation of money laundering through cryptocurrency transactions. *Actual Problems of Law*, 1(41), 147-51. <https://doi.org/10.35774/app2025.01.147>.
- [15] Cryptocurrency investigations. UN Toolkit on Synthetic Drugs. Retrieved from <https://syntheticdrugs.unodc.org/syntheticdrugs/en/cybercrime/detectandrespond/investigation/cryptocurrency.html>.
- [16] Law of Ukraine No. 4038-XII "On forensic examination" (February 25, 1994). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.
- [17] Preda, A., Valk, J., Xu, R., & Wang, Z. (2022). Expertise in the Crypto and Blockchain Industries: What Are the Challenges? In *The Blockchain Expertise Project, RE16451* supported by the Economic and Social Research Council UK. Retrieved from <https://www.kcl.ac.uk/business/assets/pdf/research-papers/expertise-cryptoeconomy-wp-circulate.pdf>.
- [18] Cryptocurrency Forensic Services In *Maryman*. Retrieved from <https://maryman.com/services/cryptocurrency-forensic-services/>.
- [19] Certified Cryptocurrency Expert. In *Blockchain Council*. Retrieved from <https://www.blockchain-council.org/certifications/certified-cryptocurrency-expert/>.
- [20] Crypto Investigation Services for your business. In *Crystal Intelligence*. Retrieved from <https://crystalintelligence.com/professional-crypto-investigations-service/>.

- [21] The Financial Action Task Force. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/en/home.html>.
- [22] Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA). In *European Securities and Markets Authority*. Retrieved from <https://www.esma.europa.eu/esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica>.
- [23] ISO 20022: point of no return – November 22, 2025. (November 7, 2025). Retrieved from <https://www.binance.com/en/square/post/32079092274514>.
- [24] ISO 20022. (n.d.). A single standardisation approach (methodology, process, repository) to be used by all financial standards initiatives. Retrieved from <https://www.iso20022.org/>.

Максим Євгенович Кисельов

доктор філософії в галузі права
директор Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
03057, вул. Сим'ї Бродських, 6, Київ, Україна
e-mail: maksym.kyselov@kndise.gov.ua
ORCID 0009-0002-9049-443X

Ігор Вікторович Луцик

завідувач відділу міжнародного співробітництва та підготовки експертів
лабораторії організації наукової, методичної діяльності,
міжнародного співробітництва та підготовки експертів
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України
03057, вул. Сим'ї Бродських, 6, Київ, Україна
e-mail: fizedu@ukr.net,
ORCID 0000-0001-9766-4628

Катерина Ігорівна Говорова

докторка філософії в галузі права
старша судова експертка відділу досліджень бухгалтерського
та податкового обліку та звітності лабораторії економічних досліджень
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України
03057, вул. Сим'ї Бродських, 6, Київ, Україна
e-mail: kg0667241734@gmail.com,
ORCID 0000-0002-0893-8605

Maksym Ye. Kyselov

Ph.D. in Law
Director of the Kyiv Research Institute of Forensic Expertise
of the Ministry of Justice of Ukraine
03057, 6 Sim'i Brodskikh Str., Kyiv, Ukraine,
e-mail: maksym.kyselov@kndise.gov.ua
ORCID 0009-0002-9049-443X

Ihor V. Lushchik

Head of the Department of International Cooperation and Expert Training,
Laboratory for Scientific and Methodological Activities,
International Cooperation and Expert Training
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise, Ministry of Justice of Ukraine
03057, 6 Sim'i Brodskikh St., Kyiv, Ukraine
e-mail: fizedu@ukr.net
ORCID 0000-0001-9766-4628

Kateryna I. Hovorova

Ph.D. in Law
Senior Judicial Expert, Department of Accounting and Tax Accounting
and Reporting Research, Economic Research Laboratory,
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise, Ministry of Justice of Ukraine,
03057, 6 Sim'i Brodskikh St., Kyiv, Ukraine
e-mail: kg0667241734@gmail.com
ORCID 0000-0002-0893-8605

Рекомендоване цитування: Кисельов М. Є., Лущик І. В., Говорова К. І. Проблематика судової економічної експертизи криптовалют і нових фінансових інструментів. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 222–241. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343431>.

Suggested Citation: Kyselov, M.Ye., Lushchik, I.V., & Hovorova, K.I. (2025). Issues of Judicial Economic Expertise of Cryptocurrencies and New Financial Instruments. *Problems of Legality*, 171, 222-241. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343431>.

Статтю подано / Submitted: 11.11.2025
Доопрацьовано / Revised: 12.12.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025

Правові та криміналістичні аспекти роботи з електронними документами, згенерованими штучним інтелектом

Олександр Вікторович Габро*

Навчально-науковий інститут права
Державного податкового університету,
Ірпінь, Україна

*e-mail: Oleksandr763@proton.me

Анотація

Актуальність дослідження обумовлена стрімким розвитком технологій штучного інтелекту та їх інтеграцією у процеси створення електронних документів, що спричиняє появу суттєвих проблем у правовій та криміналістичній сферах, зокрема щодо визнання таких документів доказами. Мета статті полягає у висвітленні правових та криміналістичних викликів, пов'язаних з атрибуцією, доказовою силою та встановленням відповідальності за електронні документи, згенеровані штучним інтелектом. Методи аналізу включали системний, порівняльно-правовий, формально-юридичний і криміналістичний методи дослідження електронних доказів. Отримані результати свідчать про необхідність розробки нових підходів до оцінки достовірності та належності електронних документів, створених штучним інтелектом, а також впровадження спеціалізованих криміналістичних методик для встановлення їхнього походження та можливого втручання. Особлива увага приділена питанням атрибуції, оскільки пряма відповідальність за діями штучного інтелекту відсутня. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою уніфікованих міжнародних стандартів для роботи з доказами ШІ-генерації та вдосконаленням національного процесуального законодавства.

Ключові слова: штучний інтелект; електронний документ; доказ; атрибуція; криміналістика; відповідальність.

Legal and Forensic Aspects of Working with Electronic Documents Generated by Artificial Intelligence

Oleksandr V. Gabro*

*Educational and Scientific Institute of Law of the State Tax University,
Irpin, Ukraine*

**e-mail: Oleksandr763@proton.me*

Abstract

The relevance of the research is due to the rapid development of artificial intelligence (AI) technologies and their integration into the process of creating electronic documents, which creates significant problems in the legal and forensic fields, particularly regarding the admissibility of such documents as evidence. The purpose of the article is to highlight the legal and forensic challenges associated with the attribution, probative value, and establishment of liability for electronic documents generated by AI. Methods of analysis included systemic, comparative-legal, formal-legal, and forensic methods for the study of electronic evidence. The results obtained indicate the need to develop new approaches to assessing the reliability and relevance of electronic documents created by AI, as well as the implementation of specialized forensic techniques to establish their origin and possible intervention. Particular attention is paid to attribution issues, as there is no direct liability for the actions of AI. The prospects for further research are related to the development of unified international standards for working with AI-generated evidence and the improvement of national procedural legislation.

Keywords: artificial intelligence; electronic document; evidence; attribution; forensics; liability.

Вступ

Інтенсивне впровадження та стрімке поширення технологій штучного інтелекту (ШІ) в усіх сферах суспільного життя, зокрема у процесі створення та обігу електронної документації, ознаменували принципово нову еру, яка ставить безпрецедентні виклики перед юридичною практикою та криміналістичною наукою. Сучасні генеративні моделі ШІ здатні створювати тексти, зображення, аудіо- та відеоматеріали, які за своїми зовнішніми ознаками повністю відповідають критеріям електронних документів і можуть бути використані як докази у судових процесах [1]. Цей технологічний прорив висуває на перший план глибоку методологічну проблему: як забезпечити достовірність, належність та допустимість доказів, джерелом яких є не людина, а алгоритм. Традиційні криміналістичні підходи, які ґрунтувалися на ідентифікації людини-творця або встановленні його унікального почерку/стилю, виявляються недостатніми для атрибуції та верифікації ШІ-згенерованого контенту [2; 3].

Актуальність дослідження посилюється критичною відсутністю чіткого законодавчого регулювання статусу документів, згенерованих ШІ, як у національному, так і у міжнародному правовому полі. На сучасному етапі не визначені ані правові механізми встановлення юридичної відповідальності за зміст або використання такого контенту у злочинних цілях, ані процедури його фіксації та вилучення. Особливої гостроти проблема набуває в контексті створення високоякісних підробок, технології *deepfakes*, які за лічені секунди можуть сфабрикувати переконливі докази злочинної діяльності чи, навпаки, неправдиво викрити невинну особу. Цей феномен ускладнює процес атрибуції джерела (людина-оператор, ШІ-модель, або програмне середовище) та вимагає термінової розробки новітніх, адаптованих до алгоритмічної природи даних, криміналістичних методик [4].

Сучасний стан проблеми на вітчизняному та світовому рівнях свідчить про активне, але фрагментарне обговорення перерахованих питань. Українські науковці вже окреслили певні грані цієї теми: наприклад, П. Клімушин [5] досліджує нагальну потребу чіткого законодавчого врегулювання та стандартизації функціональної безпеки Інтернету речей (IoT), підкреслюючи, що чинні норми є недостатніми для забезпечення захисту користувачів від кіберризиків. Цей аспект безпосередньо корелює з необхідністю забезпечення безпеки обробки та зберігання даних, які згодом можуть стати електронними доказами, згенерованими ШІ. О. Герасимів [6] акцентує, що, попри невинне зростання кіберзлочинності та активне використання електронних доказів (наприклад, скріншотів) у кримінальному судочинстві, чинне українське законодавство є недостатньо врегульованим і суперечливим. Технології ШІ лише багаторазово посилюють наявні розбіжності, ставлячи під сумнів доказову силу будь-якої неатрибутивної цифрової інформації.

Закордонні дослідження, зокрема наукові праці F. Zhang [7], які стосуються проблем авторського права на ШІ-генерований контент, та S. Gupta і P. Sharma [8], присвячені етиці та праву ШІ, підкреслюють глобальний характер викликів. Ці дослідження свідчать про те, що світова спільнота схиляється до пошуку рішень не стільки у сфері технічного виявлення підробок, скільки у розробці правових презумпцій щодо авторства, відповідальності та процесуальної легітимізації ШІ-документів. Аналіз останніх досліджень (за 2023–2025 рр.) вказує на зміщення фокусу з суто технічних аспектів роботи ШІ на його глибокі юридичні та криміналістичні наслідки, проте комплексного та системного вирішення проблеми статусу ШІ-документів як повноцінних доказів, зокрема у кримінальному процесі України, ще не знайдено.

Таким чином, утворюється значний правовий та криміналістичний розрив (*legal and forensic gap*) між технологічною здатністю ШІ генерувати докази

та процесуальною нездатністю правової системи їх коректно оцінити та використовувати. Це зумовлює наукову потребу в розробленні чіткої методологічної бази.

Основна мета дослідження – проаналізувати юридичні та криміналістичні перешкоди на шляху визнання електронних документів, створених ШІ, повноцінними доказами у кримінальному провадженні та запропонувати шляхи вдосконалення процедур їх ідентифікації, верифікації й притягнення до відповідальності винних осіб.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання:

- проаналізувати чинне законодавство України щодо визнання електронного документа доказом у контексті його генерації ШІ та виявити ключові колізії;
- визначити та класифікувати криміналістичні проблеми ідентифікації й атрибуції ШІ-документів (зокрема, встановлення ланцюга постачання даних та програмного забезпечення);
- обґрунтувати необхідність розробки нових підходів до оцінки достовірності та належності електронних документів, створених ШІ, включно із запровадженням концепції «цифрового підпису алгоритму»;
- розглянути питання кримінальної юридичної відповідальності за зміст ШІ-документів та їх використання у протиправній діяльності, пропонуєчи механізми ідентифікації кінцевого бенефіціара/оператора ШІ.

Огляд літератури

Проблема правового регулювання та криміналістичного дослідження продуктів діяльності ШІ є відносно новою, але динамічно розвивається, ставлячи перед юридичною наукою та правозастосовною практикою унікальні виклики. Поява ШІ-генерованого контенту, який може виступати як цифровий доказ чи об'єкт злочинного посягання, потребує ґрунтовної переоцінки традиційних підходів до збирання, перевірки та оцінки доказів. У вітчизняній науці правові аспекти регулювання ШІ та цифрових доказів активно досліджуються [9; 10]. Українські вчені зосереджують увагу на необхідності адаптації національного законодавства до реалій цифрової трансформації. Зокрема, В. Шаблистий [11] наголошує на невідкладній потребі адаптації кримінального та кримінального процесуального законодавства до сучасних цифрових реалій. Дослідник підкреслює унікальність цифрових слідів і необхідність розробки нових механізмів їхнього виявлення та фіксації, що прямо стосується ШІ-генерованих даних, які можуть бути як доказом, так і об'єктом фальсифікації.

Своєю чергою, К. Яровий [12] детально аналізує криміналістичні питання ідентифікації особи за електронними слідами. Ця проблема набуває принципово нового змісту в контексті III-генерації. Якщо раніше йшлося про ідентифікацію людини, яка створила слід, то зараз «особою», що залишила слід, може бути не людина, а алгоритм або програмний комплекс. Це вимагає розширення понятійного апарату криміналістики та розробки методів ідентифікації самого алгоритму як джерела інформації. Л. Мілімко [13] приділяє значну увагу питанням доказової сили електронних документів. Автор виокремлює виклики, пов'язані з їхньою змінною (мінливою) природою (volatility), а також із легкістю їх модифікації. Ці аспекти критично важливі для III-контенту, оскільки технології на кшталт deepfake можуть створювати ідеально імітовані, але повністю сфабриковані докази, що ставить під сумнів їхню автентичність та допустимість.

У зарубіжній літературі значний внесок зроблено у вивчення проблем атрибуції та відповідальності за діяльність III. Krishna Pasupleti M. [14] у своїх працях акцентує увагу на основах цифрової криміналістики (Digital Forensics). Дослідник підкреслює необхідність її системного застосування для ефективного виявлення, збору та розкриття кібердоказів (cyber evidence). Підхід цифрової криміналістики є методологічною основою для дослідження будь-яких електронних слідів, включно з тими, що були створені або модифіковані III. Акцент наукових праць Е. Нудара, М. Кікучі, Т. Озона [15] зосереджено на гострій проблемі допустимості deepfakes як доказів. Вчені не лише підкреслюють важливість питання їхньої достовірності, а й пропонують конкретні механізми криміналістичної валідації таких матеріалів. Ключовою тезою їхньої роботи є висновок про те, що для належної атрибуції III-документа недостатньо встановити лише його кінцевого користувача або особу, яка натиснула кнопку «генерувати». Криміналістичне дослідження має містити також дослідження самого алгоритму, моделі даних, на якій він навчався, та середовища (платформи), в якому відбулася генерація цього контенту. Тільки комплексний аналіз цих елементів може забезпечити встановлення істинності та допустимості.

Попри те, що зазначені наукові праці, як вітчизняні, так і закордонні, є фундаментальними і становлять міцну теоретичну базу, вони часто не дають готових прикладних рішень для безпосереднього впровадження у правозастосовну практику в Україні. Наявні національні криміналістичні методики та процесуальні норми недостатньо гнучкі для роботи з динамічною природою III-доказів. Цей розрив між теоретичними напрацюваннями та практичними потребами підкреслює нагальну потребу у власному, специфічному для національної системи права, науковому пошуку. Останній має бути

спрямований на розроблення конкретних методик експертного дослідження ІІІ-генерованих продуктів та відповідної процесуальної регламентації їхнього використання в доказуванні.

Матеріали та методи

Дослідження ґрунтується на всебічному аналізі нормативно-правової бази України, міжнародних актів та значного масиву наукових джерел з права, криміналістики та інформаційних технологій. Нормативну основу становлять ключові документи, що регулюють процесуальні та електронні відносини, зокрема: Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України [16], який визначає порядок збирання, перевірки та оцінки доказів, та Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [17], що встановлює вимоги до юридичної сили електронних документів. Крім того, було проаналізовано відповідні положення Кримінального кодексу України, закони та кодекси країн ЄС, що стосуються кібербезпеки та електронної ідентифікації, а також інші акти, які регламентують використання інформаційних технологій у судочинстві.

Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені теорії доказів, цифровій криміналістиці (forensics), правовому регулюванню штучного інтелекту, а також міжнародні регуляторні ініціативи. Серед останніх – проєкт Регламенту Європейського Союзу про штучний інтелект (EU AI Act), який вперше намагається комплексно класифікувати та регулювати ІІІ-системи відповідно до рівня ризику. Також було досліджено прецедентну практику щодо використання deepfakes як доказів у США та країнах Європи, що дозволило виявити спільні підходи та розбіжності у судовій оцінці ІІІ-генерованого контенту.

Основні етапи проведеного дослідження були такими. Дослідження було структуровано і реалізовано шляхом послідовного виконання трьох взаємопов'язаних етапів, що забезпечили логічний перехід від теоретичного аналізу до формування практичних рекомендацій:

- 1) аналіз правового статусу ІІІ-генерації. На цьому етапі було проведено детальний аналіз чинних положень щодо вимог до електронних документів як доказів (цілісність, автентичність, доступність), визначених КПК та профільним законодавством [16; 17]. Особлива увага приділялася виявленню правових прогалин і колізій, що виникають унаслідок відсутності суб'єкта-людини як єдиного творця документа. Було визначено момент набуття згенерованим ІІІ-контентом статусу електронного документа, а також умови, за яких такий контент може бути легалізований у процесі доказування [13];

- 2) визначення криміналістичних викликів. Етап передбачав систематизацію ключових криміналістичних викликів, пов'язаних з ідентифікацією та атрибуцією електронних документів, створених ШІ. Проводилася класифікація можливих «авторів» електронного документа (користувача-оператора, розробника моделі, власника платформи або, гіпотетично, самого ШІ як квазісуб'єкта). Вивчалися методики трасування цифрових слідів, які залишає алгоритм (аналіз промптів, log files, метаданих), що є необхідною передумовою для встановлення джерела та цілісності інформації;
- 3) розробка концептуальних підходів. На фінальному етапі було сформульовано пропозиції щодо критеріїв допустимості та достовірності ШІ-документів у кримінальному процесі. Це включало обґрунтування необхідності запровадження спеціальних процесуальних процедур, таких як обов'язкове розкриття інформації про ШІ-модель, що використовувалася, та криміналістичних експертиз, спрямованих на верифікацію алгоритмічного походження доказу та встановлення відповідальності.

Обґрунтування вибору методів дослідження: для забезпечення глибини, всебічності та об'єктивності дослідження було застосовано комплекс загальнонаукових, логічних та спеціально-юридичних методів:

- діалектичний метод був застосований для вивчення ШІ-документа як діалектичної єдності форми (незмінний електронний слід) і змісту (інформація, згенерована алгоритмом, що може бути змінена або сфальсифікована). Метод дозволив проаналізувати суперечності між традиційними процесуальними нормами, які потребують встановлення умислу людини, та новими технологічними реаліями, де алгоритм виступає як квазітворець. Це забезпечило розгляд процесу генерації ШІ у динаміці його впливу на правовідносини;
- порівняльно-правовий метод використовувався для зіставлення вітчизняного законодавства про докази з міжнародним досвідом регулювання ШІ. Зокрема, було проаналізовано підходи, закладені в Регламенті ЄС про ШІ (AI Act) щодо прозорості та оцінки ризиків систем ШІ, а також законодавчі ініціативи інших країн щодо боротьби з deepfakes. Метою було виявлення та обґрунтування кращих міжнародних практик для їх імплементації в українське кримінальне процесуальне законодавство;
- формально-юридичний метод дав змогу здійснити чіткий, структурний аналіз положень КПК України [16], Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [17] та інших нормативних

актів. Цей метод був критично важливим для визначення точного юридичного статусу ШІ-документа, аналізу термінології («оригінал електронного документа», «автор», «цілісність») та виявлення правових умов для його допустимості як доказу;

- системно-структурний метод використовувався для дослідження ШІ-документа не ізольовано, а як елемента складної системи «людина-алгоритм-інформаційне середовище». Застосування цього методу є ключовим для встановлення об'єктивної атрибуції та визначення відповідальності, адже дає можливість оцінити роль кожного компонента системи (введення даних користувачем, логіка роботи ШІ-моделі, налаштування платформи) у створенні кінцевого доказу;
- криміналістичний метод (методика дослідження електронних доказів) був застосований для формування гіпотез щодо необхідності запровадження спеціалізованих криміналістичних експертиз нового покоління. Ці експертизи мають бути спрямовані на трасування промптів (текстових або інших команд, що викликали генерацію), логів роботи ШІ-моделі (журналів її використання), та встановлення наявності «цифрових водяних знаків» (якщо вони застосовані розробником). Метою є не лише встановлення факту генерації ШІ, а й визначення, хто ініціював процес, з якою метою та чи було втручання після генерації.

Цей комплексний підхід забезпечив глибокий аналіз як правових, так і технічних аспектів проблеми, що дало змогу сформулювати науково обґрунтовані рекомендації.

Результати та обговорення

Правові виклики визнання ШІ-документа доказом у кримінальному провадженні

Аналіз чинного КПК України [16] у контексті інтеграції ШІ у сферу документування виявляє низку фундаментальних правових викликів щодо визнання електронних документів, згенерованих ШІ, належними, допустимими та достовірними доказами. Принципова відмінність ШІ-документа від традиційного електронного документа полягає в автономності його генерації, що трансформує класичні критерії оцінки доказів.

Проблема належності (Relevance) та атрибуції

Належність доказу (ст. 85 КПК України [16]) вимагає, щоб зміст інформації мав безпосереднє значення для встановлення обставин, які підлягають доказуванню. Попри те, що змістове наповнення ШІ-документа може бути

високорелевантним для справи, його походження та механізм генерації ускладнюють оцінку. У цьому випадку виникає питання нової парадигми походження, Так, у традиційному розумінні, походження доказу пов'язане з діями фізичної або юридичної особи. У випадку ШІ, походження зміщується до алгоритмічного процесу, що ставить під сумнів можливість прямої атрибуції до конкретного суб'єкта, відповідального за кінцевий зміст. Це вимагає розширення тлумачення поняття «джерело доказу» з включенням валідованої ШІ-системи як легітимного джерела інформації [7].

Наприклад, у справі про шахрайство ключовим доказом є звіт, згенерований системою фінансового моніторингу на основі ШІ, який виявив аномальні транзакційні патерни та автоматично склав узагальнену хронологію підозрілих операцій. Належність цього ШІ-документа є беззаперечною, оскільки зміст (хронологія та патерни) прямо доводить обставини, що підлягають доказуванню (схему шахрайства). Проте походження цього доказу є нетрадиційним: він є не прямим свідченням особи або документом, створеним людиною, а результатом складного алгоритмічного процесу (нейронної мережі), що робить неможливим атрибуцію кінцевого змісту до конкретного працівника банку або розробника системи. Для забезпечення допустимості такого доказу суд повинен визнати валідовану ШІ-систему (що пройшла аудит і відповідає критеріям надійності) легітимним джерелом інформації, розширюючи тлумачення «джерела доказу» за межі лише фізичних або юридичних осіб.

Проблема допустимості (Admissibility) та технічна автентифікація

Допустимість доказу (ст. 86 КПК України [16]) вимагає його отримання та фіксації у порядку, встановленому законом. Цей критерій є найбільш вразливим для ШІ-документів через необхідність контролю над процесом їх генерації. У зазначеному аспекті йдеться про регулювання вхідних даних (промптів). Ключовим моментом для забезпечення допустимості є дотримання процедури отримання та фіксації вхідних даних (промптів), які слугували основою для генерації. Потрібно розробити процесуальні стандарти, які б гарантували незмінність, законність отримання та повний облік усіх вхідних параметрів [5]. Крім того, важливо зазначити про Концепцію «Технічної автентифікації». Критично необхідне введення в науково-правовий обіг та законодавство поняття «технічна автентифікація» ШІ-документа. Це поняття має охоплювати не лише підтвердження цілісності самого файлу, а й верифікацію алгоритмічного ланцюжка, моделі ШІ та вхідних даних, використаних для його створення. Така автентифікація повинна підтверджувати, що документ був згенерований саме заявленою, немодифікованою моделлю ШІ на основі зафіксованих вхідних даних [1].

Так, у кримінальному провадженні щодо кіберзлочину слідчий має намір використати звіт про аналіз мережевого трафіку, згенерований спеціалізованою ШІ-системою на основі масиву необроблених даних (логістичних файлів) [3]. Для забезпечення допустимості доказу (ст. 86 КПК України) важливим є не лише фіксація самого фінального звіту, а й дотримання процедури отримання та фіксації вхідних даних (промптів / логістичних файлів), що були надані ШІ-моделі для аналізу, щоб гарантувати їх незмінність і законність отримання [2]. Якщо ці вхідні параметри не були належним чином процесуально задокументовані, доказ може бути визнаний недопустимим. Тому ключовою вимогою стає технічна автентифікація ШІ-документа, яка повинна підтвердити цілісність не лише кінцевого файлу, а й верифікувати алгоритмічний ланцюжок та засвідчити, що звіт був створений саме заявленою, немодифікованою моделлю ШІ на основі зафіксованих і законно отриманих вхідних даних, забезпечуючи, таким чином, дотримання встановленого законом порядку отримання доказу.

Проблема достовірності (Reliability) та судова експертиза

Достовірність доказу (ст. 87 КПК України [16]) передбачає об'єктивне відображення факту, що має значення для справи. Основною загрозою для достовірності ШІ-документів є феномен галюцинацій (hallucinations) генерації ШІ правдоподібною, але фактично неточною або вигаданою інформацією. У такому аспекті виникає ризик галюцинацій та питання об'єктивності. Через внутрішню непрозорість деяких ШІ-моделей (Black Box), без спеціалізованого аналізу неможливо встановити, чи є згенерований документ відображенням об'єктивних фактів, або результатом помилки, зміщення (bias) моделі, або ж її «галюцинації». Це прямо підриває фундаментальний принцип об'єктивної істини у процесі доказування. Безпосередньо з цим процесом пов'язана вимога судової комп'ютерно-технічної експертизи. Традиційний підхід до електронного документа як доказу вимагає встановлення його цілісності та автентичності [6]. У випадку ШІ-генерації, автентичність переходить у площину атрибуції (до ШІ-системи) та валідації (алгоритмічного процесу). Таким чином, документ, створений ШІ, може бути визнаний достовірним доказом виключно за умови, що його генерація була валідована шляхом судової комп'ютерно-технічної експертизи. Ця експертиза повинна включати: а) аналіз вхідних даних (промптів); б) верифікацію стану та конфігурації ШІ-моделі на момент генерації; в) оцінку ймовірності галюцинацій або впливу зловмисних дій; г) підтвердження цілісності та незмінності кінцевого електронного документа.

Уведення обов'язкового експертного валідаційного механізму є єдиним шляхом для інтеграції ШІ-документів у систему кримінально-процесуального доказування без шкоди для принципів законності та справедливості [9].

Наприклад, у справі про авторське право сторона захисту надає звіт, згенерований великою мовною моделлю (LLM), який нібито цитує наукові джерела, що підтверджують її позицію, але ключовою загрозою для достовірності доказу (ст. 87 КПК України [16]) є феномен галюцинацій, оскільки через непрозорість моделі (Black Box) неможливо без додаткового аналізу встановити, чи є ці цитати об'єктивним відображенням наявних фактів, або вони є правдоподібною, але вигаданою інформацією. Щоб підтвердити достовірність такого ШІ-документа та мінімізувати ризик галюцинацій чи впливу зміщення моделі, він має пройти обов'язкову судову комп'ютерно-технічну експертизу, що має містити аналіз вхідних даних (промптів), верифікацію конфігурації ШІ-моделі на момент генерації, оцінку ймовірності галюцинацій та підтвердження цілісності кінцевого документа, оскільки лише цей валідаційний механізм дає можливість забезпечити об'єктивну істину та інтегрувати ШІ-документ у доказову базу. Відмінності традиційного та ШІ-документа як доказу наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Відмінності традиційного та ШІ-документа як доказу

Традиційний електронний документ	Документ, згенерований ШІ (AI-generated Document)
Автор. Фізична або юридична особа, яка ідентифікується підписом	Атрибутор. Користувач, розробник ШІ-моделі, або сама модель (як джерело інформації) [18]
Цілісність. Перевірка ЕЦП та хеш-суми	Цілісність. Перевірка метаданих генерації, логів взаємодії з ШІ-моделлю [19]
Достовірність. Оцінка змісту щодо відповідності фактам, часто за допомогою суб'єкта, що його створив	Достовірність. Оцінка на предмет галюцинацій, залежності від промпта (bias), потребує експертизи алгоритму [20]

* Сформовано автором на підставі аналізу [18–20].

Криміналістичні механізми атрибуції та виявлення фальсифікації

Проблема атрибуції ШІ-документів є центральною криміналістичною проблемою сучасності, оскільки традиційні методи ідентифікації автора чи джерела походження стають неефективними в контексті алгоритмічної генерації

[11]. На відміну від доказів, створених людиною, де атрибуція фокусується на ідіосинкразії письма чи дій, атрибуція ШІ-документа вимагає аналізу цифрового сліду та верифікації самого процесу генерації. Криміналістичний аналіз має бути спрямований на низку спеціалізованих техніко-криміналістичних механізмів [14].

Проблеми юридичної відповідальності

Відсутність суб'єктності у ШІ виключає можливість притягнення його самого до юридичної відповідальності. Основні концепції відповідальності:

- 1) відповідальність кінцевого користувача (оператора). Якщо користувач цілеспрямовано використовував ШІ для створення протиправного документа;
- 2) відповідальність розробника / провайдера (виробника). Якщо ШІ-система мала критичну ваду або розробник не вжив достатніх заходів безпеки.

Пропонується закріпити принцип контролю: відповідальність несе та особа, яка здійснювала контроль над процесом генерації або мала можливість йому запобігти.

Аналіз цифрового ланцюжка генерації

Насамперед критично важливим є аналіз промпт-інжинірингу, що передбачає глибоке вивчення вхідних даних (промптів), які використовувалися для ініціації та керування процесом генерації документа. Вивчення специфіки промптів, їхньої послідовності та параметрів, наданих користувачем, дозволяє встановити намір особи, що стоїть за генерацією, а також звузити коло потенційних суб'єктів, обізнаних із необхідною для промпту інформацією.

Паралельно, необхідне дослідження лог-файлів та метаданих взаємодії користувача з ШІ-платформою. Системні журнали (логи) містять хронологічні записи про доступ, запити та відповіді системи, які в сукупності створюють атрибутивний цифровий слід. Метадані генерації (включаючи ідентифікатор сесії, точний час, версію використаної ШІ-моделі та параметри конфігурації) мають бути обов'язковим елементом доказової бази, оскільки вони забезпечують верифікацію процесуальної чистоти та цілісності документа.

Виявлення технологічних ідентифікаторів

Крім того, критичну роль у боротьбі з фальсифікацією та встановленні джерела відіграє виявлення цифрових водяних знаків (Watermarking). Це невидимі мітки, які розробники ШІ-систем вбудовують у згенерований контент

(текст, зображення, аудіо) для його однозначної ідентифікації та прив'язки до конкретної моделі або навіть облікового запису користувача. Криміналістичні підрозділи мають бути оснащені спеціалізованими інструментами для виявлення та дешифрування цих стеганографічних міток, перетворюючи їх на надійний доказ походження.

Інституціоналізація спеціалізованої судової експертизи

Для забезпечення достовірності та допустимості ІІІ-документів у судовому процесі, потрібно запровадити спеціалізований вид судової експертизи – судову експертизу документів, згенерованих ІІІ. Основними завданнями цього інституту є:

- 1) встановлення факту генерації. Доведення того, що документ був створений заявленою, немодифікованою ІІІ-системою;
- 2) визначення параметрів моделі. Ідентифікація конкретної версії та конфігурації алгоритму, який продукував контент, для оцінки його потенційної схильності до зміщення або галюцинацій;
- 3) виявлення ознак модифікації. Комплексний аналіз щодо внесення змін як у вхідні промпти, так і в остаточний згенерований документ після його отримання від ІІІ-системи, що має ключове значення для підтвердження його цілісності та автентичності.

Цей спеціалізований експертний механізм є єдиним надійним способом подолання прозорості (Black Box) ІІІ-систем та забезпечення науково обґрунтованої інтеграції цифрових доказів нового покоління у правозастосовну практику.

Ураховуючи специфіку української правової системи, особливо принцип суворої формалізації кримінального процесу та жорсткі вимоги до допустимості доказу (ст. 86 КПК України [16]), малопридатними для прямої імплементації є надмірно дерегульовані або гнучкі підходи, що можуть існувати в деяких країнах ЄС (наприклад, у системах, в яких судді мають більшу дискрецію у визнанні «нетрадиційних» доказів). Будь-яка модель, яка намагається надати ІІІ-системі квазісуб'єктності або дозволяє її звітам використовуватися як доказ без обов'язкової технічної автентифікації та експертної валідації алгоритмічного ланцюжка, суперечитиме українській процесуальній традиції. Запозичення повинне уникати механізмів, які б розмивали поняття прямої атрибуції (контролю кінцевого користувача) та об'єктивної істини, підміняючи їх виключною довірою до «чорної скриньки» (Black Box) без можливості судового контролю (табл. 2).

**Порівняльний аналіз регулювання доказової сили ІІІ-документів:
Україна vs. Країни ЄС**

Країна	Регулювання ІІІ-документа як доказу (короткий опис)	Ключовий нормативно-правовий акт, який урегульовує окреслену сферу	Відмінність від Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»
Україна	Визнає доказом електронний документ. Основний фокус на суб'єкті-авторі (особі) та його підписі. Не регулює технічну автентифікацію самого процесу генерації ІІІ	КПК України [16], Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [17])	
Німеччина, Франція, Італія, Іспанія та інші (національне право)	Визнають електронні документи рівнозначними паперовим у судовому процесі (за умови їхньої цілісності та автентичності). Прямого регулювання ІІІ-доказу нині немає	Національні кримінально-процесуальні кодекси та закони про електронні докази [21; 22; 23; 24]	Пряма рівнозначність паперовим документам. Специфіка ІІІ-доказу поки що вирішується через загальні правила вільної оцінки доказів
Європейський Союз (загальний вектор)	Встановлює горизонтальні вимоги до ІІІ-систем високого ризику, що створює основу для допустимості їхніх результатів як доказів: прозорість, надійність, людський контроль	AI Act (Регламент; ЄС про ІІІ) (введення в дію) [25]	Регулює сам процес створення доказу (систему ІІІ), вимагаючи прозорості та контролю над моделями, що прямо впливає на критерії достовірності та допустимості в суді

*Сформовано автором на підставі аналізу [16; 17; 21–25].

Висновки

Проведене дослідження підтверджує, що стрімкий розвиток технологій ШІ створив значний розрив між технологічними можливостями генерації електронних документів та чинним правовим і криміналістичним регулюванням їхнього статусу як доказів. Визнання документів, згенерованих штучним інтелектом (ШІ-документів), як належних, допустимих та достовірних доказів у кримінальному провадженні потребує комплексного переосмислення чинних правових та криміналістичних парадигм. Цей процес ґрунтується на необхідності трансформації традиційних критеріїв оцінки доказів, закріплених у КПК України, з метою адаптації до алгоритмічної природи походження інформації.

На підставі отриманих результатів дослідження можна зробити такі висновки.

Критерій належності доказу (ст. 85 КПК України) потребує законодавчого визнання нової парадигми походження інформації. Оскільки ШІ-документ виникає внаслідок алгоритмічного процесу, а не прямої волі або дії фізичної особи, традиційна атрибуція стає неможливою. Це змушує правову систему розширити поняття «джерело доказу», включивши до нього валідовану (сертифіковану) ШІ-систему. Тож, навіть якщо зміст є високореlevantним для справи, його юридична належність закріплюється через підтвердження легітимності самої системи-генератора, а не через ідентифікацію її людського автора.

Для дотримання вимоги допустимості доказу (ст. 86 КПК України), що передбачає його отримання у законний спосіб, потрібно запровадити Концепцію «Технічної автентифікації», яка виходить за рамки стандартної перевірки електронного підпису. Суть полягає в контролі за всім ланцюжком генерації. Процесуальні стандарти повинні вимагати фіксації та гарантування законності отримання і незмінності вхідних даних (промптів). Технічна автентифікація, таким чином, повинна верифікувати алгоритмічний ланцюжок та конфігурацію ШІ-моделі, засвідчуючи, що фінальний документ не був модифікований та був створений саме заявленою, незмінною системою на основі процесуально чистих вхідних параметрів.

Ключова загроза достовірності доказу (ст. 87 КПК України) полягає у феномені галюцинацій (hallucinations), коли ШІ генерує правдоподібну, але вигадану інформацію. Цей ризик посилюється непрозорістю деяких моделей (Black Box). Визнання ШІ-документа достовірним можливе лише за умови обов'язкового проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи. Ця експертиза є валідаційним механізмом, який покликаний встановити об'єк-

тивність змісту шляхом: аналізу вхідних промптів, верифікації стану моделі на момент генерації та оцінки ймовірності помилок або зміщень. Виключно таке експертне підтвердження алгоритмічної надійності дає змогу інтегрувати ШІ-документ у доказову базу без шкоди для принципу об'єктивної істини.

Рекомендації

Наукова цінність статті полягає у формулюванні конкретних законодавчих і криміналістичних рекомендацій, спрямованих на забезпечення ефективності доказування в умовах використання ШІ.

На законодавчому рівні – внести зміни до КПК України та Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» шляхом запровадження поняття «електронний доказ, згенерований штучним інтелектом» та встановлення спеціальних правил його допустимості, які включають обов'язкову фіксацію метаданих генерації.

На криміналістичному рівні – розробити та затвердити науково-методичні рекомендації щодо проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи для встановлення атрибуції та достовірності ШІ-документів, включаючи техніки аналізу промпт-інжинірингу та виявлення прихованих цифрових міток.

На рівні правозастосовної практики – при розгляді ШІ-документів як доказів судам та сторонам процесу необхідно вимагати надання не лише самого документа, а й валідаційних даних (логін-файлів взаємодії, промптів), які підтверджують ланцюжок його створення та цілісність.

Список використаних джерел

- [1] Li C. Artificial Intelligence Evidence: Concepts, Nature and Applications. *Frontiers in Humanities and Social Sciences*. 2025. Vol. 5, No. 5. P. 62-69. <https://doi.org/10.54691/6g9r5911>.
- [2] Dunsin D., Ghanem M. C., Ouazzane K., Vassilev V. A comprehensive analysis of the role of artificial intelligence and machine learning in modern digital forensics and incident response. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2024. Vol. 48. P. 301675. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2023.301675>.
- [3] Ahmed A. A., Farhan K., Jabbar W. A., Al-Othmani A., Abdulrahman A. G. IoT Forensics: Current Perspectives and Future Directions. *Sensors*. 2024. Vol. 24, issue 16. P. 5210. <https://doi.org/10.3390/s24165210>.
- [4] Sunkari V., Sri Nagesh A. Artificial intelligence for deepfake detection: systematic review and impact analysis. *IAES International Journal of Artificial Intelligence (IJ-AI)*. 2024. Vol. 13, No. 4. P. 3786. <https://doi.org/10.11591/ijai.v13.i4.pp3786-3792>.
- [5] Клімушин П. С., Пог В. Є., Колісник Т. П. Правові аспекти стандартизації функціональної безпеки Інтернету речей. *Право і безпека*. 2023. № 3(90). С. 200–213. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.17>.

- [6] Гарасимів О. І., Марко С. І., Ряшко О. В. Цифрові докази: деякі проблемні питання щодо їх поняття та використання у кримінальному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75, ч. 2. С. 158–162. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.25>.
- [7] Zhang F. Copyright Issues in Artificial Intelligence: A Comprehensive Examination from the Perspectives of Subject and Object. *Communications in Humanities Research*. 2023. Vol. 15. P. 172–182. <https://doi.org/10.54254/2753-7064/15/20230664>.
- [8] Gupta S., Sharma P. Artificial Intelligence and Ethics. *SSRN Electronic Journal*. 2025. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5076025>.
- [9] Співак О. М. Правові засади регулювання штучного інтелекту в Україні та Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 815–817. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/198>.
- [10] Івашенко С. Правові засади регулювання штучного інтелекту в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Адміністративне право і процес*. 2025. № 2. С. 24–32. <https://doi.org/10.32782/2227-796x.2025.2.02>.
- [11] Шаблистий В. В. Цифрова ера кримінального процесу: можливості ІТ-систем у досудовому розслідуванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 630–633. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/146>.
- [12] Яровий К. Штучний інтелект як інструмент попередження злочинності. *Юридичний вісник*. 2024. № 2. С. 68–76. <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2024.9>.
- [13] Мілімко Л. В., Жидовцев Ю. В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України. *Вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88, ч. 3. С. 302–308. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.45>.
- [14] Pasupuleti M. K. Digital Forensics Uncovering Cyber Evidence. *Digital Forensic Science*. 2024. Vol. 04, issue 1. P. 41-49. <https://doi.org/10.62311/nexs/97422614>.
- [15] Morgan J. Digital Evidence. *Wrongful Convictions and Forensic Science Errors*. Boca Raton, 2023. P. 305-314. <https://doi.org/10.4324/9781003202578-14>.
- [16] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 20.10.2025).
- [17] Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 20.10.2025).
- [18] Sarker I. H. AI-Based Modeling: Techniques, Applications and Research Issues Towards Automation, Intelligent and Smart Systems. *SN Computer Science*. 2022. Vol. 3:158. P. 1-20. <https://doi.org/10.1007/s42979-022-01043-x>.
- [19] Ebers M., Tupay P. K. Delegation of Administrative Powers to AI Systems. *Artificial Intelligence and Machine Learning Powered Public Service Delivery in Estonia*. Cham, 2023. P. 85–102. https://doi.org/10.1007/978-3-031-19667-6_5.
- [20] Anh-Hoang D., Tran V., Nguyen L.-M. Survey and analysis of hallucinations in large language models: attribution to prompting strategies or model behavior. *Frontiers in Artificial Intelligence*. 2025. Vol. 8. P. 1-21. <https://doi.org/10.3389/frai.2025.1622292>.
- [21] Omlor S., Dilek D. German Electronic Securities Act. *European Company Law*. 2022. Vol. 19, issue 3. P. 67-72. <https://doi.org/10.54648/eucl2022012>.
- [22] Nazarova I. N. Electronic document in the context of international economic and legal framework. *Journal of European Economy*. 2023. Vol 22, No. 1(84). P. 32-47. <https://doi.org/10.35774/jee2023.01.031>.

- [23] Dr. Ammar Mahmoud Ayoub Al-Rawashed, Dr. Feras Mohmd Alyacoub, Dr. Ahmad Fahed Mohammad AlBtoosh, Adnan Salih Mohamad Alomar, Abdessalam Ali Mohamad Alfadel, Dr.Mamoon Suliman Alsmadi, Nashat Mohammad Abdul Qader Bani Hamad. The Law Applicable to Electronic Signatures Comparative Study. *Evolutionary Studies in Imaginative Culture*. 2024. Vol. 8.2, S2. P. 561–573. <https://doi.org/10.70082/esiculture.vi.1066>.
- [24] Varbanova G. Electronic Documents as Electronic Evidence. *International Journal of Law in Changing World*. 2025. Vol. 4. No. 3. P. 43–54. <https://doi.org/10.54934/ijlcw.v4i3.142>.
- [25] Irbe L. Regulation of artificial intelligence in the European Union. *INDIVIDUAL. SOCIETY. STATE: Proceedings of the 26th International Student and Teacher Scientific and Practical Conference*. (17 May, 2024). P. 199–206. <https://doi.org/10.17770/iss2024.8338>.

References

- [1] Li, C. (2025). Artificial Intelligence Evidence: Concepts, Nature and Applications. *Frontiers in Humanities and Social Sciences*, 5(5), 62-69. <https://doi.org/10.54691/6g9r5911>.
- [2] Dunsin, D., Ghanem, M.C., Ouazzane, K., & Vassilev, V. (2024). A comprehensive analysis of the role of artificial intelligence and machine learning in modern digital forensics and incident response. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 48, 301675. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2023.301675>.
- [3] Ahmed, A.A., Farhan, K., Jabbar, W.A., Al-Othmani, A., & Abdulrahman, A.G. (2024). IoT Forensics: Current Perspectives and Future Directions. *Sensors*, 24(16), 5210. <https://doi.org/10.3390/s24165210>.
- [4] Sunkari, V., & Sri Nagesh, A. (2024). Artificial intelligence for deepfake detection: systematic review and impact analysis. *IAES International Journal of Artificial Intelligence (IJ-AI)*, 13(4), 3786. <https://doi.org/10.11591/ijai.v13.i4.pp3786-3792>.
- [5] Klimushyn, P.S., Roh, V.Ye., & Kolisnyk, T.P. (2023). Legal aspects of functional security standardisation of the Internet of Things. *Law and Safety*, 3(90), 200-213. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.17>.
- [6] Garasymiv, O.I., Marko, S.I., & Ryashko, O.V. (2023). Digital evidence: some problematic issues regarding its concept and use in criminal justice. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 75(2), 158-162. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.25>.
- [7] Zhang, F. (2023). Copyright Issues in Artificial Intelligence: A Comprehensive Examination from the Perspectives of Subject and Object. *Communications in Humanities Research*, 15, 172-182. <https://doi.org/10.54254/2753-7064/15/20230664>.
- [8] Gupta, S., & Sharma, P. (2025). Artificial Intelligence and Ethics. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5076025>.
- [9] Spivak, O.M. (2024). Legal Basis of Regulation of Artificial Intelligence in Ukraine and Poland. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 4, 815-817. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/198>.
- [10] Ivashchenko, S. (2025). Legal basis for the use of artificial intelligence in jurisprudence in Ukraine. *Administrative Law and Process*, 2, 24-32. <https://doi.org/10.32782/2227-796x.2025.2.02>.
- [11] Shablysty, V.V. (2025). The digital era of the criminal process: opportunities of it systems in pre-trial investigation. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 1, 630-633. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/146>.

- [12] Yarovyi, K. (2024). Artificial intelligence as a tool for crime prevention. *Law Herald*, 2, 68-76. <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2024.9>.
- [13] Milimko, L.V., & Zhydovtsev, Yu.V. (2025). Electronic evidence in criminal proceedings of Ukraine. *Visnyk UzhNU. Series: Legal*, 88(3), 302-308. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.45>.
- [14] Pasupuleti, M.Kr. (2024). Digital Forensics Uncovering Cyber Evidence. *Digital forensic science*, 4(1), 41-49. <https://doi.org/10.62311/nesx/97422614>.
- [15] Morgan, J. (2023). Digital evidence. In *Wrongful convictions and forensic science errors* (pp. 305-314). CRC Press. <https://doi.org/10.4324/9781003202578-14>.
- [16] Criminal Procedure Code of Ukraine. (April 13, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- [17] Law of Ukraine No. 851-IV "On Electronic Documents and Electronic Document Workflow". (May 22, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
- [18] Sarker, I.H. (2022). AI-Based Modeling: Techniques, Applications and Research Issues Towards Automation, Intelligent and Smart Systems. *SN Computer Science*, 3:158, 1-20. <https://doi.org/10.1007/s42979-022-01043-x>.
- [19] Ebers, M., & Tupay, P.K. (2023). Delegation of Administrative Powers to AI Systems. In *Artificial Intelligence and Machine Learning Powered Public Service Delivery in Estonia* (pp. 85-102). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-19667-6_5.
- [20] Anh-Hoang D., Tran V., & Nguyen L.-M. (2025). Survey and analysis of hallucinations in large language models: attribution to prompting strategies or model behavior. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 8, 1-21. <https://doi.org/10.3389/frai.2025.1622292>.
- [21] Omlor, S., & Dilek, D. (2022). German Electronic Securities Act. *European Company Law*, 19(3), 67-72. <https://doi.org/10.54648/eucl2022012>.
- [22] Nazarova, I.N. (2023). Electronic document in the context of international economic and legal framework. *Journal of European Economy*, 22(1(84)), 32-47. <https://doi.org/10.35774/jee2023.01.031>.
- [23] Dr. Ammar Mahmoud Ayoub Al-Rawashed, Dr. Feras Mohmd Alyacoub, Dr. Ahmad Fahed Mohammad AlBtoosh, Adnan Salih Mohamad Alomar, Abdessalam Ali Mohamad Alfadel, Dr.Mamoon Suliman Alsmadi, & Nashat Mohammad Abdul Qader Bani Hamad. (2024). The Law Applicable to Electronic Signatures Comparative Study. *Evolutionary Studies in Imaginative Culture*, 8.2, 561-573. <https://doi.org/10.70082/esiculture.vi.1066>.
- [24] Varbanova, G. (2025). Electronic Documents as Electronic Evidence. *International Journal of Law in Changing World*, 4(3), 43-54. <https://doi.org/10.54934/ijlcw.v4i3.142>.
- [25] Irbe, L. (May 17, 2024). Regulation of artificial intelligence in the european union. In *INDIVIDUAL. SOCIETY. STATE: Proceedings of the 26th International Student and Teacher Scientific and Practical Conference* (pp. 199-206). <https://doi.org/10.17770/iss2024.8338>.

Олександр Вікторович Габро

аспірант

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

08205, вул. Університетська, 31, Ірпінь, Україна

e-mail: Oleksandr763@proton.me

ORCID 0009-0000-2363-6536

Oleksandr V. Gabro

Ph.D. Student

Educational and Scientific Institute of Law of the State Tax University

08205, 31 Universytetska Str., Irpin, Ukraine

e-mail: Oleksandr763@proton.me

ORCID 0009-0000-2363-6536

Рекомендоване цитування: Габро О. В. Правові та криміналістичні аспекти роботи з електронними документами, згенерованими штучним інтелектом. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 242–261. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.342859>.

Suggested Citation: Gabro, O.V. (2025). Legal and Forensic Aspects of Working with Electronic Documents Generated by Artificial Intelligence. *Problems of Legality*, 171, 242-261. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.342859>.

Статтю подано / Submitted: 04.11.2025

Доопрацьовано / Revised: 05.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

UDC 340.158

DOI: 10.21564/2414-990X.171.344996

Political and Legal Principles of Sun Tzu's Strategy and the Influence of Modern China

Vitaliy A. Lizogub*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: lizogubvitaliy74@gmail.com

Abstract

Although a state's foreign policy strategy is not an official source of law, it represents a system of views on the goals and forms of a state's actions in the international arena and serves as a direct basis for the formation of legal acts and international treaties, playing a significant role in shaping the state's international legal position at international conferences and in the work of international organizations. In today's world, conflicts and contradictions are resolved not only by military force, but also by other means: soft power and information, hybrid, indirect wars, etc. China tries to avoid direct military confrontation for as long as possible, choosing indirect methods of action, and tries to use other actors to achieve its goals. Therefore, the aim of the study is to examine the historical roots of China's foreign policy strategy, its original forms, and compare them with contemporary forms. For this purpose, historical-genetic and historical-comparative research methods are used. It is assumed that China's modern methods of influence and soft power directly reach the depths of the ancient history of the "Middle Kingdom" and have a genetic connection with the ancient art of war, the military strategy developed by Sun Tzu. Using the comparative method, the relevant instructions of the treatise are compared with the practices of modern China. It is concluded that, according to Sun Tzu's concept, it is necessary to conduct active diplomacy, destroy the enemy's alliances, and break their strategy. Sun Tzu constantly emphasizes that direct military confrontation should be avoided, replacing it with indirect actions. Based on the concepts of Sun Tzu's treatise, modern China creatively develops, refines, and effectively applies them in practice. China has created a powerful system of financial, political, and diplomatic influence in the world on business circles, analytical and political centers in virtually all countries of the world.

Keywords: Sun Tzu; China's strategy; geopolitics; indirect actions, soft power; intelligence.

Політико-правові принципи стратегії Сунь-Цзи та вплив сучасного Китаю

Віталій Анатолійович Лизогуб*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: lizogubvitaliy74@gmail.com

Анотація

Хоча зовнішньополітична стратегія держави не є офіційним джерелом права, вона є системою поглядів на цілі та форми дій держави на міжнародній арені і слугує безпосередньою основою для формування правових актів і міжнародних договорів, відіграючи значну роль у формуванні міжнародно-правової позиції держави на міжнародних конференціях і в роботі міжнародних організацій. У сучасному світі конфлікти і суперечності вирішуються не тільки військовою силою, а й іншими засобами: м'яка сила та інформаційні, гібридні, непрямі війни тощо. Китай намагається якомога довше уникати прямої військової конфронтації, вибираючи непрямі методи дій, і намагається використовувати інших дійових осіб для реалізації своїх цілей. Тому мета дослідження полягає у вивченні історичних коренів зовнішньополітичної стратегії Китаю, її первісних форм та порівнянні їх із сучасними формами. Задля цього використовуються історико-генетичний та історико-порівняльний методи дослідження. Передбачається, що сучасні методи впливу і м'якої сили Китаю безпосередньо сягають глибин давньої історії «середньої імперії» і мають генетичний зв'язок із древнім мистецтвом війни, військовою стратегією, розробленою Сунь-Цзи. Використовуючи порівняльний метод, відповідні вказівки трактату порівнюються з практикою сучасного Китаю. Формується висновок, що згідно з концепцією Сунь-Цзи, необхідно вести активну дипломатію, руйнувати союзи противника і ламати його стратегію. Сунь-Цзи постійно наголошує, що слід уникати прямої військової конфронтації, замінюючи її непрямими діями. Грунтуючись на концепціях трактату Сунь-Цзи, сучасний Китай творчо розвиває, удосконалює та ефективно застосовує їх на практиці. Китай створив потужну систему фінансового, політичного і дипломатичного впливу у світі на ділові кола, аналітичні та політичні центри, практично у всіх країнах світу.

Ключові слова: Сунь-Цзи; стратегія Китаю; геополітика; непрямі дії; м'яка сила; розвідка.

Introduction

Undoubtedly, Sun Tzu's treatise "The Art of War" has long been under the scrutiny of researchers. Its study in the West began in the eighteenth century. Since then, a large number of scholarly works on the treatise have appeared.

The first translation of Sun Tzu into a non-Chinese language was a translation into Manchu, which appeared in the seventeenth century. In the following

eighteenth century, there were several attempts at translation into European languages. In 1772, the Jesuit Jean-Joseph Amiot translated the book into French, but it was not until 1910 that an authoritative version of the English translation appeared, which is still important today. This is the translation by Lionel Giles [1].

Today, the treatise has been translated into Ukrainian, Czech, German, French, Spanish, Portuguese, Turkish, Armenian, Japanese, Vietnamese, and many other languages. However, modern translations are usually not based on the original, but on already published English translations.

The first brief translation into Slavonic titled "Instructions of the Chinese commander Sun Tzu to his subordinate generals" was made by Lieutenant Colonel Sreznevsky of the Kostroma Regiment from the French translation by Amiot and published in a "military collection" in 1860. The first modern Ukrainian translation is the work of Serhiy Lesniak [2].

The highest federal military educational institution of the US Army, the United States Military Academy, also known as West Point Academy (the oldest of the five military academies in the United States), has a special course dedicated to Sun Tzu's treatise.

Noteworthy is the work of G. Galiardi "Sun Tzu, the Art of War and the Art of Management", which is an analysis of the treatise from the standpoint of management, the art of management, the problem of leading people, decision-making and improving management methods [3].

These studies were mainly devoted to purely military-strategic, business or linguistic aspects.

The scientific novelty of the presented study is a comparative analysis of the Sun Tzu principles in the system of confrontation between world centers of power, comparing the ideas of the treatise with the theory and practice of China's modern strategy in the international arena, and establishing the principles and strategic methods in Sun Tzu's doctrine that China uses today. The focus is on the powerful, almost universal influence of the PRC, to which all states of the world are subjected to one degree or another due to the processes of globalization.

The aim and objectives of the study are to analyze in detail Sun Tzu's treatise "The Art of War", as well as to study the geostrategic and geopolitical aspects of this military doctrine.

Literature Review

The issue of strategy, including its foreign policy aspect, has long been of interest to politicians, military personnel, and scholars.

The book by world-renowned British military theorist Basil Liddell Hart, *Strategy of Indirect Action* (1954) [4], examines the issue of the so-called strategy of indirect action. Using examples of the most important wars from ancient times to the 20th century, the author argues that indirect action is the most effective way to wage war. In a special section, the author explains the theory and essence of strategy.

In 2004, a book was published by American political scientist, developer of a number of areas within neoliberalism, and leading expert on international affairs Joseph Nye Jr. (Joseph S. Nye, Jr.) entitled *Soft Power: the Means to Success in World Politics* [5], in which the author elaborates on the idea of a country's soft power in the process of global politics, describes its essence and content, and substantiates its role and significance in the era of the information society. It was Joseph Nye who introduced the term "soft power" into scientific circulation, transforming the idea of a country's political and cultural influence into a concept. Subsequently, this term attracted public attention and quickly entered political discourse, becoming widely used by world leaders, the ruling elite, scientists, experts, and journalists.

Joseph Nye formulated the idea of complex interdependence between countries, expressed in the interpenetration of their economies in the process of international trade, and began to develop the concept of influence based on intangible sources of power, such as culture, a common system of values, and public diplomacy.

In a comprehensive and insightful work, Australian scholar, executive director of the Australian Institute think tank, professor at Charles Sturt University in Canberra Clive Hamilton, and German researcher, master's degree in Asian studies from Columbia University, Dr. Marake Olberg, a master's degree in Chinese studies from Heidelberg University, "*Hidden Hand: Exposing how the Chinese Communist Party is Reshaping the World*" (2020) [6], as well as their other publications [7], reveal the systemic goals and methods of the CCP, its global network of influence, and the promotion of its ideology. How the PRC is quietly taking over the world) (2020) [6], as well as their other publications [7], reveal the systemic goals and methods of the CCP, its global network of influence and promotion of its interests, and propose the formation of a set of countermeasures aimed at countering China's expansion. It is stated that the Chinese Communist Party is trying to build a new world order based on Marxist ideology, under the supremacy of China, rather than on the principles of human rights and democracy. The ultimate goal is to destroy the collective West with its own openness and liberal values, turning them against itself. The authors

argue that China aims to build a new colonial system of its own in order to gain satisfaction for a "century of humiliation" by transforming weak countries into Chinese vassals.

The works of many Western and Chinese researchers and journalists, including Anna-Maria Brady [8], Nick Knight [9], Richard Baum [10], John Garno [11], Zhou Lianshu [12] and others highlight various aspects of the PRC's current cautious and far-sighted foreign policy practices and analyze its forms and methods.

Materials and Methods

The study is based on the use of historical-genetic and historical-comparative research methods. It is assumed that China's modern methods of influence and soft power go directly back to the depths of the ancient history of the "middle empire" and have a genetic connection with the ancient art of war, the military strategy developed by Sun Tzu. Using the comparative method, the relevant instructions of the treatise are compared with the practice of modern China. At the beginning of the study, a brief overview of the degree of research on the problem under study and the significance of Sun Tzu's treatise for the present is given. The central part of the study consists of four parts devoted to analyzing the foundations of the art of strategy. At this stage, the author uses a combination of methods to classify types of influence strategies. The first part discusses the strategy of finding "friends". The second part is devoted to the study of the strategy of making a split in the enemy's ranks. The third part analyzes the means of forming enemy plans and the strategy of presenting disinformation. The fourth chapter is devoted to intelligence and espionage.

Results and Discussion

The significance of the sun tzu treatism for the past

Of all the vast literature on the military art of ancient China, the so-called "Seven Books" stands out, in which a special place belongs to two treatises – "Sun Tzu" and "Wu Tzu". We focus on the first one. It was this work that laid the foundation for Chinese military science. It is the oldest and, at the same time, one of the most widely known studies of military theory in China, Korea, and Japan.

Sun Tzu's principles are quite applicable to the present. The field of practice where they are realized does not matter. Any form of activity can be considered as war in accordance with Heraclitus of Ephesus' formula "War is the father of all things" [13]. Sun Tzu's ideas are applicable to any field of activity where there is competition and organization is needed (international relations, management,

marketing, software development and sales, etc.) Most of his principles at all times easily allowed for transfer from the sphere of war to the sphere of diplomacy and politics. That is why Sun Tzu's book retains a fundamental value for the activity analysis of not only military leaders but also politicians, and not only in the distant past.

The fundamental idea of Sun Tzu's strategy is its dialectic and dynamism. Sun Tzu repeatedly pointed out that the principles of tactics are in a state of constant development, and whoever does not know this truth knows nothing about war [14].

The leitmotif of Sun Tzu's concept is the principles of the "strategy of indirect action", aptly named by the British military theorist Basil Liddell Hart in the mid-twentieth century (1954) [4] and "soft power", developed by Joseph Nye at the end of the same century [5].

Strategies for finding "Friends"

China continues to follow the principles laid down in the ancient treatise of Sun Tzu. A special place among them is the search for so-called "friends" and informants. Thus, China today has an extensive network of "friends", which is, among other things, a source of an extremely wide range of diverse and sometimes extremely important information in many areas. The methods of working with these friends have been confirmed in the framework set by the current leader of the country, Xi Jinping. In 2017, he instructed CPC cadres that their friends among foreigners outside the party are not their "personal resources" but should become "friends for the party" or "for the public good ... But personal friendship must be consistent with work for the public good. Principles, discipline, and rules must be followed" [6, p. 29].

The system of so-called "external friendship" developed by the CCP aims to apply the principles of separating (disuniting) enemies by focusing on contradictions and uniting all forces that can be friendly or useful around a common goal. In party terminology, friendship is "a means of psychologically neutralizing the opposition and making changes to the existing reality". "Friendship" is not just some kind of personal close personal connection, but a strategic relationship. In Chinese terms, foreign friends are people who are willing and able to promote China's national interests [8, p. 8].

A large part of the entire array of work with "friends of China" is carried out by a party organization called the United Front. Similar tasks are also handled by such institutions as the Chinese People's Association for Friendship with Foreign Countries, the Chinese Council for the Promotion of Peaceful National

Reunification, and the Chinese Association for International Friendly Contact [6, p. 30].

Sun Tzu's tradition was continued in both the twentieth and the twenty-first centuries. Thus, working with the "friends of China", the principles developed by Mao Zedong in his 1937 essay "On Contradictions" are applied. The Great the helmsman (weidade doshou) formulated two types of contradictions – "contradictions within the people" (zhenmin neibu maodong) and "contradictions between the people and the enemies of the people" (di wo maodong) [9, p. 149].

The concept of the people and those labelled as their enemies manifests itself in various forms, both domestically and internationally. In his speech at the National Conference on Propaganda and Ideology in 2013. Xi Jinping outlined 3 zones on China's ideological field: red (the CCP's citadel), gray (the intermediate position) and black (critical public opinion, the "enemy" zone). It should be noted that within this field, the red, black and gray zones are intertwined [6, p. 30]. Xi Jinping pointed out the need for the party to hold the red zone firmly, move towards the gray zone to incorporate it into the red zone, and resist the black zone [15]. In its approach to international relations, the CCP distinguishes between foreigners who are already sympathetic to the party; hardline, irreconcilable opponents who are not inclined to change their position or compromise; and the "intermediate political state" which is the main target of the CCP's influence [6, p. 30].

Regarding disputes and dissent, the CPC also distinguishes 3 categories of disputes, each of which requires a special approach: academic issues, misunderstandings (defined as "problems of ideological understanding"), and political issues. Academic issues are those on which the party has not defined a clear position [12, pp. 21-23]. Thus, it allows for more open discussion and exchange of views on issues that Mao believes reflect different views among the masses. The second category, misunderstandings, are issues on which the CPC has a clear position on what is right, but on which the party does not observe persistence, negative intentions, or hatred from an individual or group of individuals who express a different position. In this case, the CCP persistently explains the correct position, trying to persuade the counterpart to accept it. In Mao's terminology, a misunderstanding is a conflict between people.

The third category, political issues, are those on which the CCP has formulated its position. However, "hostile forces" both outside and inside the country are attempting to discredit it by deliberately spreading lies. As soon as malice or intentionality is suspected, the person or group expressing the wrong position is labeled as an "enemy" and their claims must be firmly rejected. Under Xi Jinping,

party theorists have been turning more and more issues into a political category. The concept of intent serves as a criterion for classifying political acts. When groups claim that a protest was spontaneous, they do so in order to avoid being labeled as political and carried out by enemy forces or "black hands" (heishou). In the CCP's ideological field, such opponents stand in the way of inevitable historical progress, and for this reason they must be dealt with decisively and harshly. It is noteworthy that the distinction between "contradictions within the people" and "contradictions between the people and enemies" was officially reintroduced into the party charter under Xi Jinping [6, pp. 30-31].

The CCP's ideology classifies foreigners into five categories [10, pp. 152-153]. "Friends of the first category" are those who fully share all the ideas of the party. Their speeches are often quoted by the official media. A friend of the second category is a "well-wisher", someone who is trusted, but with caution. These are, for example, businessmen who are open to manipulation because they have a personal interest in appearing friendly. The third category, which also includes academics and journalists, is "those who really love China but know all the evils of Chinese communism". These people are outside the sphere of influence. The fourth category consists of 'those people who are favourably disposed towards China but do not accept Chinese communism'. They are classified as "enemies" and discredited whenever possible. The last category is for those who "either do not know or are not interested in China". They are potentially useful people, invited to a cultural event or just to the cinema, hoping that over time they will develop a positive attitude towards China. Potential friends of China receive invitations to conferences, receptions or cultural events where positive impressions are fostered, organised by seemingly neutral charitable or academic organisations. At such events, gifts are given to create a sense of obligation and reciprocity. This can be followed by a free trip to China, during which the site is intensively explored as part of a carefully designed programme of meetings and excursions. The host organisations are often front groups (cover structures) affiliated with the United Front Work Department (UFWD) or the Public Relations Department of the Political Work Department of the Central Military Commission (CMC), "state-owned companies can also perform these functions, and in the Xi Jinping era, private corporations can also perform these functions" [6, p. 37].

Strategy of division in the enemy's ranks

The first element of such a multicomponent phenomenon as war is morality. Sun Tzu calls it the Tao (way, path), although in the Chinese tradition it is one of the most ambiguous categories, understood not only in its concrete meaning but also

in its abstract sense. "The way is when the thoughts of the people are the same as the thoughts of the ruler, when the people are ready to die with him, ready to live with him, when they know neither fear nor doubt" [14, p. 36].

Another of the famous strategists of ancient China, Wu Tzu, specifying the position of his predecessor, makes internal agreement a necessary condition for every war, understanding it as harmony between the government and the population, the government and the people: "if a sovereign who knows the way wants to send his people to war, he first of all reaches agreement and only then undertakes a great enterprise" ("Wu-Tzu", chapters 1, 3) [14, p. 461]. In accordance with the maxim, "every kingdom divided against itself will become desolate; and every city or house divided against itself will not stand" (Matt. 12:25). Thus, it is possible to disrupt the enemy's plans by introducing disagreements and contradictions in his state (personnel).

Formating enemy plans

It is also important not just to disrupt the enemy's strategy, but to "shape" it ourselves. In this regard, Beijing's diplomatic strategy is of some interest. The basis of its methodology is to determine the location of the centres of power in the country that becomes the object of influence, as well as the personal composition of elites in politics, think tanks, business, academia, media and cultural institutions. Information is collected on who they have connections with, who are their friends and family members. Priority is given to those with the most valuable business and personal connections in China itself. The selection of people with whom to get close is entrusted to special front groups associated with the United Front and the PLA [11].

The elite's power map in the United States is different from that of Germany, which in turn will not be similar to that of Canada and the United Kingdom. Target groups for influence will include former, current and future political leaders at every level of government – national, provincial or municipal. High-level officials who advise and influence political leaders are also of great interest.

The use of anyone with influence in the ears of political leaders, official and unofficial advisers, civil servants, party colleagues, donors, friends, spouses and other family members, business partners and military leaders are all covered by the rules of the game. Influence operations are made much easier when the target is financially incentivised, and business relationships thus contribute to China's influence in the United States itself. Think tanks, especially those headed by former political or business leaders, are attracted by donations and research cooperation [6, p. 48].

Sun Tzu proclaimed that the best warfare is to destroy the enemy's plans; the next is to destroy his alliances; the next is to destroy his armies. Accordingly, in order to do this, you need to know these plans. And, what is especially valuable, to influence their formation and, possibly, key decision-making.

It is necessary to understand Sun Tzu's instructions in an expanded sense, and it is important to pay attention to the fact that China has been building networks of influence in the United States for many years [16]. It has been working to gain influence in the US Congress since the 1970s. Through the activities of the CPC's International Relations Department and CPC-affiliated organizations such as the China Association for International Friendly Contact, China has acquired several influential friends [17].

Until recently, almost all players in Washington and beyond were convinced of China's "peaceful rise" and the importance of "constructive engagement". Following a soft approach to China, even the idea that China poses a strategic threat to the United States was ridiculed: "China is going to eat our lunch? Come on, boy" [18].

The CCP also flatters politicians at the highest political level by making business deals aimed at enriching them [19-21].

Strategy of "Concurrence" of disinformation

Perhaps the most famous maxim of Sun Tzu is: "War is the way of deception". The strategist goes on to explain: "Therefore, if you can do something, show your enemy that you cannot; if you use something, show him that you do not use it; even if you are close, show him that you are far away; even if you are far away, show him that you are close; lure him with benefits; put him in a state of disorder and take him; If he has everything, be on the alert; if he is strong, evade him; if he is angry, put him in a state of disorder; if he is humble, make him arrogant; if his strength is fresh, tire him; if he is friendly, separate him; attack him when he is not ready; speak when he does not expect" [22, pp. 8-11].

At the present stage, China continues to follow the guidelines of its ancient strategy. In particular, today disinformation can be easily "fed" through the influence on enemy think tanks, which are an ideal target for both short-term and long-term influence operations. Getting them on board is vital to the CCP's plans to "change the course of the debate without having to directly express its views" [23]. When an influential think tank works on topics related to China, the CCP takes a keen interest in it. In particular, many of the institutions that study China in the United States are sponsored by business elites close to the leadership of China. While some funding also comes directly from the Chinese

government and Chinese companies, contributions from "friends of China" such as Goldman Sachs and Tung Chee-Hwa make up the lion's share of their budgets. And although think tanks constantly declare their sovereignty, they, like corporate-sponsored political parties, cannot "bite the hand that feeds you". In this regard, Xi Jinping said: "we should not allow those who break the CCP's pot to eat the food prepared by the CCP" [24].

The CCP's International Relations Department pays special attention to interaction with think tanks. In particular, the Silk Road Association of Think Tanks has more than a hundred Chinese and foreign members [25].

Intelligence and spying

Among the core doctrines of The Art of War is the importance of intelligence in state-level strategic planning. Sun Tzu points out that "knowledge in advance cannot be obtained from gods and demons, nor can it be obtained by inference from similarities, nor can it be obtained by any kind of calculation. Knowledge of the enemy's position can only be obtained from people". At the same time, Sun Tzu believes that the lack of attention to the organization of espionage or the rejection of intelligence work is a huge miscalculation: "They defend themselves against each other for several years, but the victory is decided in one day. And in these circumstances, to spare titles, awards, money and not know the enemy's situation is the height of inhumanity. The one who regrets this is not a commander for people, not an assistant to his sovereign, not the master of victory" [22, pp. 121-122]. Who should be given these titles, awards, and money? Of course, to spies and all kinds of "friends".

It is worth noting that Sun Tzu was not only a world-famous commander, but also a foundational contributor to the early doctrine of intelligence strategy and tactics. Accordingly, in addition to all of the above, we can confidently position the treatise "The Art of War" as one of the leading manuals that regulates in detail the instructions for conducting the agent method of warfare. Sun Tzu, justifying the need for such intelligence activities, classified spies into five types: internal spies, reverse spies, local spies, spies of life, and spies of death.

"Domestic spies" were agents of a foreign state who were in the service of the enemy and collected information "inside" the enemy's organization. A "return spy" was a spy who infiltrated the enemy, was exposed by enemy counterintelligence, and then was recruited and used against the state that originally sent him. According to Sun Tzu, "local spies" were local residents of the enemy state who provided the necessary information about the location, number of troops, and possible strategic plans. Exclusively their own agents, who were sent to the enemy state for the purpose of conducting intelligence activities and who had

to bring the necessary data, were called "spies of life", and, accordingly, "spies of death" were agents sent to the enemy with such instructions, the fulfillment of which inevitably led to the death of such an agent (for example, reporting false information to the enemy, etc.) [22, pp. 121-122].

Despite the long time that has passed since the publication of this treatise, such a deep analytical classification of spy agents still exists today and is extremely relevant. Only the professional terms used to describe the relevant concepts have changed. For example, the first concept is called agents in the enemy's camp from among the citizens of the state; the second is double agents; the third is informants; the fourth is scouts and the fifth is saboteurs [26].

In today's world, China actively continues to use the principles stated in Sun Tzu's treatise on intelligence and the use of spies. For example, back in 1996, President Bill Clinton's re-election fund received a large donation from the Sino-Indonesian company Lippo, as well as additional donations from the Sino-Thai group Charoeun Popkhand and the Macau-based San Kin Yip company. Lippo was partially acquired by China Resources Group, a company owned by the Ministry of Foreign Trade and Economic Cooperation of China. These contributions totaled \$4.5 million. They were made through the mediation of a number of American Chinese affiliated with the CCP. It was later revealed that \$300,000 was provided by the daughter of General Liu Huaqing, vice chairman of China's Central Military Commission until 1997 [26; 27]. The broker-dealers were frequent guests at the White House, often accompanied by Chinese partners.

One of them arranged a meeting between Bill Clinton and Wang Jun, the head of Hong Kong-based CITIC and China Poly Group, with close ties to the PLA. A Hong Kong insider reported that "CITIC's management is known to have a large number of secret agents" from military intelligence in its ranks, and Poly Technologies (a subsidiary of Poly Group) has been called a "safe haven" for the Red Princes [28, pp. 204, 255-257]. In other words, Wang Jun was connected to Chinese intelligence when he met with the US President at the White House.

This scandal, known as "Chinagate", showed the ability of China's intelligence services to penetrate to the top of the power pyramid [7, pp. 163-165].

Beijing's espionage activities (stealing secrets and intellectual property) and its influence operations (shaping public opinion and behavior) are synchronized and often involve the same people and organizations. But while United Front operatives in the West are often identifiable, in part because they tend to publicly display their activities, intelligence operatives work in secret.

Beijing spares no effort or expense in both industrial espionage, to obtain commercial secrets, and state espionage, to obtain government and military secrets. FBI Assistant Director for Counterintelligence Bill Priestap noted at the end of 2018 that the bureau had reviewed "thousands" of complaints and investigations related to unconventional forms of espionage, mostly from China [29].

The US Department of Justice estimates that between 2011 and 2018, China was involved in 90 percent of economic espionage cases [30]. Industrial espionage has long been conducted by private companies, but China has taken a bold step by using its diplomatic and intelligence services to facilitate the theft of intellectual property [31, pp. 204-207]. The United Front apparatus and intelligence services are deeply infiltrating Chinese communities in other countries where they find potential cadres of spies, informants, and agents of influence. While traditional forms of espionage are based on special training, China's intelligence gathering program is widely based on the work of thousands of small amateur collectors, the so-called "decentralized micro-espionage" [32, pp. 186-187]. Professionals, businessmen, students and even tourists are encouraged to provide information to embassy and consular officials as part of the "thousand grains of sand" strategy. Information can be collected on technology, trade negotiations, pricing and business strategies, or reports on the activities of diaspora members. Most amateur activities are designed and managed by intelligence professionals [33, pp. 55-56]. Rather than wait for information to come to them, intelligence leaders target specific intellectual property, often working with factories and research laboratories in China, and then work to find people (often amateur spies) who can provide it [31, pp. 204-207], who sometimes even use "professional" methods such as encryption, covert communication, pseudonyms, and counter-surveillance techniques.

There are 2 main spy organizations in China: the Ministry of State Security and the Intelligence Bureau of the Joint Chiefs of Staff (formerly 2PLA – the Second Directorate of the PLA Department of the General Staff).

In general, the Ministry of State Security merges the functions of the CIA and the FBI, but it has a much broader competence and focuses on the political security of the CCP. The MGB is responsible for both domestic and foreign intelligence and security operations. It can order organizations and individuals, including those located in foreign countries, to engage in intelligence work. Most of this activity is carried out by regional and municipal services. Eighteen bureaus are distinguished in the structure of the MGB [33, pp. 55-56]. The 1st Bureau is responsible for agents who are under deep cover and have no ties to the

government, and the 2nd Bureau supervises agents "using diplomatic, journalistic or other cover affiliated with the Chinese government" [33, p. 55]. The 10th Bureau (External Security and Intelligence), in particular, guides student organizations that exist in foreign countries; the 11th Bureau, which includes the Chinese Institute of Contemporary International Relations (CICIR), a think tank, is engaged in the study of open sources and networking abroad; the 12th Bureau (Social Affairs) deals with "the MGB's contribution to the work of the united front"; and the 18th Bureau (US Operations) carries out covert espionage in the United States. The lion's share of operations against the United States is led by the Shanghai State Security Bureau [33, p. 239].

According to the FBI, published in 2005, the MGB has established about 3,000 front companies to disguise its activity in the United States [34, pp. 55-56].

The MGB system has a wide network of departments engaged in economic espionage, and it is deeply rooted in important financial and commercial organizations, especially in Shanghai and Hong Kong [28, pp. 204, 275].

Conclusions

1. The treatise "The Art of War" by the prominent Chinese commander and strategist Sun Tzu, despite the more than two thousand years that have passed since its conclusion, is still quite relevant today, and the main ideas inherent in this concept can be applied accurately and effectively today.
2. China creatively develops, elaborates and improves the principles of Sun Tzu's strategy at the present stage.
3. China has created a powerful system of financial, political and diplomatic influence in the world on business circles, analytical and political centers, and on the centers of decision-making of any more or less important decisions. Relying on its economic power, China uses highly effective financial blackmail to influence decisions made by democratically elected governments, exerting pressure on the bureaucracy, ordering positive publications in its favor in the media, expert assessments, and forcing a vast army of corporations to follow the CCP's orders. Their influence only becomes greater if Chinese corporations controlled by the Chinese government become owners of key infrastructure in the country.
4. Structures with ties to the CCP and its creatures corrupt politicians, and Beijing uses the influential business lobby to promote its interests.
5. China has created an extensive system of information gathering and intelligence (espionage) network in many countries around the world.

- 6) The CCP prefers covert actions disguised as positive, complementary activities.
7. Chinese living outside the country, especially in Europe and the United States, but also in other places, are the objects of increased attention from the competent authorities of the PRC.
8. The lack of adequate financial support for the education system creates a favorable environment for the penetration of agents of influence into universities in Western countries.
9. The CCP exploits the weaknesses of democratic systems to weaken them from within.
10. The CCP's interference and intervention program is well-designed, persistent and determined, and is based on powerful material resources and technology. The comprehensive campaign to destabilize the West's institutions and win over its elite is progressing much faster than Chinese party leaders had planned.
11. The CPC's theory and practice in the system of international relations is based not on an abstract Confucian model, but on a synthesis of the old and the new, on Maoist ideology and the principles of strategy laid down by Sun Tzu.
12. A cautious conclusion is that there is a tendency for these methods to become basic, possibly with the old purely military forms being displaced. Perhaps China sets itself the goal, and is able to realize it, of defeating its opponents only through indirect methods.

References

- [1] Sun, Tzu. (1910). *Art of War. The art of war: the Oldest Military Treatise in the World*. Lionel Giles. (Transl.). London: Luzac.
- [2] Sun, Tzu. (2015). *Art of War*. S. Lesniak (Transl.). Lviv: Old Lion Publishing House. Series: Non-fiction.
- [3] Sun, Tzu, & Gary Gagliardi. (2000). *The Art of War & The Art of Management (Career and Business)*. Clearbridge Publishing. Retrieved from <https://archive.org/details/artofwarplusarto0000sunt/page/n7/mode/2up>.
- [4] Liddell, Hart, & Basil, Henry, Sir. (1967). *1895-1970. Strategy: the Indirect Approach*. London: Faber. Retrieved from <https://archive.org/details/strategyindirect0000lidd/page/n5/mode/2up>.
- [5] Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs Group.
- [6] Clive, Hamilton, & Mareike, Ohlberg. (2020). *Hidden Hand: Exposing how the Chinese Communist Party is Reshaping the World*. Richmond: Hardie Grant Books.
- [7] Hamilton, Clive. (2018). *Silent Invasion: China's influence in Australia*. Hardie Grant Books.
- [8] Brady, Anne-Marie. (2003). *Making the Foreign Serve China: Managing foreigners in the People's Republic*. Lanham MD: Rowman & Littlefield.

- [9] Knight, Nick. (2005). *Marxist Philosophy in China: From Qu Qiubai to Mao Zedong, 1923-1945*. Springer.
- [10] Baum Richard, & Watcher, China. (2010). *Confessions of a Peking Tom*. Seattle: University of Washington Press.
- [11] Garnaut, John. (May 25, 2013). China Gets into the Business of Making Friends'. *The Sydney Morning Herald*. Retrieved from <https://muckrack.com/john-garnaut/articles>.
- [12] Chzhou, Lianshu. (September 21-23, 2019). How to Distinguish Between Issues of Political Principles, Ideological Grasp and Academic Views? *Banyuetan*. Retrieved from <http://www.banyuetan.org/chcontent/sz/wzsz/szft/20171212/241745.shtml>.
- [13] Heraclitus. (1999). *Fragments*. A.O. Makovelsky (Transl.). Minsk: Harvest. Retrieved from <https://geraklit.moy.su/load/1-1-0-2>.
- [14] Sun, Tzu, & Wu, Tzu. (2023). *The Art of War. A Treatise on the Art of War*. Kyiv: Arii Publishing House.
- [15] Jinping, Xi. (May 1, 2016). *Speech at the National Party School Work Conference*. *Qiushi. CPC News*. Retrieved from <https://tinyurl.com/rd5fckq>.
- [16] Rogin, Josh. (September 20, 2018). China's Interference in US politics is Just Beginning'. *The Washington Post*. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/chinas-interference-in-us-politics-is-just-beginning/2018/09/20/2b462558-bd0f-11e8-8792-78719177250f_story.html.
- [17] Diamond, Larry, & Schell, Orville (Eds.). (2019). *China's Influence & American Interests. Hoover Institution Press Publication, 702*. Leland Stanford Junior University, Stanford, California. Retrieved from https://www.hoover.org/sites/default/files/research/docs/diamond-schell_chineseinfluence_oct2020rev.pdf.
- [18] Steinhauer, Paul. (May 13, 2019). Biden Slams Trump Over Escalating Trade War with China. *Fox News*. Retrieved from <https://www.foxnews.com/politics/biden-slams-trump-over-escalating-trade-war-with-china>.
- [19] Schweizer, Peter. (2019). *Secret Empires*. Harper Collins. Ch. 2.
- [20] Farley, Robert. (October 10, 2019). Trump's Claims about Hunter Biden in China. *Blog Post. Factcheck.org*. Retrieved from <https://www.factcheck.org/2019/10/trumps-claims-about-hunter-biden-in-china>.
- [21] Schweizer, Peter. (October 9, 2019). What Hunter Biden Did was Legal – and That's the Problem. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2019/10/09/opinion/what-hunter-biden-did-was-legal-and-thats-the-problem.html>.
- [22] Sun, Tzu. (2014). *The Art of War*. (G. Latnyk Transl.). Kyiv: Arii Publishing House.
- [23] Allen-Ebrahimian, Bethany. (November 28, 2017). This Beijing-Linked Billionaire is Founding Policy Research at Washington's Most Influential Institutions. *Foreign Policy*. Retrieved from: <http://foreignpolicy.com/2017/11/28/this-beijing-linked-billionaire-is-funding-policy-research-at-washingtons-most-influential-institutions-china-dc/>.
- [24] We will Never Tolerate the Cauldron Being Spoiled During the Meal' Mingpao. (October 27, 2014). *News*. Retrieved from https://www.mingpaocanada.com/van/htm/News/20141027/tcbf1_r.htm.
- [25] *The International Advisory Committee of the Alliance of Think Tanks Cooperation "One Belt, One Road" was Established in Tianjin*. (July 12, 2017). Retrieved from https://web.archive.org/web/20200210010700/http://www.gov.cn/xinwen/2017-12/07/content_5245111.htm.

- [26] Pavlenko, S.O. (March 22, 2018). *Genesis of the Development of Operational-Search Tactics in Ancient China*. Retrieved from <https://elar.navy.edu.ua/server/api/core/bitstreams/63b2234f-f447-4bd9-9b25-3a6a7dc9b447/content>.
- [27] Pomfret, John. (May 20, 1998). China Denies Contribution Charges. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1998/05/20/china-denies-contribution-charges/30ba0dae-8a41-4506-9ad3-9f53d27658e9>.
- [28] Faligot, Roger. (2019). *Chinese Spies: From Chairman Mao to Xi Jinping*. Hurst.
- [29] Volz, Dustin, & Viswanatha, Aruna. (December 12, 2018). FBI says Chinese Espionage Poses "Most Severe" Threat to American Security. *The Wall Street Journal*.
- [30] Maza, Cristina. (December 12, 2018). China Involved in 90 Percent of Espionage and Industrial Secrets Theft, Department of Justice reveals. *Newsweek*.
- [31] Hannas, William, Mulvenon, James, & Puglisi, Anna. (2013). *Chinese Industrial Espionage*. London: Routledge.
- [32] To, James. (2012). Beijing's Policies for Managing Han and Ethnic-Minority Chinese Communities Abroad. *Journal of Current Chinese Affairs*, 4, 186-87. Retrieved from <https://d-nb.info/103224626X/34> accessed 14 August 2024.
- [33] Mattis, Peter, & Brazil, Matthew. (2019). *Chinese Communist Espionage: An Intelligence Primer*. Annapolis. Naval Institute Press.
- [34] Solomon, Jay. (August 10, 2005). FBI Sees Big Threat from Chinese spies. *The Wall Street Journal*.

Vitaliy A. Lizogub

Ph.D. in Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Theory and History of Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: lizogubvitaliy74@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7168-9859

Віталій Анатолійович Лизогуб

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: lizogubvitaliy74@gmail.com

ORCID 0000-0002-7168-9859

Suggested Citation: Lizogub, V.A. (2025). Political and Legal Principles of Sun Tzu's Strategy and the Influence of Modern China. *Problems of Legality*, 171, 262-278. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.344996>.

Статтю подано / Submitted: 23.10.2025

Доопрацьовано / Revised: 28.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

Біометричні системи і технології: поняття, види, функції та основи регулювання у праві ЄС

Андрій Олександрович Гачкевич*

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»,

Львів, Україна

**e-mail: andrii.o.hachkevych@lpnu.ua*

Анотація

Актуальність порушеної проблеми обумовлена, по-перше, зростанням унаслідок розвитку штучного інтелекту впровадження біометричних систем і технологій у різних галузях, по-друге, відповідним посиленням ризиків та загроз від використання біометрії. Мета статті полягає у висвітленні теоретико-методологічних підходів до вивчення та правових основ регулювання біометричних систем і технологій з урахуванням положень законодавства ЄС, а також правозастосовної практики, включаючи рішення Європейського суду справедливості та наглядових органів держав-учасниць із захисту персональних даних. У процесі дослідження автор використав такі методи: класифікації, для того, щоб пояснити наявні можливості біометрії; порівняння – при зіставленні біометричної ідентифікації (визначення особи) та верифікації (перевірки особи) як ключових функцій біометричних систем і технологій; систематизації – для формування переліку найважливіших актів законодавства ЄС щодо біометрії як орієнтирів для українського законодавця, а також аналізу – при вивченні правозастосовної практики. Автор пояснює поняття біометричних технологій як виду технологій, які обробляють біометричні дані для розпізнавання особи, а біометричною системою вважає інформаційну систему, яка завдяки перетворенню біологічних характеристик у машиночитану форму та подальшого їх аналізу, встановлює зв'язок між біометричними даними, тим самим сприяючи розпізнаванню особи, а також встановлює належність особи до певної категорії. У статті біометричні системи і технології класифіковані за видом і кількістю використовуваних біологічних характеристик, необхідністю фізичного контакту та сферою застосування. Результати дослідження свідчать про те, що підтверджені правозастосовною практикою ЄС суперечності, які виникають через біометрію, зокрема, щодо того, наскільки обґрунтованими є збір, зберігання та використання відбитків пальців та інших біометричних ідентифікаторів за відсутності виразної згоди суб'єкта, підкреслюють необхідність удосконалення правового регулювання. Висновки статті показують, що, крім положень про захист персональних даних,

важливе значення для впорядкування застосування біометрії у суспільстві має законодавство у сфері штучного інтелекту, а також правове забезпечення галузевого впровадження біометричних технологій.

Ключові слова: біометричні технології; біометричні системи; біометричні дані; персональні дані; штучний інтелект; Система в'їзду/виїзду (EES).

Biometric Systems and Technologies: Concepts, Types, Functions and Legal Fundamentals in EU Law

Andrii O. Hachkevych*

Institute for Law, Psychology and Innovative Education

Lviv Polytechnic National University,

Lviv, Ukraine

**e-mail: andrii.o.hachkevych@lpnu.ua*

Abstract

The issue raised is relevant, firstly, to the growing implementation of biometric systems and technologies across various fields due to the development of artificial intelligence, and secondly, to the corresponding increase in risks and threats associated with their use. The purpose of this article is to explore the theoretical and methodological approaches to studying the use of biometric systems and technologies. It will also address the legal foundations surrounding their regulation, taking into account the provisions of the EU legislation, as well as law enforcement practices. This includes examining decisions made by the European Court of Justice, as well as supervisory authorities of EU member states regarding personal data protection. In this research, the author employed several methods: classification, to explain the existing capabilities of biometrics; comparison, to differentiate between biometric identification (determining identity) and verification (checking identity) as the key functions of biometric systems and technologies; systematization, to compile a list of the most important acts of EU legislation on biometrics, which will serve as guidelines for Ukrainian legislators; and analysis, to examine law enforcement practice. The author describes biometric technologies as a type of technology that processes biometric data for personal identification. A biometric system is defined as an information system that, by converting a person's biological characteristics into a machine-readable format and analyzing them, establishes both a link between biometric data samples, thereby facilitating personal identification, or a belonging of a person to a particular group. In the article, biometric systems and technologies are classified based on the type and number of biological characteristics used, the need for physical contact, and their range of applications. The results of the study reveal contradictions arising from the adoption of biometrics, as confirmed by EU law applications, particularly regarding the justification for the collection, storage, and use of fingerprints and other biometric identifiers without an individual's explicit consent. This underscores the need to improve legal regulation. The article concludes that, alongside

provisions on the protection of personal data, an important role in determining the use of biometric systems and technologies is played by both legislation regarding artificial intelligence and legal support for the sectoral implementation of biometric technologies.

Keywords: biometric technologies; biometric systems; biometric data; personal data; artificial intelligence; Entry/Exit System (EES).

Вступ

Використання біометричних даних як унікальних характеристик особи – поведінкових або, частіше, фізіологічних (наприклад, зображення обличчя), для розпізнавання завдяки сучасним технологіям, набуває дедалі більшого поширення. Ідентифікація та інші функції біометричних систем та технологій призначені для різних завдань – від перевірки особи власника мобільного телефону через сканування відбитків його пальців до встановлення належності голосу клієнтові банку, від з'ясування, чи шукач притулку є тим, за кого себе видає, до визначення особи з метою боротьби зі злочинністю.

Водночас зростання впровадження біометричних систем у різних галузях, яке пришвидшує розвиток штучного інтелекту, породжує дискусії з приводу того, наскільки це етично та законно, – особливо гостро це питання постає щодо відеоспостереження у громадських місцях. Незважаючи на незрівнянні нові можливості в органів державної влади та приватних компаній, використання біометричних технологій посилює ризики та небезпеки, а отже, має здійснюватися у відповідному правовому полі. Можливі наслідки помилки в ідентифікації є дуже серйозними, а самі по собі біометричні дані є важливим проявом особи у матеріальному світі.

Порушена у цій статті проблема регулювання біометричних систем та технологій, з одного боку, належить до сфери захисту персональних даних як досліджувана в контексті використання технологій для розпізнавання осіб завдяки збору та подальшого аналізу їхніх унікальних біологічних характеристик. З іншого боку, ця проблема так само стосується регламентації відносин у сфері штучного інтелекту, зважаючи на те, що сучасні біометричні системи функціонують на його базі, а також – інформаційної безпеки з огляду на необхідність більш ефективної правової охорони безпеки баз даних.

Огляд літератури

Серед українських авторів, які вивчали використання біометричних даних у правовій площині, – І. Бердиченко [1], А. Бойко (Мартинова) [2; 3; 4 – одне з найбільш комплексних досліджень в українській науці]; С. Бригинець [5]; В. Бродкевич та М. Гуцалюк [6]; К. Дубонос [7; 8]; В. Романов, І. Гале-

люка та О. Галелюка [9]; М. Стефанчук [10]; Т. Тарасевич [11]; Я. Щербак-кова та Л. Бзова [12] та ін. Зауважимо, що, поряд із вивченням передового досвіду регулювання біометричної ідентифікації у праві ЄС та США (на рівні штатів), відзначено те, що слід вносити зміни до чинних нормативно-правових актів, насамперед Закону України «Про захист персональних даних» [11], а також приймати нові спеціальні закони щодо використання біометричних технологій [13, с. 241].

Велика кількість авторів досліджувала застосування біометрії для цілей боротьби зі злочинністю та у правоохоронній діяльності (Р. Демчишак, І. Жуковський, О. Заярний, С. Книженко, В. Негребецький, О. Пчеліна, І. Савельєва, А. Стах, С. Філіппов, О. Шарабан). Щоправда, здебільшого вони розглядали дактилоскопічні як вид біометричних даних. Цікаво, що на початку 2010-х в Україні навіть був підготовлений та зареєстрований проект Закону України «Про ідентифікацію людини шляхом дактилоскопії» [14], згодом – відкликаний (у визначеннях термін «дактилоскопічна інформація» або «дактилоскопічні дані» пояснений як «відомості про особливості візерунків шкіри людини у графічному або іншому вигляді» [15]). Окремо варто згадати про працю «Біометричні технології в ХХІ столітті та їх використання правоохоронними органами» співавторів В. Захарова та В. Рудешка [16].

Ми також помітили окремий інтерес до поняття біометричного паспорту, який безумовно поживається знову внаслідок впровадження біометричної ідентифікації у прикордонному контролі при в'їзді на територію Шенгенської зони та виїзді з неї (І. Білоус, Д. Диська, В. Литовченко, В. Сезонів, І. Темник, Г. Тітаренко, І. Усатюк, І. Штульман, Х. Ярмакі та ін.). Біометричні технології можуть застосовуватись у фінансово-банківській сфері (А. Альохіна, Н. Волченко, В. Дяченко, А. Ключко, І. Сохань).

Біометричні системи та технології є популярним напрямом досліджень серед представників технічних наук (П. Бідюк, В. Бондарчук, І. Галелюка, П. Ключан, В. Романов, А. Фесенко, В. Швець тощо).

Слід підкреслити, що порушена проблема також частково висвітлювалась у працях, присвячених захисту персональних даних. Одним із прикладів є дисертаційне дослідження А. Михайлик, в якому розглянуто питання щодо використання відбитків пальців для допуску працівників на підприємство як «особливо чутливих» даних та виокремлено категорію «біометричних персональних даних» у класифікації персональних даних працівників [17].

У зарубіжній літературі біометричні системи та технології у правовому контексті розглядали такі автори, як К. Джассеренд, А. Кохемс, Е. Кіндт,

Ф. Нгуєн, К. Прінс, П. Розенцвайг, Р. Томас, П. де Херт, А. Шварц та ін. Серед опублікованих книг, присвячених порушеній проблемі, – «Приватність та проблеми захисту даних під час застосування біометричних технологій» [18], «Біометричне розпізнавання: виклики та можливості» [19], «Біометрія другого покоління: етичний, правовий та соціальний контекст» [20], Довідник з біометрії [21] тощо.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становлять такі методи, як: класифікації для того, щоб пояснити наявні можливості біометрії; порівняння – для зіставлення біометричної ідентифікації (визначення особи) та верифікації (перевірки особи) як ключових функцій біометричних систем та технологій; систематизації – для формування переліку найважливіших актів законодавства ЄС щодо біометрії як орієнтирів для українського законодавця, а також аналізу – для вивчення правозастосовної практики.

Джерельна база дослідження містить ключові нормативно-правові акти ЄС, які пов'язані з використанням біометричних систем та технологій, зокрема: у сфері захисту персональних даних (Директива 95/46/ЄС та Загальний регламент про захист даних 2016 р., Директива (ЄС) 2016/680), про штучний інтелект (Регламент (ЄС) 2024/1689), щодо паспортів та посвідчень особи для громадян ЄС (Регламент Ради (ЄС) № 2252/2004, Регламент (ЄС) № 444/2009, Регламент (ЄС) 2019/1157), про впровадження системи EES та нових правил в'їзду на територію Шенгенської зони та виїзду з неї (Регламент (ЄС) 2017/2226, Регламент (ЄС) 2025/1534), а також – застосування бази біометричних даних EURODAC для реалізації міграційної політики (Регламент Ради (ЄС) № 2725/2000, Регламент (ЄС) № 603/2013 та Регламент (ЄС) 2024/1358). Крім того, були опрацьовані рішення Європейського суду справедливості (C-291/12 - Michael Schwarz v Stadt Bochum 2013 р., C-205/21 - Ministerstvo na vatreshnite raboti (Enregistrement de donnies biomitriques et gйnitiques par la police) 2023 р., Case C-61/22 - RL v Landeshauptstadt Wiesbaden 2024 р., C-80/23 - Ministerstvo na vatreshnite raboti () and gйnitiques II 2024 р.) та наглядових органів держав-учасниць – Швеції, Голландії, Литви, Бельгії, Франції – стосовно оцінки правомірності обробки біометричних даних.

Результати та обговорення

Прикметник «біометричний» походить із грецької мови від слів: *bio* – життя, *metrikos* – вимірювати; в українській мові – його значення стосується біометрії [22]. Водночас сам термін «біометрія» може вживатися в різних розуміннях (англ. *biometrics*), насамперед:

- біологічної статистики («розділу біології, змістом якого є планування і обробка результатів кількісних експериментів та спостережень методами математичної статистики» [23]);
- сфери знань про використання біологічних даних для розпізнавання осіб («науки про розпізнавання особи завдяки її фізичним або поведінковим характеристикам, таким як обличчя, відбитки пальців, голос та райдужна оболонка ока» [21]) або методики розпізнавання, в основі якої лежить застосування спеціальних засобів – біометричних технологій (за Кембриджським словником – «використання детальної інформації про тіло людини, наприклад, про особливості кольору її очей, для підтвердження її особи» [24]).

Ми також відзначаємо доволі рідкісне вживання слова «біометрії» – як множинної форми – для позначення самих біометричних даних («біометрії – це біологічні характеристики особи, такі як, обличчя або відбитки пальців, які можуть використовуватися для підтвердження її особи» [25]).

Поняття біометричних систем та технологій

Визнаючи те, що поняття технологій та систем як складові термінів «біометричні технології» та «біометричні системи» відповідно, залишається предметом наукових дискусій, ми пропонуємо під біометричними технологіями розуміти вид технологій, які обробляють біометричні дані для розпізнавання особи. Водночас під розпізнаванням маємо на увазі не тільки визначення, ким є особа, а й виконання інших подібних завдань, що стосуються встановлення певної відповідності між біометричними даними – тими, які вже були раніше збереженими в біометричній системі, та тими, які щойно були введені для розпізнавання. Крім того, біометричні технології можуть у поєднанні зі штучним інтелектом визначати належність особи до певної категорії за окремою характеристикою, у такому разі – зіставлення не відбувається.

Вважаємо ключовою ознакою біометричних систем і технологій зв'язок із біометричними даними – сталими та унікальними характеристиками людини як біологічної істоти, добре відомими прикладами яких є відбитки пальців та зображення обличчя.

Серед визначень біометричних технологій, які існують у світовій науці, – можемо запропонувати такі: «автоматизовані методи розпізнавання або перевірки особи живої людини на базі фізіологічних або поведінкових характеристик» [26], «технології, які вимірюють та накопичують дані, а також можуть аналізувати фізіологічні або поведінкові характеристики людини» [27]. При цьому помічаємо, що здебільшого для наявних розумінь біометричних технологій характерний наголос на розпізнавальному аспекті, тоді як

поза увагою залишається важлива передумова розпізнавання – перетворення біологічної характеристики у дані машиночитаного формату («на відміну від того, як у біометричних науках тіло стає пізнаваним, біометрія генерує тіло, яке можна пізнавати: вона перетворює поверхні та характеристики тіла на цифрові коди та шифри, придатні для машиночитання» [28]).

Зауважимо, що в науковій літературі також дуже часто зустрічаємо термін «біометричні системи», відмінність якого від «біометричних технологій» полягає у співвідношенні понять системи та технології (біометрична система: «система, яка дозволяє розпізнавати певну характеристику особи за допомогою математичних алгоритмів і біометричних даних» [29]; «система, в якій будь-яка частина тіла може бути розпізнана за її біометричними даними, які зберігаються в базі даних і розпізнаються на основі матриць» [30]; «система розпізнавання зразків, яка працює шляхом отримання біометричних даних від особи за допомогою датчика, вилучення набору ознак із отриманих даних та порівняння цього набору ознак із шаблонами, збереженими в базі даних» [31]; «система розпізнавання зразків, яка визначає особу на основі вектора ознак, отриманого з певних фізіологічних або поведінкових характеристик, притаманних цій особі» [32]). На нашу думку, під біометричною системою слід розуміти інформаційну систему, яка завдяки перетворенню біологічних характеристик особи в машиночитану форму та їхнього подальшого аналізу, встановлює відповідність між біометричними даними, тим самим сприяючи розпізнаванню особи, а також визначає належність особи до певної категорії.

Функції біометричних систем та технологій

У технічній літературі як звичайно виокремлюють дві функції, які можуть виконувати технічні засоби щодо біометричних даних: верифікацію (або автентифікацію) та ідентифікацію (режим верифікації: користувач стверджує, що він є тим, за кого себе видає, а система, своєю чергою, «приймає або відхиляє це твердження» в результаті порівняння його характеристик з тими, що зберігаються в базі даних; режим ідентифікації: біометрична система отримує характеристики користувача та порівнює їх із тими, що вже зберігаються в базі даних, щоб визначити, ким він є серед усіх зареєстрованих користувачів [33]).

Отже, біометричні системи та технології можуть виконувати таку функцію, як визначення особи, тобто ідентифікації, коли працівники правоохоронних органів здійснюють пошук імовірного злочинця за наявними біометричними даними, а також перевірку особи – верифікацію (скажімо, при посадці на літак чи зверненні для отримання статусу біженця). Ми також зустрічаємо близьке за значенням до верифікації поняття аутентифікації, що часто

застосовується для позначення процедури доступу до інформаційних систем та технічних засобів серед іншого – на підставі біологічних характеристик (альтернативними є паролі, PIN-коди і т. ін.).

У поясненнях Робочої групи зі статті 29 (попередниці Європейської ради із захисту даних, яка до 2018 р. була незалежним дорадчим органом ЄС із питань приватності та персональних даних) біометрична ідентифікація та біометрична верифікація (або автентифікація) показані як споріднені функції з дещо різними завданнями. У першому випадку біометрична система встановлює, чи є ця біометрична характеристика відомою базою даних, а отже, можна з'ясувати – ким є фізична особа («ідентифікація особи за допомогою біометричної системи зазвичай є процесом порівняння біометричних даних особи (отриманих для ідентифікації) з низкою біометричних шаблонів, що зберігаються в базі даних, тобто відбувається процес зіставлення “один до багатьох”»). У другому випадку – чи є ця характеристика тією самою, яку вже раніше біометрична система запам'ятала («верифікація особи за допомогою біометричної системи, як правило, є процесом порівняння біометричних даних особи (отриманих під час верифікації) з одним біометричним шаблоном, що зберігається на пристрої, – цей процес характеризує зіставлення “один до одного”» [34]).

У результаті зіставлення біометричної ідентифікації та верифікації можемо дійти переконання, що перша з функцій – визначення особи – незважаючи на незрівнянні нові можливості, несе більші ризики та загрози у правовій площині для захисту прав людини, ніж перевірка особи. По-перше, відбувається порівняння біометричних даних великої кількості осіб, а не просто встановлення відповідності того, що біологічні характеристики однієї особи такі самі; по-друге, обробка даних, забезпечувана через інтерактивну інформаційну систему, тобто її застосування не обмежується підприємством, яке контролює допуск працівників за відбитками пальців. З цього випливає, що здійснення біометричної ідентифікації потребує особливого контролю за інформаційною безпекою в контексті правової охорони безпеки баз даних та унеможливлення несанкціонованого втручання у відповідні інформаційні системи. Ми також наголошуємо, що процедура біометричної верифікації, як правило, є наслідком попередньої згоди особи, котра надає свої біометричні характеристики для подальшого використання з певною метою (наприклад, користувач телефону зберігає відбиток пальця для того, щоб надалі отримувати доступ). Натомість, при біометричній ідентифікації часто виникають спірні ситуації, коли особа цілком аргументовано заявляє про неправомірність збору та зберігання її біометричних даних (приклади із правозастосовної практики розглянемо далі).

Ще одна функція, яку виконують біометричні технології та системи, полягає у визначенні належності особи до якоїсь групи за окремою характеристикою, тобто встановленні відповідності того, що вона є такою ж, як й інші відповідно до віку, статі чи етносу (таку біометрію часто називають «м'якою» [35]). Проте значною мірою ця функція забезпечується штучним інтелектом, тоді як роль біометричної системи насамперед у тому, щоб отримати потрібну характеристику та перетворити її у дані машиночитаного формату.

Критерії класифікації та нові можливості біометрії

На нашу думку, класифікувати біометричні системи та технології доцільно відповідно до таких критеріїв.

А. Вид використовуваної біологічної характеристики. Додатково до «традиційних» відбитків пальців застосовують унікальні візерунки райдужної оболонки ока, геометрію руки (довжину пальців і відстань між суглобами), риси обличчя, унікальні голосові ознаки, такі як висота і тон голосу, а також новітні засоби розпізнавання – малюнок вен, ДНК, запах, нігтьове ложе, ходу, форму вуха тощо [36]. Окремі вчення називають розширення біологічних характеристик для розпізнавання біометричними системами та технологіями «другим поколінням» біометрії [20].

Б. Кількість використовуваних характеристик. З одного боку, такі системи та технології можуть базуватися на біометричних даних одного виду – достатньо відбитків пальців для того, щоб визначити особу. Водночас сьогоденні дедалі частіше застосовують мультимодальність як поєднання кількох біологічних характеристик (наприклад, сигналу електрокардіограми та відбитків пальців [37]). Такий підхід є цілком виправданим за умов, коли ціна помилки є високою.

В. Необхідність фізичного контакту (та можливість дистанційного розпізнавання). На сучасному етапі новітні розробки роблять можливим визначення особи на відстані, без будь-якого фізичного контакту [38]. З одного боку, такі технології вирішують проблему небажання багатьох людей проходити технічні процедури, з іншого боку, їхнє застосування породжує етично-правові дискусії стосовно відсутності згоди, порушення права на невтручання у приватне життя та відеоспостереження у громадських місцях.

Г. Сфери застосування. Біометричні системи та технології застосовуються як у діяльності органів державної влади (прикордонний контроль, боротьба зі злочинністю, охорона здоров'я), так і приватними компаніями (контроль допуску працівників, фінансові та банківські операції). Слід відзначити, що біометрія є широко використовуваною в Інтернеті речей та управлінні персональними гаджетами.

Біометричні розробки швидко розвиваються та можуть виконувати нові й нові завдання («сфера застосування біометричних технологій розширилась за межі безпекових завдань, все частіше включає комерційні та цивільні цілі» [39]). Так, біометрія, що базується на відстеженні руху очей, лежить в основі моніторингу для виявлення втоми водія для підвищення безпеки дорожнього руху, а також сприяння взаємодії особи з інвалідністю з технічним пристроєм [29].

Основою правового регулювання біометричних систем та технологій є законодавство про захист персональних даних, відповідно до якого біометричним даним як об'єктам обробки гарантована посилена охорона. Вона виявляється в тому, що біометричні дані кваліфікують як «чутливі» персональні дані, а отже, щодо їх збору, зберігання та використання в деяких аспектах законодавець визначає більш жорсткі рамки. Крім Загального регламенту про захист даних, розглянемо й інші акти законодавства для впровадження біометрії на прикладі права ЄС як орієнтиру для українського законодавця.

Використання біометричних технологій у законодавстві ЄС

Директива 95/46/ЄС [40], що визначала правові основи захисту персональних даних в ЄС перед набуттям чинності Загальним регламентом про захист даних, не містить жодних спеціальних положень щодо біометричних даних. Водночас присвячена обробці особливих категорій даних ст. 8 не виокремлює біометричних даних, хоча й у ній згадані дані, що стосуються здоров'я чи статевого життя людини, а також дані, які вказують на расове чи етнічне походження. Важливу роль для обробки біометричних даних згідно з Директивою відігравали: ст. 6 (принципи щодо якості даних), ст. 7 (критерії законності), ст. 17 (права суб'єктів даних).

Важливою частиною права ЄС у середині 2000-х рр. стали правила, які стосуються використання біометрії для паспортів та проїзних документів, насамперед Регламенту Ради (ЄС) № 2252/2004 про стандарти для захисних елементів і біометричних даних у паспортах і проїзних документах, які видають держави – учасниці ЄС [41]. З одного боку, його положення конкретизують мету обробки біометричних даних у вигляді перевірки справжності документа та верифікації особи пред'явника. Суб'єкт даних може вивірити персональні дані та вимагати їхнього виправлення або навіть видалення. З іншого боку, встановлені високі стандарти захисту від підробки та безпеки даних (надійний чіп для збереження зображення обличчя та двох відбитків пальців). У Регламенті використаний термін «біометричний ідентифікатор» (його пояснюють так: «персональні дані, отримані в результаті спеціальної технічної обробки, що стосуються фізичних, фізіологічних або поведінкових

характеристик особи, які дозволяють або підтверджують унікальну ідентифікацію цієї особи, наприклад, зображення обличчя або дані відбитків пальців» [42]). Регламент (ЄС) № 444/2009 удосконалив попередні положення, які скасовують загальне зобов'язання щодо збору та зберігання відбитків пальців дітей до 6 років, а також установив правило: «одна людина – один паспорт» для неповнолітніх [43].

Регламент (ЄС) № 2019/1157 спрямований на стандартизацію посвідчень особи (ID-карток) для громадян ЄС з метою захисту від підробок та шахрайства через запровадження біометричних ідентифікаторів [44]. У багатьох аспектах положення Регламенту (ЄС) № 2019/1157 перегукуються з Регламентом Ради (ЄС) № 2252/2004, адже в обидвох випадках ідеться про забезпечення підтвердження особи, проте дещо різними засобами [45]. В основі виданих державами-членами посвідчень особи повинен лежати добре захищений носій інформації, який містить біометричні дані, у вигляді зображення обличчя та відбитків пальців, збір яких здійснює кваліфікований та уповноважений персонал (ст. 10). Підкреслена необхідність збору, зберігання та використання біометричних даних відповідно до законодавства про захист персональних даних, гарантуючи безпеку, цілісність, автентичність та конфіденційність даних (ст. 11).

Порядок впровадження у 2025–2026 рр. – період з 12 жовтня 2025 р. до 10 квітня 2026 р. – прикордонного контролю за допомогою біометричних технологій для громадян України та інших держав, які не є членами ЄС, при в'їзді на територію Шенгенської зони та виїзді з неї, визначається Регламентом (ЄС) № 2017/2226 про Систему в'їзду/виїзду (далі – EES) для реєстрації відповідних даних та умови доступу правоохоронних органів до EES [46]. Регламент (ЄС) № 2025/1534 [47] дає можливість державам застосувати гнучкий підхід та реалізовувати визначені нововведення поступово.

EES призначена для виконання низки завдань:

- 1) модернізувати управління кордонами в державах ЄС (шляхом електронної реєстрації в'їзду та виїзду громадян держав, що не входять до ЄС, або відмов у в'їзді);
- 2) підвищувати ефективність прикордонних перевірок, унаслідок чого в осіб, які подорожують, враження від прикордонного контролю будуть кращими;
- 3) сприяти ефективній боротьбі зі шахрайством стосовно персональних даних внаслідок збирання біометричних даних;
- 4) сприяти зміцненню безпеки в ЄС через протидію тероризму та організованій злочинності [42].

Нова біометрична система прикордонного контролю має низку особливостей, узагальнених нами на основі опрацювання [48–50]:

- база даних складається з біометричних ідентифікаторів відбитків пальців та фотографій обличчя;
- для реєстрації в базі перед першим перетином кордону особи, яка подорожує, потрібно пройти комплексну процедуру, водночас у подальшому щодо неї буде здійснюватися швидке автоматизоване розпізнавання;
- біометрична ідентифікація запроваджується для тих осіб, які перебуватимуть на території Шенгенської зони короткостроково (до 90 днів протягом 180-денного періоду);
- процедура поки не має альтернатив (у вигляді, наприклад, ручного проставлення штампів у паспортах), тобто відмова від біометричної ідентифікації має своїм наслідком заборону в'їзду;
- біометрична ідентифікація застосовується на зовнішніх кордонах держав – учасниць ЄС, зокрема при виїзді осіб, яким надано тимчасовий захист (запроваджений для українців Імплементативним рішенням Ради 2022/382, див. [51, с. 166–170]), та які не є громадянами держав-учасниць;
- біометричні дані збираються в осіб віком від 12 років, крім того, визначені строки їх зберігання, що свідчить про відповідність положенням Загального регламенту про захист даних;
- у певних випадках, визначених Регламентом 2017/2226, доступ до EES мають правоохоронні органи.

Тривалий час ЄС використовує інформаційну систему EURODAC, введenu на початку 2000-х Регламентом Ради (ЄС) № 2725/2000 [52]. Ідея EURODAC полягала в тому, щоб з метою виконання положень Дублінської конвенції сформувати єдину базу з відбитками пальців шукачів притулку, завдяки якій можна було визначати ту державу, яка повинна розглядати конкретну заявку. У Регламенті Ради вказано, яка саме інформація підлягала збору, а також обмежено строк зберігання даних до 10 років (або до моменту набуття шукачем притулку громадянства держави – учасниці ЄС), після чого дані мали бути негайно знищені (ст. 5-7). Варто зауважити, що Регламент (ЄС) № 603/2013 [53] вдосконалив попередній та розширив можливості EURODAC за рахунок використання для потреб правоохоронної діяльності як помічного засобу у запобіганні, виявленні та розслідуванні тероризму та інших найбільш небезпечних кримінальних правопорушень. Сьогодні держави, взявши відбитки пальців у шукачів притулку та нелегальних мігрантів (віком від 14 років), повинні впродовж 72 год передати

їх у EURODAC. Своєю чергою, завдяки системі встановлюється відповідність нового зразка біометричних даних та вже наявних, а далі – приймається аргументоване рішення про долю особи. Використання EURODAC правоохоронними органами допустиме лише за наявності достатніх підстав вважати, що це істотно сприятиме забезпеченню потреб правоохоронної діяльності, а також – за умови, що не існує інших можливих засобів з меншим рівнем втручання. Наступного року має набути чинності Регламент (ЄС) № 2024/1358 [54], який істотно змінить положення Регламенту (ЄС) № 603/2013 (серед іншого – EURODAC буде застосовуватися ширше – не тільки для справ біженців, а й реалізації інших складових міграційної політики, так само визначені додаткові біометричні ідентифікатори для застосування).

Загальний регламент про захист даних (Регламент (ЄС) № 2016/679 [55]) – ст. 9 – у цілому забороняє обробку «спеціальних категорій» персональних даних, до яких, на відміну від положень попередньої Директиви – 95/46/ЄС – прямо включені й біометричні (а також генетичні) дані. Водночас наведено декілька випадків, коли така обробка можлива як виняток (насамперед – виразна згода, крім неї – виконання юридичних зобов'язань, захист життєво важливих інтересів, забезпечення суспільного інтересу та ін.). Ми відзначаємо те, що збір, зберігання та використання біометричних даних будь-яким способом, з одного боку, підпорядковується загальним положенням про захист персональних даних, зокрема визначеним у ст. 32 обов'язком контролера та оператора даних вживати необхідні технічні та організаційні заходи для безпеки даних, а також не допускати несанкціонованого доступу. З іншого боку, законодавство ЄС посилює правову охорону біометричних даних як «чутливих», порівнюючи з персональними даними, які не належать до «чутливих». Зауважимо, що в Директиві (ЄС) № 2016/680 [56], що відома як Директива про правоохоронну діяльність, загальна підстава для обробки біометричних даних з метою однозначної ідентифікації особи визначена як «сувора необхідність» (ст. 10).

Оскільки для здійснення біометричної ідентифікації та реалізації інших функцій біометрії дедалі частіше застосовують технології штучного інтелекту, зокрема, для виявлення приналежності, то основи правового регулювання біометричних технологій також формує законодавство у сфері штучного інтелекту, яке в загальному масштабі перебуває на стадії зародження. Закон ЄС про штучний інтелект (Регламент (ЄС) 2024/1689 [57]), в якому, окрім вже згаданих нами функцій ідентифікації, верифікації, категоризації, названо ще одну – розпізнавання емоцій, здійснювану системами штучного інтелекту, призначеними для ідентифікації або визначення емоцій

чи намірів особи на основі її біометричних даних, розмежовує системи штучного інтелекту, які обробляють біометричні дані, за критерієм безпеки. Через неприйнятний ризик забороняється застосування штучного інтелекту для таких завдань (ст. 5): біометричної категоризації, в результаті якої відбувається автоматизоване виведення висновків, що стосуються «чутливих» даних про особу (наприклад, завдяки аналізу зображення обличчя штучний інтелект відносить особу до етнічної групи), розпізнавання емоцій у сфері праці та освіти, створення або розширення баз даних для розпізнавання обличчя шляхом необмеженого скреїпінгу в Інтернеті, а також – дистанційної біометричної ідентифікації у режимі реального часу, що здійснюється у громадських місцях для потреб правоохоронної діяльності (щодо останнього випадку Закон допускає винятки за наявності чітко визначених умов). Слід додати, що велика кількість застосувань біометричних технологій належать до тих, що становлять високий ризик, їхнє впровадження дозволено, якщо будуть вжиті необхідні заходи для недопущення можливого негативного впливу (ст. 16).

Правозастосовна практика наглядових органів із захисту даних та Європейського суду справедливості

Однією з найвідоміших справ останніх років щодо біометрії у правозастосовній практиці Європейського суду справедливості є запит про попереднє рішення (*RL v Landeshauptstadt Wiesbaden*, 2024 р. [58]) стосовно оскарження відмови у видачі посвідчення особи громадянину Німеччини через те, що той не надав відбитків пальців (як це передбачено згаданим вище Регламентом (ЄС) 2019/1157). Серед аргументації – невідповідність правилам щодо захисту персональних даних. Водночас Суд, підтверджуючи те, що Регламент (ЄС) 2019/1157 був прийнятний із порушенням процедури відповідно до Договору про функціонування Європейського Союзу, а через те – за деякий час його дію потрібно припинити, не виявив порушень у сфері захисту персональних даних. Обмеження принципу поваги до приватного та сімейного життя (ст. 7 Хартії основних прав Європейського Союзу) та на захист персональних даних (ст. 8) було цілком виправданим, за оцінками Суду, положеннями ст. 52, в яких ідеться про принцип пропорційності та міркування громадської безпеки як загальносуспільного інтересу. Крім того, у рішенні наголошено, що біометричні дані підлягають обробці як необхідний захід боротьби з шахрайством (підrobкою документів та крадіжкою особистих даних).

Схожі питання порушувались при вивченні Європейським судом справи за іншим запитом про попереднє рішення – від Адміністративного суду

Гельзенкірхена – *Michael Schwarz v Stadt Bochum* (2013) [59]. Німецькому громадянину було відмовлено у видачі паспорта без збору його біометричних даних – відбитків пальців, виходячи з дії Регламенту Ради (ЄС) № 2252/2004. Крім апелювання до порушень загальноновизнаних принципів у сфері прав людини, а також недотримання вже згаданої нами Директиви 95/46/ЄС про захист персональних даних, як і вимоги пропорційності, на думку скаргника, сам Регламент не має під собою належного правового обґрунтування. Водночас, згідно з судовою оцінкою, положення Регламенту схарактеризовані як цілком правомірні: з одного боку, збір персональних даних у вигляді відбитків пальців кваліфікований як обробка персональних даних, з іншого боку, він проводиться для того, щоб запобігти підробці та не може бути заміненим іншими заходами.

Ще дві справи стосуються болгарської правозастосовної практики [60; 61]. У справі С-118/22 щодо керівника Головного управління Національної поліції Міністерства внутрішніх справ Болгарії Суд дійшов висновку, що безстрокове та невибіркове зберігання біометричних (та генетичних) даних осіб – відбитків пальців, фотографій та зразків ДНК – не відповідає праву ЄС. Як виявилось, за болгарським законодавством дані засуджених не підлягають видаленню з бази даних навіть після погашення судимості. Таку практику, за оцінками Суду, слід вдосконалити – правило щодо збору та зберігання даних абсолютно усіх засуджених до їхньої смерті є не виправданим, так само недоречним є те, що суб'єкт даних не наділений правом вимагати знищення своїх біометричних даних [61].

У справі С-205/21 Суд розглядав заперечення проти збору біометричних даних, обов'язкового для усіх осіб, котрі обвинувачуються у вчиненні навмисних кримінальних правопорушень. Предметом особливого вивчення, як і в попередньому випадку, стали положення Директиви (ЄС) 2016/68. Встановлено, що вимоги болгарського законодавства не враховують правило пропорційності – наскільки всезагальний збір біометричних даних необхідний для досягнення поставлених цілей правоохоронної діяльності, та чи не є він надмірним у кожному можливому випадку [60].

На завершення огляду правозастосовної практики наводимо окремі рішення наглядових органів держав – учасниць ЄС зі захисту даних, які стосуються теми нашого дослідження та були прийняті у період 2019–2024 рр.

Шведський орган із захисту даних у 2019 р. оштрафував на 20 тис. євро муніципалітет за встановлення в рамках експериментального проекту системи розпізнавання облич у школі з метою контролю відвідування. Хоча біометрична верифікація здійснювалась за згоди батьків учнів, наглядо-

вий орган відзначив те, що існували методи з меншим рівнем втручання у приватне життя, а також підкреслив, що надана згода була певною мірою вимушеною, а оцінка можливого впливу не була проведена заздалегідь [62].

Нідерландський орган оштрафував підприємство на 750 тис. євро за незаконну обробку персональних даних співробітників – їхніх відбитків пальців – при контролі за перебуванням на робочому місці та обліком робочого часу. У рішенні 2020 р. вказано, що безпекові міркування не обґрунтовують таку обробку та відзначений її непропорційний характер. Крім того, згода, надана працівниками, схарактеризована наглядовим органом як така, що не була вільною, зокрема через те, що суб'єкти даних не були належним чином поінформовані [63].

Литовський орган, за результатами розслідування скарги щодо обов'язкового сканування відбитків пальців клієнтів спортивного клубу як єдиного можливого методу ідентифікації, прийняв рішення про порушення низки положень Загального регламенту, включаючи те, що згода не була надана вільно, а компанія не провела попередньої оцінки можливого впливу. Розмір накладеного штрафу – 20 тис. євро (2021 р.) [64].

Питання інформованої та вільної згоди стало ключових при прийнятті рішення Бельгійським органом із захисту даних у 2024 р. Збір відбитків пальців для системи обліку робочого часу, який проводився без належних правових підстав, а також їхня подальша обробка як біометричних даних на порушення принципів мінімізації даних та обмеження цілей були визнані порушенням у сфері захисту персональних даних, штраф – 45 тис. євро [65].

Останніми роками відразу в декількох державах органи із захисту даних розглядали скарги проти компанії Clearview AI, відомої своїм програмним забезпеченням на базі штучного інтелекту, яке дозволяє розпізнавати особу завдяки фотографії. В європейській практиці такі скарги були подані у Греції, Італії, Голландії, Франції та ін. Практично в усіх випадках наглядовий орган встановлював факт правопорушення та призначав штраф. За незаконну обробку персональних даних усупереч ст. 6 Загального регламенту, а також недотримання прав суб'єктів даних та відсутність співпраці Французький орган у 2022 р. оштрафував компанію на 20 млн євро [66].

Висновки

Виконуючи важливі для органів державної влади та приватних компаній функції, пов'язані з розпізнаванням осіб – завдяки перетворенню біологічних характеристик особи у машиночитаний формат та їх подальшому аналізу щодо встановлення певної відповідності, біометричні системи та технології

викликають етично-правові дилеми з приводу того, наскільки обґрунтованим є обмеження права на невтручання у приватне життя внаслідок збору, зберігання та використання біометричних даних задля забезпечення інтересів публічного характеру або й в інших випадках, коли суб'єкт даних не надав виразної згоди. Як показують результати дослідження, для вирішення цих дилем слід урахувувати, що біометричні системи та технології з їхніми незрівнянними можливостями не мають високорезультативних альтернатив у з'ясуванні того, ким є особа. Крім того, ми відзначаємо, що серед них є такі, які обробляють біометричні дані більш-менш узгоджено з волею суб'єкта даних, підтверджуючи особу (управління гаджетами та Інтернет речей); ті, що не сприяють визначенню особи, а лише категоризують наявні біологічні характеристики – вони є відносно безпечними, якщо не виводять «чутливі» дані; а також – призначені для біометричної ідентифікації – найменш прийнятні для населення, особливо коли функціонують віддалено та без зв'язку з потребою охорони суспільної безпеки. На прикладі законодавства ЄС можемо помітити, що правові рамки використання біометричних технологій визначають, по-перше, положення про захист персональних даних, що надають спеціальну охорону біометричним даним як «чутливим»; по-друге, про штучний інтелект, у поєднанні з яким сучасні біометричні системи та технології виходять на новий рівень точності та ефективності, порівняно з так званим «першим поколінням»; по-третє, особливості правового забезпечення галузевого впровадження біометричних технологій. Слід окремо відзначити правову охорону інформаційної безпеки та захищеності не тільки баз даних, а й самих біометричних систем та технологій.

Список використаних джерел

- [1] Бердиченко І. О. Удосконалення правових процедур біометричної ідентифікації та верифікації особи. *VIII Юридичні моголянські читання* : програма та тези Всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С. 9–13. URL: https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/Mogilyanski_chitannya_-_2023.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
- [2] Бойко А. М. Межі правомірного обігу біометричних персональних даних за законодавством України. *Правові новели*. 2020. Вип. 10. С. 142–146. <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.20>.
- [3] Бойко А. Захист біометричних персональних даних Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 160–163. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/37>.
- [4] Мартинова А. Адміністративно-правове забезпечення обігу та захисту біометричних персональних даних : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2022. 165 с.
- [5] Бригинець С. Біометричні дані: збір і захист у Європі, США та Україні. *Юридична газета*. 2019. № 40(694). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/biometriczni-dani-zbir-i-zahist-u-evropi-ssha-ta-ukrayini.html> (дата звернення: 10.10.2025).

- [6] Бродкевич В., Гуцалюк М. Біометрія та захист основних прав людини. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. № 23. С. 293–301.
- [7] Дубонос К. В. Нормативно-правове регулювання використання баз біометричних даних в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 41, т. 2. С. 99–102. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.41-2.22>
- [8] Дубонос К. Використання баз біометричних даних підрозділів експертної служби МВС України під час розслідування кримінальних правопорушень : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 286 с.
- [9] Романов В., Галелюка І., Галелюка О. На часі – біометрична ідентифікація особи в Україні. *Світогляд*. 2010. № 6. С. 42–45. URL: https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2010-26-6/svit-2010-26-6-42-romanov_galelyuka.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
- [10] Стефанчук М. Перспективи адаптації законодавства України до стандартів Європейського Союзу у сфері правового регулювання ідентифікації фізичної особи. *Право України*. 2017. № 8. С. 173–181.
- [11] Тарасевич Т. Ю. Правове регулювання біометричної ідентифікації особи: національні тенденції та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 281–286. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2021.58>.
- [12] Щербак Я., Бзова Л. Зарубіжний досвід правового регулювання біометричної ідентифікації особи. *Наукові читання пам'яті Іанса Гросса* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 9 груд. 2021 р.). Чернівці : Технодрук, 2021. С. 274–278.
- [13] Книженко С. О., Шарабан О. І. Дактилоскопічний облік в Україні: правове регулювання та тенденції розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 79, ч. 2. С. 237–242. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.36>.
- [14] Про ідентифікацію людини шляхом дактилоскопії : проект Закону України від 18.01.2012 р. № 9732. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF71C00A?an=3>.
- [15] Про ідентифікацію людини шляхом дактилоскопії : проект Постанови про відхилення проекту Закону України від 11.05.2012 р. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=43345 (дата звернення: 10.10.2025).
- [16] Захаров В., Рудешко В. Біометричні технології в ХХІ столітті та їх використання правоохоронними органами : посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2015. 492 с.
- [17] Михайлик А. Захист персональних даних працівників в умовах цифрової трансформації : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. 203 с.
- [18] Kindt E. Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications. *Law, Governance and Technology Series*. Vol. 12. Dordrecht : Springer, 2013. 975 p.
- [19] Biometric Recognition: Challenges and Opportunities / ed. by J. Pato, L. Millett. Washington : National Academies Press, 2010. 165 p.
- [20] Second Generation Biometrics : The Ethical, Legal and Social Context / ed. by E. Mordini, D. Tzovaras. Dordrecht : Springer, 2012. 334 p.
- [21] Handbook of Biometrics / ed. by A. Jain, P. Flynn, A. Ross. Boston : Springer, 2007. 556 p.
- [22] Біометричний. СЛОВНИК.ua. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=біометричний> (дата звернення: 10.10.2025).

- [23] Біометрія. СЛОВНИК.ua. URL: <https://slovnkyk.ua/index.php?swrd=біометрія> (дата звернення: 10.10.2025).
- [24] Biometrics. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/biometrics> (last accessed: 10.10.2025).
- [25] Device security guidance. National Cyber Security Centre. URL: <https://www.ncsc.gov.uk/collection/device-security-guidance/policies-and-settings/using-biometrics> (last accessed: 10.10.2025).
- [26] Mordini E., Petrini C. Ethical and social implications of biometric identification technology. *Annali dell Istituto Superiore di Sanita*. 2007. Vol. 43, No. 1. P. 5–11.
- [27] Wayman J., Jain A., Maltoni D., Maio D. An Introduction to Biometric Authentication Systems. *Biometric Systems* / ed. by J. Wayman, A. Jain, D. Maltoni, D. Maio. London : Springer, 2005. P. 1–20.
- [28] Van der Ploeg I. The illegal body: ‘Eurodac’ and the politics of biometric identification. *Ethics and Information Technology*. 1999. Vol. 1. P. 295-302.
- [29] Guennouni S., Mansouri A., Ahaitouf A. Biometric Systems and Their Applications. *Visual Impairment and Blindness - What We Know and What We Have to Know* (pp. 1–12). London : IntechOpen, 2019. <https://doi.org/10.5772/intechopen.84845>.
- [30] Rajvanshi S., Chauhan S., Kaur S. A New Wave in Biometric System: Systematic Study. *CGC International Journal of Contemporary Technology and Research*. 2022. Vol. 4, issue 2. P. 300–305. <https://doi.org/10.46860/cgcijctr.2022.07.31.300>.
- [31] Pisani P. H., Mhenni A., Giot R., Cherrier E., Poh N., de Carvalho A.C., Rosenberger C., Essoukri Ben Amara N. Adaptive Biometric Systems: Review and Perspectives. *ACM Computing Surveys*. 2019. Vol. 52, issue 5, No. 102. P. 1–38. <https://doi.org/10.1145/3344255>.
- [32] Prabhakar S., Pankanti S., Jain A. Biometric Recognition: Security and Privacy Concerns. *IEEE Security and Privacy Magazine*. 2003. Vol. 1, issue 2. P. 33–42. <https://doi.org/10.1109/MSECP.2003.1193209>.
- [33] Luis-Garcia R., Alberola-Lopez C., Aghzout O., Ruiz-Alzola J. Biometric identification systems. *Signal Processing*. 2003. Vol. 83, issue 12. P. 2539–2557. <https://doi.org/10.1016/j.sigpro.2003.08.001>.
- [34] Opinion 3/2012 on developments in biometric technologies. URL: https://ec.europa.eu/justice/article-29/documentation/opinion-recommendation/files/2012/wp193_en.pdf (last accessed: 10.10.2025).
- [35] Kloppenburg S., van der Ploeg I. Securing Identities: Biometric Technologies and the Enactment of Human Bodily Differences. *Science as Culture*. 2020. Vol. 29, issue 1. P. 57–76. <https://doi.org/10.1080/09505431.2018.1519534>.
- [36] Rosenzweig P., Kochems A., Schwartz A. Biometric Technologies: Security, Legal, and Policy Implications. *Legal Memorandum*. 2004. No. 12. P. 1–10. URL: https://static.heritage.org/2004/pdf/lm_12.pdf (last accessed: 10.10.2025).
- [37] A. El-Rahman S., Alluhaidan A. S. Enhanced multimodal biometric recognition systems based on deep learning and traditional methods in smart environments. *PLoS ONE*. 2024. Vol. 19, issue 2, Article e0291084. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0291084>.
- [38] Handbook of Remote Biometrics for Surveillance and Security / ed. by M. Tistarelli, S. Li, R. Chellappa. London : Springer, 2009.
- [39] North-Samardzic A. Biometric Technology and Ethics: Beyond Security Applications. *Journal of Business Ethics*. 2020. Vol. 167(3). P. 433-450. <https://doi.org/10.1007/s10551-019-04143-6>.

- [40] Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text (дата звернення: 10.10.2025).
- [41] Council Regulation (EC) No. 2252/2004 of 13 December 2004 on standards for security features and biometrics in passports and travel documents issued by Member States. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/2252/oj/eng> (last accessed: 10.10.2025).
- [42] Integration of biometric features in passports and travel documents. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/integration-of-biometric-features-in-passports-and-travel-documents.html> (last accessed: 10.10.2025).
- [43] Regulation (EC) No. 444/2009 of the European Parliament and of the Council of 28 May 2009 amending Council Regulation (EC) No. 2252/2004 on standards for security features and biometrics in passports and travel documents issued by Member States. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2009/444/oj/eng> (last accessed: 10.10.2025).
- [44] Regulation (EU) 2019/1157 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on strengthening the security of identity cards of Union citizens and of residence documents issued to Union citizens and their family members exercising their right of free movement. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/1157/oj/eng> (last accessed: 10.10.2025).
- [45] Lang A. Of Biometric Documents, Databases and Free Movement of Persons in the EU. *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series*. 2023. Vol. 7. P. 119–143. <https://doi.org/10.25234/eclic/28260>.
- [46] Regulation (EU) 2017/2226 of the European Parliament and of the Council of 30 November 2017 establishing an Entry/Exit System (EES). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/2226/oj> (last accessed: 10.10.2025).
- [47] Regulation (EU) 2025/1534 of the European Parliament and of the Council of 18 July 2025 on temporary derogations from certain provisions of Regulations (EU) 2017/2226 and (EU) 2016/399. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2025/1534/oj> (last accessed: 10.10.2025).
- [48] Entry/Exit System (EES). URL: <https://travel-europe.europa.eu/ees/ltr> (last accessed: 10.10.2025).
- [49] Austin K. How will the EU's new border system work? 2025. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/c39rkpe8mj2o> (last accessed: 10.10.2025).
- [50] Buckley J. Traveling to the European Union is about to get more complicated. Here's what you need to know. URL: <https://edition.cnn.com/2025/10/10/travel/eu-entry-exit-system-explained> (last accessed: 10.10.2025).
- [51] Гачкевич А. «Подвійні стандарти» тимчасового захисту втікачів від війни в Україні у міграційній політиці ЄС. *Медіафорум*. 2022. Т. 11. С. 162–179. <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.162-179>.
- [52] Council Regulation (EC) No 2725/2000 of 11 December 2000 concerning the establishment of 'Eurodac' for the comparison of fingerprints for the effective application of the Dublin Convention. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2000/2725/oj/eng> (last accessed: 10.10.2025).
- [53] Regulation (EU) No. 603/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the establishment of 'Eurodac' for the comparison of fingerprints for the effective application of Regulation (EU) No 604/2013. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2013/603/oj> (last accessed: 10.10.2025).

- [54] Regulation (EU) 2024/1358 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 on the establishment of ‘Eurodac’. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1358/oj> (last accessed: 10.10.2025).
- [55] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng> (last accessed: 10.10.2025).
- [56] Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj/eng> (last accessed: 10.10.2025).
- [57] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (last accessed: 10.10.2025).
- [58] C-61/22 - RL v Landeshauptstadt Wiesbaden. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62022CJ0061> (last accessed: 10.10.2025).
- [59] C-291/12 - Michael Schwarz v Stadt Bochum. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62012CJ0291> (last accessed: 10.10.2025).
- [60] C-205/21 - Ministerstvo na vatreshnite raboti (Enregistrement de données biométriques et génétiques par la police). URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-205/21> (last accessed: 10.10.2025).
- [61] C-118/22 - Direktor na Glavna direksia "Natsionalna politسيا" pri MVR – Sofia. (2024). URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-118/22> (last accessed: 10.10.2025).
- [62] Facial recognition in school renders Sweden’s first GDPR fine. URL: https://www.edpb.europa.eu/news/national-news/2019/facial-recognition-school-renders-swedens-first-gdpr-fine_sv (last accessed: 10.10.2025).
- [63] Dutch DPA imposes fine on company using fingerprint technology for attendance and time registration. URL: <https://www.datenschutz-notizen.de/dutch-dpa-imposes-fine-on-company-using-fingerprint-technology-for-attendance-and-time-registration-4325764/> (last accessed: 10.10.2025).
- [64] Lithuanian DPA: Fine Imposed on a Sports Club for Infringements of the GDPR in Processing of Fingerprints of the Customers and Employees. URL: https://www.edpb.europa.eu/news/national-news/2021/lithuanian-dpa-fine-imposed-sports-club-infringements-gdpr-processing_en (last accessed: 10.10.2025).
- [65] Belgian watchdog ruling on consent sets employee biometrics use against GDPR. URL: <https://www.biometricupdate.com/202411/belgian-watchdog-ruling-on-consent-sets-employee-biometrics-use-against-gdpr> (last accessed: 10.10.2025).
- [66] The French SA fines Clearview AI EUR 20 million. URL: https://www.edpb.europa.eu/news/national-news/2022/french-sa-fines-clearview-ai-eur-20-million_en (last accessed: 10.10.2025).

References

- [1] Berdychenko, I. (2023). Improving the legal procedures of biometric identification and verification of an individual. In *VIII Mohyla Legal Readings: All-Ukrainian Scien. and Practical Conf. M* (Program and abstracts, pp. 9-13). Mykolaiv: Publishing House of Petro Mohyla National University of Kyiv. Retrieved from https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/Mogilyanski_chitannya_-_2023.pdf.

- [2] Boiko, A.M. (2020). Boundaries of lawful circulation of biometric personal data under the legislation of Ukraine. *Legal Novels*, 10, 142-146. <https://doi.org/10.32847/In.2020.10.20>.
- [3] Boiko, A. (2021). Protection of Biometric Personal Data by the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights. *Legal Scientific Electronic Journal*, 2, 160-163. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/37>.
- [4] Martynova, A. (2022). *Administrative and legal support for the circulation and protection of biometric personal data*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [5] Bryhynets, S. (2019). Biometric data: collection and protection in Europe, the USA and Ukraine. *Legal Newspaper*, 40(694). Retrieved from <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/biometriczni-dani-zbir-i-zahist-u-evropi-ssha-ta-ukrayini.html>.
- [6] Brodkevych, V., & Hutsaliuk, M. (2010). Biometrics and protection of fundamental human rights. *Fight against Organized Crime and Corruption (Theory and Practice)*, 23, 293-301.
- [7] Dubonos, K. (2019). Statutory regulation of using biometric database of Ukraine. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Jurisprudence*, 41(2), 99-102. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.41-2.22>.
- [8] Dubonos, K. (2021). *The use of biometric databases of the expert service units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine during the investigation of criminal offenses*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [9] Romanov, V., Haleliuka, I., & Haleliuka, O. (2010). Biometric identification of an individual in Ukraine is on time. *Worldview*, 6, 42-45. Retrieved from https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2010-26-6/svit-2010-26-6-42-romanov_galelyuka.pdf.
- [10] Stefanchuk, M. (2017). Prospects for adapting Ukrainian legislation to European Union standards in the field of legal regulation of the identification of an individual. *Law of Ukraine*, 8, 173-181.
- [11] Tarasevych, T. (2021). Legal regulation of biometric identification: national trends and foreign experience. *Law Review of Kyiv University of Law*, 2, 281-286. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2021.58>.
- [12] Shcherbakova, Ya., & Bzova, L. (December 9, 2021). Foreign experience of legal regulation of biometric identification of a person. In *Scientific Readings in Memory of Hans Gross: Collection of abstracts* (pp. 274-278). Chernivtsi: Tekhnodruk.
- [13] Knizhenko, S.O., & Sharaban, O.I. (2023). Dactyloscopic accounting in Ukraine: legal regulation and development trends. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 79(2), 237-242. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.36>.
- [14] Draft law of Ukraine "On identification of a person by fingerprinting". (January 18, 2012). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/JF7IC00A?an=3>.
- [15] Draft resolution on the rejection of the Draft law of Ukraine "On identification of a person by fingerprinting". (May 11, 2012). Retrieved from https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=43345.
- [16] Zakharov, V., & Rudeshko, V. (2015) *Biometric technologies in the 21st century and their use by law enforcement agencies*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [17] Mykhailyk, A. (2023). *Protection of employees' personal data in the context of digital transformation*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.
- [18] Kindt, E. (2013). Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications. *Law, Governance and Technology Series*, 12. Dordrecht: Springer.

- [19] Pato, J., & Millett, L. (Eds.). (2010). *Biometric Recognition: Challenges and Opportunities*. Washington: National Academies Press.
- [20] Mordini, E., & Tzovars, D. (Eds.). (2012). *Second Generation Biometrics: The Ethical, Legal and Social Context*. Dordrecht: Springer.
- [21] Jain, A., Flynn, P., & Ross, A. (Eds.). (2007). *Handbook of Biometrics*. Boston: Springer.
- [22] Biometric. In *Dictionary.ua*. Retrieved from <https://slovnyk.ua/index.php?sword=біометричний>.
- [23] Biometrics. In *Dictionary.ua*. Retrieved from <https://slovnyk.ua/index.php?sword=біометрія>.
- [24] Biometrics. In *Cambridge Dictionary*. (2025). Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/biometrics>.
- [25] Device security guidance. National Cyber Security Centre. (2021). Retrieved from <https://www.ncsc.gov.uk/collection/device-security-guidance/policies-and-settings/using-biometrics>.
- [26] Mordini, E., Petrini, C. (2007). Ethical and social implications of biometric identification technology. *Annali dell Istituto Superiore di Sanita*, 43(1), 5-11.
- [27] Wayman, J., Jain, A., Maltoni, D., & Maio, D. (2005). An Introduction to Biometric Authentication Systems. In Wayman, J., Jain, A., Maltoni, D., Maio, D. (Eds.). *Biometric Systems* (pp. 1-20). London: Springer.
- [28] Van der Ploeg, I. (1999). The illegal body: 'Eurodac' and the politics of biometric identification. *Ethics and Information Technology*, 1, 295-302.
- [29] Guennouni, S., Mansouri, A., & Ahaitouf, A. (2019). Biometric systems and their applications. In *Visual Impairment and Blindness - What We Know and What We Have to Know* (pp. 1-12). London: IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/intechopen.84845>.
- [30] Rajvanshi, S., Chauhan, S., & Kaur, S. (2022). A New Wave in Biometric System: Systematic Study. *CGC International Journal of Contemporary Technology and Research*, 4(2), 300-305. <https://doi.org/10.46860/cgcijctr.2022.07.31.300>.
- [31] Pisani, P.H., Mhenni, A., Giot, R., Cherrier, E., Poh, N., de Carvalho, A.C., Rosenberger, C., & Essoukri Ben Amara, N. (2019). Adaptive Biometric Systems: Review and Perspectives. *ACM Computing Surveys*, 52(5(102)), 1-38. <https://doi.org/10.1145/3344255>.
- [32] Prabhakar, S., Pankanti, S., & Jain, A. (2003). Biometric Recognition: Security and Privacy Concerns. *IEEE Security and Privacy Magazine*, 1(2), 33-42. <https://doi.org/10.1109/MSECP.2003.1193209>.
- [33] Luis-Garcia, R., Alberola-Lopez, C., Aghzout, O., & Ruiz-Alzola, J. (2003). Biometric identification systems. *Signal Processing*, 83(12), 2539-2557. <https://doi.org/10.1016/j.sigpro.2003.08.001>.
- [34] Opinion 3/2012 on developments in biometric technologies. (2012). Retrieved from https://ec.europa.eu/justice/article-29/documentation/opinion-recommendation/files/2012/wp193_en.pdf.
- [35] Kloppenburg, S., & van der Ploeg, I. (2020). Securing Identities: Biometric Technologies and the Enactment of Human Bodily Differences. *Science as Culture*, 29(1), 57-76. <https://doi.org/10.1080/09505431.2018.1519534>.
- [36] Rosenzweig, P., Kochems, A., & Schwartz, A. (2004). Biometric Technologies: Security, Legal, and Policy Implications. *Legal Memorandum*, 12, 1-10. Retrieved from https://static.heritage.org/2004/pdf/lm_12.pdf.

- [37] A. El-Rahman, S., & Alluhaidan, A.S. (2024). Enhanced multimodal biometric recognition systems based on deep learning and traditional methods in smart environments. *PLoS ONE*, 19(2), e0291084. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0291084>.
- [38] Tistarelli, M., Li, S., & Chellappa, R. (Eds.). (2009). *Handbook of Remote Biometrics for Surveillance and Security*. London: Springer.
- [39] North-Samardzic, A. (2020). Biometric Technology and Ethics: Beyond Security Applications. *Journal of Business Ethics*, 167(3), 433-450. <https://doi.org/10.1007/s10551-019-04143-6>.
- [40] Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council "On the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data". (October 24, 1995). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text.
- [41] Council Regulation (EC) No. 2252/2004 of 13 December 2004 on standards for security features and biometrics in passports and travel documents issued by Member States. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/2252/oj/eng>.
- [42] Integration of biometric features in passports and travel documents. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/integration-of-biometric-features-in-passports-and-travel-documents.html>.
- [43] Regulation (EC) No. 444/2009 of the European Parliament and of the Council of 28 May 2009 amending Council Regulation (EC) No. 2252/2004 on standards for security features and biometrics in passports and travel documents issued by Member States. (2009). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2009/444/oj/eng>.
- [44] Regulation (EU) 2019/1157 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on strengthening the security of identity cards of Union citizens and of residence documents issued to Union citizens and their family members exercising their right of free movement. (2019). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/1157/oj/eng>.
- [45] Lang, A. (2023). Of Biometric Documents, Databases and Free Movement of Persons in the EU. *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series*, 7, 119-143. <https://doi.org/10.25234/eclic/28260>.
- [46] Regulation (EU) 2017/2226 of the European Parliament and of the Council of 30 November 2017 establishing an Entry/Exit System (EES). (2017). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/2226/oj>.
- [47] Regulation (EU) 2025/1534 of the European Parliament and of the Council of 18 July 2025 on temporary derogations from certain provisions of Regulations (EU) 2017/2226 and (EU) 2016/399. (2025). Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/reg/2025/1534/oj>.
- [48] Entry/Exit System (EES). (2025). Retrieved from <https://travel-europe.europa.eu/ees/ltr>.
- [49] Austin, K. (2025). How will the EU's new border system work? Retrieved from <https://www.bbc.com/news/articles/c39rkpe8mj2o>.
- [50] Buckley, J. (2025). Traveling to the European Union is about to get more complicated. Here's what you need to know. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2025/10/10/travel/eu-entry-exit-system-explained>.
- [51] Hachkevych, A. (2022). "Double standards" of temporary protection of refugees from the war in Ukraine in EU Migration Policy. *Mediaforum*, 11, 162-179. <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.162-179>.

- [52] Council Regulation (EC) No 2725/2000 of 11 December 2000 concerning the establishment of 'Eurodac' for the comparison of fingerprints for the effective application of the Dublin Convention. (2020). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2000/2725/oj/eng>.
- [53] Regulation (EU) No. 603/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the establishment of 'Eurodac' for the comparison of fingerprints for the effective application of Regulation (EU) No 604/2013. (2013). Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/reg/2013/603/oj>.
- [54] Regulation (EU) 2024/1358 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 on the establishment of 'Eurodac'. (2024). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1358/oj>.
- [55] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. (2016). Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.
- [56] Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities. (2016). Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj/eng>.
- [57] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. (2024). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>.
- [58] C-61/22-RL v Landeshauptstadt Wiesbaden. (2024). Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62022CJ0061>.
- [59] C-291/12 - Michael Schwarz v Stadt Bochum. (2013). Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62012CJ0291>.
- [60] C-205/21 - Ministerstvo na vatreshnite raboti (Enregistrement de données biométriques et génétiques par la police). (2023). Retrieved from <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-205/21>.
- [61] C-118/22 - Direktor na Glavna direktsia "Natsionalna politsia" pri MVR – Sofia. (2024). Retrieved from <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-118/22>.
- [62] Facial recognition in school renders Sweden's first GDPR fine. (2020). Retrieved from https://www.edpb.europa.eu/news/national-news/2019/facial-recognition-school-renders-swedens-first-gdpr-fine_sv.
- [63] Dutch DPA imposes fine on company using fingerprint technology for attendance and time registration. (2020). Retrieved from <https://www.datenschutz-notizen.de/dutch-dpa-imposes-fine-on-company-using-fingerprint-technology-for-attendance-and-time-registration-4325764/>.
- [64] Lithuanian DPA: Fine Imposed on a Sports Club for Infringements of the GDPR in Processing of Fingerprints of the Customers and Employees. (2021). Retrieved from https://www.edpb.europa.eu/news/national-news/2021/lithuanian-dpa-fine-imposed-sports-club-infringements-gdpr-processing_en.
- [65] Belgian watchdog ruling on consent sets employee biometrics use against GDPR. (2024). Retrieved from <https://www.biometricupdate.com/202411/belgian-watchdog-ruling-on-consent-sets-employee-biometrics-use-against-gdpr>.
- [66] The French SA fines Clearview AI EUR 20 million. (2022). Retrieved from https://www.edpb.europa.eu/news/national-news/2022/french-sa-fines-clearview-ai-eur-20-million_en.

Андрій Олександрович Гачкевич

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
79005, вул. Князя Романа, 1/3, Львів, Україна
e-mail: andrii.o.hachkevych@lpnu.ua
ORCID 0000-0002-8494-1937

Andrii O. Hachkevych

Ph.D. in Law, Assistant Professor
Assistant Professor of the Department of International and Criminal Law Institute for Law
Psychology and Innovative Education
Lviv Polytechnic National University
79005, 1/3 Kniazia Romana Str., Lviv, Ukraine
e-mail: andrii.o.hachkevych@lpnu.ua
ORCID 0000-0002-8494-1937

Рекомендоване цитування: Гачкевич А. О. Біометричні системи і технології: поняття, види, функції та основи регулювання у праві ЄС. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 279–304. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.342740>.

Suggested Citation: Hachkevych, A.O. (2025). Biometric Systems and Technologies: Concepts, Types, Functions and Legal Fundamentals in EU Law. *Problems of Legality*, 171, 279-304. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.342740>.

Статтю подано / Submitted: 31.10.2025
Доопрацьовано / Revised: 01.12.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025

Ефективність моніторингу дотримання верховенства права Європейською Комісією

Андрій Олександрович Котенко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: a.o.kotenko@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність статті полягає в дослідженні проблематичних аспектів моніторингу верховенства права в Європейському Союзі шляхом аналізу та критики діяльності Європейської Комісії щодо моніторингу дотримання цієї цінності державами – членами ЄС. Метою статті є демонстрація специфіки нагляду за верховенством права у внутрішніх політиках ЄС та ознайомлення наукового співтовариства із проблемними аспектами практичної реалізації цінності верховенства права та потенційними шляхами їх вирішення. Для аналізу змісту звітних матеріалів Європейської Комісії та Ради ЄС, а також рішень Суду справедливості ЄС було використано формально-юридичний метод, за допомогою якого вдалося встановити результати моніторингу діяльності органів державної влади держав – членів ЄС інституціями ЄС. Методи структурного та логічного аналізу та синтезу було використано для відзначення суперечності між структурними елементами звітів інституцій ЄС та їх змістом із висновків щодо моніторингу стану верховенства права в деяких державах – членах ЄС. Порівняльно-правовий метод допоміг виявити непослідовність підходу Європейської Комісії до нагляду за імплементацією верховенства права в правових системах держав-членів прямим порівнянням положень звітів із питань верховенства права. На підставі дослідження зроблено висновок про некомпетентність та непослідовність Європейської Комісії в деяких ситуаціях, що стосуються нагляду за дотриманням верховенства права, запропоновано новий концептуальний підхід, що передбачає перегляд сучасних підходів до оцінювання дотримання державами – членами ЄС цієї цінності. Виокремлені проблемні аспекти та запропоновані підходи є основою для формування нового бачення ролі Європейської Комісії у процесі впровадження цінностей ЄС, що може стати предметом подальших досліджень.

Ключові слова: верховенство права; моніторинг; Європейська Комісія; цінності ЄС; європейська інтеграція.

Efficiency of the Rule of Law Compliance Monitoring by the European Commission

Andrii O. Kotenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.o.kotenko@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of this article lies in demonstration of the problematic aspects of the rule of law monitoring in the European Union by means of analysis and critics of the European Commission's activities concerning monitoring the adherence to the rule of law value by the member states of the EU. The goal of the article is the demonstration of the results of the research thesis concerning peculiarities of the rule of law value oversight within the internal politics of the EU and acquaintance of the scientific community with the problematic aspects of practical realization of the rule of law value and some possible ways of their resolution. During the research formal legal method has been used during the analysis of the content of the report materials provided by the European Commission and Council of the European Union, as well as Court of Justice of the European Union decisions, with the help of which the genuine results of the EU institutions' monitoring of the legal activities of the governing bodies of the member states of the EU have been established. Methods of structural and logical analysis and synthesis have been used to distinguish the contradiction between the structural elements of the EU institutions' reports and the conclusions, provided as a result of state of the rule of law monitoring in some of the EU member states. Legal comparative method has made it possible to reveal the inconsistency in the European Commission's approach towards the value of rule of law implementation oversight in EU member states' legal orders by means of direct comparison of the rule of law reports contents. As a result of the research, a conclusion about the incompetence and inconsistency of the European Commission in a row of situations concerning the oversight of the value of rule of law has been drawn, and a new conceptual approach, which implies the revision of the existing approaches towards member states values adherence evaluation has been suggested. The problematic aspects and suggested approaches, that have been distinguished, are at the basis of formation of the new vision of the European Commission's role in the EU values implementation, which can become a subject for future research.

Keywords: rule of law; monitoring; European Commission; EU values; European integration.

Вступ

Деградація верховенства права в деяких державах – членах Європейського Союзу (далі – держав – членів ЄС) стала серйозним викликом для правової парадигми цінностей, що утвердилася у правопорядку ЄС останніми десяти-

тиліттями. Для запобігання та усунення порушень цінності верховенства права Європейська Комісія, по суті, єдина інституція ЄС, що має достатньо широкий інструментарій для боротьби з правовим нігілізмом держав-порушниць, від 2020 р. практикує системний моніторинг стану верховенства права в державах – членах ЄС. Крім загального щорічного циклу моніторингу, в практиці Європейської Комісії наявний унікальний за своєю правовою природою Механізм Кооперації та Верифікації. Механізм був створений із метою здійснення комплексного моніторингу виконання Румунією та Болгарією зобов'язань із реформування судової системи, забезпечення ефективної боротьби з корупцією та організованою злочинністю та є єдиним у своєму роді перехідним моніторинговим механізмом, покликаним підтвердити євроінтеграційні прагнення держав-членів, які мали системні проблеми з верховенством права на момент вступу.

Маючи у своєму розпорядженні значні обсяги фактичних даних та широкі повноваження з оцінювання правопорядків держав-членів щодо відповідності цінності верховенства права, Європейська Комісія, втім, доволі часто здійснює відступи від власної практики, допускаючи певні послаблення стосовно держав-порушниць, пояснюючи це зробленими ними кроками до реформування дефектних сфер національного законодавства. Показовим є процес закриття Механізму Кооперації та Верифікації щодо Румунії та Болгарії. Як відображено у звітності Комісії, закриття моніторингу обґрунтовується «відданістю уряду реформам», тоді як результативність проведених реформ і досі є дискусійною, зважаючи на те, що моніторинг самої Комісії демонструє наявну загрозу не лише для суддівської незалежності, а й для Бюджету ЄС, захист якого є прерогативою Комісії відповідно до положень Регламенту 2020/2092 [1, с. 4; 2]. Водночас прийняття рішень про наявність чи відсутність прогресу держави-члена на шляху до відновлення верховенства права вимагає від Комісії зваженості та об'єктивності під час прийняття рішень, оскільки інституція, якій надається дискреція щодо ініціювання процедури накладення санкцій або судового розгляду, безумовно, повинна мати бездоганну репутацію, що свідчило б про її неупередженість.

Тенденції з деградації верховенства права в Польщі та Угорщині не є ізольованими прецедентами. Як свідчать останні звіти Європейської Комісії, після закриття Механізму Кооперації та Верифікації, частину реформ, визнану Комісією як прогрес на шляху до встановлення верховенства права, було згорнуто в Болгарії, тоді як правопорядок Румунії продовжує мати недоліки, виправлення яких проголошувалося умовою вступу цієї держави в ЄС [3, с. 4–7; 4, с. 3–19].

Стан верховенства права в деяких державах – членах ЄС привів до переосмислення цінності верховенства права як імперативної норми, виконання якої значною мірою залежить від ефективності нагляду за її впровадженням. Починаючи зі справ *Associazgo Sindical dos Junzes Portugueses* та *Republikka*, в яких Суд справедливості ЄС переосмислив верховенство права, надавши його у вигляді імперативного зобов'язання держав – членів ЄС, відступ від якого не є сумісним із статусом «держава – член ЄС», зрозумілим стало те, що відступ від верховенства права, хоч і вбачається недопустимим із формально-юридичного погляду, все ж не є гіпотетичним сценарієм, зважаючи на широко відомі процеси деградації судових систем у деяких країнах центральної та східної Європи, зокрема в Польщі та Угорщині [5; 6]. Зважаючи на це, дедалі частіше в науковій літературі лунають заклики до реформування інструментарію з протидії порушенню цінностей ЄС, зокрема, верховенства права. Одним із актуальних питань, що стосується ефективності сучасного інструментарію захисту верховенства права в ЄС, є питання взаємної довіри між правопорядками держав-членів, та доцільністю продовження застосування цієї концепції в ситуаціях, коли правопорядок держави-члена скомпрометовано посяганнями на незалежність суддівства.

Як зазначають Д. Коченов, П. Бард, Л. Пех та Я. Ваутерс, у сучасних реаліях більш доцільним є використання концепту «заслуженої довіри» (англ. *earned trust*) для суворішого контролю за захистом прав та свобод громадян ЄС під час взаємодії з правопорядками держав – членів ЄС, які були помічені за систематичними порушеннями цінностей ЄС. Водночас вчені слушно зазначають, що запровадження нового підходу до контролю за реалізацією цінностей ЄС «потребуватиме запровадження об'єктивного та безстороннього оцінювання імплементації політик Союзу в сфері простору свободи, безпеки та правосуддя на базі ст. 70 Договору про функціонування Європейського Союзу, щоб сприяти повноцінному застосуванню принципу взаємного визнання» [7, с. 9].

Зважаючи на зазначене, метою дослідження вбачається оцінка ефективності моніторингу Європейською Комісією дотримання цінності верховенства права та адекватності висновків про виконання поставлених цією інституцією цілей урядами держав – членів ЄС та аналіз зв'язку між наявними підходами до моніторингу стану верховенства права та триваючим процесом деградації верховенства права в ряді правопорядків держав – членів ЄС, а також синтез нових підходів до проведення моніторингових процесів, що здійснюються Європейською Комісією.

Матеріали та методи

У процесі написання статті використано формально-юридичний та порівняльно-правовий методи, завдяки чому було проведено порівняння положень звітних матеріалів Європейської Комісії, що стосуються визначеного кола держав – членів ЄС між собою з виявлення розбіжностей та встановлення характерних підходів до побудови аргументації Європейською Комісією. Методи структурного та логічного аналізу допомогли виявити характерні структурні елементи моніторингових документів Європейської Комісії та виявити невідповідність між їх змістом та висновками, що підсумовують роботу інституції.

Емпіричною базою дослідження є звіти Європейської Комісії з прогресу Болгарії та Румунії в рамках Механізму Кооперації та Верифікації за 2018–2022 рр., а також щорічні звіти Європейської Комісії про стан верховенства права в Польщі, Угорщині, Румунії та Болгарії за 2020–2025 рр. Для додаткової аргументації та більш повного аналізу предмета дослідження та синтезу нових підходів до моніторингу дотримання цінності верховенства права також використано рекомендаційні акти Ради ЄС та Європейської Комісії в рамках Європейського Семестру, а також рішення Суду справедливості Європейського Союзу.

Результати та обговорення

Ефективність роботи Комісії з усунення порушень цінності верховенства права в Польщі та Угорщині

Як вже було зазначено, це дослідження планується проводити в певних часових рамках, зважаючи на те, що розуміння ролі верховенства права в правопорядку ЄС значно еволюціонувало останнім десятиліттям. Починаючи з 2020 р. в асписі ЄС з підвищеною інтенсивністю виникають нові ініціативи та механізми, створені для контролю за правильним і повним застосуванням права ЄС у правопорядках держав – членів Союзу. Яскравим прикладом цьому слугує Установа Відновлення та Стійкості (англ. *Recovery and Resilience Facility*) (далі – УВС), у рамках якої відбувається виділення коштів на відновлення держав-членів після пандемії COVID-19 за умови виконання визначених Європейською Комісією бенчмарків, до яких включається і забезпечення захисту прав фізичних та юридичних осіб незалежним і безстороннім судом [8]. Із прийняттям Регламенту 2020/2092, яким передбачено обмеження фінансування держав – членів ЄС з бюджету ЄС у разі невідповідності їх правових систем стандартам верховенства права, ще більш актуальною стала проблема адекватності та об'єктивності оцінювання стану правових систем держав-членів Європейською Комісією [2].

Потрібно зазначити, що обрання Польщі та Угорщини для оцінки ефективності моніторингу Європейської Комісії обґрунтовується систематичністю порушень та їх тривалістю. Як Польща, так і Угорщина вже доволі тривалий час зазнають критики з боку інституцій ЄС, що стосується дефектного принципу організації національних судових систем. Крім того, результати роботи Комісії в цих двох державах-членах кардинально відрізняються одне від одного, як буде продемонстровано згодом. Якщо прогрес Польщі з реставрації верховенства права є помітним, ситуація в Угорщині залишається такою, що викликає значне занепокоєння. Примітним є те, що Польща, на відміну від Угорщини, домоглася розблокування фінансування в рамках УВС. Це викликає цікавість із погляду того, чи дійсно подібний прогрес є результатом коректного застосування Європейською Комісією наданих їй повноважень.

У 2023 р. Польща отримала позитивний висновок про надання першого траншу в рамках УВС після того, як її національний план реформ було схвалено Європейською Комісією, зокрема в частині забезпечення суддівської незалежності [9, с. 79–95]. У цьому контексті цікавим є співвідношення оцінки стану верховенства права в Польщі Комісією із її висновком про виконання цією державою-членом вимог для отримання фінансування. Важливим зауваженням є те, що контроль за виділенням коштів із бюджету ЄС не залежить від того, на який сектор вони спрямовуються. Вимоги щодо дотримання державою-членом цінності верховенства права застосовуються до будь-яких бюджетних операцій. Відповідно до п. 7 преамбули Регламенту 2020/2092:

«У будь-якому випадку імплементації державою-членом бюджету Союзу, включаючи ресурси, виділені через Механізм відновлення ЄС, створений відповідно до Регламенту Ради 2020/2094, та через позики та інші інструменти гарантовані бюджетом ЄС, незалежно від способу імплементації, повага до верховенства права є суттєвою передумовою дотримання принципів належного фінансового управління, передбачених ст. 317 Договору про функціонування Європейського Союзу» [2].

Слідуючи положенням Регламенту, логічним є припущення про те, що у разі схвалення виділення державі-члену коштів із бюджету, Європейська Комісія презюмує наявність поваги до верховенства права з боку правопорядку держави-члена. Втім це припущення не підтверджується подальшою звітністю самої Європейської Комісії. Так, у звіті про стан верховенства права у Польщі за 2023 р. зазначалося, що ситуація із Національною радою правосуддя, призначення членів якої є предметом контролю з боку законо-

давчої влади, залишалася невирішеною і створювала ризик для незалежності суддівства Польщі [10, с. 3–8]. Окремо Європейська Комісія звернула увагу на порушення принципу поділу влади фактом суміщення посад Генерального прокурора та Міністра юстиції, що ставило під загрозу незалежність прокуратури від впливу органів виконавчої влади. Крім того, предметом занепокоєння Єврокомісії виступив механізм прийняття законодавства, який часто спирався на екстрені повноваження уряду держави-члена та ігнорував необхідність проведення публічних консультацій [10, с. 10–28]. Рада ЄС, оцінюючи програму реформ, надану Польщею, зазначала про те, що побоювання щодо незалежності суддівства створює негативний контекст й для інвестиційної діяльності [11, с. 9]. Тож, з погляду інституцій ЄС, стан верховенства права в Польщі, на момент виділення їй перших коштів у рамках УВС, був далеким від повного дотримання стандартів ЄС, зокрема щодо принципу належного фінансового управління, який згадується у ст. 4 Регламенту 2020/2092, оскільки відсутність впевненості в незалежності та неупередженості суддів цілком закономірно породжує сумніви в ефективності захисту бюджетних коштів ЄС у судовому порядку у разі їх нецільового використання. Утім подібні побоювання не завадили Європейській Комісії схвалити виділення фінансового траншу в розмірі 5 млрд євро за УВС [12].

Попри те, що в 2024 р. урядом Польщі було досягнуто значного прогресу в усуненні проблемних аспектів регулювання роботи судової системи, зокрема, було ліквідовано підпорядкування Національної Ради Правосуддя Президенту та Сейму, а також ліквідовано Дисциплінарну палату Верховного Суду Польщі з передачею справ щодо порушень, здійснених судьями, до новопризначених дисциплінарних офіцерів, суміщення посад Генерального Прокурора та Міністра юстиції ліквідовано не було. Важливим зауваженням є те, що ці аспекти були відображені Європейською Комісією як прогрес у питанні верховенства права з огляду на прийняття відповідних законодавчих актів, які на момент публікації звіту ще не набрали чинності. Це стосується, зокрема, законодавства щодо відновлення незалежності Національної ради Суддів, а також проєктів законів про Конституційний Суд, які мали усунути проблему незаконності призначення частини його членів. Вже згаданий поділ Генерального Прокурора та Міністра Юстиції не відбувся, оскільки процедура їх розділення не була завершена повною мірою [13, с. 3–12]. Зважаючи на наявний прогрес та заявлені реформи, Європейська Комісія схвалила виділення коштів для Польщі у 2024 р., зокрема, позитивно оцінюючи результати реформ законодавчої гілки влади [14, с. 105–108].

З огляду на такий підхід в оцінці прогресу з відновлення верховенства права виникає питання: чи доцільно констатувати прогрес держави-члена з певного

питання, якщо реформи ще не набули чинності та не дали реального практичного результату? Відповідь на це запитання надала сама Європейська Комісія у Звіті про стан верховенства права в Польщі за 2025 р., в якому зазначила, що законодавство про відновлення незалежності Національної Ради Суддів та Конституційного Суду Польщі не було прийнято, внаслідок чого органи старої формації продовжили свою роботу. Уряд Польщі більше не публікує рішення Конституційного Суду старої формації, вважаючи їх такими, що прийняті неконституційним органом. Проблему, на яку Комісія тривалий час звертала увагу, а саме: наявність імунітетів від кримінального переслідування у державних службовців, також вирішено не було [15, с. 5–13]. Тож, попри схвальний тон Комісії в її попередніх звітах, реального прогресу із зазначених питань не відбулося. Європейська Комісія, таким чином, схвалила фінансування держави-члена з огляду на реформи, які не лише не дали реальних результатів, а й взагалі не були прийняті. Спостерігаючи за подібним розвитком подій, тривожною є не лише тенденція імітації активної реформаторської діяльності з боку уряду Польщі, а й те, що Європейська Комісія вважає прийнятним надавати схвальні висновки на основі потенційних, а не реальних успіхів у відновленні верховенства права.

На відміну від Польщі, Угорщина не отримала настільки масштабного фінансування, оскільки Європейська Комісія все ще не прийняла рішення щодо розблокування платежів для цієї держави-члена в рамках УВС. Водночас відсутність повноцінного фінансування не применшує загроз недотримання державою-членом рекомендацій інституцій ЄС. Одним із найбільш суттєвих недоліків правової системи Угорщини, відзначеним Комісією в її звітах про стан верховенства права за 2020 та 2021 рр., була відсутність правосуб'єктності у Національній Суддівській Раді, оскільки Голова Верховного Суду Угорщини міг призначати суддів, ігноруючи висновки зазначеного органу. Значне занепокоєння викликало законодавство про діяльність компаній, що отримують фінансування з-за кордону, в контексті обмеження урядом Угорщини свободи руху капіталу внаслідок прийняття такого законодавства. Загрозою для верховенства права також визнавалася практика оскарження рішень угорських судів органами державної влади в Конституційному Суді Угорщини, що фактично представляло цей орган як «суд 4 інстанції». Проблемною була і організація діяльності прокуратури, що описувалася Європейською Комісією як суто ієрархічна [16, с. 2–8, 17–19; 17, с. 2–9, 21–27].

У 2022 р. уряд Угорщини провів реформу прокуратури, змінивши механізм звільнення з посади Генерального Прокурора, однак проблема ієрархічності, що проявлялася у наданні прокурорами вищих рангів прямих указівок щодо ведення розслідування, залишилася невирішеною. Те саме стосувалося

і проблеми незалежності Національної Суддівської Ради, рішення якої так само ігнорувалися через дискрецію Голови Національного Бюро Суддівства. Невтішними були і висновки, що стосувалися забезпечення цільового використання коштів із бюджету ЄС. Європейською Комісією наголошувалося на ускладненні органами державної влади Угорщини процедури витребування коштів, використаних нецільовим шляхом, у зв'язку з чим Європейською Комісією було ініційовано розслідування щодо порушення Угорщиною положень Регламенту 2020/2092 [18, с. 3–9].

У 2023 р. Угорщиною було проведено низку реформ, покликаних усунути згадані вище недоліки. Національна Суддівська Рада отримала розширені повноваження з надання обов'язкових консультацій, що надало більшої значущості участі цього органу в процедурі призначення суддів. Було представлено законопроект, який усував можливість призначення колишніх суддів Конституційного Суду судьями Верховного Суду. Втім проблему можливості перегляду рішень судів Конституційним Судом вирішено не було. У тексті звіту Європейською Комісією зазначається, що «у своєму Плані Відновлення та Стійкості, Угорщина зобов'язалася усунути цю можливість, впроваджену в 2019 р.». Однак далі йде зауваження: «Конституційний Суд, що складається із членів, обраних Парламентом без залучення суддівства, усе ще може переглядати фінальні рішення в інших категоріях справ» [19, с. 34]. Тобто, незважаючи на запевнення уряду Угорщини, практика використання Конституційного Суду як органу 4 інстанції продовжилася.

Цікавим є спостереження щодо співвідношення виконання Угорщиною цілей для розблокування фінансування та звітів Європейської Комісії про стан верховенства права. У звіті про стан верховенства права в Угорщині за 2023 р. Комісія зазначала таке:

«Щоб виправити порушення в сфері боротьби з корупцією, Угорщина завершує роботу над проектом Антикорупційної Стратегії... Вона також прийняла законодавчі реформи щодо майнових декларацій та запровадила судовий перегляд прокурорських рішень. Для того, щоб вирішити інші проблеми, визначені в цій сфері, Угорщина може в будь-який час повідомляти про заходи з усунення, які були нею вжиті протягом процедури захисту бюджету для демонстрації того, що відповідні порушення принципів верховенства права та/або їхній вплив чи ризики для бюджету Союзу та фінансових інтересів Союзу були усунені відповідно до процедури, визначеної Регламентом про захист Бюджету ЄС. Крім того, жодне виділення коштів у рамках Установи відновлення та стійкості не може бути вчинене до моменту проведення аудиту та контролю виконання, повної і коректної імплементації

цілей, що є ключовими для імплементації процедури захисту бюджету ЄС» [19, с. 11–12].

Звідси випливає те, що жодне виділення коштів за будь-якою з частин УВС не вбачається можливим без повного виконання цілей та рекомендацій, установлених Європейською Комісією для держави-члена. На додачу до проблем, перелічених вище, в 2023 р. Європейська Комісія в рамках Європейського Семестру зазначала, що принципи правової визначеності та рівності перед законом перебувають під загрозою в Угорщині через практику оголошення окремих операцій щодо злиття чи поглинання «стратегічно важливими», що виключає їх з-під нагляду антимонопольних органів [20, с. 11–12]. Проте, у грудні 2023 р. Угорщина отримала 779 млн євро в рамках програми фінансування забезпечення енергетичної незалежності держав – членів ЄС від РФ [12]. У зв'язку з тим, що, як вже було зазначено, Регламент 2020/2092 передбачає повне виконання цілей для виділення будь-якого фінансування УВС, непослідовною вбачається практика Європейської Комісії із часткового виділення коштів державі-члену, яка не виконала жодної цілі власного Плану Відновлення та Стійкості. Зазначаючи про ризики нецільового використання Коштів в одних документах, Європейська Комісія приймає рішення про виділення, хоч і не настільки значних, як основні програми фінансування, але бюджетних коштів ЄС для держави-члена, правова система якої не здатна гарантувати їх належний захист. У цьому, на наш погляд, виявляється суперечливість між висновками Комісії в моніторингових звітах та її подальшими діями.

Побоювання щодо адекватності сприйняття Європейською Комісією результатів її власних спостережень підтвердилися у 2024 та 2025 рр. Від 2024 р. в Угорщині діє Бюро Захисту Суверенітету, адміністративний орган, уповноважений ухвалювати рішення щодо загрози діяльності організацій, що отримують іноземне фінансування, за результатами власного розслідування. Суд Справедливості, тим часом, розглядає справу С-829/24, в якій Європейська Комісія оскаржує угорський закон «Про захист національного суверенітету», в рамках якого і діє згаданий несудовий орган [21]. Зважаючи на несудову природу органу, що виносить рішення про порушення організаціями закону, йдеться про грубе порушення верховенства права, а саме: позбавлення визначеного кола суб'єктів права на захист власних прав та свобод перед незалежним і неупередженим судом. У звіті про стан верховенства права в Угорщині за 2025 р. Європейська Комісія звертає увагу на прийняття нового закону «Про прозорість публічного життя в Угорщині», згідно з яким іноземне фінансування внесених у державний реєстр організацій не дозволяється без попереднього дозволу податкової адміністрації Угорщини [22, с. 27–29].

Таким чином, незважаючи на частковий прогрес у відновленні верховенства права, негативні чинники в цілому продовжують свій вплив на правову систему Угорщини попри видимість діалогу між Європейською Комісією та урядом цієї держави-члена. Загалом, розглядаючи приклади Польщі та Угорщини, створюється невтішна картина відповідності висновків Комісії та фактичних результатів її роботи. Як вже неодноразово зазначалося в ході дослідження, Регламент 2020/2092 чітко передбачає повне та беззастережне виконання цілей, необхідних для відновлення верховенства права та розблокування фінансування. Беручи цю тезу за основу, закономірним є висновок про те, що кількість дефектних сегментів законодавства не має значення, оскільки для відновлення фінансування мають бути усунені всі без винятку недоліки. Втім на практиці спостерігається розблокування фінансування для Польщі та продовження утримання коштів УВС для Угорщини, хоча системні порушення не були повною мірою ліквідовані у жодній із перелічених держав – членів Союзу.

На основі перелічених фактів та аргументів можна зробити висновок про непослідовність Комісії в оцінці прогресу Польщі та Угорщини у відновленні верховенства права в межах їх правопорядків. Висновки Європейської Комісії нерідко засновуються не на реальних результатах роботи уряду, а на оцінці законопроектів, які на момент надання оцінки не мають нічого спільного з реальним станом правової системи держави-члена. Послаблення обмежень, які накладалися згідно із Регламентом 2020/2092, не верифікуються належним чином, фактично засновуючись на припущенні того, що уряд держави-члена завершить анонсовані реформи.

Такою, що насторожує, є тенденція, яка простежується при порівнянні звітів Комісії щодо Угорщини та Польщі. Більш схвальне ставлення Європейської Комісії до зусиль польського уряду, на перший погляд, видається цілком закономірним з огляду на значний прогрес у відновленні верховенства права саме в цій державі-члені. Втім, як вже було зазначено, з формально-юридичного погляду ступінь прогресу не має значення допоки не буде забезпечено повне усунення недоліків правової системи. Отже, якщо розрізнення за суто юридичним критерієм розрізнення і може проводитися, то не має втілюватися в розблокуванні фінансування для одного суб'єкта та продовженні утримання коштів для іншого. Вбачається, що, окрім суто юридичних критеріїв, Європейською Комісією використовується й неюридичні. Так, у звіті щодо стану верховенства права у Польщі за 2024 р. Європейська Комісія звернула особливу увагу на те, що уряд Польщі визнав порушення ним цінностей ЄС в окремій резолюції та висловив готовність співпрацювати із Комісією над усуненням недоліків правової системи [13, с. 3–4]. Водночас

в Угорщині спостерігається тенденція продовження нігілістичних наративів, замаскованих в тілі «захисту суверенітету» з боку угорського уряду, які втілюються в продовженні деструктивних законодавчих ініціатив. Ця обставина, на наше переконання, розкриває проблему політизації діалогу щодо верховенства права в ЄС.

Результати роботи Європейської Комісії в рамках Механізму Кооперації та Верифікації

У 2019 та 2022 рр. завершився моніторинг Комісії в рамках Механізму Кооперації та Верифікації (далі – МКВ) щодо Болгарії та Румунії, відповідно. У цьому контексті вдалим видається дослідження не лише підходів Європейської Комісії при щорічному моніторингу верховенства права, а й порівняння результатів МКВ та їх підтвердження або спростування в подальших звітах самої Комісії. Цікавість дослідження прогресу саме цих двох держав-членів у сфері верховенства права обґрунтована їх участю в унікальному за своєю суттю механізмі, що передбачав комплексний моніторинг правопорядків держав-членів починаючи з 2007 р., відповідно до Рішень Комісії від 13 грудня 2006 р., яким встановлюються бенчмарки, виконання яких стало зобов'язанням цих держав при вступі в ЄС [23; 24]. Починаючи з 2017 р. Комісія вела активну діяльність з оцінки прогресу Болгарії та Румунії у виконанні бенчмарків, серед яких передбачався й показник незалежності судової системи. До закриття МКВ звіти з прогресу за цим механізмом існували паралельно із звітами в рамках щорічного циклу моніторингу верховенства права, що дає можливість провести порівняння висновків Комісії за звітами в аналогічний період часу, а також простежити прогрес Болгарії та Румунії після закриття МКВ, спираючись на звіти, надані Європейською Комісією.

У 2019 р. Європейська Комісія надала останній звіт з МКВ щодо Болгарії перед закриттям механізму, зазначивши про те, що прогрес Болгарії задовольнив вимоги, що висувалися до неї. Європейська Комісія резюмувала:

«Комісія вітає відданість болгарської влади збереженню темпу реформ, повністю прозорих і таких, що включають представників громадянського суспільства, як тільки МКВ завершить свою роботу» [25, с. 4]. Переходячи безпосередньо до бенчмарків, вже згадана судовська незалежність була предметом схвального висновку Європейської Комісії щодо прогресу Болгарії за МКВ у 2018 р. Від Болгарії вимагалось зокрема:

«забезпечити прозорі вибори до майбутньої Верховної Ради Суддівства з публічними слуханнями в Національній Асамблеї перед виборами членів за парламентською квотою, даючи громадянському суспільству можливість робити застереження щодо кандидатів» [26, с. 2].

Згідно зі звітом Європейської Комісії, реформа Верховної Ради Суддівства призвела до створення прозорої процедури призначення суддів, хоча інституцією й відмічалася необхідність подальшого моніторингу цього аспекту вже в рамках щорічного циклу з верховенства права [25, с. 5].

Суперечності звітів Комісії за МКВ та звітів про стан верховенства права в Болгарії розпочинаються вже у 2020 р., коли Комісією відзначалося, що попри проведені реформи більшість членів Верховної Ради Суддівства не обиралися самим суддівством, тоді як Генеральний Прокурор має потенційний вплив на суддівство, оскільки болгарським законодавством на той час усе ще допускалося призначення колишніх прокурорів на суддівські посади. Коментуючи цей аспект, Європейська Комісія зазначає:

«Загалом структура Верховної Ради Суддівства може обмежити її здатність до захисту суддівської незалежності від тиску з боку органів законодавчої, виконавчої та судової влади, включаючи Генерального Прокурора та саму Раду. Небезпека для суддівської незалежності підтверджується деякими суддями, що зазнають нападків та цілеспрямованої критики за зміст їхніх рішень та сучасною риторикою, що використовується публічними особами» [27, с. 5–6].

В останньому звіті про прогрес Болгарії за МКВ Європейська Комісія стверджувала, що болгарський уряд досяг значного прогресу в забезпеченні належної роботи Суддівської інспекції. Однак рік потому, в звіті щодо стану верховенства права в Болгарії за 2020 р., Європейська Комісія відзначала збереження ризику політичного впливу на Суддівську інспекцію через призначення її членів болгарським парламентом, що, у свою чергу, створювало ризик тиску на суддів, зважаючи на те, що саме цей орган мав широкі повноваження в проведенні дисциплінарних розслідувань [27, с. 7–8].

Особлива увага в МКВ приділялася антикорупційній складовій. В останньому звіті за МКВ Комісія відзначила прогрес Болгарії у створенні антикорупційних структур та продуктивну співпрацю з Групою держав проти корупції під час створення національної антикорупційної стратегії. Невирішеними залишалися питання щодо створення детальної статистики з антикорупційних розслідувань, які відображали б реальні результати боротьби з корупційними впливами, а також відсутність переконливої статистики щодо вироків у антикорупційних справах. Попри зазначені недоліки, бенчмарк боротьби з корупцією був закритий Комісією із приміткою про те, що подальший моніторинг цієї складової буде здійснюватися в рамках щорічного циклу верховенства права [25, с. 9–12]. Результати роботи болгарського уряду були оцінені Комісією у звіті з верховенства права за 2020 р., в якому

зазначалося, що систематизований перелік розслідувань щодо корупційних правопорушень так і не створено, тоді як із 28 справ, переданих на розгляд Верховному Суду Болгарії, вирок було винесено лише щодо 10 [27, с. 12–13].

Проблема боротьби з корупцією, точніше відсутності її переконливих результатів, залишається для Болгарії актуальною. Боротьба з корупцією є однією з ключових умов отримання цією державою фінансування з бюджету ЄС на відновлення економіки після пандемії. Водночас результати антикорупційної діяльності в Болгарії важко оцінювати адекватно, зважаючи на те, що уряд Болгарії не виконує власну стратегію боротьби з корупцією 2021–2027, оскільки не надає звіти за 2023 та 2024 рр., про що відзначається у звіті Європейської Комісії про стан верховенства права в Болгарії за 2025 р. [3, с. 11].

Однією з обіцянок болгарського уряду було створення постмоніторингового органу після закриття моніторингу Європейської Комісії за МКВ. У проміжок між 2019–2023 р. жодного моніторингу дотримання бенчмарків після закриття МКВ не проводилося, оскільки національний механізм було створено у 2023 р. [28, с. 28–29]. Незважаючи на те, що щорічні звіти Комісії з верховенства права публікувалися на регулярній основі, зобов'язання, яке взяв на себе уряд Болгарії, не було виконано вчасно, що призвело до того, що детальне оцінювання дотримання Болгарією бенчмарків МКВ тривалий час не проводилося. Попри зазначені проблеми, Європейська Комісія схвалила виділення Болгарії 1,37 млрд євро фінансування в грудні 2022 р., зазначаючи, що розділ «доступне, ефективне та передбачуване правосуддя» було виконано на задовільному рівні, оскільки уряд Болгарії надав Європейській Комісії дорожні карти з реформування судової системи [29, с. 39–42].

Квінтесенцією зусиль Європейської Комісії з реформування правової системи Болгарії став звіт про стан верховенства права за 2025 р., в якому Європейська Комісія констатувала, що реформи, які було проведено в попередні роки, було зупинено рішенням Конституційного суду Болгарії від 26 липня 2024 р., оскільки відповідно до нього неконституційними визнавалися інституційні реформи Верховної Ради Суддівства та прокуратури [3, с. 4–7]. Таким чином, усі зміни, у тому числі звуження компетенцій Генерального Прокурора, усунення його впливу на призначення суддів з-поміж колишніх прокурорів, а також розділення Верховної Ради Суддівства на суддівську та прокурорську палати, було нівельовано, а реформи, прийняття яких стало підставою для закриття бенчмарків за МКВ для Болгарії, відкотилися на вихідні позиції.

Приблизно схожі результати моніторингу верховенства права спостерігаються і в Румунії. Однією з ключових претензій відповідно до моніторингу

МКВ було зловживання румунськими органами владою надзвичайними повноваженнями, зокрема видання надзвичайних декретів. У рішенні з приводу організації судової системи Румунії Суд справедливості зазначив, що створення органів з контролю за діяльністю суддів та призначення їх членів мають відбуватися за умови забезпечення їх функціонування відповідними гарантіями їх незалежності на невтручання в їх роботу [30].

У 2022 р. був виданий фінальний звіт з прогресу Румунії в МКВ. У ньому, зокрема, йшлося про те, що спеціальна секція прокуратури щодо розслідування правопорушень, вчинених суддями, має бути розформована, оскільки її існування створює тиск на суддівство та є потенційною загрозою для його незалежності й неупередженості. Як відображається у звіті, співпраця уряду Румунії із Європейською Комісією, на перший погляд, дала позитивний результат, оскільки спеціальну секцію прокуратури дійсно було ліквідовано. Однак на зміну спеціальній секції прокуратури було введено процедуру передання справ щодо суддів «спеціально призначеним прокурорам». Як зазначає Комісія, процедура призначення цих прокурорів не була прозорою і не передбачала конкурсного відбору [31, с. 6–7]. Таким чином, показова готовність до діалогу стала результатом створення нового дефектного механізму. Попри зазначені проблеми, Європейська Комісія прийняла рішення про закриття МКВ щодо Румунії на основі цього звіту та запевнень уряду Румунії у відданості подальшим реформам [32].

Після завершення моніторингу за МКВ та його формального закриття Румунії вдалося провести більшість реформ, що передбачалися рекомендаціями Європейської Комісії. Однак проблема зловживання екстремним законодавством, що становить загрозу принципу правової визначеності, так і не була вирішена. Змістовні результати боротьби з корупцією так і не було надано Комісії, попри те, що Румунія вже отримує фінансування в межах УВС [4, с. 6–19]. Таким чином, 2 роки потому після завершення МКВ, Румунія й досі не виконала його змістовну частину, незважаючи на запевнення Європейської Комісії у зворотному, оскільки обіцяні зміни відбулися не в повному обсязі, а результати реформ залишаються неоднозначними.

За результатами аналізу моніторингу стану верховенства права в зазначених чотирьох державах – членах ЄС можна зробити висновок про те, що вплив, власне, Європейської Комісії на результативність політик держав – членів Союзу у сфері верховенства права є неоднозначним. З одного боку, у тих чи інших аспектах прогрес відбувся в усіх чотирьох державах. З іншого боку, в деяких сферах прогресу не відбулося зовсім. Більше того, в Угорщині та Болгарії продовжуються регресивні процеси, які виражаються у скасуванні

законодавства, яке приводить національний правопорядок у відповідність із законодавством ЄС.

На нашу думку, джерелом сумнівної ефективності діалогу Комісії із зазначеними державами-членам є відсутність належної верифікації проведених реформ із боку Європейської Комісії. Наведені вище факти свідчать про те, що Європейська Комісія неодноразово звітувала про виконання її вказівок та рекомендацій і стверджувала про виправлення проблемних аспектів правопорядку держави-члена передчасно, не отримавши реальних практичних результатів дії нового законодавства. Показовим є приклад МКВ, закриття якого супроводжувалося запевненнями з боку урядів Румунії та Болгарії та наданням ними програмних документів. Європейська Комісія прийняла рішення перенести невирішені проблеми та фактично невиконані бенчмарки на новостворений щорічний цикл моніторингу верховенства права. Поступки Європейської Комісії не вбачаються виправданими з огляду на те, що подальший хід реформ свідчить про стагнацію або навіть деградацію деяких сегментів правопорядків досліджених держав-членів. Верифікація проведених реформ є безпосереднім обов'язком Європейської Комісії, який не виконується належним чином, що ставить під загрозу не лише верховенство права в окремо взятих державах-членах, а й цілісність правопорядку ЄС у принципі.

При цьому помилковим було б стверджувати про те, що Європейська Комісія не є поінформованою про дефекти національних правопорядків. В ході цього дослідження більшість використаних матеріалів належить саме Європейській Комісії. Проблематичність моніторингу стану верховенства права у зазначених державах-членах вбачається нами у тому, що надана у звітах Комісії інформація суперечить висновкам, які Європейська Комісія робить унаслідок їх узагальнення. Перелічені проблемні аспекти, які загрожують реалізації верховенства права в правопорядках Польщі, Румунії, Болгарії та Угорщини, фактично ігноруються Комісією на користь часткового прогресу та позитивних передумов, які не мають практичної реалізації. Приклади Угорщини та Румунії особливо яскраво відображають проблему імітації діяльності урядом держави-члена, яка розцінюється Комісією як реальні кроки на шляху до утвердження цінності верховенства права. Зазначені обставини свідчать про неадекватність оцінки Комісією прогресу держав-членів у реалізації цінності верховенства права, оскільки підходи, які ця інституція використовує в роботі, не відповідають викликам, які виникли у зв'язку з деградацією верховенства права в ряді держав-членів Союзу, і потребують переосмислення. Зазначимо, що проблема імітації діалогу та згоди з рекомендаціями інституцій ЄС вже не вперше описується в науковій літературі. Зокрема А. Баторі згадує концепцію «уда-

ваного виконання» (англ. *creative compliance*), яка виражається в лояльній позиції уряду держави-члена та видимості готовності до діалогу і реформ з відновлення верховенства права, яка згодом трансформується в нові законодавчі та інституційні реформи, покликані повернути деструктивні й розкритиковані положення законодавства в юридичний обіг під новою назвою або замаскувати їх, створивши новий інституційний механізм, який сутнісно повторює мету та принципи діяльності попереднього [33, с. 689]. К. Клоса та Г. Ернандес наводять приклад Угорщини, яка свідомо мобілізує законодавчі зусилля та проводить інформаційні кампанії, спрямовані на виправдовування порушення законодавства ЄС власними національними прерогативами [34, с. 970–973].

Переосмислення засад роботи Європейської Комісії, по-перше, має включати в себе відхід від передчасної констатації прогресу держави-члена в реформах, які не були доведені до свого логічного завершення. Сучасні реалії демонструють низьку продуктивність підходу, який передбачає довіру до держави-члена та завершення нею обіцяних реформ. Вбачається, що більш продуктивним підходом з боку Комісії є слідування принципу «рекомендація – результат», оскільки він усуває простір для поступок та компромісів, які, у свою чергу, створюють підґрунтя для політичних маніпуляцій із боку держав – членів ЄС.

По-друге, Європейська Комісія має концентруватися на повному та всеосяжному моніторингу, не допускаючи винятків та авансових кроків у питаннях, що стосуються реалізації цінності верховенства права. Досвід держав, наведених у цьому дослідженні, свідчить про те, що авансові кроки з боку Європейської Комісії слугують не стимулом для реформ, швидше, залишають питання реалізації цінностей ЄС на розсуд уряду держави-члена, що, у свою чергу, створює ризик подальшої деградації верховенства права.

Висновки

Сучасні підходи, які використовуються Європейською Комісією під час моніторингу стану верховенства права в державах – членах ЄС, не відповідають викликам сучасності. Звітність Комісії, хоч і надає детальний та інформативний огляд ситуації у правопорядку держави – члена ЄС, суперечить висновкам самої Комісії про наявність чи відсутність достатнього прогресу держави-члена у відновленні верховенства права, оскільки ігнорує суттєві недоліки правових систем держав-членів, які є реальною загрозою для верховенства права як цінності ЄС.

Фундаментальною проблемою моніторингу верховенства права Європейською Комісією є передчасна констатація прогресу, яка призводить до

неадекватного сприйняття інституцією реального стану верховенства права в державі – члені ЄС і в деяких випадках призвела до деградації верховенства права внаслідок скасування реформ, оцінювання потенційних результатів яких сприймалися Комісією як задовільний прогрес. Крім того, проблематичним вбачається нехтування положеннями вторинного права ЄС, зокрема Регламенту 2020/2092, який, з одного боку, тлумачиться самою ж Комісією як такий, виконання положень якого мають бути повними й безумовними. З іншого боку, необхідність повного відновлення верховенства права як фундаментальної для будь-якого правопорядку цінності нівелюється поступками Європейської Комісії, яка неодноразово допускала розблокування фінансування держав-членів із бюджету ЄС та стверджувала про виконання зобов'язань із боку держав-членів, тоді як реформи, надані Європейській Комісії, були на етапі прийняття й не відображали реальні результати роботи уряду держав-членів. Подібний підхід робить Європейську Комісію вразливою до маніпуляцій із боку держав-членів, що виражаються в імітації активної реформаторської діяльності, з подекуди замаскованим впровадженням нових деструктивних законодавчих ініціатив.

Для вирішення наведених у дослідженні проблем вбачається за доцільне змінити підхід до оцінювання стану верховенства права в правопорядках держав – членів ЄС, а саме: відмовитися від передчасної констатації виконання рекомендацій інституцій ЄС. Натомість пропонується акцентувати увагу на результативність тих чи інших реформ, тобто змістити увагу на реальний стан правової системи. Для недопущення маніпулятивних впливів та політизації діалогу щодо верховенства права пропонується посилити контроль за реформами у сфері верховенства права, допускаючи послаблення обмежувальних заходів лише у разі повного та беззастережного виконання усіх заходів, визначених як такі, що становлять загрозу для верховенства права в державі – члені ЄС.

References

- [1] Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Progress in Bulgaria under the Cooperation and Verification Mechanism. (2019). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52019DC0498>.
- [2] Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the European Parliament and of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/reg/2020/2092/2020-12-22>.
- [3] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the Rule of Law Situation in Bulgaria. (2025). Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/bf8ab464-f2c9-4ddc-a3bd-cda819467b8b_en?filename=6_1_63937_coun_chap_bulgaria_en.pdf.
- [4] European Commission. (2025). Rule of Law Report: Country chapter on the rule of law situation in Romania (Commission Staff Working Document, SWD(2025) 923

- final). Brussels: European Commission. Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/fcab6924-01cf-4514-9f68-3989759718e9_en?filename=2025%20Rule%20of%20Law%20Report%20-%20Country%20Chapter%20Romania.pdf.
- [5] Judgment of 20 April 2021, Republikka, C-896/19, EU:C:2021:311, para 63. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=ecli:ECLI:3AEU:3AC:3A2021:3A311>.
- [6] Judgment of 27 February 2018, Associaçro Sindical dos Juhzes Portugueses, C-64/16, EU:C:2018:117, paras. 32-33. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62016CJ0064>.
- [7] Bárd, P, Kochenov, D.V., Pech, L., & Wouters, J. (2024). Treaty changes for the better protection of EU values in the Member States. *Eur Law J.*, 30(4), 499-514. doi:10.1111/eulj.12534. <https://doi.org/10.1111/eulj.12534>.
- [8] Regulation (EU) 2021/241 of the European Parliament and of the Council of 12 February 2021 establishing the Recovery and Resilience Facility. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/reg/2021/241/2024-03-01>.
- [9] Positive preliminary assessment of the satisfactory fulfilment of milestones and targets related to the first payment request submitted by Poland on 15 December 2023, transmitted to the Economic and Financial Committee by the European Commission. (February 29, 2024). Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/52bd45c7-da37-4ba0-b623-95da8cdad7f9_en.
- [10] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Poland. (2023). Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/b576c76e-0755-4690-9266-7895c4294433_en?filename=48_1_52627_coun_chap_poland_en.pdf.
- [11] Council Recommendation on the 2023 National Reform Programme of Poland and delivering a Council opinion on the 2023 Convergence Programme of Poland. (May 24, 2023). Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/2756cb1d-670c-4917-8030-57dc72e83751_en?filename=COM_2023_621_1_EN.pdf.
- [12] Commission disburses REPowerEU pre-financing payments to Hungary, Lithuania and Poland under the Recovery and Resilience Facility. (January 4, 2024). Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/mex_24_21.
- [13] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Poland. (2024) Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/9c081f05-688d-4960-b3bc-ea4fc3b2bafb_en?filename=48_1_58078_coun_chap_poland_en.pdf.
- [14] Positive preliminary assessment of the satisfactory fulfilment of milestones and targets related to the second payment request submitted by Poland on 13 September 2024, transmitted to the Economic and Financial Committee by the European Commission. (November 12, 2024). Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/d0a595f0-4006-42aa-b934-3dd1ef1bc6ad_en?filename=C_2024_7976_1_EN_annexe_acte_autonome_nlw_part1_v1.pdf.
- [15] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Poland. (2025) Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/bac7fb6c-b5f2-4593-b62a-b9a4b87269e4_en?filename=2025%20Rule%20of%20Law%20Report%20-%20Country%20Chapter%20Poland.pdf.

- [16] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Hungary. (2020). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020SC0316>.
- [17] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the Rule of Law Situation in Hungary. (2021) Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021SC0714>.
- [18] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Hungary. (2022). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022SC0517>.
- [19] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Hungary. (2023). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52023SC0817>.
- [20] Council Recommendation on the 2023 National Reform Programme of Hungary and delivering a Council opinion on the 2023 Convergence Programme of Hungary. (July 14, 2023). Retrieved from [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32023H0901\(17\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32023H0901(17)).
- [21] Case C-829/24: Action brought on 4 December 2024 – European Commission v Hungary. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/C/2025/124/oj>.
- [22] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Hungary. (2025). Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/524bd8d4-33ba-4802-891f-d8959831ed5a_en?filename=2025%20Rule%20of%20Law%20Report%20-%20Country%20Chapter%20Hungary.pdf.
- [23] Commission Decision of 13 December 2006 establishing a mechanism for cooperation and verification of progress in Romania to address specific benchmarks in the areas of judicial reform and the fight against corruption. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/dec/2006/928/oj>.
- [24] Commission Decision of 13 December 2006 establishing a mechanism for cooperation and verification of progress in Bulgaria to address specific benchmarks in the areas of judicial reform and the fight against corruption and organised crime. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/dec/2006/929/oj>
- [25] Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Progress in Bulgaria Under the Cooperation and Verification Mechanism. (2019). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52019DC0498>.
- [26] Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Progress in Bulgaria under the Cooperation and Verification Mechanism. (2018). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52018DC0850>.
- [27] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in Bulgaria. (2020). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020SC0301>.
- [28] Commission Staff Working Document. Rule of Law Report Country Chapter on the rule of law situation in Bulgaria. (2023). Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/fd6bb85d-4aaa-4c79-88a2-8709edfb2002_en?filename=10_1_58051_coun_chap_bulgaria_en.pdf.
- [29] Positive Preliminary Assessment of the Satisfactory Fulfilment of Milestones and Targets Related to the First Payment Request Submitted by Bulgaria on 31 August

- 2022, Transmitted to the Economic and Financial Committee by the European Commission. (November 7, 2022). Retrieved from https://commission.europa.eu/system/files/2022-12/c_2022_8054_1_annexe_en_0.pdf.
- [30] Judgment of 18 May 2021, Asociația ‘forumul Judecătorilor Din România’ and Others, in Joined Cases C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-294/19, C-355/19 and C-379/19, EU:C:2023:628, paras. 63-67, 71. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62021CJ0216>.
- [31] Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Progress in Romania under the Cooperation and Verification Mechanism. (2022). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022DC0664>.
- [32] Rule of Law: Commission formally closes the Cooperation and Verification Mechanism for Bulgaria and Romania. (September 15, 2023). Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pt/ip_23_4456.
- [33] Batory, A. (2016). Defying the Commission: Creative Compliance and Respect for the Rule of Law in the EU. *Public Administration*, 94(3), 685-699. <https://doi.org/10.1111/padm.12254>.
- [34] Closa, C., & Hernández, G. (2024). Defining and Operationalising Defiant Non-Compliance in the EU: The Rule of Law Case. *Journal of Common Market Studies*, 63(3), 964-986. <https://doi.org/10.1111/jcms.13676>.

Андрій Олександрович Котенко

аспірант кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: a.o.kotenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0001-9775-7365

Andrii O. Kotenko

Ph.D. Student at the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.o.kotenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0001-9775-7365

Рекомендоване цитування: Котенко А. О. Ефективність моніторингу дотримання верховенства права Європейською Комісією. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 305–325. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343042>.

Suggested Citation: Kotenko, A.O. (2025). Efficiency of the Rule of law Compliance Monitoring by the European Commission. *Problems of Legality*, 171, 305-325. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.343042>.

Статтю подано / Submitted: 17.09.2025
Доопрацьовано / Revised: 28.11.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025

Філософсько-правовий аналіз чинників розвитку правової культури України

Олександр Ігорович Піголенко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: o.i.pigolenko@nlu.edu.ua

Анотація

Дослідження присвячене філософсько-правовому аналізу правової культури України крізь призму історичного розвитку, що дає можливість розкрити багатовимірність цього феномену в контексті формування національної ідентичності та правової свідомості. Актуальність теми зумовлена необхідністю глибшого осмислення ціннісних, моральних і правових засад, які визначали траєкторію розвитку українського суспільства на різних етапах його історичного становлення. Метою роботи є з'ясування ключових чинників, що впливали на еволюцію правової культури, а також визначення особливостей її сучасного стану та перспектив розвитку в умовах глобалізації та інтеграційних процесів. Методологічну основу дослідження становлять: історико-правовий метод, який дав змогу відтворити послідовність етапів становлення правової культури; порівняльний метод, що дозволив зіставити український досвід із правовими традиціями інших європейських держав, а також аксіологічний метод, спрямований на виявлення системи цінностей, які лежать в основі правових норм та інститутів. У результаті встановлено, що правова культура України формувалася під впливом поєднання кількох ключових чинників: національних традицій і звичаєвого права, європейських правових стандартів, запозичених у періоди активної інтеграції до західної цивілізації, та трансформаційних процесів, пов'язаних зі зміною політичних режимів. Особливу роль відіграли державотворчі трансформації, які супроводжувалися переосмисленням ролі права в суспільстві та зміною його ціннісних орієнтирів. Сучасна правова культура України вирізняється поєднанням демократичних і національних цінностей, закріплених у Конституції та міжнародних зобов'язаннях держави, із залишковими елементами правового нігілізму та патерналістських настановлень, що є спадком попередніх історичних епох. Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні механізмів підвищення рівня правової культури через систему освіти та правопросвітництва, розвиток інститутів громадянського суспільства, а також у демократичній еволюції правового середовища.

Ключові слова: правосвідомість; правова ідентичність; правові знання; медіаграмотність; правозастосування.

Philosophical and Legal Analysis of Factors in the Development of Ukraine's Legal Culture

Oleksandr I. Piholenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: o.i.pigolenko@nlu.edu.ua

Abstract

Research is dedicated to the philosophical-legal analysis of Ukraine's legal culture through the prism of historical development, which allows revealing the multidimensionality of this phenomenon in the context of forming national identity and legal consciousness. The relevance of the topic is determined by the necessity for deeper understanding of the value-based, moral, and legal foundations that determined the trajectory of Ukrainian society's development at various stages of its historical formation. The aim of the work is to clarify the key factors that influenced the evolution of legal culture, as well as to determine the peculiarities of its current state and development prospects under conditions of globalization and integration processes. The methodological foundation of the research consists of the historical-legal method, which enabled reproducing the sequence of stages in legal culture formation; the comparative method, which allowed comparing Ukrainian experience with legal traditions of other European states, as well as the axiological method, aimed at identifying the system of values that underlie legal norms and institutions. As a result, it was established that Ukraine's legal culture was formed under the influence of a combination of several key factors: national traditions and customary law, European legal standards borrowed during periods of active integration into Western civilization, and transformational processes related to changes in political regimes. State-building transformations played a special role, which were accompanied by reconceptualizing the role of law in society and changing its value orientations. Contemporary legal culture of Ukraine is distinguished by the combination of democratic and national values, enshrined in the Constitution and international obligations of the state, with residual elements of legal nihilism and paternalistic attitudes that are a legacy of previous historical epochs. Prospects for further research are seen in studying mechanisms for raising the level of legal culture through the education system and legal education, development of civil society institutions, as well as in the democratic evolution of the legal environment.

Keywords: legal consciousness; legal identity; legal knowledge; media literacy; law enforcement.

Вступ

Актуальність філософсько-правового аналізу правової культури України зумовлена не лише потребою осмислення еволюції правових традицій, а й необхідністю виявлення закономірностей їх трансформації в умовах суспільно-політичних змін, модернізаційних процесів та зовнішніх викликів.

Таке дослідження дає змогу простежити, як історичне правове розуміння та національні традиції відображаються в сучасній правосвідомості громадян, впливають на сприйняття права, визначають стратегії взаємодії між державою та суспільством. У працях останніх років простежується стійкий науковий інтерес до витоків української правової культури та способів її адаптації до сучасних правових практик, зокрема, в умовах європейської інтеграції та правової глобалізації.

Сучасний стан правової культури України формується під впливом складного комплексу чинників, серед яких особливим є місце історичної спадщини правових систем, які послідовно існували на українських землях, динаміки трансформаційних процесів періоду незалежності, а також викликів сьогодення, пов'язаних із необхідністю захисту територіальної цілісності та суверенітету держави. Філософсько-правовий підхід до аналізу цих чинників допомагає виявити глибинні світоглядні основи правової культури, з'ясувати механізми взаємодії між правовими цінностями та суспільною практикою, а також окреслити перспективи подальшого розвитку правової системи України в контексті загальноцивілізаційних тенденцій.

Особливої ваги набуває дослідження ролі інституційних, соціокультурних та ментальних чинників у формуванні правової культури, оскільки їх взаємодія визначає як можливості, так і обмеження процесів правової модернізації. Водночас важливим є вивчення впливу зовнішніх геополітичних чинників, що здатні як стимулювати, так і гальмувати розвиток правової культури, створюючи нові виклики для збереження національної правової ідентичності в умовах глобалізації та міжнародної правової конвергенції.

Отже, філософсько-правовий аналіз чинників розвитку правової культури України передбачає не лише дослідження її історичних засад та теоретичних концептів, а й розгляд соціокультурних, політичних та моральних основ права, що визначають його місце у житті суспільства. Це дає змогу виявити внутрішні суперечності та перспективи вдосконалення правової культури, що є запорукою утвердження демократичних цінностей, правової держави та громадянського суспільства.

Огляд літератури

Дослідження чинників розвитку правової культури України в філософсько-правовому аспекті наведено в роботах, які розкривають багатофакторну природу цього феномену та його детермінанти. Особливе значення для розуміння чинників формування правової культури має дослідження Н. Іваницької, яке демонструє взаємозумовленість правової освіти та правосвідомості як ключових чинників розвитку правової культури. Авторка

доводить, що освітні програми, побудовані на цінностях верховенства права та принципах демократичного врядування, є важливими для формування у громадян внутрішньої готовності діяти відповідно до норм права, що виявляється у здатності усвідомлювати соціальну значущість правових норм та брати відповідальність за власні дії [1].

Концептуальне розширення факторного підходу до розвитку правової культури знаходимо у роботах Н. Рудюк, яка підкреслює системний характер впливу правосвідомості на правокультурні процеси. Дослідниця визначає високий рівень правосвідомості громадян як суспільно значущий чинник, що сприяє зміцненню соціальної згуртованості, формує довіру до державних інституцій і підвищує ефективність правової системи. Особливого значення ці чинники набувають в умовах воєнного стану, коли єдність суспільства, правова дисципліна та взаємоповага до прав і свобод стають детермінантами національної безпеки та стійкості держави [2].

Структурно-функціональний аналіз чинників розвитку правової культури містять праці Е. Сеїтаблаєва та С. Сунегіна, які виокремлюють системні компоненти правосвідомості як чинники правокультурного розвитку: правові знання як когнітивний чинник розуміння змісту правових норм; ціннісно-нормативні орієнтації як аксіологічний чинник визначення змісту права; правові переконання як мотиваційний чинник дотримання правових приписів; емоційні настановлення як психологічний чинник сприйняття правових явищ [3]. Такий багатокомпонентний підхід дає змогу комплексно аналізувати детермінанти трансформації правової культури в умовах модернізації національної правової системи та євроінтеграційних процесів.

Культурно-історичний аспект детермінант правової культури досліджує І. Кріцак, яка акцентує увагу на ролі православної правосвідомості як специфічного чинника становлення правової ідентичності української держави. Авторка підкреслює вплив релігійно-духовних традицій на формування морально-правових засад лідерства, легітимності влади та суспільної єдності як чинників розвитку правової культури у періоди політичних трансформацій і криз [4]. Православна традиція з акцентом на моральній відповідальності, справедливості та взаємоповазі визначається як вагомий чинник закріплення правових ідеалів у національній правовій культурі.

Інтегративний підхід до аналізу чинників розвитку правової культури містять матеріали науково-практичної конференції «Правова система та державотворення: історичний вимір і сучасні тенденції», де розглядаються історичні засади українського державного права як детермінанти його сучасної трансформації під впливом інтеграційних і глобалізаційних процесів [5].

Учасники конференції визначають інтеграцію історичного досвіду з новітніми філософсько-правовими концепціями як необхідну умову та чинник побудови ефективної системи правового виховання та зміцнення правової культури.

Проблематику сучасного стану правової культури системно розкрито у статті Т. Поліщук, де права культура розглядається як комплексний індикатор, що відображає ступінь відповідності поведінки громадян нормам права, рівень довіри до інститутів та ефективність взаємодії у форматі «держава – суспільство». Авторка наголошує, що високий рівень правової культури громадян є передумовою легітимності державної політики та стійкості демократичних інститутів, а її формування потребує цілеспрямованої правової соціалізації на всіх рівнях суспільного життя [6, с. 230–234].

У свою чергу, О. Муращенко уточнює концептуальну рамку категорії «права культура» в освітньо-науковому дискурсі, визначаючи її як базове поняття у системі правової освіти та наголошуючи на необхідності інтегрованого підходу до її складових. Дослідниця пропонує розглядати правову культуру через когнітивний (знання про право), ціннісний (ставлення до права) та поведінковий (дії відповідно до права) виміри. Така структуризація дає змогу не лише проводити емпіричні дослідження, а й розробляти ефективні стандарти правової освіти, оцінювати їхню дієвість у формуванні правосвідомості [7].

Окремим важливим напрямом є педагогічний вимір правової культури, який має значний мультиплікативний ефект. Формування правової культури майбутніх учителів, державних службовців та посадових осіб створює умови для поширення правових норм і цінностей у щоденних практиках – від навчального процесу до сфери публічного управління. За спостереженням О. Подобедової, розвиток діяльнісно-рефлексивного компонента правової культури педагогів відбувався через їхню практичну діяльність, зокрема під час проходження педагогічної практики та практики з права, що дозволяло закріплювати правові знання в контексті реальних ситуацій [8, с. 68–74].

Фундаментальний внесок у дослідження історико-культурних чинників розвитку правової культури України зроблено у монографії Ю. Ю. Калиновського «Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність». Автор розглядає феномен правосвідомості в об'єктивістському, позитивістському та природно-правовому вимірах, визначаючи етноментальні та історичні характеристики як ключові детермінанти формування правової культури українського народу. Особливу увагу приділено неінституційній формі буття правосвідомості як специфічному чиннику україн-

ського правокультурного розвитку та її впливу на державотворчі процеси. У дослідженні також аналізуються сучасні деформації правосвідомості як негативні чинники, що перешкоджають розвитку правової культури українського соціуму [9].

Історичний контекст правової культури України було висвітлено у статтях О. Г. Данильяна, О. П. Дзьобаня, Ю. Ю. Калиновського. У роботах авторів простежується історико-правовий і ментальний розвиток правової культури. Також дослідники підкреслюють значний вплив Литовського статуту, Магдебурзького права, козацького корпоративного права та Конституції Пилипа Орлика на становлення української правової культури. Загалом науковці у своїх статтях доходять висновку, що сучасна правова культура українців формується на глибокій історичній основі, яка поєднує традиційне звичаєве право, інституційні правові надбання та національну культуру. Її подальший демократичний розвиток можливий лише за умови реального забезпечення прав людини та гарантування як індивідуальних, так і колективних прав [10; 11].

У межах контент-аналізу відкритих україномовних публікацій 2023–2025 рр. у сферах правової теорії, конституціоналізму, освітніх досліджень та публічної політики виявлено тенденцію до зростання публікацій, присвячених темам «правової ідентичності», «правової культури в умовах війни», «євроінтеграційних змін правосвідомості» та «інформаційно-правової культури». Ці напрями досліджень відображають переорієнтацію наукового дискурсу на проблеми ціннісної самоідентифікації та осмислення правових принципів у контексті воєнних і післявоєнних реалій. Хоча масиви цих публікацій не дають репрезентативної статистики суспільних настановлень, їхнє структурне співвідношення засвідчує зміщення дослідницького фокусу від абстрактних правових концепцій до аналізу конкретних соціальних практик, що визначають ефективність реалізації права.

Узагальнюючи, слід зазначити, що сучасна українська наукова література окреслює три взаємопов'язані напрями осмислення правової культури: історико-генетичний – з акцентом на тяглоті від козацько-державницьких і правничих традицій до сучасних концептів правової держави; ціннісно-нормативний – із визначенням ядра правових цінностей як критерію якості політики та врядування; інституційно-поведінковий – з аналізом механізмів правової соціалізації у сфері освіти, публічної адміністрації та громадянського суспільства. Комплексне поєднання цих підходів створює багатовимірне дослідницьке поле для подальшого філософсько-правового аналізу – від реконструкції історичних смислів до розроблення сучасних

освітніх і соціальних практик, спрямованих на підвищення рівня правосвідомості та правової культури в умовах євроінтеграційних процесів, військових викликів та необхідності посилення національної єдності.

Матеріали та методи

Виходячи з окресленого предмета дослідження, для аналізу правової культури України в історичному та філософсько-правовому аспектах було обрано комплексний підхід, що дає можливість розглядати проблему в її багатовимірності, враховувати взаємозв'язок історичних, соціальних, культурних і правових чинників та забезпечує системне осмислення розвитку правової культури українського суспільства. Дослідження ґрунтувалося на всебічному аналізі наукових джерел, серед яких – монографії, наукові статті, архівні матеріали, нормативно-правові акти, методичні рекомендації, а також сучасні публікації українських дослідників. Особливе значення мала робота з матеріалами відкритого доступу на платформах Google Scholar, «Наукова електронна бібліотека», RePEc, а також офіційними вебресурсами провідних наукових установ і університетів, що забезпечило широке охоплення актуальної наукової думки та достовірність використаних даних.

Методологічна основа дослідження поєднувала різні підходи, що допомогли розкрити правову культуру України в її історичних, ціннісних та інституційних вимірах. Історико-правовий аналіз надавав змогу простежити еволюцію правових норм і традицій на різних етапах національної історії, дослідити вплив ключових історичних подій на трансформацію правової свідомості, а також оцінити роль зовнішніх європейських і глобальних впливів у формуванні правових практик. За допомогою філософсько-правового підходу розкрито глибинні ціннісні та моральні засади правової культури, визначено її роль у формуванні правосвідомості громадян і легітимності державних інститутів, а також усвідомлено соціокультурні чинники, що визначають сприйняття права та норм поведінки у суспільстві. Порівняльно-правовий аналіз створював можливість зіставити українські традиції та сучасні правові практики з аналогічними моделями інших європейських держав, виявити унікальні та спільні ознаки правових систем, оцінити перспективи трансформації та адаптації національної правової культури до європейських стандартів. Контент-аналіз дав змогу систематизувати й узагальнити інформацію з різних джерел, виокремити ключові тенденції розвитку правової культури та відстежити закономірності її еволюції в контексті соціальних, політичних і культурних змін.

Для забезпечення достовірності та об'єктивності результатів було застосовано системний підхід, що враховував комплексну взаємодію історичних,

соціальних, культурних і правових чинників, а також їхній вплив на формування сучасної правової культури. Оскільки дослідження не передбачало емпіричної складової, класична процедура формування вибірки не використовувалася, проте здійснювався критичний відбір наукових праць за критеріями актуальності, авторитетності джерела та відповідності тематиці дослідження. Особливу увагу було приділено роботам, опублікованим у 2023–2025 рр., що дозволило зафіксувати найновіші тенденції в науковому осмисленні правової культури України, а також визначити сучасні виклики і перспективи її розвитку.

Експериментальна база дослідження включала аналітичні матеріали наукових видань, нормативно-правові акти, архівні документи, що відображають історичний контекст правового розвитку України. Значну увагу приділено джерелам, які висвітлюють період Української Народної Республіки, козацькі правові традиції та радянську епоху, оскільки саме вони визначили характер сучасної правової культури, сформували систему правових уявлень і поведінкових норм, а також вплинули на структуру правосвідомості громадян. Таке поєднання історичних і сучасних джерел дає можливість простежити трансформацію правового розуміння, оцінити спадкоємність і зміни в правовій культурі, а також визначити чинники, що забезпечують її розвиток у сучасних умовах.

Завдяки комплексному застосуванню зазначених методів і використанню широкої джерельної бази дослідження забезпечило цілісний і багатовимірний підхід до філософсько-правового аналізу правової культури України. Такий підхід дає можливість поєднати історичні, ціннісні та інституційні аспекти, оцінити вплив соціально-політичних та культурних трансформацій на правову культуру, сформувати глибоке розуміння сучасних викликів розвитку правової культури та визначити перспективи її зміцнення в умовах євроінтеграції, демократизації суспільства і посилення національної ідентичності. Крім того, комплексний підхід створює основу для подальших наукових досліджень, що можуть охоплювати емпіричні перевірки ефективності правової освіти, механізмів правової соціалізації та практик формування правової культури в різних соціальних групах.

Результати та обговорення

Правова освіта як чинник розвитку правової культури України

У результаті філософсько-правового аналізу вдалося виокремити кілька ключових векторів трансформації української правової культури, які мають як історичне, так і сучасне значення. Історичні традиції, зокрема козацьке право, гетьманські установи та народні звичаї, заклали міцний фундамент

національної правової культури, формуючи своєрідний духовний код нації. Цей культурно-правовий спадок не лише визначав правила взаємодії у минулому, а й слугував джерелом колективної ідентичності, що виявляється у прагненні до самоврядування, справедливості та дотримання певних етичних стандартів у правовій поведінці. Цей аспект підтверджується як історичними, так і емпіричними дослідженнями: зокрема, І. Терлюк у своїй праці аналізує вплив «Історії Русів» на формування національної правосвідомості, демонструючи, що давні правові традиції продовжують впливати на сучасне сприйняття права [12, с. 7]. Тож, історичний контекст постає не лише тлом, а й активним чинником сучасних правових процесів.

Важливу роль у збереженні та трансляції цих традицій відіграє правова освіта. Дослідники Ю. Кузнецова та Д. Гусев зазначають, що саме системна правова освіта є визначальною для розвитку правової культури, реалізуючи конституційний обов'язок громадян щодо утвердження законності та правової свідомості [13, с. 82]. Вони підкреслюють, що освіта не лише передає знання про закон, а й формує критичне розуміння правових норм, сприяючи соціальному консенсусу та легітимності державних інституцій. Це особливо важливо в умовах інформаційного перевантаження та поширення правових міфів, коли здатність громадянина відрізнити достовірну правову інформацію від маніпулятивної стає елементом національної безпеки.

Сучасні виклики, зокрема війна, істотно впливають на трансформацію правової культури, мобілізуючи громадян у правовому полі. В умовах кризових ситуацій підвищується довіра до правових інституцій і зростає готовність дотримуватися правил, а правопросвітні заходи стають ключовими для мінімізації проявів правового нігілізму. При цьому правова культура починає виконувати не лише регулятивну, а й інтегративну функцію – об'єднуючи суспільство навколо спільних цінностей, таких як свобода, справедливість і солідарність. Інтеграція правових цінностей у повсякденні практики громадян сприяє формуванню стійких моделей поведінки та підтримці законності на індивідуальному й колективному рівнях, створюючи підґрунтя для післякризової стабілізації суспільства.

Крім того, правова обізнаність і правопросвіта залишаються незамінними чинниками розвитку демократичного суспільства. Н. Морська, Я. Ювсечко та І. Вербовський доводять, що високий рівень правових знань не лише сприяє усвідомленому дотриманню законів, а й зміцнює легітимізацію правових норм, підвищує ефективність взаємодії громадян із державними інституціями та формує основу для правової відповідальності [14, с. 984]. З цього погляду правова культура є не пасивним відображенням правової

системи, а активним інструментом її вдосконалення, адже громадяни з високим рівнем правосвідомості здатні впливати на формування законодавчої політики та вимагати більшої підзвітності від органів влади.

Отже, сучасна українська правова культура розвивається на перетині історичних традицій, освітніх стратегій та актуальних соціально-політичних викликів. Її трансформація визначається не лише внутрішніми чинниками, а й глобальними процесами, що потребує постійної адаптації та збереження балансу між спадщиною минулого й потребами сьогодення.

Отже, трансформація української правової культури відбувається на стику історичних традицій, ролі правової освіти та актуальних соціально-політичних викликів, що забезпечує її динамічний розвиток та інтеграцію в сучасні демократичні практики. Такий процес не є лінійним: він поєднує у собі елементи спадкоємності та інновацій, а його зміст визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками – від збереження етнокультурної ідентичності до впливу глобальних інтеграційних процесів.

Такий дискурс демонструє, що сучасна українська правова наука та громадськість дедалі більше орієнтуються на взаємозв'язок між теоретичними уявленнями про право й практичними механізмами його втілення. Це означає, що формування правової культури розглядається не лише як інтелектуальний чи академічний процес, а як безперервна взаємодія норм, цінностей і реальної поведінки громадян та інституцій.

Історичне та ціннісне підґрунтя генези правової культури в Україні

Розгортання української правової традиції – від «Історії Русів» до сучасних кодифікацій – формує концептуальну рамку для розвитку сучасної правосвідомості. І. Терлюк підкреслює значення «Історії Русів» як джерела політико-правових уявлень, що легітимізують самоврядування та свободи як первинні цінності [12, с. 7]. Цей історичний пласт продовжує працювати як культурний та ідеологічний маркер, що впливає на суспільні очікування та критерії оцінки діяльності влади.

У результатах проведеного контент-аналізу ця тяглість виявляється у стійкому суспільному запиті на персональну відповідальність влади, захист гідності громадян та дотримання правових норм як верховного імперативу. З одного боку, це демонструє глибоку історичну спадкоємність української правової культури, яка зберігає фундаментальні цінності навіть у кризові часи. З іншого – актуалізує питання нових форм взаємодії держави й громадян, що мають урахувувати виклики воєнного часу, потребу у швидкому реагуванні на загрози та водночас збереження принципів правової держави.

Тож, сучасний етап розвитку української правової культури можна охарактеризувати як фазу адаптивної модернізації, коли традиційні цінності не лише зберігаються, а й переосмислюються через призму актуальних політичних і безпекових реалій, стаючи основою для нових форм правової поведінки та інституційної практики.

Особливу роль у формуванні правової культури відіграє якість правової освіти. Ю. Кузнецова та Д. Гусев на основі емпіричних досліджень доводять існування прямої залежності між рівнем правових знань та готовністю громадян дотримуватися норм права [13, с. 83]. Високий рівень обізнаності не лише підвищує правову дисципліну, а й формує внутрішні механізми правової саморегуляції, коли закон сприймається не як зовнішній примус, а як природний регулятор суспільних відносин. На перетині правової та громадянської освіти виникає своєрідний «ціннісний код» прав і відповідальності, який виконує роль морально-правового орієнтиру, особливо значущого серед молоді, державних службовців та представників сектору безпеки і правопорядку.

Отже, сучасна правова культура України розвивається на основі синергії історичної традиції, інноваційних освітніх практик та актуальних соціально-політичних викликів. Вона відображає складну взаємодію між теоретичними концепціями права, ціннісними орієнтирами суспільства та реальними моделями поведінки громадян у правовому полі. Комплексність цього процесу дозволяє глибше зрозуміти механізми консолідації правової свідомості та інтеграції цінностей верховенства права у повсякденне життя. У результаті правова культура постає не як статична сукупність норм і традицій, а як динамічна система, здатна адаптуватися до нових викликів, зберігаючи при цьому фундаментальні принципи правової держави.

На перетині з політиками громадянської освіти формується своєрідний «ціннісний код» прав і відповідальності, що особливо виразно виявляється серед молоді та службовців сектору безпеки й правопорядку. Такий код не лише визначає ставлення до закону як до обов'язкового регулятора поведінки, а й формує внутрішні орієнтири щодо меж допустимих дій, важливості захисту прав людини та необхідності дотримання етичних стандартів у службовій і громадській діяльності.

Сучасні університетські курикулуми з теорії права дедалі частіше інтегрують інноваційні методології навчання, зокрема аналіз судової практики, метод кейс-стаді та моделювання правових ситуацій, що сприяє розвитку критичного мислення та консолідації професійної правової культури [15,

с. 45]. Такий підхід дозволяє студентам і практикам не лише засвоювати нормативні положення, а й усвідомлювати їхню ціннісну основу та соціальну функцію. Як наслідок, майбутні юристи та працівники правової сфери формують більш відповідальне ставлення до права, розглядаючи його не як абстрактний набір норм, а як інструмент захисту гідності, свободи та безпеки в повсякденній діяльності.

Особливий вимір правової культури в Україні розкривається через мовний аспект. О. Бориславська підкреслює, що державна мова виступає осердям конституційної ідентичності та водночас чутливим маркером безпеки, від якого значною мірою залежить сприйняття легітимності правових норм [16, с. 5]. У цьому сенсі мова стає не лише засобом комунікації, а й юридичним символом державності, що закріплює уявлення громадян про спільні правила гри та цінність публічної сфери.

Вплетена у структуру правової культури, державна мова виконує інтеграційну функцію: вона зміцнює відчуття правової спільності, підтримує суспільну солідарність та сприяє легітимізації інституцій. Розуміння і повага до державної мови стають не лише питанням культурної належності, а й елементом правової свідомості та соціальної відповідальності, що безпосередньо впливають на ефективність правозастосування та рівень довіри до держави. Таким чином, мовна політика постає невід'ємною складовою розвитку правової культури, особливо в контексті зміцнення національної безпеки та європейської інтеграції України.

Отже, сучасна українська правова культура формується через інтеграцію освітніх практик, ціннісних орієнтирів і символічних маркерів державності, що забезпечує її стійкість навіть в умовах соціальних і політичних викликів.

Особливості розвитку правової культури українського суспільства в умовах війни

Публікації 2023–2024 рр. наголошують на критичному мисленні, медіаграмотності та здатності перевіряти джерела як на ключові елементи інформаційно-правової культури. В умовах війни ці компетентності безпосередньо корелюють із протидією дезінформації та підтримкою правопорядку: коли громадяни здатні відокремлювати правові стандарти від пропаганди, підвищується довіра до інституцій і зміцнюється соціальна стабільність.

Сучасні дослідження політико-правової ідентичності фіксують так званий «ефект згуртованості»: у відповідь на зовнішню агресію зростає національно-громадянська ідентичність, тоді як толерантність до «радянсько-російської» ідентичності зменшується. Цей феномен демонструє мобілізаційний

потенціал громадян у сфері правової культури та здатність суспільства швидко консолідуватися навколо ключових правових і моральних цінностей. Фактично, ми спостерігаємо процес формування колективних норм поведінки, які укорінюють у масовій свідомості верховенство права як базовий принцип взаємодії громадян і держави.

Міжнародні дослідження підкреслюють, що український досвід одночасно сприяє переосмисленню європейських безпеково-правових парадигм та перевіряє дієздатність принципів міжнародного права у реальних кризових умовах [17, с. 55]. На тлі триваючої агресії він стає прикладом того, як правова культура може виконувати функцію інструменту національної безпеки, інтегруючи у правове поле як механізми правового захисту, так і засоби протидії гібридним загрозам.

Такий контекст відкриває вікно можливостей для конституційного розвитку: загострення суспільної уваги до правових цінностей створює сприятливе середовище для вдосконалення механізмів захисту прав і свобод, оновлення правової бази та посилення інституційних гарантій. Водночас він ставить складне питання про баланс між безпекою та правами громадян. Ефективна правова культура у цьому випадку повинна забезпечувати подвійний ефект – захист держави від зовнішніх і внутрішніх загроз та водночас дотримання фундаментальних прав людини. Для цього необхідна інтеграція критичного мислення, інформаційної обізнаності та ціннісної легітимності правових норм у повсякденну практику громадян і інституцій.

Порівняння з балтійськими суспільствами демонструє, що у ситуації екзистенційної загрози легітимність державних інститутів значно зростає за умови чіткої комунікації норм, прозорості прийняття рішень та рівного правозастосування. Така кореляція простежується у зростанні показників політичної підтримки та міжетнічної солідарності, що зафіксовано у соціологічних опитуваннях 2014 та 2021 рр. у країнах Балтії [18]. Цей досвід свідчить, що поєднання правової чіткості та інклюзивності правового простору здатне не лише зміцнити національну єдність, а й зберегти демократичний характер держави навіть в умовах високого рівня безпекових ризиків.

Для України з цього випливає практичний імператив: необхідність інституційного «заземлення» правових цінностей у повсякденних державних сервісах – від судів і поліції до системи соціального захисту. Лише тоді громадяни зможуть відчувати реальну ефективність і справедливість правових норм у щоденному житті, а не лише у сфері декларацій та законодавчих актів.

Водночас баланс між безпекою та правами у воєнний час залишається складним і дискусійним. Вітчизняні конституціоналісти наголошують, що правова культура може виступати своєрідним «запобіжником» від ерозії прав – за умови, що публічна влада відкрито пояснює пропорційність обмежень і неухильно дотримується процедурних гарантій [19, с. 92]. Порівняльні дослідження країн Центрально-Східної Європи підтверджують: навіть у кризових умовах збереження незалежності судової влади та медіаплюралізму критично впливає на довіру до правопорядку [18, с. 116].

Таким чином, правова культура в умовах війни не лише забезпечує виконання норм, а й формує основу легітимності державних інститутів, укріплюючи відчуття справедливості та безпеки серед громадян. Вона стає своєрідним «цементом» суспільного договору, який допомагає зберегти демократичний вектор розвитку навіть під тиском екзистенційних загроз.

Отримані результати мають три ключові практичні наслідки. Так, для правотворчості важливо інтегрувати культурно-історичні чинники в оцінку регуляторного впливу (*ex ante*), особливо у сферах, що пов'язані з мовною політикою, збереженням історичної пам'яті та питаннями безпеки. Такий підхід забезпечує врахування соціальних і ціннісних особливостей українського суспільства при формуванні нових нормативних актів.

Для правозастосування рекомендується впроваджувати стандартизовані комунікаційні протоколи у роботі судів та інших органів влади, що сприяє зміцненню довіри громадян до інституцій та підвищенню зрозумілості правових норм у повсякденній практиці. Зокрема, чітка та прозора комунікація рішень та процедур зменшує ризик правового нігілізму й підвищує легітимність державних рішень.

Для освітньої сфери доцільно масштабувати навчальні модулі з інформаційно-правової культури, медіаграмотності та критичного мислення, орієнтовані на молодь і публічних службовців. Це сприятиме формуванню у громадян усвідомленого ставлення до прав і обов'язків, а також здатності протидіяти дезінформації та підтримувати правопорядок у кризових умовах.

На рівні наукової новизни стаття пропонує узгоджену інтерпретаційну рамку, яка поєднує історичну тяглість української правової традиції, євроінтеграційні стандарти, освітньо-інформаційні механізми та безпекові імперативи. Ці виміри виступають взаємопосилюваними, забезпечуючи комплексний підхід до аналізу та розвитку правової культури, що поєднує теоретичну основу та практичні рекомендації для державної політики, правозастосування і освіти.

Узагальнені результати аналізу трансформаційних чинників української правової культури

Чинник	Основний вплив на правову культуру	Ключові джерела
Історичні традиції (козацьке право, гетьманські установи, «Історія Русів»)	Формують ментальну та духовну основу правосвідомості; закріплюють ідеї самоврядування, гідності та свободи	І. Терлюк (2023) [12]
Правова освіта та правопросвіта	Забезпечують трансляцію правових цінностей; формують правову обізнаність та відповідальність; зміцнюють законність	Ю. Кузнецова, Д. Гусєв (2023) [13]; Н. Морська, Я. Ювсечко, І. Вербовський (2024) [14]
Війна та кризові умови	Мобілізують громадян у правовому полі; підвищують довіру до інституцій; стимулюють правопорядок	Н. М. Рудюк (2024) [2]; порівняльні дані країн Балтії (2014/2021) [18]
Інформаційно-правова культура	Розвиває критичне мислення, медіаграмотність; захищає від дезінформації; підтримує легітимність норм	О. Бориславська (2023) [16]
Мовний чинник	Служить ядром конституційної ідентичності; впливає на сприйняття легітимності норм	О. Бориславська (2023) [16]
Євроінтеграційні зміни	Адаптують правосвідомість до європейських стандартів; випробовують дієздатність міжнародного права	Міжнародні дослідження (2024) [17]

Наведена таблиця систематизує ключові трансформаційні чинники української правової культури, виокремлюючи як історичні витоки, так і актуальні виклики та тенденції. Історичні традиції, зокрема козацьке право та гетьманські установи, сформуvalи духовно-ціннісну основу національної правосвідомості, що зберігає вплив і в сучасних умовах. Правова освіта та правопросвіта виступають головними механізмами трансляції правових цінностей, формуючи у громадян почуття відповідальності та поваги до норм права.

Вплив воєнних і кризових умов виявляється у зростанні довіри до державних інституцій та мобілізації суспільства в межах правового поля. Інформаційно-правова культура в епоху цифрових технологій набуває особливої ваги, оскільки критичне мислення та медіаграмотність стають ключовими інструментами захисту від дезінформації. Мовний чинник, закріплений у конституційних нормах, є маркером державної ідентичності та легітимності правових норм. Євроінтеграційні процеси, своєю чергою, стимулюють адаптацію правосвідомості до європейських стандартів, випробовуючи при цьому дієздатність національної правової системи та принципів міжнародного права.

Наведені в таблиці узагальнення не лише відображають окремі чинники, а й демонструють їхню взаємодію та взаємопосилення, що є визначальним для формування цілісної та стійкої правової культури України у XXI ст.

Філософсько-правовий аналіз української правової культури переконливо демонструє її складну багатовимірність, що формується на перетині історичних традицій, сучасних освітніх і правових практик, рівня інформаційної обізнаності населення та актуальних соціально-політичних викликів. Історичні чинники – від звичаєвого права Київської Русі до козацького права та гетьманських інституцій – заклали фундамент ціннісного сприйняття права, громадянських свобод і взаємної відповідальності між владою та суспільством. Значну роль у формуванні національної правосвідомості відіграли й такі джерела, як «Історія Русів», які не лише відображали політико-правові ідеали свого часу, а й сприяли зміцненню ідеї верховенства права та правової гідності особистості.

Сучасні трансформації правової культури України визначаються складним поєднанням внутрішніх і зовнішніх чинників: триваючою війною, активними євроінтеграційними процесами, цифровізацією суспільства та розширенням комунікаційних можливостей. Війна, з одного боку, посилює роль правової культури як чинника національної єдності та мобілізації, а з іншого – створює виклики для збереження правових стандартів у сфері прав і свобод людини. Європейський вектор розвитку зумовлює гармонізацію законодавства та впровадження правових стандартів, заснованих на демократичних цінностях і захисті прав людини, що стимулює еволюцію правової культури в напрямі більшої відкритості, прозорості та відповідальності.

Варто виокремити інформаційний вимір правової культури, який у XXI ст. став одним із ключових. Зростання рівня національно-громадянської ідентичності, критичного мислення, медіаграмотності та здатності протидіяти дезінформації підтверджує, що правова культура сьогодні є не лише право-

вим, а й стратегічним інструментом консолідації суспільства, підвищення довіри до влади та зміцнення легітимності державних інституцій. Проте баланс між гарантуванням безпеки та забезпеченням прав і свобод громадян у сучасних умовах залишається складним і дискусійним. Він потребує постійного контролю з боку громадськості, дотримання процедурних гарантій, а також прозорої й своєчасної комунікації державних рішень.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає у формулюванні узгодженої інтерпретаційної рамки, що інтегрує чотири ключові виміри правової культури: історичну спадкоємність, євроінтеграційні стандарти, освітньо-інформаційні механізми та безпекові імперативи. Вони розглядаються як взаємопосилювані елементи єдиної системи, де традиція слугує підґрунтям, сучасні стандарти – орієнтиром, освіта та інформування – інструментами розвитку, а безпека – умовою стійкості правопорядку. Запропонована рамка дозволяє сформулювати цілісне бачення процесів трансформації української правової культури та створює підґрунтя для подальшого розвитку правосвідомості, удосконалення правового виховання та підвищення ефективності діяльності державних інституцій в умовах глобальних і внутрішніх викликів.

Висновки

У результаті проведеного філософсько-правового аналізу правової культури України в історичному контексті встановлено, що правова культура є багатогранним явищем, яке формується під впливом тривалих історичних традицій, соціально-політичних трансформацій та культурних чинників. Виявлено, що історичні правові традиції – від козацького звичаєвого права до спадщини Української Народної Республіки – визначили основи сучасної правової культури українського суспільства, заклали ціннісну базу для розуміння свободи, самоврядування та відповідальності.

Значний вплив на трансформацію правової культури справили процеси демократизації та європейської інтеграції, які сприяли поширенню правових цінностей, підвищенню правової обізнаності та активності громадян, а також стимулювали впровадження сучасних стандартів правозастосування. Філософсько-правовий підхід до аналізу цих процесів дозволив виявити, що правова культура України розвивається через поєднання історичної спадкоємності з євроінтеграційними стандартами, інтеграцію освітньо-інформаційних механізмів та врахування безпекових імперативів сучасності.

Водночас дослідження показало, що в українському суспільстві зберігаються певні історично сформовані стереотипи та неоднорідність у сприйнятті правових норм, що виявляється у різному сприйнятті ролі державних інститутів, мовної політики та цінності громадянських свобод. Така неоднорідність

потребує посиленої уваги до правової освіти та просвітництва, інтеграції інформаційно-правових модулів у навчальні програми та громадські ініціативи, спрямовані на формування критичного правосприйняття та громадянської відповідальності. Важливим є розвиток медіаграмотності та здатності громадян протидіяти дезінформації в умовах інформаційних війн.

Особливу роль у розвитку правової культури відіграє поєднання історичної тяглості та сучасних практик: державна мова, символіка, повага до судових і адміністративних процедур стають маркерами правової спільності, а інтеграція євроінтеграційних стандартів забезпечує відповідність національних норм міжнародним принципам права. В умовах воєнного конфлікту особливого значення набуває баланс між безпекою та правами громадян, що досягається через прозору комунікацію державних рішень, дотримання процедурних гарантій та незалежність судової системи.

Встановлено, що сучасна правова культура України характеризується адаптивною модернізацією, коли традиційні правові цінності не просто зберігаються, а переосмислюються через призму актуальних політичних і безпекових реалій, що створює унікальну модель правової культури, що поєднує козацькі традиції самоврядування з сучасними європейськими принципами верховенства права, правами людини та демократичним врядуванням.

Практичне значення цих результатів полягає у можливості використання їх для розробки державної політики у сфері права, підвищення правової обізнаності громадян, зміцнення легітимності інституцій та сприяння сталому розвитку правового суспільства.

Список використаних джерел

- [1] Іваницька Н. О. Дослідження взаємозв'язку між правовою освітою та формуванням правосвідомості громадян в умовах сучасного суспільства. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2024. № 2(30). С. 23–28. [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-2\(30\)-23-28](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-2(30)-23-28).
- [2] Рудюк Н. М. Правосвідомість громадян в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 21 черв. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; НАПН України. Харків : ХНУВС, 2024. С. 144–147.
- [3] Сеїтаблаєв Е., Сунегін С. До питання про структуру правосвідомості. *Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ»*. Bologna, Italy, 26 квіт. 2024. С. 137–140. <https://doi.org/10.36074/logos-26.04.2024.026>.
- [4] Кріцак І. В. Православна правосвідомість як основа побудови православної правової української держави: попередження важливих криміногенних викликів і загроз в умовах сьогодення. *Правова наука і державотворення в Україні в умовах*

- сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія, практика, перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Кривий Ріг, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Донец. держ. ун-т внутр. справ, Криворіз. навч.-наук. ін-т. Кривий Ріг, 2024. С. 122–128.
- [5] Правова система та державотворення: історичний вимір і сучасні тенденції : матеріали наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 17–18 лют. 2023 р.). Одеса : Молод. вчений, 2023. 76 с.
- [6] Поліщук Т. С. Теоретико-правовий аналіз сучасного стану правової культури в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2023. Вип. 6. С. 230–234. <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.6/37>.
- [7] Муращенко О. «Правова культура» як ключове поняття правової освіти. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2024. Вип. 5(148). С. 11–15. <https://doi.org/10.32782/1995-0519.2024.5.1>.
- [8] Подобедова О. Етапи формування правової культури у здобувачів закладів вищої освіти. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2023. № 1(27). С. 68–74. [https://doi.org/10.31499/2307-4914.1\(27\).2023.278734](https://doi.org/10.31499/2307-4914.1(27).2023.278734).
- [9] Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.
- [10] Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Yu. Yu., Hetman Ye. A. Historical and cultural-mental origins of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Historicasy Geográficas*. 2022. No. 28 (Enero – Junio). P. 346–360. URL: <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/11/18-Danilyan-et-al-Notas-Historicas-Enero-Junio-2022.pdf> (last accessed: 01.10.2025).
- [11] Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Yu. Yu., Klenina K. The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Historicasy Geográficas*. 2021. No. 26 (Enero – Junio). P. 144–165. URL: <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/04/5-Oleg-et-al-Notas-1-2021.pdf> (last accessed: 01.10.2025).
- [12] Терлюк І. «Історія Русів»: пам'ятка української політико-правової думки в контексті націогенезу й державно-правової традиції українців. *Історія держави і права*. 2023. № 2(38). С. 7–16. <https://doi.org/10.23939/law2023.38.007>.
- [13] Кузнецова Ю. В., Гусев Д. А. Правова освіта як детермінанта формування правової культури. *Молодий вчений*. 2023. № 2(114). С. 82–85. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-2-114-16>.
- [14] Морська Н. Л., Ювсечко Я. В., Вербовський І. А. Роль правової освіти у формуванні правосвідомості та правової культури громадян України. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 14(28). С. 983–993. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-14\(28\)-983-993](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-14(28)-983-993).
- [15] Пендюра М. М. Теорія держави та права : курс інтерактивних лекцій. Київ : 7БЦ, 2023. 468 с.
- [16] Бориславська О. Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків. *Український часопис конституційного права*. 2023. Т. 28, № 3. С. 3–15. <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2023.1>.
- [17] Siekiera D. J. Between Genocide and War Crime – Legal-Cultural Analysis of the Russian Aggression in Ukraine. *Review of European and Comparative Law*. 2023. Special issue. P. 55–76. <https://doi.org/10.31743/recl.16472>.

- [18] Ekman J. In the Shadow of War: Public Opinion in the Baltic States, 2014 and 2021. *Journal of Eurasian Studies*. 2024. Vol. 15, issue 2. P. 106–117. <https://doi.org/10.1177/18793665241270812>.
- [19] Поліщук Ю. Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни. *Політичні дослідження*. 2024. № 2(8). С. 73–93. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-4>.

References

- [1] Ivanytska, N.O. (2024). Investigating the relationship between legal education and the formation of legal awareness of citizens in modern society. *Expert: Paradigms of Legal Sciences and Public Administration*, 2(30), 23-28. [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-2\(30\)-23-28](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-2(30)-23-28).
- [2] Rudiuk, N.M. (June 21, 2024). Citizens' legal consciousness under martial law. In *Current issues of modern science in the research of young scientists, cadets, and students: abstracts of the All-Ukrain. scient. and pract. conf.* (pp. 144-147). Kharkiv: KhNUVS.
- [3] Seitablaiev, E., & Suniehin, S. (April 26, 2024). On the issue of the structure of legal consciousness. *Collection of Scientific Papers "ΛΟΓΟΣ"* (pp. 137-140). Bologna, Italy. <https://doi.org/10.36074/logos-26.04.2024.026>.
- [4] Kritsak, I.V. (May 24, 2024). Orthodox legal consciousness as the basis for building an Orthodox legal Ukrainian state: prevention of important criminogenic challenges and threats in the present conditions. In *Legal science and state-building in Ukraine under modern challenges caused by Russian military aggression: theory, practice, prospects for development: materials of the All-Ukrain. scient. and pract. seminar.* (pp. 122-128). Kryvyi Rih.
- [5] *Legal system and state-building: historical dimension and modern trends: materials of the scient. and pract. conf.* (February 17-18, 2023). Odesa: Molodyi Vchenyi.
- [6] Polishchuk, T.S. (2023). Theoretical and legal analysis of the current state of legal culture in Ukraine. *Scientific Notes of V.I. Vernadsky Taurida National University*, 6, 230-234. <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.6/37>.
- [7] Murashchenko, O. (2024). "Legal culture" as a key concept of legal education. *Bulletin of Mykhailo Ostrohradskyi Kremenchuk National University*, 5(148), 11-15. <https://doi.org/10.32782/1995-0519.2024.5.1>.
- [8] Podobedova, O. (2023). Stages of formation of legal culture among students of higher education institutions. *Problems of Modern Teacher Training*, 1(27), 68-74.
- [9] Kalynovskyi, Yu.Yu. (2008). *Legal Consciousness of Ukrainian Society: Genesis and Modernity*. Kharkiv: Pravo.
- [10] Danilyan, O.G., Dzeban, O.P., Kalynovskyi, Yu.Yu. & Hetman, Ye.A. (2022). Historical and cultural-mental origins of legal consciousness of the Ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 28, 346-360. Retrieved from <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/11/18-Danilyan-et-al-Notas-Historicas-Enero-Junio-2022.pdf>.
- [11] Danilyan, O.G., Dzeban O.P., Kalynovskyi, Yu.Yu., & Klenina K. (2021). The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the Ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 26, 144-165. Retrieved from <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/04/5-Oleg-et-al-Notas-1-2021.pdf>.
- [12] Terliuk, I. (2023). "The history of the Russians": a memory of Ukrainian political and legal thought in the context of national genesis and state-legal tradition of Ukrainians. *History of State and Law*, 2(38), 7-16. <https://doi.org/10.23939/law2023.38.007>.

- [13] Kuznetsova, Yu., & Husiev, D. (2023). Legal education is a structural component of legal culture. *Young Scientist*, 2(114), 82-85. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-2-114-16>.
- [14] Morska, N.L., Yuvsechko, Ya.V., & Verbovskiy, I.A. (2023). The Role of Legal Education in the Formation of Legal Awareness and Legal Culture of Citizens of Ukraine. *Scientific Innovations and Advanced Technologies*, 14(28), 983-993. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-14\(28\)-983-993](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-14(28)-983-993).
- [15] Pendiura, M.M. (2023). Theory of State and Law: a course of interactive lectures. Kyiv: 7BTS.
- [16] Boryslavska, O. (2023). State language and constitutional identity of Ukraine: the nature of the relationship. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 28(3), 3-15. <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2023.1>.
- [17] Siekiera, J. (2023). Between genocide and war crime – legal-cultural analysis of the Russian aggression in Ukraine. *Special Issue Rev. Eur. & Comp. L*, 55-76.
- [18] Ekman, J. (2024). In the Shadow of War: Public Opinion in the Baltic States, 2014 and 2021. *Journal of Eurasian Studies*, 15(2), 106-117. <https://doi.org/10.1177/18793665241270812>.
- [19] Polishchuk, Yu. (2024). National and Civil Identity in Ukraine in the Context of the Russian-Ukrainian War: Constants and Changes. *Political Studies*, 2(8), 73-93. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-4>.

Олександр Ігорович Піголенко

аспірант кафедри філософії

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: o.i.pigolenko@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0007-8571-9581

Oleksandr I. Piholenko

Ph.D. Student of the Department of Philosophy

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: o.i.pigolenko@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0007-8571-9581

Рекомендоване цитування: Піголенко О. І. Філософсько-правовий аналіз чинників розвитку правової культури України. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 326–346. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.344291>.

Suggested Citation: Piholenko, O.I. (2025). Philosophical and Legal Analysis of Factors in the Development of Ukraine's Legal Culture. *Problems of Legality*, 171, 326-346. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.344291>.

Статтю подано / Submitted: 01.10.2025

Доопрацьовано / Revised: 04.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025

Опубліковано / Published: 29.12.2025

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 171

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Лученко*

Редакторка *С. А. Пашинська*

Коректорка *І. А. Гребцова*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якишиної*

Підп. до друку 29.12.2025 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25,85. Обл.-вид. арк. 23,25.
Тираж 50 прим. Зам. № 30-12/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, к. 412
Тел. (057) 757-72-99, 757-76-16
e-mail: problzakon@ukr.net; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7560 від 28.12.2021 р.

Віддруковано з оригінал-макета в ТОВ «ПРОМАРТ»
Україна, 61023, м. Харків, вул. Весніна, 12
Тел. +38 (057) 717-25-44

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5748 від 06.11.2017 р.